

ЛЕВ
ТОЛСТОЙ

УРУШ
ВА
ТИНЧЛИК

Абдулла Қаҳҳор таржимаси

ТОШҚЕНТ — 1979 Faфур Fулом
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти

БИРИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ БҮЛЛМ

— Eh bien, mon prince. Génés et Lucques ne sont plus que des apanages, des мулки, de la famille Buonaparte. Non, je vous préviens que si vous ne me dites pas, que nous avons la querre, si vous nous permettez encore de pallier toutes les infamies, toutes les atrocités de cet Antichrist (ma parole, j'y crois) — je ne vous connais plus, vous n'êtes plus mon ami, vous n'êtes plus содиқ қулим, comme vous dites.¹ Салом, салом, Je vois que je vous laisse peur,² ўтириңг, қани, гапириңг.

Малика Мария Фёдоровнанинг яқини бўлмиш маълумава машҳура фрейлина Анна Павловна Шерер 1805 йилнинг икъсий оғида ўзининг меҳмондорчи лигига энг аввал, келган кибру ҳаволи ва катта амалдорлардан князъ Василийни ана шу сўзлар билан қарши олди. Анна Павловна бир неча кундан бери йўталар, ўзининг айтишича, грипп билан оғрир эди (грипп сўзи у вақтларда янги чиққан бўлиб, унин баъзи одамларгина ишлатар эди). Анна Павловна эрталаб махсусо лакей орқали тарқаттирган мактубда ҳаммага бир хилда бундай деб ёзган эди:

¹ Хўш, киязъ, Генуя билан Лукка Бонапарт хонадонининг мулки бўлиб қолди-ку. Йўқ, мен сизга ҳозирдан айтиб қўяйки, агар сиз ҳозир урушаётимиз, демайдиган бўлсангиз, агар сиз ўша худодан қайтганинг (унинг худодан қайтишингига амниман) ҳамма ифлосликларини, бутун бадкорликларини ёқладиган бўлсангиз, мен сиздан юз ўгираман, сизни дўстим, демайман. Минбаъд содиқ қулингизман, демай қўя қолинг.

² Кўриб турибман, сизни ҷўчитиб юборяпман.

«Si vous n'avez rien de mieux à faire, M. le comte (ёки mon prince), et si la perspective de passer la soirée chez une pauvre malade ne vous effraye pas trop je serai charmée de vous voir chez moi entre 7 et 10 heures. Annelle Scherer.»¹

Сарой аҳлига хос зарбофт мундир, пайпок ва бошмоқ кийган, нишонлар таққан, қувноқ чеҳрали ки язъ мезбоннинг бу хилда қарши олишидан ҳеч қанча хижолат тортмасдан:

— Dieu, quelle virulente sortie,² — деб жавоб берди.

Князь ота-боболаримиз гапирган, наинки гапирган, балки фикр қилган француз тилида, киборлар доирасида ва саройда қариган обрўйли кишиларга хос ҳимояткорона бир тарзда, секин чертиб-чертисиб сўзлар эди. У Анна Павловнанинг олдига келди, атири ҳиди бурқиб турган ялтироқ тепакал бошини энгаштириб, унинг қўлини ўпди-да, оҳистагина диванга ўтириди.

— Avant tout dites moi, comment vous allez, chére amie?³ Мени хотиржам қилинг,— деди князь овозини ўзгартмасдан, аммо унинг одоб ва меҳрибонлик учун айтган сўзларида бепарволик ва ҳаттоки истеҳзо оҳангি борлиги билиниб тураган эди.

— Рұҳан азоб чекаётган кишида... саломатлик қаёқда дейсиз? Идроки бор одам бу замонда тинч тира оладими? — деди Анна Павловна.— Оқшомни шу ерда ўтказарсиз, деб умид қилсак бўладими, князь?

— Хўш, инглиз элчиси чақирган сайил нима бўлади энди? Бугун чоршанба экан. Мен у ерда бир кўриниш беришим керак,— деди князь.— Қизим келиб мени олиб кетмоқчи бўлди.

— Мен бу сайил қолдирилган деб ўйланган эдим. Je vous avoue que toutes ces fêtes et tous ces feux d'artifice commencent à devenir insipides.⁴

— Сизнинг хоҳишингиз бундоқ эканлигини билганларида сайилни қолдиришар эди,— деди князь одатicha,

¹ «Граф (ёки князь), агар бошқа ниятингиз бўлмаса, агар кечки дамларни биздай бечора беморнинг ёнида ўтказиш сизда жуда малол келмаса, бугун кеч соат еттидан ўнгача бизникига келсангиз, бенихоя курсанд бўлар эдим. Анна Шерер».

² Ё тавба, мунча ҳам ғазаб қилмасангиз!

³ Аввал айтинг, азизим, саломатлигингиз қалай?

⁴ Ростиши айтсан, шунақанги сайиллару мушакбозликлар жонга тегиб боряпти.

хўлди ёд олган нарсасини тақрорлагандай ва бунга бирорни ишонтироқчи ҳам эмаслиги кўриниб турар эди.

— Ne me tourmentez pas. Eh bien, qu'a-t-on décidé par rapport à la dépêche de Novosilzoff? Vous savez tout¹.

— Нима десам экан? — деди князь бепарво, зериккан оҳангда, — Qu'a-t-on décidé? On décidé que Bioaparte a brûlé ses vaisseaux, et je crois que nous sommes en train de brûler les nôtres.²

Князь Василий эскириб кетган пьесадаги артист сингари ҳамма вақт эринчоқлик билан гапирап эди. Анна Павловна Шерер эса, аксинча, қирқ ёшга кириб қолганига қарамай, сеъзавқ ва серҳаракат эди.

Серзавқлик Анна Павловнанинг жамоат ичидаги тутган мавқеи бўлиб, у тоғо ҳатто серзавқ бўлгиси келмаган чоғларида ҳам таниш-билишларини ноумид қилмаслик учун ўзини серзавқ тутишга ҳаракат қиласлар эди. Чехрасидаги ҳамиша ўйнаб турадиган тамкин табассум унинг сўлиброқ қолган юзига унчалик ярашмаса ҳам эркатой бола сингари ўзининг ёқимли камчилигини доим билиб турганини, бу камчиликлар қутулишни хоҳламагани, қутула олмагани ва қутулишни лозим кўрмаганини ифода этиб турар эди.

Сўз орасида гап сиёсий ҳаракатлар тўғрисида борганда Анна Павловна қизишиб кетди.

— Қўйинг, қўйинг, Австрия тўғрисида менга гапираманг! Эҳтимол, мен тушунмасман, лекин Австрия ҳеч қаҷон урушни хоҳлаган эмас, хоҳламайди ҳам. Австрия бизга **хидмат қиласди**. **Россия** якка ўзи Европанинг халоскори **бўлиши** керак. Пуштипашоҳимиз ўзининг юксак бурчини яхши билади ва ўз бурчига содиқ бўлиб қолади. Мен фақат мана шунгагина ишонаман. Бизнинг валламат ва олижаноб шаҳаншоҳимиз дунёда буюк роль ўйнашлари керак бўлиб қолдик. У киши шундоқ олиҳиммат ва олижанобки, худо марҳаматини у кишидан дариф тутмайди ва у киши ўз бурчларини адо этиб, ҳозир қотил ва ёвуз Бонапарт бўлиб бош кўтарган революция аждарини мажақлаб ташлайдилар. Шаҳидлар қони учун биз ёлғиз ўзимиз қасос олишимиз керак.

¹ Мени қийнаманг. Хўш, Новосильцовнинг мактуби ҳақида нима қарорга келишди? Сиз ҳамма воеадан хабардорсиз.

² Нима қарорга келишар эди? Бонапарт ўз кемаларига ўт қўйибди, биз ҳам ўз кемаларимизга ўт қўйишга тайёрга ўхшаб қолдик, деган қарорга келишди.

Ками, ўзинингиз айтинг, биз кимга умид боғлашнимиз мүмкин ахир?.. Савдогартабиат Англия эса, император Александрининг олижаноб калбини англамайди ва англай олмайди ҳам. Англия Малъта сролини бўшишиб бернидан бош тортди, у бизнинг қаракатларимиз замирда бир нарса бор деб бадгумон бўлиб турипти. Улар Новосильцовга нима дейиншитти? Ҳеч нарса. Ўз манфаатидан буткул воз кечиб, тинчлик йўлида ҳеч нарсани аямайдиган импёраторимизнинг филокорлигини улар тушунмади, тушуна олмайди ҳам. Инглизлар нима ваъда қилишитти? Ҳеч нарса. Улар ўша қилган ваъдасига ҳам вафо қилмайди. Пруссия аллақачон Бонапарте енгилмас, унга қарши Европанинг қўлидан ҳеч нарса келмайди, деб эълон қилди... Мен на Гарденбергнинг ва на Гаугвиининг биронта сўзига ишонаман.—
*Cette fanfueuse neutralité prussienne se n'est qu'un riege.*¹ Мен фақат тангрига ва марҳаматли императоримизнинг толенига ишонаман ҳолос. Императоримиз Европани қутқазажак!...— деди-да, Анна Павловна бунчалик қизнишиб кеттанига ўзининг ҳам кулигиси қистаб бирдан тўхтаб қолди.

— Менимча,— деди князь кулимсираб,— қўнгилчан Винценгеродемизнинг ўрнига сизни юборишганда, сиз бир хамла билан Пруссия қиролининг розилигини олар эдингиз. Сиз сўзга ниҳоят чечансиз. Чой ичамизми?

— Ҳозир. Ҳа, айтгандай,— қўшимча қилди Анна Павловна яна ўзини босиб олиб,— бугун меникига иккита антиқа одам келади: le vicomte de Mortemart, il est allié aux Montmorency par les Rohans.² Франциянинг энг яхши аслзодатаридан, энг яхши муҳожирларидан бўлади. Ундан сўнг, l'abbé Morio³, сиз бу доно одамни танийсизми? Шаханшоҳимиз уни қабул қиласканлар. Хабарингиз борми?

— Шундай денг. Танинсан жуда курсанд бўлар эдим,— деди князь.— Менга қаранг,— деб қўшимча қилди у кудди аҳамиятсиз бир нарса эсига тушиб қолгандай, ҳолбуки бу ерга келишидан асосий мақсад ҳам шуни сўраш эди,— l'impératrice—mère⁴ барон Функенинг Венага бош мунший

¹ Пруссиянинг бундай машъум бетарафлиги—фақат бир тузоқ холос.

² Айтгандай, виконт Мортемар Роганов томонидан Монморансига қариндош бўлади.

³ аббат Морио.

⁴ бева малика.

қылышаб тайинланишмын ҳоҳлар эмишлар, шу роетми?
C'est un pauvre sire, ce baron, à ce qu'il paraît.¹ Малика
Мария Фёдоровна орқали баронга олиб берилмоқчн бўлган
бу мансабга киъзъ Василий ўз ўғлини кўймоқ ниятида эди.

Анна Павловна маликанинг ҳоҳиши, нимани ёқтириш-
ёқтираслиги тўғрисида на ўзи, на бошқа бирор бир нима
дейинши мумкин эмаслигига ишора қилиб, кўзларини юмар-
юммас ва койигансимон расмийроқ бир тареда: — Monsieur le baron Funke a été recommandé à l'impératrice—
n'éte pas sa soeur,² — деб қўйди. У ўзининг олимақом
пушти панҳи бўлминг малика Мария Фёдоровнанинг но-
мини тилга олганида, ҳамма вақтдагидай яна юзида тўсат-
дан маъсслик аломати аралаш зўр, самимий садоқат ҳамда
эҳтиром ифодаси намоён бўлди. У, маликанинг барон Фун-
кега beaucoup d'estime³ айтди-да, кўзларида яна маъюс-
лик акс этди.

Киъзъ лоқайдлик билан жим қолди. Киъзъ маликага
тавсия қилинган бир эот ҳақида шундай ножӯя гап гапир-
гани учун Анна Павловна ўзига хос эпчилик ва абжирлик
кўрсатиб, сарой ахлига ва аёлларга муносаб одоб билан
унга таъзир бермоқчи ва шу билан бирга уни овутмоқчи
бўлди.

— Mais à propos de votre famille,⁴ — деди Анна Пав-
ловна, — биласизми, қизингиз киборлар доирасига қат-
найдиган бўлгандан берин fait les délices de tout le monde.
On la trouve belle, comme le jour.⁵

Киъзъ ҳурмат ва миннатдорлик билдириб таъзим
қилди.

Анна Павловна бир дақиқа қолгандан кейин:

— Мен кўпинча шуни ўйлайманки,— деди киъзга яқин-
роқ келиб, гўёки сиёсат ҳамда киборлар тўғрисидаги гап-
лар тамом бўлди, энди ўз гапимиздан гаплашайлик,
дегандай мулојим табассум қилиб: — кўпинча шуни ўйлай-
манки, дунёда баҳт деган нарса баъзан жуда адолатсиз-
лик билан тақсим қилинар экан. Худойи таоло шундай
иқки сўлим болани (мен кичик ўғлингиз Анатолни ҳисоб

¹ Бу барон назаримда ярамас бир маҳлук.

² Барон Функени маликага ўз сингиллари тавсия қилиби.

³ катта ўтибор берганини.

⁴ Айтгандай, сизнинг болаларингиз ҳақида.

⁵ Суҳбатларнинг гули бўлиб қолди. Унинг ҳусни латофатига ҳам-
ма қойил.

қилмайман, чунки уни ёқтирмайман,— деди у эътироизга ўрин йўқ деган мазмунда қошларини чимириб) — шундай икки сухсурни нега сизга берди экан? Сиз буларнинг қадрига етмайсиз, шунинг учун буларга ста бўлишга лойиқ эмассиз.

Анна Павловна шу гапни айтиб ўзига хос қувноқ табассум қилиди.

— Que voulez-vous? Lafater aurait dit que je n'ai pas la bosse de la paternité,¹— деди князь.

— Ҳазилингизни қўйинг. Бу тўғрида мен сиз билан жиддий гаплашмоқчи эдим. Биласизми, менга қичик ўғлингиз ёқмайди. Бу гап орамизда қолсин-ку (унинг юзи маъюс бир тусга кирди), малика ҳузурларида ўғлингиз ҳақида гап очилиб, сизга ачинишди...

Князь жавоб қайтармасди, лекин Анна Павловна князнинг юзига тикилиб жавоб кутар эди. Князь Василий афтини буриштириди.

— Қандоқ қилай энди? — деди князь ниҳоят.— Биласизми, мен буларнинг тарбияси учун бир отанинг қўлидан келадиган ҳамма нарсани қилдим, лекин иккови ҳам des imbéciles². Ипполит аҳмоқнинг ювоши-ю, лекин Анатоль жуда шўхи. Икковининг орасидаги фарқ шу холос,— деди князь ҳаяжон билан сохта табассум қилиб. Бу табассумдан лабининг бурчидаги ҳосил бўлган ажинида нечукдир кугилмаган дағал, ёқимсиз бир ифода кўринар эди.

— Сиздай одамлар фарзанд кўрмаса нима бўларкан-а? Ота бўлмаганингизда мен сиздан ҳеч айб тополмас эдим,— деди Анна Павловна унга ўйчан боқиб.

— Je suis votre³ содиқ қулингизман, et à vous seule je puis l'avouer. Болаларим — ce sont les entraves de mon existence.⁴ Бу менга бир кўргиллик. Мен шундай деб ўйлайман.— Que voulez-vous?⁵— Князь шафқатсиз тақдирга тан берганлигига ишора қилиб жим қолди.

Анна Павловна ўйга толди.

— Бебош ўғлингиз Анатолни уйлантириш тўғрисида ҳеч қачон ўйлаган эмассиз. Қари қизлар ont la manie des mariages⁶ дейишади. Менинг бунаقا феълим йўқ, лекин

¹ Қандоқ қилай? Лафатер бўлса, сенда оталик меҳри йўқ, дерди.

² бемаъни чиқишиди.

³ мен сизнинг

⁴ мен фақат сизга ростини айта оламан. Менга ошиқча юк холос.

⁵ Қандоқ қилай?

⁶ бирорни уйлантириб қўйишга ўч бўлади.

менга таниш petite personne¹ бор. Бу қиз шўрлик отасини деб ёшлигини ўтказиб юборипти, une parente à nous , une princesse² Болконская бўлади.

Князь Василий гарчи киборларга хос зийраклик кўрсатиб, бош ишораси билан бу тўрида ўйлаб кўрмоқчи эканини билдирса ҳам Анна Павловнанинг сўзига жавоб қайтармади. У кўнглидаги ғашликка бардош қила олмаганидан бўлса керак:

— Йўқ, биласизми, мен Анатолга ҳар йили қирқ минг сўм сарф қиласман,— деди-да, бир оз жим қолди.— Ахволи шу бўлса, беш йилдан кейин нима бўлади? Voilà l'avantage d'être rég³? Княжнангиз бой қизми?

— Отаси жуда бойу лекин хасис одам. Қишлоқда туради. Марҳум император замонида истеъло бериб, «Пруссиya қироли» деб лақаб олган машҳур князь Болконский-чи. Ўзи жуда ақлли, лекин табиати ғалати, бадфеъл одам. La rançue pet t est malheur reuse, comme les pierres.⁴

Кутузовнинг Lise Мейненга, яқиндагина уйланган адъютанти ўша қизнинг акаси бўлади. Бугун бизникига у ҳам келади.

— Ecoutez, chérie Annette,⁵— деди князь бирдан унинг қўлини ушлаб ва негадир пастга эгид.— Arrangez-moi cette affaire et je suis votre⁶ садоқатли қулингиз à tout jamais (pan comme mon m'écrivit des⁷). Қиз бой ва насласаби жойида экан. Айни муддао.

Князь Анна Павловнага айрим меҳр ва яқинлик ифодаси бўлган эркин ҳаракат билан унинг қўлини ушлади, ўпди, ўйнатди-да, креслонинг орқасига суюниб, бошқа томонга қаради.

Анна Павловна ўйлаб туриб:

— Attendez⁸,— деди,— Мен шу бугуноқ Lise (la femme du jeu⁹ Болконский) билан гаплашиб кўрай. Зора шу или битиб кетса. Ce sera dans votre famille, que je ferai mon apprentissage de vieille fille.¹⁰

¹ Бир қиз

² ўзи бизга қариндош, княжна.

³ Ота бўлишининг фойдаси шу экан-да.

⁴ Қиз бечоранинг кўрган куни қурсин.

⁵ Менга қаранг, азизим, Анет.

⁶ Оқсоқот менга ёзганича.

⁷ Шу ишни тўғриланг, мён умрбод сизнинг қулингиз бўлай.

⁸ Шошманг,

⁹ Лиза (Болконскийнинг хотини)

¹⁰ Мен сизнинг оила ишларингизга аралашиб, қари қизларнинг касбини ўрганиб оламан.

Анна Павловнанинг меҳмонхонаси аста-секин меҳмонга тўла бошлади. Петербургнинг олимақом зодагонлари, ёш ва хулқ жиҳатидан жуда ҳар хил бўлса ҳам ўзлари мансуб бўлган жамият нуқтаи назарида и қараганда, бир хил бўлган кишилар келишди. Отасини инглиз элчиси чақирган сайилга олиб қетиш учун князъ Василийнинг қизи гўзал Элен ҳам келди. У бал кийимида бўлиб, шифр тақдан эди. *La femme la plus séduisante de Pétersbourg*¹ маълума ва машҳура, ўтган қиши эрга тегиб, ҳозир ҳомиладорлиги важҳидан киборларнинг катта суҳбатларига қатнамай, фақатгина кичик суҳбатларга иштирок қиласиган кичкина, ёш княгиня Болконская ҳам келди. Князъ Василийнинг ўғли князъ Ипполит ўзи билан бирга Мортемарни бошлаб келган экан, уни мажлис аҳлига таништирди. Аббат Морис ва бошқа кўп кишилар ҳам келишди. Анна Павловна ҳар бир кириб келган меҳмонга:

— Сиз ҳали *ma tante*² ни кўрмаган бўлсангиз керак,—ёки холам билан ҳали таниш бўлмасангиз керак, дер ва уни нариги уйдан чиқиб келган, узун тасма тақдан пачақнина бир кампирнинг олдига жиддий қиёфада бошлаб борар, аввал меҳмонга, сўнгра кампирга қараб меҳмоннинг номини айтар, кейин нари кетар эди.

Меҳмонлар ҳеч ким билмаган, ҳеч ким қизиқмаган ва ҳеч кимга даркор бўлмаган бу кампирга тантанали равища таъзим қилишар эди. Анна Павловна эса, маъюсона қиёфада меҳмонларнинг таъзимини тантана билан кузатар, сўз қотмасдан маъқуллар эди. Кампир бўлса, ҳар бир сўраган одамнинг саломатлиги, ўзининг соғлиги ва ҳозир, худога шукур, хийла ўнғарилиб қолган маликанинг сиҳати ҳақида ҳаммага бир хилда гапирап эди. Унинг олдига келган киши одоб юзасидан шошилмасдан, таъзим қилиб, елкасидан оғир юқ тушигандай енгил тортиб нари кетар ва шу билан бу оқшом унга қайтиб рўпара бўлишдан қутулар эди.

Ёш княгиня Болконская зарҳалли барқут ишпечини олиб келган эди. Унинг чиройли, хиёл қора тук босган ихчам устки лаби тишлирини ёпмас, шундоқ бўлса ҳам жуда

¹ Петербургда энг дилбар аёллардан ҳисобланган,

² холамни.

нафис кўтарилиар ва чўзилиб пастки лабига текканда яна ҳам чиройлироқ кўринар эди. Ҳамма жозибали аёллардек, унинг нуқсони — устки лабининг ихчамлиги ва оғзининг очилиброқ туриши ўзига ярашар, ҳуснига ҳуси қўшигандай кўринар эди. Соғлом ва тетик, ҳомилани бу қадар ёнгил кўтариб юрган бу бўлажак онага қараганда ҳамманинг завқи келар эди. Чоллар ва зерикиб дўққат бўлиб ўтирган ёшлар у билан бирпасгина ўтириб сұхбат қилишса, ўзлари ҳам ўшанга ўхшаб қолгандай бўлишар эди. У билан гаплашган, унинг мулојим кулишини, дам-бадам ярқираб тургач оппоқ тишларини кўрган ҳар бир киши албатта «ҳозир ёмон ҳам шириңсўз бўлдим-да», деб ўйлар эди. Бу ерда ўтирганларнинг ҳар бири шуни кўнглидан ўтказар эди.

Кичкинагина княгиня лапанглаб, ишпечини кўтарганича йўргалаб столни айланиб ўтди-да, кўйлагини тузатиб, худди ҳозир ҳар бир қилмиши ўзи учун ҳам, бу ерда ўтирганлар учун ҳам partie de plaisir,¹ кумуш самовар ёнидаги диванга ўтириди.

У ридикюлини очар экан, ҳаммага қараб:

— J'ai apporté mon ouvrage², — деди, сўнгра мезбонга, бекага мурожаат қилди:

— Менга қаранг, Annette, ne me jouez pas un mauvais tour. Vous m'avez écrit, que c'était une toute petite soirée; voyez comme je suis attirée.³

У тўр тутилган, кулранг, кўкрагидан бир оз пастроқдан энли тасма боғланган нафис ва хушбичим кўйлагини кўрсатиш учун қўлларини ёзди.

— Soyez tranquille, Lise, vous serez toujours la plus jolie.⁴ — деди Анна Павловна унга жавобан.

— Vous savez; mon mari m'abandonne, — деди княгиня генералга қараб, ўша зайлда сўзини давом эттириб: — il va se faire tuer. Dites moi, pourquoi cette vilaine guerre⁵, — деди князъ Василийга ва жавоб кутмай, унинг қизи гўзал Эленга мурожаат қилди.

¹ бир томоша бўлгандай.

² Ишимни олиб келган эдим.

³ Анетга, бу нима қилганингиз бўлди? Хатингизда меҳмон кўп бўлмайди, деганингиз учун кийиниб ўтирамай, шу аҳволда келаверган эдим-а.

⁴ Хотиржам бўтинг. Лиза, бу ерда ҳали ҳам сиздан чиройли одам йўқ.

⁵ Биласизми, эрим мени ташлаб кетаётитпи. Ўлимга кетаётитпи. Шу қуриб кетгур урушнинг нима кераги бор экан-а.

— Quelle délicieuse personne, que cette petite princesse!¹ — деди князь Василий Анна Павловнанинг қулогига секингина.

Кичкина княгинядан кейин кўп вақт ўтмай барваста, сочи олинган, ўша замоннинг расм-русмига кўра оқ шим, кўкраги бурма кўйлак, жигарранг фрак кийган кўзойнакли бир йигит кириб келди. Бу жуссали йигит Екатерина замонининг машҳур тўраларидан, ҳозир Москвада ўлим тўшагида ётган граф Безуховнинг ғайриқонуний ўғли эди. У чет элда тарбия олиб, яқиндагина келган бўлиб, ҳали ҳеч қаерда хизмат қилимас эди ва бундай суҳбатларга ҳам биринчи келиши эди. Анна Павловна унга ўз доирасидаги энг паст даражали киши билан саломлашгандай бош сил-киб қўйди. Пьер билан шундай жуда эътиборсиз саломлашган бўлса ҳам унинг эшикдан кириб келганини кўрганида Анна Павловнанинг юзида хавотирлик ва одатдан ташқари катта бир нарсани кўргандай, қўрқув акс этди. Гарчи Пьер бу ерда ўтирган бошқа эркаклардан дарҳа-қиқат жуссалироқ бўлса ҳам Анна Павловнанинг бу кўрқувига сабаб фақат унинг маъноли ва шу билан бирга тортиңқираб, қизиқсиниб разм солиши ва табиий бир кўз қарашигина эди; бундай кўз қараш бу меҳмонхонада ўтирганлар ичидаги фақат унинг бир ўзигагина хос эди.

Анна Павловна уни холасининг олдига олиб келди-да, холаси билан хавфсирагансимон бир кўз уриштириб олгач, Пьерга қараб:— C'est bien aimable à vous, monsieur Pierre, d'être venu voir une pauvre malade,² — деди.

Пьер бир нима деб тўнғиллади-да, ниманидир қиди-раётгандай яна у ёқ-бу ёққа разм сола бошлади. У кичкина княгиняга худди яқин танишдек қувноқ табассум билан салом бериб, кампирнинг олдига борди. Анна Павловнанинг хавотир олганича ҳам бор эди. Пьер малиқанинг саломатлиги ҳақида кампирнинг сўзини охиригача эшитмай нари кетди. Анна Павловна қўрқиб кетиб:

— Сиз аббат Мориони биласизми? У киши жуда ҳам ажойиб одам... — деб уни тўхтатди.

— Ҳа, у кишининг аббадий сулҳ тўғрисидаги режаларини эшитганман, бу жуда ҳам яхши бўлар эди-ю, бироқ мумкин бўлмас...

¹ Бу кичкина княгиня жуда ҳам дилрабо жувон экан-ку!

² Бечора беморни йўқлаб келиб катта лутф кўрсаатдингиз, мосеъ Пьер.

Анна Павловна фақат бир нима дейиш учунгида:

— Сиз шундай деб ўйлайсизми? — деди-да, яна меҳмон кутиш билан овора бўлди. Бироқ Пьер яна беадабчилик қилди: ҳали кампирнинг сўзига охиригача қулоқ солмай нари кетган бўлса, энди нари кетмсқин бўлиб турган Анна Павловнани гапга солиб тўхтатди. У катта-катта оёқларини кериб, бошини энгаштириди-да, аббатнинг режаси нима учун ҳом хаёл эканлигини Анна Павловнага исбот қила бошлади.

Анна Павловна кулимсираб:

— Кейин гаплашамиз,— деди.

Анна Павловна расму одобни билмайдиган ёш йигитдан қутулиб, ўзининг мезбонлик иши билан банд бўлди: давра-давра бўлиб сўзлашиб ўтирган меҳмонларга разм солиб, қаерда суҳбат сусайган бўлса, ўша суҳбатни қизитишига кўмаклашгани тайёр турар эди. Ип йигирадиган корхонанинг әгаси ишчиларни жой-жойига ўтқизиб, ўзи дугларнинг суст ёки жуда тез айланишини кузатгани ва бирон кор-ҳол бўлиб қолса дарров бориб уни тўғрилаб қўйганидай, Анна Павловна ҳам меҳмонхонасида айланиб юриб, давра-давра бўлиб ўтирган кишиларнинг суҳбатини кузатар, бирон суҳбат совиб кетса ёки меъердан ортиқ қизинишиб кетса, дарров бориб бирон оғиз гап ёки бирорни Сир жойдан иккинчи жойга ўтқазиб қўйиш билан суҳбатни **яна** изига солиб юборар эди. Анна Павловна шу ташвишнинг устига яна Пьернинг бирон номаъкул гап айтиб ёки **можӯн** иши қилиб қўйишидан қаттиқ хавотирда эканлиги **куриниб** турар эди. Пьер эса Мортемар атрофида бўлаётган гапни тинглагани келганда, кейин аббат гапираётган жойга яқин боргандা Анна Павловна унга кўз-қулоқ бўлиб туради. Чет элда тарбия олган Пьер бу хилдаги суҳбатни Россияда биринчи кўриши эди. У бу суҳбатга Петербургнинг бари интеллигентлари йиғилганини билар, шунинг учун ўйинчоқ дўконига кириб қолган ёш боладай қўзлари ўйнаб кетган эди. У бамаъни гапларни эшитмай қолишдан хавотирда эди. Бу ерга тўплланган кишиларнинг ишонч акс этган чиройли юзларига қарап экан, у булардан кўп бамаъни гаплар кутар эди. Ниҳоят, Морисонинг ёнига келди. Буларнинг суҳбати унга жуда маъқул кўринди шекили, ўз фикрини айтишга ниҳоят иштиёқманд бўлган ҳамма ёш йигитлардай галга аралashiш учун пайт кутди.

Анна Павловнанинг уйидаги зиёфат жула қизиб кетди. Давра-дэвра бўлиб ўтирган одамларнинг суҳбати машина-дай бир қиёмда ва тинимсиз гувуллар эди. Матане,¹ унинг ёнида ўтирган, озғин юзлари ҳозир йиғлаганга ўхшаган ва бу суҳбатга нобои бўлган кексароқ бир хотиндан бўлак ҳамма уч даврага бўлинган эди. Аксарияти катталардан иборат бўлган давранинг гаплони — аббат, ёшлар даврасини князъ Василийнинг қизи сухсурдаккина княжна Элен билан сўлим, қизил юзли, ёшига номуносиб равинида семиз бўлган кичкина княгиня Болконская, учинчи даврани эса — Мортемар билан Анна Павловна бошқариб ўтирад эди.

Виконт истарали, хушфеъл ва хушмуомала йигит бўлиб, афтидан, ўзини машҳур одам ҳисобласа ҳам яхши тарбия кўриб ўсгани учун ўтиришларда камтарлик кўрсатиб, ўзини суҳбат аҳлининг ихтиёрига қўяр эди. У гўё Анна Павловнанинг меҳмонларга тортифи эди. Ифлос ошконада кўрилган тақдирда кишининг иштаҳаси қайтадиган бир парча мол гўштини уста ошпаз фавқулодда чиройли қилиб дастурхонга келтириб қўйгандай, Анна Павловна ҳам бугунги ўтиришда меҳмонларига аввал виконтини, кейин аббатни фавқулодда бир нозу неъмат тарзида рўкач қиласиб эди. Мортемар ўтирган даврада суҳбат бошлиниши биланоқ герцог Энгиенскийнинг ўлдирилгани ҳақида сўз кетди. Виконт, герцог Энгиенский ўзининг олиҳимматлилиги орқасида ўлганлигини ва Бонапартнинг дарғазаб бўлишига катта сабаблар борлигини айтди.

— Ah! voyons. Contez-nous cela, vicomte,² — деди Анна Павловна хурсандлик билан. Унинг бу гапи нечукдир а la Louis XV contez-nous cela, vicomte.³

Виконт «жоним билан», деган мазмунда бош эгиб табассум қилди. Анна Павловна виконт ёнидан бир айланиб чиқди-да, ҳаммани унинг ҳикоясига қулоқ солгани даъват қилди.

— Le vicomte a été personnellement connu de mon seigneur⁴ — деб шивирлади Анна Павловна ўтирганлардан

¹ Хола.

² Ҳа, ҳа! Шуни гапириб беринг-чи, виконт.

³ Людовик XV ни эсга солар эди.

⁴ Виконт герцог билан шахсан таниш бўлган.

бирига. — Le vicomte est un par fait conteur¹ деди иккинчи сига. — Comme on voit l'Homme de la bonne compagnie², — деди яна бирига; шундай қилиб, виконт ўзи учун энг мақбул ва энг қулай бир тарзда, худди иссиқ товоққа солиниб күкатлар билан ниҳоятда зеб берилган таомдай ҳаммага тақдим этилди.

Виконт ҳикоясини бошламоқчи бўлиб жилмайди.

Анна Павловна нарироқда, бошқа давранинг гули бўлиб ўтирган гўзал княжнага қараб:

— Бу ёққа келинг, chère Hélène³, — деб чақирди.

Княжна Элен кулимсираб турар эди; у меҳмонхонага кириб келган пайтда юзида бўлган гўзалларга хос, ўша доимий табассум билан ўрнидан турди. Бахмал ва бархит билан зеб берилган оппоқ, балларда кийиладиган кенг кўйлагини бир оз шитирлатиб, оппоқ елкаси, сочи ва бриллиантларини кўз-кўз қилиб, ҳеч кимга қарамасдан ва шу билан бирга, гўё келишган қадди-қомати, оппоқ елкалари, ўща замоннинг расмиға кўра хийла очиқ кўкраклари ва бўйинларини томоша қилиб мароқланган ҳаммага ихтиёр бергандай жилмайиб, худди бал ҳашаматини ўзи билан бирга олиб келгандай, икки томонга чекинган эркаклар орасидан ўтиб, Анна Павловнанинг олдига келди. Элен шунчалик гўзал эдики, ноз-карашма билан чиройли кўринишга ҳаракат қилиш у ёқда турсин, аксинча, кишиларни мафтун қилувчи гўзаллигидан гўё ўзи хижолатда эди. У гўё гўзаллигининг кучини бир оз сепсилтиришни итаса ҳам қўлидан келмагандай кўринар эди.

Уни кўрган ҳар бир киши:

— Quelle belle personne!⁴ — деб қўяр эди. Элен виконтнинг рўпарасига ўтириб ҳамон ўшандай табассум билан юзига боққанида, виконт худди фавқулодда бир нарсадан ҳайратда қолгандай елкасини учирди-ю, ерга қаради.

— Madame, je crains pour mes moyens devant un pareil auditoire⁵, — деди виконт табассум билан бош эгиб.

Княжна яланфоч, дўмбоқ билагини столчага қўйди-да, бирон нима дейишини лозим кўрмади. У жилмайганича виконтнинг сўз бошлишини кутар эди. Виконтнинг сў-

¹ Виконт ҳикоя қилишга ниҳоятда уста экан.

² Фазилат әгаларининг суҳбатини кўп кўрганлиги маълум бўлиб турилти.

³ азизам Элен.

⁴ Ана ҳусну!

⁵ Шундай одамлар олдида мондалаб гапира олармикинман.

зига княжна фоз ўтириб қулоқ солар экан, ҳар замон столчага қўйган момиқдай билагига назар ташлаб, гоҳ ундан ҳам чиройлироқ кўкрагига қараб бриллиант маржонини тузатиб қўяр эди: кўйлагининг бурмаларини бир неча марта тузатар ва виконтнинг ҳикоясидан таъсирланган тоғларида Анна Павловнага қайрилиб қаради-да, дарҳол юзида худди Анна Павловнанинг юзидаги кайфият акс этарди, сўнгра яна юзида қувноқ табассум намоён бўларди. Элендан кейин кичкина княгиня ҳам чой столи ёнидан туриб келди.

— Attendez moi, je vais prendre mon ouvrage,¹ деди княгиня — Voyons, à quoi pensez-vous? деб князь Ипполитга мурожаат қилди: — Apportez-moi mon ridicule.²

Княгиня ҳаммага қараб табассум билан сўзлашар экан, бирдан қимиirlаб ўрнашиброқ ўтириди-да, наридан-бери у ёқ-бу ёғини тузатди.

— Мана энди дуруст бўлди,— деди, сўнг виконтга «қани, бошланг», деб ишига тутинди.

Князь Ипполит унга ридикулини келтириб бериб, унинг орқасига ўтди-да, креслосини унга яқинроқ суриб ўтириди.

Le charmant Hippolyte³ гўзал синглисига ниҳоятда ўхшашлиги билан ва ундан ҳам кўра, синглисига ўхшагани ҳолда фоят хунуклиги билан кишини ҳайратда қолдирав эди. Унинг башараси синглисининг башарасига ўхшарди-ю, лекин синглисининг чеҳрасида қувноқлиқ, ўз-ўзидан мамнунлик, ёшлиқ, табассум ва мислсиз ажойиб гавдасининг гўзаллиги барқ уриб турар эди, Ипполитнинг ўша синглисиникига ўхшаган юзига эса девоналиқ акси урган бўлиб, бу юздан ўзига бино қўйган кишиларда бўладиган жizzакилик ифодаси кўринар, гавдаси заиф ва қотма эди. Унинг кўзлари, бурни, оғзи — бутун юзи нотайин ва кўнгилсиз бир қиёфага кириб буришар, қўл-оёғи эса ҳамиша ғайритабий бир ҳолатда турар эди.

У княгинянинг ёнига ўтириди-да, худди кўзойнаксиз гапира олмайдигандай, шошиб-пишиб кўзойнагини таққандан кейин:

¹ Шошманг, ишимни олай,

² Нима бўлди, нимани ўйлаётисиз? Менинг ридикулимни олуб келиб берсангиз.

³ «Мехрибон Ипполит»

— Ce n'est pas une histoire revenants?¹ — деб сўради.

— Mais non, mon cher,² — деб жавоб қайтарди ҳайрон бўлган виконт елкасини учирив.

— C'est que je déteste les histoires de revenants,³ — деди князь Ипполит, бу гапни шундай бир тарзда айтдики, маъносига ўзи ҳам кейинроқ тушунганлиги кўриниб турар эди.

У жуда мағрурлик билан гапиргани учун айтган сўзлари жуда маъноли ёки жуда бемаъни эканлигини ҳеч ким фаҳмлай олмас эди. У эгнига тўқ кўк фрак, ўзи айтишича, cuisse de nymphe effrayée:⁴ рангидаги чолвор, оёрига пайпоқ ва бошмоқ кийған эди.

Vicomte⁵ ўша вақтда официма-оғиз юрган латифани ширигина қилиб айтиб берди: герцог Энгиенский m-le George⁶ билан кўришгани яширинча Парижга борган эканну у ерда ўша машҳур артистканинг марҳаматидан фойдаланиб юрган Бонапартни кўриб қолган: герцог билан учрашганида Наполеон тутқалофи тутиб қолиб, қўйқисдан ҳушидан кетиб, йиқилган: шунда герцог уни ҳар нима қиласа қила олар экан-у, лекин ҳеч нарса қилмаган; Наполеон кейин унинг шу қилган олижаноблиги учун ўч олиб, уни ўлдирган.

Ҳикоя ширигина ва ниҳоятда қизиқ бўлиб, хусусан, икки рақиб бир-бирига рўпара келган жойи хотинларни ҳаяжонга солгандек бўлди.

Анна Павловна кичкина княгиняга савол назари билан қайрилиб қараб:

— Charmant⁷, — деди.

— Charmant⁸, — деди шивирлаб кичкина княгиня ва ҳикоянинг жуда чиройли ва қизиқлиги ишини давом этиришга халал бергандай, игнасини ишига қадаб қўйди.

Виконт сўзсиз ифода қилинган бу мақтовни фаҳмлаб, миннатдорлик юзасидан табассум қилди-да, сўзида давом этди: бироқ Пьердан жуда хавотир олиб дам-бадам унга қараб турган Анна Павловна унинг аббат билан жуда

¹ Бу «Арвоҳлар қиссаси» дан эмасми?

² Мутлақо

³ Сўраганимки, «Арвоҳлар қиссаси» га сира тоқатим йўқ.

⁴ Чўчиған парининг бадани.

⁵ виконт.

⁶ Жорҷ деган артистка

⁷ Жуда ажойиб.

⁸ Жуда ажойиб.

қизиниб шовқинг солиб галиришаётганини пайқади-ю, дилсиёхликнинг олдини олиш учун дарҳол ўшалар томонига қараб кетди. Пьер, дарҳақиқат, аббат билан сиёсий мувозанат ҳақида гапига киришипти: аббат эса, бу ёш йигитнинг бегарас тезлигига қизиқиб бўлса керак, ўзига маъқул фикрларни батафсил сўзлаб бермоқда эди. Икковининг хуничақчақлик билан жуда бемалол сўзлашиб ўтиргани Анна Павловнага маъқул бўлмади.

— Бунинг иложи — Европа мувозанати-ю, droit des gens¹, — деди аббат. — Шафқатсиз деб ном чиқарган Россиядек бир буюк давлат Европада мувозанат сақлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган иттифоқга бегарас бош бўлса бае — олам ҳалокатдан қутилади-қолади!

Пьер сўз бошламоқчи бўлиб:

— Бундоқ мувозанатни қаёқдан топасиз? — деган эдик, Анна Павловна келиб унга қараб хўмрайди-да, итальяндан бу ернинг об-ҳавоси унга ёқиши-ёқмаслигини сўради. Итальяннинг чехраси бирданига ўзгарди, қаттиқ оғриниган бўлса ҳам хотин киши билан гаплашаётганилиги учун одати бўйича, сохта табассум қилиб ширинсўзлик билан жавоб берди:

— Улфатларнинг, айниқса сұхбатларига ноил бўлганим хоним-қизларнинг ақл ва фазилатларига шу қадар мафтун бўлдимки, об-ҳаво тўғрисида ҳали ўйлаганимча йўқ.

Анна Павловна Пьер билан аббатни кўздан қочирмай кузатиб туриш ўнгай бўлсин учун икковини умумий даврага қўшиб қўйди.

Шу онда меҳмонхонага яна бир киши кириб келди. Бу киши кичкина княгиняниг эри — ёш князь Андрей Болконский эди. Князь Болконский ўрта бўйли, ниҳоятда чиройли, лекин хийла тунд чеҳрали бир кимса эди. Унинг ҳорғин, руҳсизлик акс этган қарашидан тортиб, салмоқли қадам ташлашигача бутун соҳт-сумбати кичкина шўх хотинининг тамом акси эди. Афтидан, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммаси унга танишгина эмас, балки жуда жонига теккан кишилар эди, шунинг учун буларнинг афтига қарагиси ва сўзини эшитгиси келмас эди. Бу ерда ўтирган одамларнинг башарасидан ҳам кўра гўзал хотинининг башараси унинг жонига кўпроқ теккандай кўринар эди. У чиройли юзини бузган бир ижирғаниш билан

¹ ҳалқ ҳуқуқидир.

афтини буриштириб хотинига тескари ўгирилди да, **Анна Павловнанинг қўлини ўпди ва кўзларини қисиб, меҳмонларни назардан кечирди.**

— Vous vous enrôlez pour la guerre, mon prince?¹ — деди **Анна Павловна.**

— Le général Koutouzoff, — деди Болконский француэларга ўхшатиб, — zoff бўғинини чўзиброқ, — a bien voulu de moi pour aide-de-camp...²

— Et Lise, votre femme?³

— Қишлоққа кетади.

— Шундай гўзал хотинингизнинг суҳбатидан бизни бенасиб қилгани қандай кўнглингиз бўлади?

— André⁴, — деди хотини бегона кишиларга мурожаат қилганидаги ноз-карашмаси билан, — виконт бизга Жорж хоним билан Бонапарт ҳақида бирам қизиқ воқеани айтиб бердиларки!

Князъ кўзини қисиб, юзини ўгирди. Князъ Андрей келганидан бери ундан кўзини узмаган ва унга қувноқ, дўстона назар билан боқиб ўтирган Пьер унинг ёнига келиб қўлини ушлади. Князъ Андрей унга қарамасдан, қўлини ушлаган кишининг қилмишидан иорози эканини кўрсатиб, афтини буриштириди, лекин Пьернинг кулиб турган юзига кўзи тушгач, тўсатдан дўстона мулойим табасум қилди.

— Ҳа-ҳа!.. Сен ҳам киборлар доирасига кириб қолибсан-ку! — деди Пъерга.

— Сизнинг келишингизни билган эдим, — деди Пьер, — кечқурун сизникига овқатлангани борамиз, майлими? — деди ҳикоясини давом эттираётган виконтга халал бермаслик учун секин гапириб.

— Йўқ, — деди князъ Андрей кулиб ва «буни сўраб ўтиришнинг ҳожати йўқ» деган ишора билан унинг қўлини қисиб қўйди. У яна нимадир демоқчи бўлган эди-ю, шу чоғ князъ Василий қизи билан ўрнидан турди, эркаклар уларга йўл бериш учун қўзғалишди.

Князъ Василий франузни ўрнидан қўзғатмаслик учун унинг енгидан авайлабгина пастга тортиб:

— Кечирасиз, азизим виконт, — деди, — бу элчи чи-

¹ Урушга кетмоқчимисиз, князъ?

² Генерал Кутузов мени адъютант қилиб олмоқчилар...

³ Хотинингиз Лиза нима қиласди?

⁴ Андрей

қарган қурғур сайил мени шундай суҳбатдан маҳрум қилди-я, сизнинг сўзингизни бўлдим.— Сўнгра Анна Павловнага қараб: — афсуски, шундай суҳбатни ташлаб кетаётиман,— деди.

Унинг қизи княжна Элен кўйлагининг жимжимасини салгина ушлаб стуллар орасидан ўтди, чиройли юзидағи табассум яна ҳам қувноқроқ тус олди. Пьер бу гўзал қиз ёнидан ўтаётгандা унга, худди бир нарсадан қўрқандай кўзларини катта очиб, мароқли назар ташлаб қолди.

— Жуда чиройли,— деди князь Андрей.

— Жуда,— деди Пьер.

Князь Василий Пьернинг ёнидан ўтар экан, унинг қўлини ушлаб, Анна Павловнага мурожаат қилди:

— Бу айиққа таълим берсангиз-чи, бизникига келганига бир ой бўлипти-ю, ўтиришда энди кўрибман. Ёш йигитга оқила аёллар билан ҳамсуҳбат бўлишдан зарурроқ нарса йўғ-а.

IV

Анна Павловна кулимсираб, Пьер билан машғул бўлишга ваъда берди. У Пьер ота томондан князь Василийга қариндош эканлигини билар эди. Олдин кампир билан ўтирган кексароқ хотин князь Василийнинг кетидан югуриб чиқиб, унга даҳлизда етиб олди. Унинг юзида бўлган ҳалиги сохта мароқ ифодаси буткул йўқ бўлди. Унинг йигламсирагандай кўринган шафқатли юзларида фақат ташвиш ва қўрқўв аломатигина бор эди.

У князъга даҳлизда етиб олиб:

— Князъ, менинг ўғлим Борис тўғрисида нима дейсиз энди?—деб сўради. (У Борис деганда «о»ни босиброқ айтар эди). Мен Петербургда бундан ортиқ тура олмайман. Хўш, айтинг-чи, бечора болагинамга бориб нима дей?

Князь Василий унинг сўзига тилар-тиламас, унча эътибор қилмасдан қулоқ солаётган ва ҳатто тоқатсизлик кўрсатаётган бўлса ҳам кексароқ хотин мулоийм ва маъюсона табассум қилди, князнинг кетиб қолишидан хавотир олиб енгидан ушлади.

— Подшо ҳазратларига бир оғиз айтсангиз нима қиласди, болам тўғридан-тўғри гвардияга ўтказилар эди,— деди илтимос қилиб.

— Қўлимдан келганича ҳаракат қиламан, амин бўлинг, княгиня,— деди князь Василий,— лекин подшо ҳазрат-

ларига илтимос қилишим қийин. Князь Голицин орқали Румянцевга мурожаат қилсангиз маъқулроқ бўлар эди.

Бу кексароқ хотин Россиянинг аслзода хонадонларидан княгиня Друбецкая бўлиб, ўзи камбағал, киборлар доирасидан аллақачон чиққан ва бурунги таниш-билишларидан узоқлашиб қолган эди. У биттаю битта ўғлини гвардияга ўтказгани ҳаракат қилиш учун Петербургга келган эди. Бу ерга, Анна Павловнанинг мөхмандорчилигига келишдан ҳам, виконтнинг ҳикоясига қулоқ солиб ўтиришдан ҳам мақсади фақат князь Василий билан гаплашиш эди. У князь Василийнинг жавобини эшитиб қўрқиб кетди. Унинг бир замонлар гўзал бўлган юзида койиш акс этди, лекин бу фақат бир лаҳзагина давом этди. У яна кулди-да, князь Василийнинг енгидан маҳкамроқ ушлади.

— Менга қаранг, князь,— деди у,— мен ҳеч қачон сизга илтимос қилган эмасман, минбаъд ҳам илтимос қилмайман, отам билан бўлган дўстлигингизни ҳам ҳеч қачон ўртага солганим йўқ. Лекин ҳозир худони ўртага солиб сиздан сўрайманки, ўғлим учун шу илтимосимни қабул қилсангиз, мен сизни пушти-паноҳим деб билар эдим,— деди ў шошиб.— Йўқ, ачифингиз келмасин, ваъда беринг. Мен Голициндан илтимос қилиб кўрдим, унамади,— Кўзларида ёш бўлса ҳам кулимсирашга ҳаракат қилиб: — Soyez le bon enfant que vous avez été,¹ — деди.

Эшик олдида отасини кутиб турган княжна Элен чиройли бошини буриб, чиройли елкаси оша:

— Дада, кечикамиз-ку,— деди.

Киборлар доирасидаги обрў шундай бир сармояки, уни эҳтиёт билан сарф қилмоқ керак. Князь Василий буни билар эди, шунинг учун бу сармояни ҳар кимни деб сарф қилаверса, ўзига керак бўлганда тамом бўлиб қолишини ўйлаб, буни жуда кам сарф қилар эди. Бироқ княгиня Друбецкаянинг илтимоси тўғрисида, хусусан, унинг қайта-қайта айтишидан сўнг, ўз виждони қошида ноқулай бир аҳволга тушиб қолгандай бўлди. Княгиня унга бор ҳақиқатни эслатди: князининг мартабага томон биринчи қадам босишига шу хонимнинг отаси сабаб бўлган эди. Бундан ташқари, княгинянинг муомаласидан кўриб турар эдики, у бир нарсага ёпишса сира қўймайдиган, ўшанга эришмаса, ҳар куни, ҳар соатда хирадлик ва ҳатто жанжал қилишдан ҳам тоймайдиган хотинлардан, айниқса ўшандай оналардан

¹ Бурунгидек марҳаматли бўлинг.

бири эди. Мана шу мулоҳаза князь Василийни иккилантириб қўйди.

— Chère Anna Михайловна,— деди князь одатдагича такалмуғсиз ва зериккан бир тарзда,— сиз айтган ишни қилиш қўлимдан келмайди десам ҳам бўлади: лекин сизга бўлган муҳаббатим ва марҳум отангиз хотираси учун қўлимдан келмаса ҳам қиласман: ўғлингиз гвардияга ўтади, шу гапим гап. Розимисиз?

— Азизим, пушти-паноҳимсиз! Сиздан фақат шуни кутган эдим. Сизнинг яхши одам эканлигинги билар эдим.

Князь кетмоқчи бўлди.

— Тўхтанг, князь яна икки оғиз гапим бор. Ўғлим Une fois passé aux gardes ...¹ — Сиз Михаил Илларионович Кутузовга яқинсиз,— деди ўнгайсизланиб,— Борисни унга адъютантликка тавсия қиласангиз. Шундай бўлганда мен хотиржам бўлиб, ундан кейин...

Князь Василий илжайди.

— Бу тўғрида ваъда беролмайман. Кутузов бош қўмондон бўлганидан буён унинг атрофида одамлар қанчалик уймалашиб қолганлигини билмайсиз. Кутузовнинг ўзи менга: «Москва боёнлари худди маслаҳатлашгандай ҳам-маси бараварига ўғилларини менга адъютантликка бермоқчи», деган эди.

— Йўқ, ваъда беринг, пушти паноҳим, йўқса, сизни кетгани қўймайман.

— Дада,— деди гўзал Элеи яна ўша оҳангда,— кечикяпмиз.

— Хўш, аи гевоіг,² саломат бўлинг. Кўраётибсизми?

— Эртага подшо ҳазратларига айтасиз-а?

— Албатта, лекин Кутузовга айтиш тўғрисида ваъда беролмайман.

— Йўқ, ваъда беринг, ваъда беринг Basile³,— деди Anna Михайловна ёш сатангларга хос табассум билан. Бу табассум эҳтимол бир вақтлар унга келишган бўлса ҳам, лекин ҳозир чўпдай озғин юзига сира ўтиришмас эди.

У ёши анчага бориб қолганини унутган бўлса керак, ҳамон беихтиёр ўзининг эски ноз-ишваларини қиласман эди. Бирорқ князь Василий чиқиб кетгандан кейин унинг юзи

¹ Гвардияга ўтганидан кейин...

² хайр.

³ Базиль

яна аслига қайтди — сўлғин ва риёкорона тус олди. У яна қайтиб келиб, сухбатга кўшилди ва ҳануз сўзлаётган ви-контнинг ҳикоясига қулоқ берган бўлиб, кетгани маврид кутар эди, чунки унинг қиласидаги иши битган эди.

— Мана бу сўнгги комедияга du sacre de Milan¹ га нима дейсиз? — деди Анна Павловна, — Et la nouvelle comédie des —peuple de Gènes et et Lucques, qui viennent présenter leurs voeux à M. Buonaparte assis sur un trône, et exauçant les voeux des nations! Audorable! Non, mais c'est à en devenir folle! On dirait, que le monde entier a perdu la tête.²

Князь Андрей Павловнага тикилиб жилмайди.

«Dieu me la donne, gare à qui la touche», — деди у (тож кийдирилганда Бонапартнинг айтган сўзи) — On dit qu'il a été très beau en prononçant ces paroles³ — деди ва яна шу сўзни итальянчасига ҳам қайтарди. «Die mi la dona, quai a chi la tocca».

— J'espère enfin,— деди Анна Павловна сўзида давом этиб,— que ça a été la goutte d'eau qui fera déborder le verre. Les souverains ne peuvent plus supporter cet homme qui menace tout.⁴

— Les souverains? je ne parle pas de la Russie — Les souverains, madame! Qu'ont ils fait pour Louis XVII, pour la reine, pour madame Elisabeth? Rien, — Et, croyez-moi, ils subissent la punition pour leur trahison de la cause des Bourbons. Les souverains? Ils envoient des ambassadeurs complimenter l'usurpateur.⁵

¹ Миланда тож кийдириладими?

² Яна Сир янги комедия: Генуя билан Лукка халқлари Наполеон жанобларига хоҳиш билдиришипти. Жаноб Наполеон эса таҳтда ўтириб халқларнинг хоҳишини амалга ошираётпти. Оббо, худо, урмаса! Бу гапларни эшишиб девона бўлади киши. Бутун дунё эсини йўқотган деб ўйлайди киши.

³ «Бу тожни менга худо берди. Бунга қўл узатган кишининг холи-га вой». Шу гапни айтганда жуда кўркам бўлган эмиш.

⁴ Шояд бу воқеа сабр косасини тўлдириб-тоширадиган сўнгги бир томчи бўлса. Борликқа хавф-хатар солаётган бу одамнинг қилмисларига подшоҳлар бундан кейин бардош қиласалар.

⁵ Подшолар дейсизми? Мен Россия тўғрисида гапираётганим йўқ. Подшолар эмиш-а! Подшолар Людовик XVII учун, қиролича учун. Елизавета учун нима қилишди? Ҳеч нарса! Мени айтди дерсиз: булар Ҷурbonларга хиёнат қиласидар учун жазоларини тортишяпти. Подшо-лар дейсизми? Булар таҳт-тож ўғрисини қутлагани элчилар юборишияпти.

У нафратомуз уф тортиб, яна вазиятини ўзгартди. Князь Ипполит виконтга борнет орқали узоқ тикилиб тургач, бу гапни эшитганидан кейин тўсатдан бутун гавдаси билан кичкина княгиняга ўғирилди-да, ундан игна сўраб олиб, шу игна билан столга Конде гербини чизиб унга кўрсата бошлади. У гербни шу қадар писанда қилиб ўқтирас эдики, кўрган киши буни княгиня ундан илтимос қилган экан, деб ўйлар эди.

— Bâton de queles, engrélé de queles d'azur — maison Condé,¹ — деди у.

Княгиня кулимсираб, унинг сўзига қулоқ солар эди.

Виконт бошқаларнинг нима дейишига аҳамият бермайдиган лекин ҳаммадан кўра ўзига маълум бўлган нарса ҳақида ўз фикринигина кузатиб борадиган бир қиёфада бешлаган сўзини давом эттириди:

— Агар Бонапарт яна бир йил Франция тахтида ўтирадиган бўлса, ишлар жуда чатоқлашиб кетади. Фитна, жабр-зулм, қувфин, осиш-кесишлар жамиятни (мен яхши жамиятни, француз жамиятини кўзда тутаман) буткул ҳалок қиласди. Ана у вақтда...

У елкасини қисиб, қўлларини керди. Бу гапларга қизиқиб қолган Пьер нимадир демоқчи бўлган эди-ю, унга кўз-қулоқ бўлиб турган Анна Павловна сўзини оғзидан олди.

— Император Александр,— деди Анна Павловна одатдагича император хонадони номини тилга олганида маъюслик билан,— давлат тузуми танлашни французларнинг ўзларига қўйиб беришини маълум қилди. Менимча, ҳеч шубҳа йўқки, бутун француз миллати бу зўравондан қутилиб, ўзини қонуний қирол қучогига ташлайди,— деди Анна Павловна, бу муҳожир ва қирол тарафдорига мумкин қадар маъқул бўлишга тиришиб.

— Бу ҳали гумон,— деди князь Андрей,— Monsieur le vicomte,² ишлар жуда чатоқлашиб кетди, деб жуда тўғри айтдилар. Менимча, эскиликка қайтиш жуда қийин бўлади.

Пьер қизариб яна гапга қўшилди:

— Эшитишмга қараганда,— деди у,— дворянларнинг ҳаммаси деярли Бонапарт томонига ўтипти.

¹ Йиртқич ҳайвонларнинг оғиз сурати солинган оч кўк рангли суюк ҳасса — Конденинг юрти бўлади.

² Жаноб виконт.

— Бу — бонапартчиларнинг гапи,— деди виконт Пьер-
га қарамасдан,— ҳозир Франциянинг жамоат фикрини
билиш қийин.

— Bonaparte l'a dite,¹ — деди князь Андрей кулимси-
раб (виконт унга ёқмасди, гарчи унга қараб гапирган бўл-
маса ҳам, бу гапни унга қарши гапирганлиги кўриниб
турар эди).

— «Je leur ai montré, le chemin de la gloire», — деди
князь Андрей, бир оз жим қолгандан сўнг яна Наполеон-
нинг сўзини қайтариб: — «Ils n'en ont pas voulu; je leur
ai ouvert mes entichambres, ils se sont précipités en foule»...
Je ne sais pas à quel point il a eu le droit de le dire.²

— Aucun,³ — деди виконт.— Герцогни ўлдирганидан
кейин энг ихлосманд одамлари ҳам унга қаҳрамон деб
қарамайдиган бўлишган. Si même ça été un héros pour
certaines gens,— деди виконт Анна Павловнага қараб,—
depuis l'assassinat du duc il y a un martyr de plus dans le
ciel, un héros de moins sur la terre.⁴

Анна Павловна ва бошқалар виконтнинг бу сўзларига
қойил қолганликларини табассум билан билдирамасданоқ,
Пьер яна сўзга аралашибди. Анна Павловна унинг бирон
ножӯя гап айтиб қўйишини билиб турган бўлса ҳам, лекин
олдини олишга улгуроалмади.

— Герцог Энгленскийнинг ўлдирилиши,— деди Пьер,—
давлат учун зарурат эди: шу ишни қилиш масъулиятини
ўзи ёлғиз зиммасига олишдан қўрқмаганлиги Наполеон-
нинг олижаноблигини кўрсатади, деб ўйлайман.

— Dieul mon dieul!⁵ — деб ваҳима билан пичирлади
Анна Павловна.

Кичкина киягиня ишнини қўлига олар экан, кулимси-
раб:

— Comment, M. Pierre, vous trouvez que l'assassinat
est grandeur d'âme,⁶ — деди.

¹ Бу — Бонапартнинг гапи.

² «Мен уларга шон-шараф йўлини кўрсатдим, улар буни хоҳлаш-
мади. Мен уларга эшигимни очган эдимки, осто намга ҳаммаси гурил-
лаб ўзини ташлади...» Билмадим, шундай дейишга унинг қанчалик
ҳақи бор экан.

³ Ҳеч қанчалик ҳақи йўқ.

⁴ Агар у баъзи бирорвлар учун қаҳрамон бўлса, герцогни ўлдирга-
шидан кейин кўкда бир шаҳид ортди-ю, ерда бир қаҳрамон камайди.

⁵ Ё худо! Ё худойим!

⁶ Мисъе Пьер, одам ўлдиришни қандай қилиб олижаноблик деб
биласиз?

Бошқалар бир оғиздан:

— Ah! Oh! — дейиши.

— Capital¹, — деди князь Ипполит инглизчасига ва кафти билан тиззасига шапиллата бошлади. Виконт фагат елкасини қисди.

Пьер кўзойнагининг устидан ҳаммага ғолибона назар ташлади.

— Мен бундай деганимки,— деди Пьер тажанглик билан.— Бурбонлар ҳалқни анархия қучогига ташлаб, революциядан қочиб кетиши. Революцияни Наполеоннинг ёлғиз ўзи тушунди, уни енга олди ва шу сабабдан кўпчиликнинг баҳт-саодати учун бир кишини қурбон қилишдан қайта олмас эди.

— Мана бу столга ўтмайсизми? — деди Анна Павловна. Бироқ Пьер унга жавоб бермай сўзида давом этди:

— Йўқ,— деди у борган сайин қизишиб,— Наполеон шунинг учун буюк одамки, у революциядан зўроқ келди, гражданлар тенглиги, сўз ва матбуот эркинлиги сингари барча яхши томонларини тутиб қолди-ю, революциянинг барча суистеъмолларига йўл қўймади, мана шунинг учун ҳокимият тепасига чиқди.

— Ҳа, агар қўлга олган ҳокимиятини одам ўлдиргани ишлатмасдан, қонуний эгаси бўлган қиролга топширганида, мен уни буюк киши деб айтар эдим,— деди виконт.

— Наполеон бундай қилолмас эди. Ҳалқ ҳокимиятни унинг қўлига ҳалқни Бурбонлардан ҳалос қилиш учун берди, чунки ҳалқ уни буюк киши деб билар эди. Революция буюк иш эди,— деди мсье Пьер бу тажанг ва тўнг муқаддимаси билан ўзининг фўрлигини ва кўнглида бор гапини тезроқ айтишга шошқилганини кўрсатиб.

— Революция билан подшо ўлдириш буюк иш бўлиб қолдими? Шундан кейин... ҳа, айтгандай, бу столга ўта қолсангиз-чи? — деди Анна Павловна яна.

Виконт мулоийимгина табассум қилиб:

— Contrat social², — деди.

— Мен подшо ўлдириш тўғрисида гапираётганим йўқ.

Мен идея тўғрисида гапираётибман.

— Ҳа, талончилик, қотиллик ва подшо ўлдириш идеяси,— деди Анна Павловна яна пичинг қилиб.

— Бу зарурат эди, албатта, лекин гап бунда эмас,

¹ Жуда соз!

² Руссонинг «Ижтимоий шартномаси».

гап инсоннинг ҳуқуқларида, хурофотлардан озод бўлишида, гражданларнинг тенглигида: мана шу идеяларнинг ҳаммасини Наполеон тўла-тўкис сақлаб қолди.

Виконт, ниҳоят, бу йигитнинг гаплари бемаъничиликдан иборат эканини астойдил исбот қилишга жазм қилгандай, нафрат билан деди:

— Бу ҳуррият ва тенглик деган шовқинлар — аллақачонлар бебурд бўлган қуруқ сўзлар. Ҳуррият билан тенгликни ким яхши кўрмас экан? Ҳуррият ва тенгликни пайғамбаримиз ҳам тарғиб қилган эди. Революциядан кейин одамларнинг пешонаси очилди дейсизми? Аксинча. Биз ҳуррият истаган эдик, Бонапарт эса уни нест-нобуд қилди.

Князь Андрей кулимсираб гоҳ Пьерга, гоҳ виконтга ва гоҳ Анна Павловнага қарап эди. Анна Павловна киборлар суҳбатида оғир бўлиб ўтиришга ўрганиб қолишига қарамай, Пьернинг бу қилифидан капалаги учган эди: бироқ Пьернинг куфр сўзларига виконт дарғазаб бўлмаганини ва бу сўзларни энди босиб бўлмаслигига кўзи етиб, виконтга қўшилиб бутун кучи билан Пьерга ҳужум қила бошлади.

— Mais, топ cher m-r Pierre,¹ — деди Анна Павловна, — ўша буюк одам деганингиз герцогни, борингки, оддий бир инсонни судсиз, бўйнига ҳеч айб қўймасдан ўлдиришига нима дейсиз?

— Мен жанобларидан 18 брюмерга нима дейсиз, деб сўрар эдим, — деди виконт. — Бу қаллоблик эмасми? C'est un escamotage, qui ne ressemble nullement à la manière d'agir d'un grand homme.²

— Африкада асиrlарни ўлдиргани-чи? — деди кичкина княгиня, — даҳшат-ку, — деганидан кейин эти жунжикиб кетди.

— C'est un roturier vous aurez beau dire,³ — деди князь Ипполит.

Мсье Пьер буларнинг қайси бирига жавоб беришини билмай, ҳаммасига бир-бир қаради-да, илжайиб қўйди. Унинг юзидаги табассум бошқа кишиларникига ўхшаган жиддиятга қўшилиб кетадиган табассум эмас эди. Аксинча, у табассум қилганда юзидаги жиддият ва ҳатто тундлик

¹ Лекин, азизим, мсье Пьер.

² Бу буюк кишининг қиладиган иши эмас, товламачилик.

³ Нима десангиз ҳам бу мартабага нолойиқ одам.

тўсатдан йўқолар, унинг ўрнида мулойим, маъсум ва ҳудди уэр сўраётгандай бир ифода пайдо бўлар эди.

Пьерни биринчи марта кўрган виконт: бу якобинчининг оғзидан чиққан гаплари унинг ўзидан хавфлироқдай кўринади, деб ўйлади. Ҳамма жимиб қолди.

— Нима, ҳаммага бирдан жавоб берсими? — деди князь Андрей.— Давлат арбобининг қилмиши тўғрисида гапирганда оддий бир шахснинг қилмиши-ю, саркарда ёки императорнинг қилмишини фарқ қилиш керак. Мен шундай деб ўйлайман.

— Ҳа, ҳа, албатта,— деди Пьер, ўзига тарафдор пайдо бўлганига суюниб.

— Шунга иқор бўлиш керакки,— деди князь Андрей,— Наполеон Арколь кўпригида, Яффа касалхонасида вабо теккан одамларга қўл берганида одам сифатида буюkdir, лекин... унинг бошқа қилмишлари ҳам борки, уларга важ кўрсатиш қийин.

Князь Андрей, Пьер айтган сўзларнинг ноқулайлигини юмшатиш мақсадида бўлса керак, кетмоқчи бўлиб хотинини имлади ва ўрнидан турди.

Князь Ипполит бирдан ўрнидан туриб, қўл ишораси билан ҳаммани тўхтатди ва ўтиришга таклиф қилиб сўз бошлади.

— Ah! aujourd’hui on m'a raconté une anecdote moscovite, charmante: il faut que je vous en régale. Vous m'excusez, vicomte il faut que je raconte en russe. Autrement on ne sentira pas le sel de l'histoire¹.

Князь Ипполит бир йилгина Россияда турган француздай рус тилини чайнаб гапира бошлади. У ҳаммадан латифага диққат билан қулоқ солишни шундай ҳовлиқиб, шундай қаттиқ талаб қилар эдики, ҳамма тек қолди.

— Moscou да бир хоним, une dame бор. Бу хоним жуда хасис, унга каретада юргани иккита valets de pied² керак бўлиди, жуда новча бўлиши керак экан. Унга новчалар маъқул экан. Унинг янада новчароқ бир қизи бор экан. Хоним айтипти...

Князь Ипполит шу жойга келганда, афтидан, фикри юришмай ўйланиб қолди.

¹ Бугун менга Москвада чиққан бирам антиқа латифани айтиб беришди. Шуни сизларга айтиб берай. Қечирасиз, виконт, русча айтиб масам, латифанинг шираси кетиб қолади.

² лакей.

— Хоним айтди... ҳа, айтдики: «қизгинам (à la femme de chambre) камзулингни кий, мен билан бирга каретада faire des visites»¹ борамиз.

Князь Ипполит шу жойга келганда, қулоқ солаётгандардан бурунроқ ўзи пиқ этиб кулиб юборди ва шу билан латифанинг таъсирини кетказиб қўйди. Шундоқ бўлса ҳам ўтирганларнинг кўпи, шу жумладан, кексароқ хоним билан Анна Павловна ҳам илжайиб қўйишиди.

— Хоним каретага тушиб жўнабди. Бирдан қаттиқ шамол турибди. Қиз шляпасини тушириб қўйибди, кейин унинг узун сочи тўзибди...

Шу ерга келганда князь Ипполит ўзини сира тута олмай, қаҳқаҳа урди ва кулги аралаш:

— Ҳаммага маълум бўлдики... — деди.

Латифа шундан иборат экан. Князь Ипполит бу латифани нима учун айтганлигини, буни нима учун албатта русча айтиш зарур бўлиб қолганлигини тушуниб бўлмас эди. Шундай бўлса ҳам Анна Павловна ва бошқалар мсье Пьернинг беҳуда ва бемаза қилифини назокат билан хаспўшлаган князь Ипполитнинг киборларга хос назокатига қойил қолишиди. Латифадан сўнг меҳмонлар ўзаро гаплашиб, сўз бўлиб ўтган ва энди бўладиган баллар, спектакллар, ким қаерда ва қачон кўришуви каби майда-чуйдалар устида кетди.

V

Меҳмонлар Анна Павловнага charmante soirée² учун ташаккур билдириб тарқала бошладилар.

Пьер бесёнақай бир йигит эди. Семиз, новчадан келган, кенг яғринли, қўллари каттакон ва қип-қизил бўлган Пьер киборлар сухбатига киришни, айниқса ундан чиқишини, яъни кетиш олдидан икки оғизгина ширин сўз айтишни билмас эди. Бундан ташқари, у паришонхотир эди. У ўрнидан турар экан, ўзининг шляпаси ўрнига генералнинг жигали учбурчак шляпасини олди-да, то генерал сўраб олмагунча, унинг попугини юлқиб тураверди. Лекин унинг паришонхотирлиги, киборлар сухбатига киришни ва унда гаплашишни билмаслигини унинг юзидағи оқкўнгиллик, соддалик ва камтарлик аломати ювиб кетар эди.

¹ меҳмонга.

² жуда яхши ўтган кечा.

Анна Павловна қайрилиб унга қарар экан, христианларга хос кўнгилчалик билан унинг гуноҳидан ўтганлигини ифода қилиб, бош силкитди ва:

— Сиз билан яна кўришармиз, деб ўйлайман, лекин умид қиласманки, азизим жаноб Пьер, унгача ҳозирги фикрингизни ўзгартирасиз,— деди.

Пьер Анна Павловнанинг бу сўзларига ҳеч нарса демасдан таъзим қилди-да, яна илжайди. Унинг бу илжайиши ҳеч маънони ифода қилмас ва мабодо ифода қилса, фақат шу маънони берар эди: «Фикр ўз йўлига, лекин кўярпизларми, мен қандай ажойиб ва яхши йигитман». Анна Павловна ва бошқа меҳмонлар беихтиёр унинг бу хислатини сезишиди.

Князь Андрей даҳлизга чиқиб, плаш кийгизмоқчи бўлган лакейга елкасини тутди-да, хотинининг даҳлизда князь Ипполит билан лақиллашаётганига эътиборсизлик билан қулоқ солди. Князь Ипполит ҳомиладор, сўлимгина княгинянинг рўпарасида туриб унга лорнет орқали тикилар эди.

Кичкина княгиня Анна Павловна билан хайрлашар экан:

— Уйга киринг, *Annette*, шамоллаб қоласиз,— деди-ю, яна секингина илова қилди. *C'est arrêté.*¹

Анна Павловна кичкина княгиня Лиза билан ўзи бошлаган иш, яъни унинг қайнинглиси Ататолга бўлиш ҳақида аллақачон гаплашиб ҳам олган эди.

— Мен сизга ишондим, азизим,— деди Анна Павловна ҳам секингина,— сиз қайнинглигизга хат ёзинг-да, *comme le père envisagera la chose*²,— менга айтинг. *Au revoir*³, — деб Анна Павловна ичкарига кириб кетди.

Князь Ипполит кичкина княгинянинг олдига келди-да, өнгаришиб, юзини юзига яқинлаштириб нимадир пичирлай бошлади.

Княгиня билан князь Ипполитнинг лакейлари буларнинг гапи соб бўлишини кутиб, бири рўмол, иккинчиси редингот ушлаб турар, уларнинг французча гапларига тушунмасалар ҳам худди бу гапларни тушуниб, ўзларини тушунмаётганга солгандай туришар эди. Княгиня одатдагича жилмайиб гапирар ва кулиб тинглар эди.

¹ Қароримиз қарор.

² отаси бу ишга қандай қарашини

³ Хайр.

— Элчи чақирган сайилга бормаганим ҳам яхши буди,— деди князь Ипполит,— зерикіб қоллар әдим... Жуда яхши сұхбат кечаси бўлди, шундоқ эмасми?

— Бал жуда яхши бўлади, дейишади,— княгиня майин қора тук босған устки лабини учирив.— Гўзал кибор хотин-қизларнинг ҳаммаси ўша ерда бўлар эмиш.

— Ҳаммаси бўлмас, чунки сиз бормайсиз,— деди князь Ипполит қувноқлик билан кулиб ва рўмолни лакейининг қўлидан тортиб олди-да, уни ҳатто итариб юбориб, рўмолни княгиняниг елкасига ёпа бошлади. Уқувсизлигиданми ё жўрттагами (буни ҳеч ким ажратса олмас эди), у, рўмолни ёпганидан кейин ҳам, худди бу ёш жувонни қучоқлаётгандай, анчагача қўлини ундан туширмади.

Княгиня ҳамон жилмайганича гўзал карашма билан четланди-да, ўгирилиб эрига қаради. Князь Андрейнинг кўзлари сузилган: шу қадар чарчаган ва уйқу босған кўринар эди.

У хотинига бир кўз югуртирди-да:

— Бўлдингизми? — деб сўради.

Князь Ипполит янгича тикилиб товонигача тушадиган узун рединготини шошиб кийди-да, редингот оёғига ўралишганича югуриб княгиняниг орқасидан зинага чиқди, бу чоғ лакей княгиняни каретага ўтқизар эди.

— Princesse, au revoir,¹ — деб қичқирди у: шу чорунинг оёқлари рединготга ўралишгандай, тили оғзида ғулдураб, қолган эди.

Княгиня этакларини йиғишириб, каретанинг қоронғи бурчагида ўтиради: эри қиличини ўнглаб қўйди: князь Ипполит гўё ёрдам берган бўлиб, уларга халал берар эди.

Князь Андрей йўлинин тўсиб турган князь Ипполитга русчалаб совуққина:

— Қани, жаноб, ўтайлик,— деди-да, сўнгра мулойим ва ёқимли товуш билан Пъерга мурожаат қилди:

— Мен сени кутаман, Пъер.

Жиловдор отни ҳайдагач, карета филдиракларини ғижирлатиб жўнади. Князь Ипполит уйига элтиб қўймоқчи бўлгани виконтни кутиб эшик ёнида турар экан, қаҳқаҳа уриб кулар эди.

— Eh bien, mon cher, votre petite princesse est très bien, très bien — деди виконт Ипполит билан каретага

¹ Хайр, княгиня.

ўрнашиб олиб,— Mais très bien. Et tout-à-fait française,¹— деб бармоқларининг учини ўпди.

Ипполит пиқирлаб кулиб юборди.

— Et savez-vous que vous êtes terrible avec votre petit air innocent, — деди виконт.— Je plains le pauvre mari, ce petit officier, qui se donne des airs de prince régnant.²

Ипполит яна пиқирлаб кулди-да, кулги аралаш деди:

— Et vous disiez, que les dames russes ne valaient pas les dames françaises. Il faut savoir s'y prendre.³

Пъер олдин келиб, князь Андрейнинг ўз кишисидай, унинг кабинетига кирди-да, одати бўйича диванга чўзилди, жавондан бир китобни (бу Цезарнинг хотиралари ёди) олиб, ёнбошлаганича ўртасидан ўқий бошлади.

Кабинетга кириб келган князь Андрей кичкина оппоқ қўлларини бир-бирига ишқаб:

— mademoiselle Шерерни нима қилиб қўйдинг? Энди буткул касал бўлиб қолади,— деди.

Пъер диванни ғижирлатиб, бутун гавдаси билан унга томон ўгирилди-да, хурсанд чеҳра билан унга илжайиб қараб қўл силтади.

— Бу аббат жуда ажойиб одам, лекин масалани бошқачароқ тушунади... Менимча, абадий тинчлик бўлиши мумкин-ку, лекин билмайман, қандоқ қилиб айтсам экан... Лекин абадий тинчлик сиёсий мувозанат билан бўлмайди...

Князь Андрей, афтидан, бу мавҳум гапга унча қизиқ-масди.

— Ҳар қаерда оғзингга нима келса гапиравериш ҳам ярамайди: mon cher⁴. Хўш, бирон қарорга келдингми? Қавалергард бўласанми ёинки дипломатми? — деди князь Андрей бир дақиқа жимликдан сўнг.

Пъер диванга чўккалаб ўтириди.

— Ростини айтсам, ҳали ҳам бир қарорга келганим йўқ. Менга ҳеч қайсиси ҳам маъқул бўлмаяти.

¹ Азиз дўстим, кичкина киягинянгиз жуда жонон нарса-ку. Жуда жонон. Худди француз хотинининг ўзгинаси-я.

² Биласизми, кўринишда мусичадек бегуноқ бўлсангиз ҳам чакана эмас экансиз. Эри, шўрлик офицер, ўзини катта одам кўрсатишга шунча уринадики.

³ Сиз рус хотинлари француз хотинларига тенг бўлолмайди, деган әдингиз. Кўрдингизми, қўлга ола билиш керак.

⁴ азиз дўстим.

— Ахир бирор қарорга келиш керак-ку? Отанг шунга кўз тутиб ўтириби-я.

Пьер ўн яшарлыйгиде ўзининг мураббийси аббат билан бирга чет элга юборилган бўлиб, йигирма ёшгача ўша ерда турган эди. Пьер Москвага қайтиб келганидан кейин отаси аббатга жавоб бериб, ўғлига шундай деди: «Энди Петербургга боргин-да, у ёк-бу ёқни кўриб бирон ишни танлагин. Сен нимани хоҳласанг, мен ўшанга рози. Мана бу хат князъ Василийга, мана бу пул ўзингга. Нимадан, қийналсанг, дарров хат ёз, ёрдамингга тайёрман». Пьер уч ойдан бери иш танлаб, ҳануз бекор юрар эди. Князъ Андрей мана шу тўғрида гапирап эди.

Пьер пешонасини ишқалади.

Пьер кечада кўргани аббатни кўзда тутиб:

— Бу одам масонлардан бўлса керак,— деди.

— Беҳуда гапларни қўй,— деди князъ Андрей унинг гапини бўлиб,— бўладиган гапдан гаплашайлик. Отлик гвардияга бордингми?

— Йўқ, борганим йўқ, бир нарса эсимга келиб қолди, шуни сизга айтмоқчи эдим. Ҳозир Наполеонга қарши уруш бўлаётитти. Бу уруш озодлик уруши бўлса эди, мен унга қойил бўлар эдим ва биринчи бўлиб ҳарбий хизматга кирав эдим. Лекин дунёда энг буюк бир одамга қарши чиқиб, Англия билан Австрияга ёрдам бериш... яхши эмас...

Князъ Андрей Пьернинг бачкана сўзига елкасини қисиб қўйди. Шу билан, бунақа бемаъни сўзларга жавоб бериб бўлмайди, деган маънони билдириди. Бу гўллик билан берилган саволга князъ Андрейнинг берган жавобидан бошқа жавоб бериш ҳақиқатан қийин эди.

— Агар ҳамма фақат ўз эътиқоди асосида урушадиган бўлса, дунёда уруш деган нарса бўлмас эди,— деди у.

— Шундоқ бўлганда-ку, жуда соз бўлар эди,— деди Пьер.

Князъ Андрей кулимсиради.

— Жуда соз бўлиши мумкинку-я, лекин ҳеч қачон шундоқ бўлмайди...

— Хўш, сиз урушга нима мақсад билан борасиз? — деди Пьер.

— Нима мақсад билан дейсизми? Ўзим ҳам билмайман. Боришим керак экан-да. Бундан ташқари, мен шунинг учун бораманки,...— деб князъ Андрей тўхталиб қолди.— Шунинг учун бораманки, бу ерда кечираётган ҳаётим менга тўғри келмайди.

Ендаги уйдан хотин кишининг кўйлак шарпаси эши-
тылди. Князь Андрей худди уйқудан чўчиб уйғонгандек
шор сесканди-ю, унинг юзи Анна Павловнанинг меҳмондор-
чилитига бўлган қиёфага кирди. Пьер оёқларини дивандан
туширди. Княгиня кириб келди. У аллақачон бошқача,
уйда кийиладиган кўйлак кийиб олипти, лекин бу кўй-
лаги ҳам зебо ва озода эди. Князь Андрей ўрнидан туриб,
одоб юзасидан креслони унга суриб берди.

Княгиня шошиб-пишиб, у ёқ-бу ёғини тўғрилаб крес-
лога ўтирас экан, одатдагича французчалаб гапирди:

— Анетнинг нега эрга тегмаганига жуда ҳайрон бўлиб
юрибман. Сиз messieurs шундай нарсага уйланмадингиз-а,
жўп тентаксизларда, лекин хотин вожига заршунос эмас
экансизлар. Мсье Пьер, мунча ҳам сиз баҳсу мунозарани
яхши кўрар экансиз.

— Мен сизнинг эрингиз билан ҳам мунозара қилиб
ўтирибман: нима учун урушга боряпти, ҳеч тушуна олмай-
ман,— деди Пьер княгиняга қараб ҳеч тортинмасдан (ҳол-
буки ёш йигит ёш жувонга муомала қилганда, расми,
тортинади).

Пьернинг бу сўзи ёқди шекилли, княгиняга жон кирди.

— Балли, мен ҳам шуни айтяпман,— деди княгиня.—
Тушуна олмайман, ҳеч тушуна олмайман: нега эркаклар
урушсиз тура олмас экан? Нима учун биз, хотинлар, ҳеч
нарса билан ишимиз йўқ, бизга ҳеч нарса керак эмас?
Мана, сиз ҳақини айтинг. Мен ҳамма вақт унга шуни айтяп-
ман: бу ерда амакимизга адъютант иши жуда яхши, ҳамма
танийди, иззат қилади. Яқинда Апраксинларникида бир
хотиннинг «c'est ça le fameux prince André?» Ma parole
d'honneur!¹ деганини эшлиб қолдим,— княгиня кулиб
юборди.— Қаерга борса иззат қилишади. Сал вақтда фли-
гель-адъютант ҳам бўлиши мумкин. Биласизми, шаҳан-
шоҳимиз унга катта илтифот қилиб гаплашибди. Анет ик-
ковимиз маслаҳатлашиб кўрдик, флигель-адъютант бў-
лиши учча қийин эмас. Сиз нима дейсиз?

Пьер князь Андрейга қаради-да, бу гап дўстига ёқмаган-
лигини пайқаб, княгиняга жавоб бермади.

— Қачон жўнайисиз? — деди Пьер.

Княгиня худди Анна Павловнаникда Ипполит билан

¹ «Машҳур князь Андрей шу кишими?» Худо ҳаққи.

тілшілтандаги сингари ноз билан, лекин оиласавий сұхбатда (Пьер оила аъзесидай бир күнші эди) яратмаганлығы күриниб турған бір қарашма билан:

— Ah! ne me parlez pas de ce départ, ne m'en parlez pas. Je ne veux pas en entendre parler,¹ — деди.— Әугүн қадрдан ёру дүстлардан айрилиш тұғрисида ўйлаганимда... Бундан ташқари биласанми, Андрей,— деди княгиня эрига маңнодор күз қисиб,— J'ai peur, j'ai peur!² — деди пичирлаб ва эти жунжикиб кетди.

Эри унга, худди бу уйда Пьер билан ўзидан бошқа яна бошқа бир одам борлигини пайқагандай, ҳайрон бўлиб қаради: сұнгра сохта бир назокат ила хотинига савол на зари билан қараб:

— Нимадан қўрқасан, Лиза? Мен тушуна олмадим,— деди.

— Ҳамма эркаклар ҳам шунаقا худбин бўлади! ҳам маси, ҳаммаси худбин! Худо билсин, нега экан, ўз ҳавоид ҳавасини деб мени ташлаб кетмоқчи, якка ўзимни қишлоқда қолдирмоқчи.

— Отам билан синглим-чи? — деди секин князь Андрей.

— Еру дўстларим бўлмагандан кейин барибир якка ман... Яна мен қўрқмайин эмиш.

Унинг сўз оҳангি жонга тегадиган минғиллаш тарзини олди, лаби кўтарилиб, юзига ғазаб югурди, йиртқич олман ҳон қиёфасига кирди. Ҳамма гап унинг ҳомиладорлигида бўлса ҳам бу ҳақда Пьернинг олдида сўзлашни эп кўрагандек, жим қолди.

Князь Андрей хотинидан кўзини олмай:

— Ҳар қалай... de quoi vous avez peur³ тушуна олмадим,— деди салмоқлаб.

Княгиня қизарди-да, тажанг бўлиб қўл силтади.

— Non André, je dis, que vous avez tellement, tellement changé...⁴

— Докторинг эртароқ ётгин, деган эди,— деди князь Андрей.— Бориб ёта қолсанг бўларди.

¹ Оҳ, гапирманг, жұнаш тұғрисида гапирманг! Эшишишга тоқатим йўқ.

² Қўрқаман! Жуда қўрқаман!

³ Нимадан қўрқишишни.

⁴ Йўқ, Андрей, сен шундай ўзгарган, шундай ўзгариб кетгансанки...

Княгиня индамади ва унинг қисقا, майин қора тук босган лаби бирдан пирпираб учди. Князь Андрей ўрнидан турди-да, елкасини қисиб қўйиб, нари-бери юрди.

Пьер кўзойнаги билан гоҳ княгиняга, гоҳ князга ҳайрон бўлиб, анқайиб қаар экан, худди ўрнидан турмоқчи бўлгандай бир қимирлади-ю, лекин турмади.

— Мсье Пьер ўтирган бўлса менга нима,— деди княгиня бирдан ва унинг сўлимгина юзи буришди-ю, йиғлаб юборди.— Мен сендан аллақачонлари сўрамоқчи эдим, André: нима учун менга муомалаларинг ўзгариб қолди? Мен сенга нима қилдим? Армияга кетаётибсан, менга раҳминг келмайди. Нима гуноҳ қилдим?

Князь Андрей фақаттинга:

— Lise! — деди-ю, лекин шу бир калима сўзда ҳам илтимос, ҳам таҳдид, ҳаммадан ҳам кўра княгиня айтган сўзларидан ўзи пушаймон бўлади, деган ишонч мазмуни бор эди. Лекин княгиня шошиб-пишиб сўзида давом этди:

— Сен менга касал ёки ёш болага муомала қилгандай муомала қиляпсан. Ҳаммасини кўриб-билиб турибман. Ярим йил бурун шундақамидинг?

Князь Андрей яна ҳам кескинроқ қилиб:

— Lise, сиздан илтимос қиласман, бас қилинг,— деди.

Бу гаплар бўлаётган пайтда борган сайин хавотир олаётган Пьер ўрнидан туриб княгиняning олдига келди. У, афтидан, кўз ёшига тоқат қилолмасдан, ўзи йиғлаб юборадигандай кўринар эди.

— Кўйинг, йиғламанг, княгиня. Назарингизда шундоқ кўринади, чунки гапимга ишонсангиз: мен ўз бошимдан кечирганман... сабаб... чунки... Йўқ, кечиринг, бундай ишда бирорвнинг аралашуви ортиқча... қўйинг, йиғламанг... Хайр...

Князь Андрей уни қўлидан ушлаб тўхтатди.

— Тўхта Пьер, кетма. Княгиня шундай меҳрибонки, бу оқшомни сен билан суҳбат қилиб ўтказишдан мени маҳрум қилмасалар керак.

Княгиня ҳамон йиғлар экан:

— Йўқ, бу киши фақат ўзларини ўйлайдилар, холос,— деди.

Князь Андрей тоқати тоқ бўлганини кўрсатадиган бир овоз билан:

— Lise,—деди.

Княгиняning чиройли юзидаги олмахонни эслатади-

гән ғазабли ифода бирдан йўқолиб, унинг ўрнида жозибали, шафқат ҳисси қўзғатадиган қўрқув ифодаси пайдо бўлди. У гўзал кўзларини ер остидан эрига тикди, унинг иссиқ юзида думини хиёл, лекин тез-тез қимиrlатаётган итнинг юзидаги ювошлик ва итоаткорлик ифодаси намоён бўлди:

— Mon dieu, mon dieu!¹ — деди-да, княгиня бир қўли билан кўйлагининг бурмасини ушлаган ҳолда эрининг ёнига келиб, пешонасидан ўпди.

Князь Андрей худди бегона хотинга муомала қилаётгандай назокат билан ўрнидан туриб, унинг қўлидан ўпар экан:

— Bonsoir, Lise², — деди.

Икки ўртоқ жим қолишиди. На униси гап бошлар эди, на буниси. Пьер князь Андрейга қаарди. Князь Андрей нозик қўли билан пешонасини ишқалар эди. Князь Андрей уф тортиб ўрнидан турди-да, эшикка томон йўналиб:

— Юр, тамадди қиламиз,— деди.

Иккови жуда чиройли, янгидан зебу оро берилган овқатхонага киришиди. Салфеткадан тортиб кумуш вилка-ю, қошиқлар, чинни ва биллур идиш-товоқларгача ҳаммаси янги бўлиб, яқинда турмуш қурган кишиларнинг рўзгорини эслатар эди. Овқат вақтида князь Андрей тирсагига ёнбошлади-да, худди кўпдан бери юрагида занглаб ётган бир гапни энди айтишга қарор бергандай, юзида асабий бир ифода билан гап бошлади.

Пьер уни ҳеч қачон бу ҳолатда кўрмаган эди.

— Ҳеч, ҳеч ҳам хотин олма, дўстим,— деди князь Андрей,— менинг маслаҳатим шу. Ҳамма орзу-ҳавасинг ушалмагунча, муҳаббат қўйган хотинингдан кўнглинг қолмагунча, уни хўп яхши билмагунча уйланма, бўлмаса, катта хато қилган бўласан, умрбод ҳасрат билан ўтасан. Қариб тамом ишдан чиққанингдан кейингина хотин ол... Йўқса, бор фазилату камолотинг бекорга кетади, майдачўйда нарсаларга сарф бўлади. Ҳа, хўп деявер! Менга ҳайрон бўлиб қарама. Сен келажакда ўзингдан бирон нарса кутадиган бўлсанг, хотин олгандан кейин ҳамма нарса барбод бўлганини ва сенинг учун ҳамма йўл беркилиб қолганини ҳар қадамда сезиб турасан. Сенинг учун ягона

¹ Ё худоим, ё худоим!

² Хайр, Лиза.

очиқ йўл меҳмонхона бўлиб қоладики, унда сен сарой ла-
кейлари ва телбалар билан бир қаторда бўласан. Шу ҳам
ишим! — деб қўлини силтаб қўйди.

Пьер кўзойнагини кўзидан олди, бунинг натижасида
юзи ўзгариб, яна ҳам кўпроқ марҳамат ифода қилди. У
дўстига ҳайрон бўлиб тикилар эди.

— Менинг хотиним,— деди князъ Андрей давом этиб,—
жуда яхши хотин. Эрнинг кўнгли тўқ бўлса, бўлаверадиган
хотинлардан. Лекин қани энди ҳозир бўйдоқ бўлсам. Мен
бу гапни ҳеч кимга айтган эмасман, сени яхши кўрганлигим
учун айтаётибман.

Князъ Андрей бу сўзларни айтар экан, Анна Павловна-
нинг креслосида тарвайиб, кўзларини қисиб ва фижиниб
французча гапириб ўтирган Болконскийга яна ҳам кам-
роқ ўхшар эди. Унинг тунд юзидаги ҳар бир мускули аса-
бий ҳолат билан пирпираб учар, кўзидағи илгари сўник
кўринган ҳаёт олови энди порлаб нур сочар эди. У бошқа
вақтларда нақадар руҳсиз кўринса, асабийлашган дақиқа-
ларида шу қадар жўшқин бўлиши кўриниб турар эди.

— Мен бу гапларни нима учун айтаётганимни бил-
масанг керак,— деди давом этиб.— Ахир бу бутун бир
умр ғавфоси. Сен Бонапарт билан унинг шуҳратини айтип-
сан,— деди князъ Андрей, гарчи Пьер Бонапарт тўғрисида
гапирмаган бўлса ҳам,— Бонапарт дейсану, лекин Бона-
парт ишлаган вақтида ҳар қадамини мақсади томон ташла-
ганида у эркин эди, мақсадидан бўлак ҳеч нарсаси йўқ эди,
шунинг учун ҳам мақсадига етди. Хотинга боғланиб қол-
дингми, демак, киshanга тушдинг — бутун эркингни йўқо-
тасан. Дилингдаги бутун умид, белингдаги бутун қувват —
ҳаммаси ўзингга ортиқча юқ бўлади: пушаймондан азоб
чекканинг чеккан. Менинг туриш-турмушим меҳмонхона,
ғийбат, бал, шуҳратпарастлик, пасткашлик бўлиб қолди,
шу доирада айланганим айланган. Мана мен ҳозир урушга,
мисли кўрилмаган зўр урушга кетаётибман, лекин ҳеч
нарсадан хабарим йўқ, ҳеч нарсага ярамайман ҳам. Je suis très aimable et très caustique,¹— деди князъ Андрей
давом этиб.— Анна Павловнанинг меҳмонлари менинг
сўзимга қулоқ солиб ўтиришибди-я. Хотинимнинг жон-
дили бўлган бу бемаъни суҳбат ва бу хотин-қизлар... Агар
сен бу... toutes les femmes distinguées,²— умуман, хотин-

¹ Мен ҳийлагина лақмаман.

² баъмани хотинларни.

Ҳар нима эканлигини билсанг экан-а. Отам тӯғри айтсан экан. Хотинларга дурустроқ синчилаб қарасанг — уларнинг турган-битгани — худбинлик, шуҳратнарастлик, калтафаҳмлик ва пасткашликдан иборат. Киборлар суҳбатида ўтирганида қарасанг, худди бир нима бордай кўринади-ю, ҳақиқатда эса ҳеч нарса йўқ. Ҳеч нарса, ҳеч нарса. Хотин олма, олма, азиз дўстим! — деб князь Андрей сўзини тамом қилди.

— Сиз ўзингизни истеъодсиз ва ҳаётингизни барбод бўлган ҳаёт десангиз, кишининг кулгиси қистайди,— деди Пьер.— Ҳали ўн гулингиздан бир гулингиз очилгани йўқ. Сиз ҳали...

Пьер «сиз ҳали» деди-ю, у ёғини айтмаган бўлса ҳам дўстини жуда қадрлаши ва келажакда ундан кўп нарсалар умидвор эканлиги унинг сўз оҳангидан билиниб турад эди.

«Нечук у шундай дейди?» — деб ўйларди Пьер. Пьер князь Андрейни шунинг учун ҳам ҳар жиҳатдан баркамол кишиларнинг намунаси ҳисоблар эдики, князь Андрей Пьерда бўлмаган ва ирода кучи маъноси билан ифодалаш кўпроқ мумкин бўлган ҳамма хислатларни ўзида аъло даражада бирлаштирган эди. Пьер ҳамма вақт князь Андрейнинг ҳар хил кишилар билан осойишта муомала қила олиш қобилиятига, унинг ниҳоятда зўр ҳофизасига, билимдонлигига (у ўқимаган китоб, у билмаган нарса йўқ, ҳар тӯғрида маълумоти бор эди) ва ҳаммадан кўра унинг ишлаш ҳам ўрганиш қобилиятига ҳайрон қолар эди. Андрейда хаёл сурисиб файласуфлик қилиш қобилияти йўқлигига Пьер кўпинча таажжубланса-да (Пьер ўзи шунга мойил эди), буни ҳам нуқсон эмас, балки ирода кучи деб билар эди. Фидиракка мой керак бўлгандай, оддий ва дўстона муносабатларда ҳам таърифлаш ёки мақтاش зарур бўлади.

— Je suis un homme fini,— деди князь Андрей. — Менинг тӯғримда гапириб ўтиришнинг нима ҳожати бор? Кел, сенинг тӯғрингда гаплашайлик,— деди бир оз жим қолганидан сўнг ўзига тасалли берувчи фикрларидан табассум қилиб.

— Менинг тӯғримда нимани ҳам гаплашамиз? — деди Пьер оғзининг таноби қочиб.— Мен нима ўзим? Je suis un bûtard!² — деди ва бирдан қип-қизарив кетди. Бу сўзни

¹ Мен тамом бўлган кишиман.

² Файриқонумий ўғилман!

зўрга айтганлиги кўриниб турар эди.— Sans nom, sans fortune...¹, ростини айтсам...— деди-ю, лекин рости нима эканини айтмади.— Ҳозирча менинг бошим очиқ, эркинман, менга шунинг ўзи кифоя. Фақат қанақа ишни ихтиёр қилишмни билмайман. Шу тўғрида сиз билан дурустроқ маслаҳат қилмоқчи эдим.

Князь Андрей унга меҳрибонона назар ташлади. Лекин унинг дўстона ва меҳрибонона нигоҳида, ҳар қалай, ўзини Пьердан юқорироқ ҳис қилганлиги кўриниб турар эди.

— Бизнинг киборлар доирасида яккаю ягона тетик одам сенсан, сени шунинг учун ҳам қадрлайман. Ошиғинг олчи. Нима ишни хоҳласанг шуни қилавер: барибир. Ҳар қаерга борсанг ишинг жойида бўлади, фақат бир нарсани айтиб қўйяй: Курагинларникига боришингни қўй, бас қил бунақа ишларни. Бунақа ишлар; айш-ишратлар, чапанилклар, бошқа шу сингарилар... сенга сира келишмайди.

— Que voulez-vous, mon cher,— деди Пьер елкасини учириб,— les femmes, mon cher, les femmes!²

— Тушунолмайман,— деди Андрей.— Les femmes comme il faut,³ бошқа гап эди; лекин les femmes Курагин, les femmes et le vin,⁴ тушуна олмайман.

Пьер князь Василий Курагинникида туриб, унинг ўғли Анатолнинг бузуқчиликларига қатнашар эди; бу, ота-онаси уни шу йўлдан чиқариш учун князь Андрейнинг синглисига уйлантироқчи бўлган ўша Анатоль эди.

Пьер худди бошига жуда яхши фикр келиб қолгандай:

— Биласизми,— деди,— мен шу ҳақда аллақачондан бери ўйлар эдим. Бу юриш-туришда мен бирор қарорга ҳам кела олмайман, тузуккина ўйлай олмайман ҳам. Бош оғрийди, пул йўқ. Бугун ҳам Анатоль мени келгин, деган эди, бормайман энди.

— Бундан кейин бормайман деб сўз берасанми?

— Сўз бераман — бормайман дедим, бормайман!

Пьер дўстининг уйидан чиққанида кечаси соат бирдан ўтган эди. Петербургнинг июнь кечаси, ойдин кеча эди. Пьер уйига кетмоқчи бўлиб извошга тушди. У уйига яқинлашган сайин тундан кўра оқшом ёки тонготарга ўхшаган

¹ На унвоним бор, на бойлигим . . .

² Қандоқ қилай, дўстим. Хотин-қизлар бўлса-ю!

³ Дуруст хотинлар бўлса-ку.

⁴ Курагин топган хотинлар, яна ўша хотинлар билан майхўрлик.

бу кечада ухлаш мумкин эмаслигини сезиб борар эди. Кўчалар бўй-бўй, ойдин бўлганидан узоқлар ҳам кўриниб турар эди. Йўлда Пьер, Анатоль Курагиннинг уйига бугун кечқурун ҳам одатдагича картабоз жўралар тўплашишини, картабозликдан кейин ичкилик бўлиб, улфатчилик у яхши кўрадиган хурсандчилик билан тамом бўлишини хотирлади.

«Курагиннига борсам яхши бўлар эди-я», деб ўйлади у. Лекин князь Андрейга минбаъд Курагиннига бормасликка сўз бергани ёдига тушди.

Лекин Курагиннига шу қадар боргиси, у ерда ўзига маълум фисқу фужурнинг гаштини яна бир марта сургиси келдики, дарҳол ҳамма субутсиз кишилардек, лафзидан қайтди ва боришга жазм қилди. Дарҳол, князь Андрейга берган сўзимнинг аҳамияти йўқ, чунки ундан илгарироқ ҳамма вақт келиб тураман, деб князь Анатолга ҳам сўз берган эдим, деб ўйлади: ниҳоят, «эртага, масалан, ўлиб қолсам ёинки бирон фалокатта дучор бўлсан, у вақтда на субут ва на лафз қолишини ўйлаганда лафз деган нарса ҳеч қандай муайян маъноси бўлмаган шунчаки бир гап» деган фикрни хаёлидан кечирди. Унинг ҳамма қарорларини, тахминларини барбод қиласидиган бу хилдаги фикрлар Пьернинг бошига кўп келар эди. У Курагиннинг уйига қараб кетди.

Пьер отлиқ гвардия казармалари ёнидаги катта иморатнинг олдига келиб тушди, чироқ ёқиб қўйилган зинадан юқорига чиқди ва очиқ турган эшикдан ичкарига кирди. Даҳлизда ҳеч ким йўқ экан: бу ерда шишалар, плашлар, калишлар тартибсиз ётар, вино ҳиди келар эди; ичкаридан фала-ғовур ва шовқин эшитилар эди.

Карта ўйини билан кечки овқат аллақачон тамом бўлган, лекин меҳмонлар ҳали тарқалмаган эди. Пьер плашини ечиб ташлади-да, биринчи уйга кирди. Бу ерда кечки овқатдан қолган сарқитлар бўлиб, бир лакей, ҳеч ким кўрмайди деб, стаканларда қолган виноларни қултқулт ичарди. Учинчи уйдан шов-шув, қаҳқача, таниш кишиларнинг қичқириги ва айиқнинг бўкирган товуши эшитилар эди. Очиқ турган дераза ёнида саккизтacha йигит нима биландир овора эди. Булардан учтаси айиқ боласи билан овора бўлиб, бири унинг занжиридан етаклаб, иккинчиси қўрқитар эди.

— Мен Стивенс томонидан юз сўм тикдим! — деб қичқирди бири.

— Қўллаш йўқ! — деб қичқирди иккинчиси.

— Мен Долохов билан бир тан! Ажрим қил. Курагин! — деб қичқирди учинчиси.

— Аниқан кўйинглар, бу ерда гаров бойлашаётитти.

— Бир кўтаришда ичасан, ича олмасанг ютқизганинг,— деб қичқирди тўртинчиси.

Кўкраги очиқ юлқа кўйлак кийиб, ўртада турган новча, чиройли уй эгаси Курагин ҳай-ҳай солди:

— Яков! Ҳай Яков! Шишани узат! Шошманглар, жабоблар. Мана азиз дўстим Петруша келди,— деди Пьерга ўгирилиб.

Ўрта бўйли, тиниқ кўк кўзли мастрлар орасида ўзини жуда тетик тутиб турган киши дераза ёнида туриб:

— Бу ёққа кел, ажрим қил! — деб қичқирди. Семёнов полкининг офицери бўлиб, картабозлиги ва жирракилиги билан машҳур бўлган Анатоль билан бирга истиқомат қилаётган Долохов эди. Пьер атрофга қувноқ назар ташлаб, кулимсиради.

— Тушуна олмайман. Ўзи нима гап? — деди у.

— Шошманглар, бу ҳали маст эмас. Шишани бу ёққа бер,— деди Анатоль ва столдан стакан олиб, Пьернинг ёнига келди.

— Аввал ичиб ол.

Пьер устма-уст ичар экан, яна дераза олдига тўпланган меъмонларга ер остидан қарар ва уларнинг ғала-ғорурига кулоқ солар эди. Анатоль унга вино қуйиб бера туриб, воқеани тушунтириди: Долохов учинчи қаватдаги уйнинг деразасидан оёқларини кўчага осилтириб ўтириб бир шиша ромни ичиш ҳақида ана у инглиз денгизчиси Стивенс билан гаров бойлашаётитти.

— Ич, оппоқ ич! — деди Анатоль Пьерга қолган винни қуйиб бериб,— ичмагунингча қўймайман!

Пьер Анатолни итариб:

— Бўлди, ичмайман,— деди-да, дераза олдига борди.

Долохов инглизнинг кўлидан ушлаганича, кўпроқ Пьер билан Анатолга қараб, гаровнинг шартини писандада қиласади.

Долохов ўрта бўйли, соchlари жингалак, кўзлари тиниқ кўк, йигирма беш ёшлардаги бир йигит эди. У, ҳамма пиёда аскар офицерларидек мўйлов қўйган эмас, шунинг учун унга айрим қиёфа берадиган оғзи яқзол кўриниб турар эди. Унинг лаблари ниҳоятда чиройли эди. Юқори лабининг ўртаси пастга қараб тикка тушган бўлиб, икки томони худди ҳамиша кулиб тургандай: бу-

нинг ҳаммаси, хусусан, ўткир, қаттиқ тикилиб, маъноли бекишта қўшилгаңдай, бу одам кишининг дикқатини жалб қилмай қўймайди, деган бир таассурот қолдирадар эди. Долохов учча давлатли бўлмаган ва катта одамлардан танишибилиш орттирмаган бир киши эди. Анатоль ўн минуларча пул сарф қилишига қарамай, Долохов у билан бирга туриб ўзини шундай ўрнига қўйган эдики, буларни билған бошқа кишилар Анатолдан кўра Долоховни кўпроқ иззат қўлар эди. Долохов ҳар қанақа ўйини билар ва ҳамма вақт ютар эди. У қанча кўп ичкилик ичмасин, ҳеч қачон ўзини йўқотмасди. Ана шу вақтларда Курагин ҳам, Долохов ҳам Петербургдаги бебошлар ва ишратпастлар оламида ном чиқаришган эди.

Бир шиша май олиб келинди. Теваракда тўпланиб турган бойваччаларнинг «ундай қил, бундай қил» деган ҳайқириқларидан гангид ва шошиб қолған икки лакей деразанинг кўча томонига ўтиргани халал берётган ромни бузишмоқда эди.

Анатоль ғолибона бир алфозда дераза ёнига келди. У бирон нарсани синдиргиси келар эди. Лакейларни нарига туртиб юбориб, ромни тортди, лекин ром қимирламади. Ойналарни уриб синдириди.

— Қани, кучингни кўрсат! — деди у Пьерга қараб. Пьер деразанинг юқорисини ушлаб бир тортган эди, дуб ёғочидан ясалган ромниг бир жойи синди, бир жойи кўчиб чиқди.

— Ромни йўқот, одамлар ромни ушлаб ўтирибди дейишмасин яна,— деди Долохов.

— Инглиз мақтаняпти... а?.. яхши деяпсанми? — деди Анатоль.

Пьер бир шиша майнни олиб дераза ёнига келган Долоховга қараб:

— Яхши,— деди.

Деразадан тонг билан оқшом шафағи қўшилиб кетған ёруғ осмон кўриниб туар эди.

Долохов қўлида бир шиша ромни ушлаб, сакраб дерага чиқди. У дераза тубида тикка турган ҳолда, уйдагиларга қараб:

— Менга қаранглар! — деб қичқирди. Ҳамма жим қолди.— Мен гаров бойлашдим (инглиз ҳам тушунсин учун гарчи яхши билмаса ҳам французча гапиради), мен эллик империалдан гаров бойлашдим, истасангиз, юз империалдан гаров бойлашасиз, — деб инглизга мурожаат қилди.

— Йўқ, эллик империалдан,— деди инглиз.

— Хўп, эллик империалдан бўлсин. Шарт шу: мен бир шиша ромни деразанинг у томонида ўтириб (у деразанинг кўча томонидаги нишаб тубини кўрсатди) ҳеч нарсани ушламасдан, шишани оғзимдан олмасдан бир кўтаришда ичаман... Шундоқми?

— Жуда яхши,— деди инглиз.

Анатоль инглизга ўгирилди-да, унинг фраки тугмасидан ушлаб, энгашиб қаради (инглиз пакана эди) ва гаровнинг шартини инглизчасига такрорлади.

Долохов бошқаларнинг диққатини ўзига жалб қилиш учун шиша билан деразани тиқиллатиб:

— Тўхта, тўхта, Курагин! Менга қаранглар! Кимдаким мен қилган ишни қилса, мен унга юз империал тўлайман. Билдиларингми? — деди.

Инглиз бош чайқади, лекин бундан унинг янги гаровга рози ё норози эканини билиб бўлмас эди. У Долоховнинг сўзини тушунгандигига ишора қилиб бош иргатса ҳам Анатоль уни қўйиб юбормас ва Долоховнинг сўзини инглизча таржима қилиб берар эди. Бу кеча карта ўйинида ютқизган ёш ва ориққина бола лейб-гусар деразага чиқди-да, бошини чиқариб, тош йўлга қарап экан:

— Ў-ҳў! — деди чўзиб.

— Смирно! — деб қичқирди Долохов ва офицерни деразадан итариб юборди: офицер деразадан сакраб уйга тушганида, шпори илиниб, йиқилиб кетаёзди.

Долохов шишани қўли етадиган жойга қўйиб, ўзи сенин деразага чиқди. Оёқларини кўча томонга осилтириди, иккала қўли билан деразанинг икки томонини ушлаб туриб, дурустроқ ўрнашиб олди-да, қўлларини қўйиб юбориб, ўнгга ва сўлга сал сплжигандан кейин шишани олди. Тонг ёришиб қолган бўлса ҳам Анатоль иккита шам келтириб дераза токчасига қўйди. Оқ қўйлак кийган Долоховнинг орқасини ва жингалак сочини икки томондаги шам ёритиб турар эди. Ҳамма дераза олдига тўпланди. Инглиз энг олдинда туарар эди. Пьер табассум қилиб, индамасдан турарди. Бошқаларга қараганда ёши кагтароқ бир йигит кўрқиб ва жаҳли билан тўсатдан олдинга интилди-да, Долоховнинг кўйлагидан тутмоқчи бўлди.

— Жаноблар, бу аҳмоқчилик-ку, йиқилиб кетгудай бўлса чилпарчин бўлади ахир,— деди бу хушлироқ йигит.

Анатоль уни тўхтатди.

— Тегма, юрагига ваҳима соласан-да, йиқилиб ўлади...
Унда нима бўлади?.. А?..

Долохов ўзини ўнглаб, дераза токчасига яна қўлини тираб орқасига қаради. У ғижинган ҳолда:

— Агар яна бирон киши яқинимга келадиган бўлса, деразадан улоқтириб ташлайман. Қани! — деди.

У «Қани!» — деди-ю, яна бурилиб қўлларини қўйиб юборди ва шишани олиб бошини орқага ташлаган ва мувозанат сақлаш учун бир қўлини орқага узатгани ҳолда шишани оғзига олиб борди. Ойна синиқларини йифиштира бошлаган лакей энгашганича деразада ўтирган Долоховга қараб қотиб қолди. Анатоль бақрайганича тикка турар эди. Инглиз лабларини чўччайтириб ёнбошдан қараб турар эди. Долоховни бу ишдан қайтармоқчи бўлган ҳалиги йигит уйнинг бир бурчига борди-да, юзини тескари ўгириб, диванга ётиб олди. Пьер юзини беркитди, унинг юзидағи табассум энди ваҳима ва даҳшатни ифода қилса ҳам ҳапуз юзидан ажралмас эди. Жимлик чўқди. Пьер қўлини қўзидан олди. Долохов ҳамон ўша вазиятда ўтирас, фақат боши бутун орқага эгилиб қўнғир соchlари қўйлагининг ёқасига тегиб турар, шиша ушлаган қўли эса титраб-қалтираб, борган сари юқори қўтариilar эди. Шиша бўшайтган бўлса керакки, оғзи пастга эгилиб, таги юқорига қўтарила бошлади. Пьер ичида: «Мунча узоққа чўзилди?» — деб қўйди. Унинг назаридаги ярим соатдан ортиқ вақт ўтганиги ўхшар эди. Долохов бирдан орқага силжимоқчи бўлди, қўллари асабий ҳолда титраб кетди: деразанинг кўча томонидаги шишаб тубидан орқага — ичкарига силжиши учун шу титроқининг ўзи кифоя эди. У бутун гавдаси билан орқага силжиди, зўр бергандан қўлларни билан боши яна ҳам қаттиқроқ титради. У дераза токчасидан ушламоқчи бўлиб бир қўлини кўтарган эди-ю, бўлмади. Пьер яна қўзларини чирт юмиб, ичида: «энди ҳеч очмайман», деди. Бирдан атрофида шов-шув бўлаётганини сезди. Кўзини очиб қараса, қути ўчган, лекин хурсанд Долохов дераза токчасида тикка турипти:

— Мана, бўшатдим!

Долохов шишани инглизга ташлаган эди, инглиз абжирлик билан илиб олди. Долохов сакраб деразадан тушди. Ундан ром ҳиди анқир эди.

Ҳар томондан унга:

— Қотирдингиз! Бопладингиз! Гаров бойлашиш бундоқ бўлади! Оббо, қурғур-еъ! — деб қичқиришар эди.

Инглиз ёнидан ҳамёнини олиб пул санай бошлади. Долохов қовоғини солиб, индамай турар эди. Пьер иргиб деразага чиқди-да:

— Жаноблар! Ким мен билан гаров бойлашади? Мен ҳам ичаман,— деди у қичқириб. — Гаров бойлашишнинг ҳам кераги йўқ. Айт, менга бир шиша ром берсин. Ичаман... Айт, берсин.

— Ичсин, ичсин — деди Долохов кулимсираб.

Унга ҳар томондан:

— Жинни бўлдингми? Ким йўл қўяркан?

— Шотига чиқсанг бошинг айланади-ю,— дейишарди.

Пьер кескин ва мастона бир ҳаракат билан стулга муштлаб:

— Ичаман, бер, — деди-да, деразанинг у томонига чиқди.

Уни қўлидан ушлашди, лекин Пьер шу қадар кучли одики, ким яқинига келса улоқтириб ташларди.

— Йўқ, қўйинглар, бу билан уни асло енгиб бўлмайди,— деди Анатоль,— тура туринглар, мен уни алдайман. Менга қара, мен сен билан гаров бойлашаман, лекин бугун эмас, эртага, ҳозир ҳаммамиз*** никига борамиз.

— Бўпти,— деб қичқирди Пьер,— борамиз.. Айиқни ҳам олиб борамиз...

У айиқни қучоқлаб кўтариб олиб, уйда гир айлана бошлади.

VII

Князь Василий Анна Павловнаникода бўлган зиёфатда княгиня Друбецкаяга унинг биттаю битта ўели Борис тўғрисида берган ваъдасини бажо келтирди. Борис тўғрисида подшога маълум қилинди, Борис истисно тарзида гвардиячи Семёнов полкига прaporщик қилиниб ўтказилди. Анна Михайловна шунча ҳаракат қилиб юз найранг билан у ёқ-бу ёққа бўлса ҳамки Борис Кутузевга адъютантликка ёки унинг қўл остидаги бошқа бирон хизматга олинмади. Анна Павловнаникода бўлган зиёфатдан кейин кўп ўтмай, Анна Михайловна Москвага жўнаб, тўғри ўзининг бой қариндоши бўлган Ростовларникига бориб тушди. У Москвада истиқомат қилган чоғда ўша ерда турган, яқинда армияга олиниб, дарҳол гвардиячи прaporщик қилиниб тайинланган севгили ўели Борис ҳам болалигига шу ерда тарбияланиб неча йиллар турган эди. Гвардия ўнинчи

~~августда~~ Петербургдан сафарга чиқди, кийинм-бош қилиш учун Москвада қолган Борис Радзивилов йўлида унинг кетидан етиб бориши керак эди.

Шу куни Ростовларницида она-бона Наталяларнинг туғилган куни маросими эди. Эрталабдан бошлаб то кечгача графиня Ростованинг бутуқ Москвага машҳур бўлган Поварская кўчасидаги данғиллама уйи олдидан извош узилмай, уларни табрик қилгани келган одамларни олиб келар ва кетар эди. Графиня гўзал катта қизи билан кети узилмай келиб-кетаётган меҳмонларни меҳмонхонада кутиб ўтирас эди.

Графиня Шарқ хотинларига ўхшаш чувак юзли, қирқ беш ёшларга борган, ўн икки бола кўрган ва шунинг учун бўлса керак, хийла заиф хотин эди. Унинг заифлиги натижасида бўлган салмоқли ҳаракати ва секин сўзлаши уни улуғвор кўрсатар, ҳамма уни иззату ҳурмат қиласр эди. Княгиня Анна Михайловна Друбецкая шу хонадан ахлидай меҳмонларни кутишда унга ёрдам бериб турар эди. Ёшлар меҳмон қабул қилишга аралашишин лозим топмай, нариги хоналарда ўтиришар эди. Граф меҳмонларни кутиб олар, кузатар, ҳаммани тушки овқатга таклиф қиласрди,

— Қуллуқ, кўпдан-кўп ташаккур та chére ёки топ cher¹ дер эди (у, унвон жиҳатдан ўзидан каттами-кичиқми бўлишидан қатъий назар, ҳаммага бир тэрзда та chére ёки топ cher дер эди): — қизим билан графиня номидан ҳам ташаккур билдираман. Тушки овқатга албатта келсинлар. Келмасалар хафа бўламан, та chére. Бутун оила номидан ўтиниб сўрайман.— Граф бу сўзларни кимга айтмасин, гоқол-мўйлови яхшилаб қирилган, қувноқ юзидағи ифода ўзгармас, ҳамманинг ҳам қўлини бир хилда қаттиқ қисар, ҳаммага бир хилда гапириб таъзим қиласр эди. У меҳмонлардан бирини кузатгач, меҳмонхонада ўтирган эркак ёки аёл меҳмоннинг олдига келар эди: креслони суриб жонининг ҳузурини биладиган бир тахлитда оёқларини йигитларча кериб, кўлларини тиззасига қўйиб маъноли тебранар, баъзан русча ва баъзан, гарчи яхши билмаса ҳам худди биладиган одамдай ишонч билан француззасига бирордан об-ҳаво қалай бўлишини, бирордан соғлиққа оид маслаҳатлар сўрар, яна чарчаган, лекин зиммасига тушган бурчни адо этишга қаттиқ бел боғлабган кишидек, — тепакал бошидаги сийрак оқ сочини силаб меҳмонларни кузатгани чиқар ва уларни ҳам тушликка таклиф қиласр

¹ азизим.

эди. Даҳлиздан қайтишда баъзан гулхона билан официантлар бўлмаси орқали, саксон меҳмонга дастурхон тузалётган мармар залга кирар ва кумуш, чинни идишлар ташиётган, гулдор шойи дастурхон ёзаётган официантларни кўздан кечирар, сўнгра бутун хўжалигини бошқараётган дворян Дмитрий Васильевични чақириб:

— Яхшилаб қара, Митенька, ҳаммаси кўнгилдагидай бўлсин. Ҳа, балли,— дерди у кенг столни мамнуният билан кўздан кечириб,— ҳамма гап столларни ясатишда. Шундоқ бўлсин,— деб мамнунона уф тортиб яна меҳмонхонага кирар эди.

Графиняning каретада юрадиган бир йўғон гавдали лакеий меҳмонхона эшигидан кириб, йўғон товуш билан:

— Марья Львовна Карагина қизи билан келишди,— деди. Графиня ўйланиб, эрининг сурати ишланган тамакидондан тамаки олиб ҳидлади-да:

— Келди-кетди ҳам жонимга тегди,— деди. — Гўрга, шуни ҳам қабул қила қолай, жуда такаббур хотин. Айт, кирсин,— деди худди «биратўла ўлдира қолинглар» дегандай, ҳазин товуш билан.

Меҳмонхонага новча, семиз, кеккайган бир ҳоним кулиб турган кулча юэли қизи билан кўйлакларини шувиллатиб кириб келишди.

Сурилган стулларнинг товуши, кўйлакларнинг шувиллаши орасида хотинларнинг бир-бирининг сўзини кесиб, қаттиқ-қаттиқ гапираётган овози эшитилар эди.

— Chère comtesse, il y¹a si longtemps... elle a été altéé, la pauvre enfant... au bal des Razoumowsky... et la comtesse Apraksine... j'ai été si heureuse». Булар худди омонат ўтиргандай ва бошланган сўз салгина тўхташи биланоқ кўйлакларини шувиллатиб ўринларидан туриб: «Je suis bien charmée; la santé de maman ... et la comtesse Apraksine²», — деб бир-икки оғиз сўзлашгач, яна кўйлакларини шувиллатиб даҳлизга чиқадиган ва устки кийимларини кийиб жўнаб қоладигандай гап бошлишди. Сўз шаҳарнинг ўша вақтдаги энг муҳим янгилиги Екатерина замонида бойлиги ва кўркамлиги билан ном чиқарган кекса граф Безуховнинг касаллиги ва унинг Анна Павловна Шерер

¹ Аллақачондан буён кўришмадик . . . Графиня . . . бечора касал эди. Разумовскийларнинг балида . . . графиня Апраксина . . . жуда хурсанд бўлувдим . . .

² Жуда-жуда хурсандман. Онам соғлиги . . . Графиня Апраксина.

уида бўлган ўтиришда ўзини тута билмаган гайриқонуний ўғли Пьер ҳақида борар эди.

— Бечора графга раҳмим келади,— деди меҳмон хоним.— Унинг соғлиги ёмон эди, унинг устига ўғлининг қилган ишини қаранг, бунинг аламидан энди ўлди деяверинг!

Граф Безуховни хафа қилган ҳодисани юз марта эшигтан бўлса ҳам графиня сўз нима тўғрисида кетаётганини гўё билмагандай:

— Нима бўлипти? — деб сўради.

— Ҳозирги тарбиянинг оқибати шу-да. Яна чет элда тарбия кўрган,— деди меҳмон хоним.— Бу йигит ўз йўлига қўйиб берилган экан, энди Петербургда шундай номаъқулчиликлар қилипти, полиция билан шаҳардан чиқариб юборилипти, дейишади.

— Шундоқ денг-а! — деди графиня.

— Ёмон одамлар билан улфатчилик қиласди,— деди княгиня Анна Михайловна сўзга аралашиб.— Князъ Василийнинг ўғли, у, Долохов деган яна бир йигит учови катта номаъқулчилик қилишибти. Иккови ҳам жазосини тортипти. Долоховни солдатликка юборишиб, Безуховнинг ўелини эса Москвага бадарга қилишибти. Анатоль Курагинни отаси бир амаллаб сақлаб қолипти. Лекин, ҳар қалай, уни ҳам Петербургдан ҳайдаб юборишибти.

— Булар нима гуноҳ қилган экан? — деб сўради графиня.

— Учови ҳам уччиға чиқсан безори, айниқса Долохов деганий, деди меҳмон хоним.— Марья Ивановна Долоховадай обрўли хотиннинг ўғли нима қилипти денг? Буни қаранг-а; учови қаёқдандир бир айиқ топишибти-да, извошга солиб артисткалар олдига олиб боришибти. Буларнинг шовқин-суренни босгани полиция келган экан, учови мишлоғи ушлаб айиқнинг орқасига чалқанча боғлашибти-да, айиқни Мойкага ташлаб юборишибти. Айиқ, орқасида мишлоғ билан сувда сузиб юрган эмиш.

Граф қотиб кулар экан:

— Боплашибти, ма сиёғе мишлоғи,— деди.

— Вой, ғалатисиз-а, граф! Нимасига куласиз?

Бироқ хотинларнинг ўзлари ҳам беихтиёр кулиб юборишибти.

— Бечора мишлоғи зўрға тортиб олишибти,— деди меҳмон хоним давом этиб.— Граф Кирилл Владимирович Безуховнинг ўғли шунаقا иш қилса-я! — деди яна.— Уни

Жуда яхши тарбия кўрган, ақлли, деб эшитар эдим. Мана, чет эл тарбиясининг оқибати. Бу бола қанчалик бой бўлмасин, бу ердагилардан ҳеч ким уни бу ерга йўлатмас деб ўйлайман. Менга таништиromoқчи бўлишган эди, мен ҳеч унамадим, қизларим бор.

— Нега бу йигит бой бўлар экан? — деди графиня қизлардан юзини пана қилиб. Қизлар эса дарҳол ўзларини ҳеч нарса эшитмаётганга солишди.— Безуховнинг ҳамма болалари файриқонуний-ку, ахир... Назаримда... Пьер ҳам файриқонуний.

Меҳмон хоним қўл силтади.

— Бунақа файриқонуний болаларидан бирон йигирмата бордир.

Княгиня Анна Михайловна, кимларни танишини ва киборлар доирасидаги ҳамма ишлардан хабардор эканини кўрсатиш учун бўлса керак, гапга аралаши:

— Гап шундаки,— деди у ҳам секин писандада қилиб,— граф Кирилл Владимировичнинг обрў-эътибори маълум... Болаларининг ҳисобига ўзи ҳам етмайди, лекин Пьер унинг арзандаси эди.

— Чоли тушгур ўтган йилгина қандай кўркам эди,— деди графиня.— Бундай чиройли эркакни умримда кўрган эмас эдим.

— Ҳозир бутун ўзгариб кетган,— деди Анна Михайловна.— Ҳа, айтгандай,— деди давом этиб,— хотини томонидан унинг бутун мулкига меросхўр князь Василий бўлиши керак, лекин отаси Пьерни жуда яхши кўрар эди, уни тарбия қиласи ва унинг ҳақида подшога хат ёзган эди... Шундай бўлгандан кейин мабодо граф ўлса (унинг аҳволи шу қадар оғирки, ҳар дақиқа ўлимини кутишади ва Петербургдан Lorrain¹ келган) унинг катта боилиги кимга: князь Василийга қоладими, Пьерга қоладими — ҳеч ким билмайди. Қирқ минг деҳқону миллион-миллион пул. Мен буни жуда яхши биламан, чунки менга князь Василийнинг ўзи айтган. Кирилл Владимировичнинг ўзи ҳам менга тоғавачча бўлади. Ў ўғлим Боряни чўқинтирган ҳам,— деди гўё бунга сира аҳамият бермагандай.

— Князь Василий кеча Москвага келибди, тафтиш қилгани кетаётган эмиш,— деди меҳмон хоним.

— Ҳа, entre пощ²,— деди княгина,— бу бир баҳона, аслида, Кирилл Владимировичнинг ўсаллигини эшитиб келган.

¹ Лоррен.

² Азизим, ҳар нарсанинг ўз вақти бор.

Лекин, ма chére, жуда боплашнити, — деди граф. мөхмөн хоним сўзига қулоқ бермаётганини пайқаб, қизларга қаради-да, миришабни жуда қойил қилишини-да,— деди.

У миришаб қай аҳволга тушганини кўз олдига келтириб ҳўп овқат еган ва айникуса ҳўп ичган кишилардек, бутун гавдасини силкитиб, йўғон товуш билан қаҳқаҳа урди. Кейин: — Қани, тушки овқатга марҳамат қилинглар,— деди.

VIII

Жимлик чўкди. Графиня мөхмөн хонимга ёқимли табассум билан қарар ва шу билан «энди туриб кета қолсанг ҳам хафа бўлмайман», демоқчи эканини яширмас эди. Мөхмөннинг қизи кўйлагини тузатиб, онасига «кетамизми», дегандай қараган эдики, бирдан нариги уйдан югуриб келаётган бир неча эркак ва аёлнинг оёқ товуши, ағанаб кетган стулнинг тарақлаши эшитилди: мөхмөнхонага қисқа юбкасининг этагига ниманидир яшириб, ўн уч яшар қиз бола югуриб кирди-да, уйнинг ўртасида тўхтаб қолди. У уйнинг ўртасига билмасдан, запти билан келиб қолганлиги кўриниб турар эди. Шу онда эшикда қизил ёқали студент, гвардиячи офицер, ўн беш ёшлардаги бир қиз ва қизил юзли, бачканга камзул кийган семизгина бир бола кўринди.

Граф иргиб турди-да, лапанглаганича қулочини ёзиб, югуриб кирган қиз боланинг олдини тўсди ва кулиб:

— Мана, ўзи, мана именина эгаси... Ma chére именина эгаси! — деб қичқириб юборди.

Графиня ёлғондан қовогини солиб:

— Ma chére, il y a un temps pour tout¹ — деди-да, эрига мурожаат қилди: — Сен уни эркалатаверма.

— Bonjour, ma chére, je vous félicite,² — деди мөхмөнхоним, сўнгра қизнинг онасига мурожаат қилди. — Quelle délicieuse enfant!³ Қора кўз, оғзи катта, чиройли бўлмаса ҳам истараси иссиқ, юргурган вақтида момиқдай елкаси ёқасидан чиқиб қолган, қоп-қора қўнғироқ соchlари орқасига ташланган, яланғоч қўллари нозик, кичкина оёқ-

¹ Бу гап шу ерда колсин-ку.

² Саломатмисиз, азизим, байрамингиз кутлуғ бўлсин.

³ Ажойиб фарзанд экан-а!

ларига бошмоқ кийган, тўр қадалган иштонча кийиб олган бу қизча қизча десанг гўдак, гўдак десанг қизча дегунидай ширин бир ёшда эди. У отасига чап бериб, онасининг олдига югуриб келди-да, унинг қовоқ солиб қилган танбеҳига қарамай, қип-қизарган юзини унинг тўр рўмолига беркитиб кулди. У юфкасининг әтаги остидан қўғирчоғини силиб, шу тўғрида алланималар дер ва нимагадир кулар эди.

— Кўрдингизми?.. Қўғирчоқ... Қўғирчоқ... Оти Мими... Кўрдингизми?

Наташа жуда кулгиси қистаганлиги учун ортиқ гапира олмай қолди (унинг жуда кулгиси қистар эди). У онасининг қучорига ўзини ташлаб, шу қадар қаттиқ ва қувониб кулдики, ҳамма, ҳатто такаббур мәҳмон ҳам беихтиёр кулиб юборди.

Онаси ёлғондақа қовоғини солиб, қизини туртар экан:

— Бор, бор, афти қурсин қўғирчоғингнинг! — Кейин мәҳмонга қараб: — Бу менинг кичик қизим бўлади,— деди.

Наташа онасининг рўмолидан бир лаҳза юзини олди-да, кулги ёшлари орасидан онасига бир қараб, яна юзини беркитди.

Она боланинг бу муомаласига ҳавас билан қарашга мажбур бўлиб қолган мәҳмон хоним бирон нарса дейишни лозим кўрди.

— Менга қаранг, яхши қиз,— деди Наташага қараб,— бу Мими кимингиз бўлади? Қизингиз эмасми?

Мәҳмон хоним уни жуда гўдак ўрида кўриб гаплашганилиги Наташага ёқмади. Наташа унинг сўзига жавоб бермасдан, қовоғини солиб унга бир қараб қўйди.

Бу орада ёшлар: Анна Михайловнанинг ўғли офицер Борис, графининг катта ўғли студент Николай, графининг ўн беш яшар жияни Соя ва кичик ўғли Петруша мәҳмонхонада ўтиришар, хурсандчилик ва шўхликларини ҳаддан ошириб юбормасликка ҳаракат қилишар эди. Булар ҳозиргина югуриб чиқсан орқа уйда гапиришиб ўтирган гаплари бу ердаги шаҳар тийбатлари, сби ҳаво ва comtesse Agraksine¹ тўғрисидаги гаплардан кўра қизиқроқ эканлиги кўриниб тураг эди. Булар ҳар замон бир-бирларига қараб қўйар ва кулгидан ўзларини зўрга тийиб ўтиришар эди.

Икки ёш йигит — студент билан офицер — болалик-

¹ Графиня Апраксина.

дан бирга ўсган бўлиб, иккови тенгқур ва иккови ҳам чиройли, лекин бир-бирига ўхшамас эди. Борис новча бўйли, сочи оч сариқ, юзи нозик, сипо, чиройли, Николай эса, ўрта бўй, соchlari қўнғироқ, чеҳраси очиқ йигит эди. Энди мўйлови чиқаёттан бўлиб, бутун юзидан қувноқлик ва ғайрат акс этар эди. Николай меҳмонхонага кириши билан қизариб кетди. У худди бир нима демоқчи-ю, лекин сўз тополмагандай кўринар эди: Борис эса аксинча, дарҳол сўз топиб, шу Мимини кичкина қиз болалик чоғидаёқ, бурни кўчиб тушиб кетмаган вақтида кўрганлигини, беш йил ичидა қариб, боши ёрилганлиги ҳақида бамайлихотир ва ҳазиллашиб гапира кетди. Шу гапни айтиб, Наташага қаради. Наташа ундан ўгирилиб, кўзларини қисган ҳолда, товуш чиқармай кулаётган укасига қаради-да, ўзини кулгидан тиёлмай, ирғиб туриб, чопқиллаганича уйдан чиқиб кетди. Борис кулмади. У онасига кулимсираб қараб:

— Сиз ҳам кетмоқчи эдингиз шекилли, татан? — деди, карета керакми?

— Ҳа, бор, бор, айт, каретани қўшсинлар, — деди онаси ҳам кулимсираб.

Борис эшикдан секин чиқди-да, Наташанинг орқасидан кетди. Семиз бола, худди бирон иши чала қолгандай аччиғи келиб, уларнинг кетидан югурди.

IX

Графинянинг катта қизи (бу синглисидан тўрт ёш катта бўлиб, ўзини ҳозирданоқ катта қиздай тутар эди), меҳмоннинг қизини эътиборга олмагандай меҳмонхонада ёшлардан Николай ва графининг жияни Сонягина қолди. Соня киприклари узун, кўз қарашлари мулоим, қалин қора сочи бошига чиройли турмакланган юзи айниқса латиф, қўл ва бўйни буғдойранг, ўзи нозик, жажжигина бир қиз эди. Равон ҳаракатлари, митти қўл-оёғининг юмшоқ ва ҳхчамлиги, бир қадар мулоҳазали ва оғир рафтори билан у чиройли, лекин ҳали вояга етмаган, вояга етганда жуда ажойиб мушук бўладиган мушукчани эслатар эди. У, афтидан, сұхбатга табассум билангина қатнашишни маъқул кўрар эди. Лекин армияга кетаётган cousin¹ га қол-қора киприклиари орасидан жўшқин муҳаббат билан беихтиёр шундай

¹ тоғавачча

Барар Әдикى, унинг юзидағи табассуми күнглидагини бир лақза ҳам ишира олмас эди: бу мушукча, Наташа билан Борисдан ташқарига чиқиши биланоқ, яна ҳам қаттиқроқ ирттилмоқ ва cousin билан ўйнашмоқнигина кутиб ўтирганийги кўриниб турар эди.

Кекса граф меҳмон хонимга ўгирилиб, унга Николайни кўрсатар экап:

— Шунаقا гаплар, ма chèrè,— деди,— унинг дўсти Борис офицер бўлди, Николай ҳам дўстлик туфайли ундан қолишмайман, деб ўтириби; университетни ҳам, мен мўйсафидни ҳам ташлаб ҳарбий хизматга кетмоқчи, ма chèrè, унга архивда иш ҳам, бошқаси ҳам тайёр эди. Мана дўстликни қаранг-а? — деди граф савол оҳангি билан.

— Ҳа, айтгандай, уруш эълон қилинган дейишади,— деди меҳмон хоним.

— Бу гап аллақачондан бери бор,— деди граф,— яна гапириб-гапириб қўйишаверади. Мана, дўстликни қаранг-а, ма chèrè,— деди граф яна.— Гусар бўлмоқчи.— Меҳмон хоним нима дейишини билмай бош чайқаб қўйди, Николай кудди бирор унга ёмон айб қўйгандай, аччиғи келиб:

— Ҳеч дўстлик туфайли эмас, ўзим ҳарбий ишни яхши кўраман, ҳеч дўстликдан эмас,— деди.

У Соня билан меҳмон қизга қаради. Иккови ҳам унинг сўзини маъқуллагандай кулимсираб турар эди.

— Бугун Павлоград гусар полкининг полковниги Шуберт тушликка келади. У отпускага келган экан. Николайни бирга олиб кетмоқчи. Қандоқ қилай? — деди граф елкасини қисиб, ҳазиломиз: ҳолбуки бу иш уни қайғуга солганилиги кўриниб турар эди.

— Сизга айтдим-ку, дада,— деди Николай,— агар мени юборишни истамасангиз, бормайман, лекин шуни биламанки, ҳарбий ишдан бошқа ҳеч ишга ярамайман, мен дипломат ҳам эмасман, амалдор ҳам эмасман, кўнглимда бор нарсани яшира олмайман,— деб у гўзал ёшликка хос шўхлик билан Соня ва меҳмон қизга кўз ташлаб қўяр эди.

«Мушукча» унга тикилиб турар, ҳар чоғ мушуклик табиатини кўрсатиб, у билан ўйнашишга тайёрдай кўринар эди.

— Хўп, хўп! — деди граф,— дарров аччиғи келади... Бу Бонапарт ҳамманинг бошини айлантириди-я. Ҳамма бу поручик қандоқ қилиб император бўлиб қолди экан, деб ҳайрон. Ҳайр, ҳаммага ҳам насиб қилсин,— деди граф меҳмоннинг юзидағи истеҳзоли табассумни пайқамасдан.

Катталар Бонапарт түғрисида гаплашаркан, Карагандининг қизи Жюли ёш Ростовга мурожаат қилди:

— Афсуски, гайшанба куни Архаровларницида сиз йўқ эдингиз. Сиз бормадингиз, мен зерикаб қолдим,— деди мулоийм табассум билан.

Николай талтайиб, ёшликка хос шўх табассум билан унга яқинроқ ўтириди-да, ҳамои кулиб турган Жюли билан гаплаша кетди, лекин унинг бу файрихитиёрий табассуми, қизариб кетган ва рашкидан зўрма-зўраки илжайиб турган Соняning юрагига ништар бўлиб қадалганини пайдамади. Сўз орасида Николай Соняга қаради. Соня ниҳоятда ғазабланган ҳолда унга қаради-да, кўзидағи ёшни аранг тутиб ва лабидаги сохта табассумни зўрға сақлаб ўрнидан турди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Николайнинг кайфи буткул ўзгарди. У гап сал тўхташи биланоқ ўрнидан турди-да, паришон ҳолда Соняни ахтаргани чиқиб кетди, Айна Павловна чиқиб кетаётган Николайни кўрсатиб;

— Бу ёшларнинг сирлари мунча ҳам юзада бўлмаса,— деб қўйди.— Cousinage dangereux voisinage,¹— деди кейин.

Ёшлар чиқиб кетиб, қуёш нури тушиб турган эшик ёпилгандан сўнг, графиня ҳеч ким бермаган саволга жавоб бериб, кўнглида сақлаб юрган гапни айтди:

— Буларни шунчалик қилгунча қанча азоб, қанча ташвиш тортилди, лекин ҳозир ҳам буларни кўриб хурсанд бўлишдан кўра, кўпроқ хавотир тортади киши. Хавотирдан бошинг чиқмайди. Шу ёш — қиз бола учун ҳам ўрил бола учун ҳам жуда хавфли ёш.

— Ҳаммаси тарбияга бөглиқ,— деди меҳмон хоним.

— Гапингиз тўғри,— деди графиня давом этиб.— Худога шукур, ҳанузгача болаларимизнинг энг яқин дўстиман, булар мендан ҳеч гапни яширмайди,— деди графиня, болаларнинг ота-оналаридан яширадиган сирлари йўқ, деб нотўғри ўйлайдиган кўп ота-оналарнинг янгилишини такрорлаб,— мен шуни биламанки, ҳамма вақт қизларимнинг бирини confidente² ўзим бўламан. Николинка ҳам минг шўх бўлмасин (бola албатта шўх бўлади-ю), ҳар қалай, петербурглик ёшлардай бўлмайди.

Ўзи учун чигал келиб қолган масалаларни ҳамма вақт ажойиб иш дейиш билан ҳал қиладиган граф:

¹ тоғавачча-ю, аммаваччалар ҳушёр бўлиши керак.

² Маслаҳатчиси.

— Ҳа, жуда, жуда ҳам ажойиб болалар; қаранг, гусар бўлмоқчи, нима ҳам дейсиз, ма chère! — деди.

— Кичкина қизингиз мунча ҳам ширин! — деди меҳмон хоним,— Ўт-а, ўт.

— Ҳа, ўт,— деди граф.— Менга тортган! Ҳаммадан товушини айтинг, ўз қизим бўлса ҳам мақтаб қўяй: ғалати ашулачи, иккинчи Саломони бўлади. Унга ашула ўргатгани бир итальянни олдик.

— Ҳали эрта эмасми? Шу ёшда ашула ўрганиш товушга зиён қилади, дейишади.

— Йўғ-е, эрта эмас! — деди граф.— Оналаримиз қанақа қилиб ўн икки, ўн уч ёшда эрга тегишган?

Графиня мийифида кулар экан, Бориснинг онасиға қаради.

— Бу ҳам ҳозирданоқ Борисни яхши қўриб қолган! Унчамунча ҳам эмас! — деди ва кўнглида сақлаб юрган гапини очиб давом этди.— Мен уни қаттиқ тутсам, кўз-қулоқ бўлиб турсам... Худо билади, улар яшириқча нималар қилишар эди (графиня «ўпишар эди», демоқчи бўлди), Ҳозир эса мен ҳар бир сўзини биламан. Кечқурунлари ўзи югуриб келиб ҳамма гапни айтиб беради. Эҳтимол, мен уни жуда эркалатиб қўяётгандирман, лекин, назаримда, шундоқ бўлгани яхши. Мен каттасини қаттиқ тутган эдим.

— Ҳа, мени тамом бошқача тарбия қилганлар,— деди кулимсираб, катта чиройли қизи графиня Вера.

Лекин бу табассум одатдагича Веранинг чиройини очмади: аксинча, унинг юзига ғайритабии тус кирди ва шунинг учун у совуқ кўринди. Вера чиройли, ақлли зеҳни ўткир, одобли ва хушвоноз қиз бўлиб, унинг ҳозир айтган гапи ҳам тўғри ва ўринли эди; бироқ, ажабки, меҳмон ҳоним ҳам, графиня ҳам унга худди «бу гапни нега айтди», дегандай ҳайрон бўлиб қарашди-ю, ноқулай аҳволда қолишиди.

— Тўнғич болага ҳамма вақт бино қўйиб, фавқулодда иш қилмоқчи бўлишади,— деди меҳмон хоним.

— Сизга очиғини айтаю қўяй, ма chère! Графиня Верага бино қўйған эди, ҳа, дуруст, ҳартугул яхши қиз бўлди,— деди граф ва «балли», дегандай Верага кўз қисиб қўйди.

Меҳмонлар тушки овқатга келгани ваъда бериб жўнашиди. Графиня уларни кузатар экан:

— Бу нима қилганларинг! Ўтириб эдиларинг-да!— деди.

Наташа меҳмонхонадан югуриб чиқиб кетганида гулхонага кирган эди. Гулхонада тўхтаб меҳмонхонага қулоқ солди ва Бориснинг чиқишига қўз тутди. У бетоқат бўлиб, типирчилаб, Борис тезда чиқа қолмагани учун йиғлай деб турган эдики, ёш йигитнинг секин, салмоқли қадам товуши эшитилди. Наташа дарҳол гултуваклар орасига кириб беркинди.

Борис уйнинг ўртасига келиб тўхтади-да, орқа-олдига қаради, мундирининг енгига қўнган ғуборни қоқди ва ойнанинг олдига келиб, чиройли юзини ойнага сола бошлади. Наташа писиб ўтирган жойида унга қарап, нима қиласар экан, деб кутар эди. Борис ойнанинг олдида бирпас турди-ю, жилмайиб, эшикка томон юрди. Наташа уни чақирмоқчи бўлди-ю, яна чақирмади.

— Майли, хўп қидирсин,— деди у ўз-ўзига.

Борис эшикка чиқиши биланоқ нариги эшикдан қипқизариб, йиги аралаш қаҳр билан алланималар деб пичирлаб Соня кирди. Наташа Соняга қарши югуриб чиқмоқчи бўлиб бир интилди-ю, яна тўхтаб, яна нималар бўлишини шўерда туриб кузатмоқчи бўлди. У ўзининг бу қилмишидан завқ қилиб ўтирас эди. Соня алланималар деб пичирлаб меҳмонхона эшигига қарап эди. Эшикдан Николай чиқди.

— Соня! Сенга нима бўлди? Одам шундай бўладими? — деди Николай унинг олдига югуриб келиб.

— Ҳеч нарса, ҳеч нарса, қўйинг! — деб Соня йиғлаб юборди.

— Нима бўлганини биламан.

— Билсангиз, жуда яхши, боринг ўша қизнинг олдига.

Николай унинг қўлидан ушлар экан:

— Сооня! Менга қара! Бўлмаган бир гап учун ҳам мени, ҳам ўзингни қийнашинг яхшими? — деди.

Соня қўлинини тортиб олмади, лекин йиғидан тўхтади.

Наташа қимирламасдан, нафас олмай кўзлари чақнаган ҳолда буларга қараб, «Бу ёги нима бўлар экан?» — деб ўйлар эди.

— Соня! Менга жону жаҳон керак эмас. Менинг жону жаҳоним сен! — деди Николай.— Мен буни сенга исбот қиласман.

— Унақа гапларинг менга ёқмайди.

— Хўп-хўп, гапирмайман, кечир, Соня! — деб Николай Соняни қучоқлаб ўпди.

«Вой, мунча ҳам яхши», деди Наташа ичидан Соня билан Николай чиқиб кетгандан кейин уларнинг кетидан чиқиб, Борисни чақирди.

— Борис, бу ёққа келинг! — деди Наташа худди бир зарур иши бордай ҳийла билан.— Сизга бир гапим бор. Бу ёққа, бу ёққа,— деди-да, Борисни гулхонага олиб кириб, ўзи яширинган жойга олиб борди. Борис кулим-сираганича унинг кетидан борар экан:

— Қанақа *ган* экан? — деб сўради.

Наташа хижолат тортиб, атрофиға қаради-да, гултувакка ташлаган қўғирчоғини кўриб қўлига олди.

— Ўпинг қўғирчоқни! — деди.

Борис унинг яшнаб турган юзига диққат билан мулоим назар ташлади-да, индамади.

— Ўпмайсизми? Ундоқ бўлса, бу ёққа келинг,— деди Наташа, гуллар орасига кириб, қўғирчоқни ташлади-ю: — Яқинроқ, яқинроқ! — деб пичирлади. Ў Борисни енгидан тутди, қип-қизариб кетган юзида ҳам тантана, ҳам кўркув аломати кўринар эди.

Ў Бориснинг юзига манглай остидан кулимсираб қарди-да, ҳовлиққанидан йиғлаб юборгудай бўлиб, секингина:

— Мени-чи, мени ўпмайсизми? — деди.

Борис қизариб кетди.

— Жуда ғалатисиз-а! — деди Борис ва нима қилишини билмай, нима бўлар экан, деб қизарганича қизга томон энгашди.

Наташа бирдан гултувакнинг устига иргиб чиқди-да, ундан баландроқ бўлиб олиб, яланғоч нозик билакларини Бориснинг бўйнига солиб қучоқлади, бошини бир силкиб, сочини орқага ташлади-да, унинг қоқ лабидан ўпиди олди.

Наташа гултуваклар орасидан гулларнинг нариги томонига лип этиб ўтди ва бошини қуйи солиб тўхтади.

— Наташа,— деди Борис,— ўзингиз биласизми, мен сизни яхши кўраман, лекин...

— Мени жуда яхши кўрасизми? — деди Наташа, унинг сўзини бўлиб.

— Ҳа, жуда яхши кўраман, лекин ҳозир бунақа ишларни... Яна тўрт йил... Ўшандада мен сизга уйланишини сўрайман.

Наташа ўйланиб қолди-да, нозик бармоқлари билан санаб:

— Ўн уч, ўн тўрт, ўн беш, ўн олти... Бўпти! Гап шуми?— деди.

Унинг яшнаган юзида хурсандлик ва хотиржамлик нишонаси бўлган табассум пайдо бўлди.

— Гап шу! — деди Борис.

— Умрбод-а? — деди қиз,— ўла ўлгунча-я?

Наташа у билан қўй ушлашиб гул-гул очилганича баравар секин-секин қадам ташлаб, истироҳат бўлмасига қараб кетди.

XI

Графиня келди-кетдидан шунчалик чарчадики, ортиқ мөхмон қабул қила олмаслигини айтиб, швейцарга, қутлагани келган ҳамма кишиларни дастурхонга таклиф қилишни буюрди. Графиня ёшлик дўсти бўлган ва Петербургдан келганидан буён дурустгина гаплаша олмаган дугонаси қиягиня Анна Михайловна билан холи суҳбатлашмоқчи эди. Ёқимли юзлари йигламсирагандай кўрииган Анна Михайловна графинянинг креслосига яқинроқ сурилиб ўтири.

— Мен сендан ҳеч нарсани яширмайман,— деди Анна Михайловна.— Эски дугоналардан оз қолдик. Шунинг учун мен сени энг қадрли дўстим деб биламан.

Анна Михайловна Вераға бир қаради-ю, гапдан тўхтади. Графиня дугонасининг қўлини қисиб қўйди.

— Вера,— деди графиня, афтидан, унча эрка бўлмаган катта қизига қараб.— Мунча ҳам бефаҳм бўлмасаларинг? Нима қиласан бу ерда? Бор, укаларинг олдига ё...

Гўзал Вера, афтидан, ҳеч оғринмади шекилли, кинояомуз илжайди.

— Шуни илгарироқ айтганингизда, онажон, аллақачон чиқиб кетар эдим,— деди-да, ўз уйига чиқиб кетди.

У истироҳат бўлмаси ёнидан ўтиб кетаётганида икки деразанинг олдидаги турган Наташага Борис билан Соня Николайнин кўрди. У тўхтаб заҳарханда қилди. Соня Николайнинг ёнида ўтирас, Николай эса, биринчи марта ёзган шеърини Соняга кўчириб бермоқда эди. Иккинчи деразанинг олдидаги турган Наташа билан Борис Вера кириши билан жим бўлишиди. Соня билан Наташа худди бир гуноҳ

қилгандай ва шу билан бирга мамнун бир чехра билан Верага қарашди.

Бу қувноқ ошиқча ва маъшуқчаларни кўрганда Веранинг кулгиси ва завқи келар эди. Бироқ бу ҳол, афтидан, Верада ҳеч қандай ёқимли ҳис уйғотмади.

— Менинг нарсамга тегманлар, деб.неча марта айтдим, ўз уйларинг бор-ку,— деди-да, Вера Николайнинг олдидан сиёҳдонни йигиштириб олди.

— Ҳозир, ҳозир,— деди Николай қаламини богириб.

— Сизларнинг ҳамма ишларинг бемаврид,— деди Вера.— Ҳали меҳмонхонага шундай югуриб кирдиларингки, сизлар учун бошқалар уялди.

Унинг сўзи ҳақ бўлганлиги учун бўлса керак, ҳеч ким унга гап қайтармади ва тўртови ҳам бир-бирига қаравшиб олди. Вера сиёҳдонни кўтарганича уйда айланиб қолди.

— Муштдай бошларингдан Наташаю Борис билан яна сизларнинг ораларингда нима сир бўлар эди ҳалитдан, бўлмаган гап!

Наташа ҳимояткорона бир тарзда секин:

— Вера, сенинг нима ишинг бор? — деди.

Наташа, афтидан, бугун ҳаммага одатдагидан кўра хушмуомала ва меҳрибонроқ эди.

— Келишмаган қилиқлар,— деди Вера,— сизлар учун мен уяляпман. Пичир-пичирга бало борми?

— Ҳар кимнинг ўз сири бўлади. Биз Берг икковинг билан ишимиз йўқ-ку,— деди Наташа қизишиб.

— Албатта, ишларинг бўлмайди-да, — деди Вера.— чунки мен ҳеч беўрин иш қилмайман. Сенинг Борисга қилган муомалаларингни аямга айтиб берай-чи, нима қилар экансан.

— Наталья Ильинична менга ҳеч ножёя муомала қилганилари йўқ, мен ҳеч нарса деёлмайман,— деди Борис.

— Қўйинг, Борис, сиз шунаقا ҳам дипломатсизки *diplomat* сўзи болалар орасида ўзлари берган айрим бир маънода кўп ишлатилар эди), одам зерикиб кетади,— деди Наташа ғазабланганидан товуши титраб,— нега ҳадеб менга ёпишавёради? Сен ҳеч қачон бунинг фаҳмига етмайсан,— деди Верага қараб,— чунки сен ҳеч қачон ҳеч кимни яхши кўрган эмассан: сенда кўнгил бор эканми: сен фақат *madame de Genlis*¹ (ҳақорат ҳисобланган бу лақабни Верага Николай қўйган эди) холос, сенинг бирдан-бир дил-

¹ де Жанлис хонимсан.

хушилигинг — бирорларнинг дилини сиёҳ қилиш. Ҳар қанча қилифинг бўлса, Бергингга қилавер, бизнинг ишимиз йўқ,— деди Наташа бидирлаб.

— Ҳар қалай, мен меҳмонлар олдида йигит кетидан югуриб юрмайман...

— Хўп, бўлди, муродингга етдинг,— деди Николай, сўзга аралашиб,— сассиқ гапларни айтиб, ҳамманинг дилини сиёҳ қилдинг. Юринглар, болалар бўлмасига чиқамиз.

Тўртови, ҳуркитилган қушлар галасидай ўрнидан турди-ю, уйдан чиқиб кетиши.

— Сассиқ гапни менга сизлар айтдиларинг, мен ҳеч кимга ҳеч нарса деганим йўқ,— деди Вера.

Эшик орқасидан уларнинг кулиб:

— Madame de Genlis! Madame de Genlis¹! — деган товушлари эшитилди.

Ҳамманинг ғашига тегадиган ва ёқимсиз гапларни айтган гўзал Вера жилмайди-да, улардан эшиган гаплари, афтидан, таъсир қилмади шекилли, ойна олдига бориб шарфини, сочини тузатди; чиройли юзини кўргач, афтидан, яна ҳам ҳоври босилиб, хотиржам бўлди.

Меҳмонхонада сухбат давом этар эди.

— Ah! chère,— деди графиня,— менинг ҳаётимнинг ҳам tout n'est pas rose². Наинки мен du train, que nous allons³ бойлигимиз узоқка етмаслигини билмасам! Бу клуб ҳам, эримнинг меҳрибонлиги ҳам. Қишлоқда турсак ҳам дам оляпмиз дейсанми? Театр, ов, яна нима балолар. Менинг тўғримда гапиришнинг ҳожати борми! Сен қандай қилиб шу ишларнинг уддасидан чиқдинг? Мен кўпинча сенга ҳайрон қоламан, Annette, сен шу ёшга кириб ўзинг якка аравада юрасан, Москвага, Петербургга бориб, ҳамма министрларга, ҳамма аъёнларга учрайсан, ҳаммаси билан муомала қила биласан. Ҳайрон қоламан! Шуларнинг ҳаммасини қандоқ уда қиласан? Мен бунаقا ишларнинг ҳеч уддасидан чиқмайман.

— Оҳ, жигарим! — деди княгиня Анна Михайловна. Ўнта боитта севган ўғлинг билан беваю беҳимоя қолишини

¹ де Жанлис хоним! де Жанлис хоним!

² ҳаммаси гул эмас.

³ Шу кильда ҳаёт кечирганимизда.

худо ҳеч кимниг бошига солмасин. Бошингга тушгандан кейин ҳаммасига ўрганасан,— деди княгиня Анна Михайловна бир қадар ифтихор билан.— Башимга тушган ишнинг ўзи йўл кўрсатди. Улуғлардан биронтасини кўриш керак бўлса, мен «*Princesse une telle*¹ фалончини кўрмоқ истайди», деб хат ёзаману тўғри боравераман. Извошга тушаману икки марта, уч марта, тўрт марта, ишқилиб, то ишим битгунча қатнайвераман. Менинг тўғримда одамлар нима деб ўйласа, ўйлайверсин, менга барибир.

— Хўш, Боря тўғрисида кимга илтимос қилдинг? — деб сўради графиня.— Борисинг аллақачон гвардиячи офицер бўлди, Николушка бўлса юнкер бўлиб кетяпти. Ҳаракат қилгудай ҳеч кими йўқ. Сен кимга илтимос қилдинг?

— Князъ Василийга илтимос қилдим. У жуда меҳри-бончилик қилди. Дарров рози бўлиб, подшо ҳазратларига маълум қилди,— деди Анна Михайловна хурсанд бўлиб ва бу мақсадга эришиш учун кўрган барча хўрликларини бутунлай унутиб.

— Князъ Василий қариб қолиптими? — деди графиня.— Мен уни Румянцевларникида бўлган театрларимизда кўрганимча учратганим йўқ. Мени эсдан чиқарган бўлса керак, деб ўйлайман.

— *Il me faisait la cour*²,— деди графиня табассум билан ўша вақтларни эслаб.

— Ҳамон ўша,— деди Анна Михайловна,— ҳамон илти-фоткор, шириңсўз. *Les grandeurs ne lui ont pas tourné la tête du tout*³. «Афсуски, сизга қиласидиган хизматим арзирли эмас, азизим княгиня, буюраверинг», дейди менга. Яхши, жудаям яхши одам. Ниҳоятда меҳрибон. Биласанки, Nathalie, мен ўғлимни қанчалик яхши кўраман. Унинг баҳти учун нималар қилмас эдим. Лекин шароитим шу қадар ёмон,— деди Анна Михайловна маъюслик билан товушини пасайтириб,— шу қадар ёмонки, ҳозир ҳеч айтиб бўлмайдиган бир аҳволга тушиб қолганман. У қуриб кетгур судли ишимга бутун топган-тутганим кетди-ю, лекин натижа йўқ. Биласанми, *à la lettre*⁴ бир тийинсиз қоламан, Борисга қандай уст-бош қилиб беришни билмайман,—

¹ Фалон княгиня.

² Менинг кетимдан юрган эди бир вақтлар.

³ Мартаба уни айнитмалти.

⁴ баъзан,

деди-да, княгиня рўмолчасини олиб йиглади.— Менга беш юз сўм пул керак, лекин қўлимда битта йигирма беш сўмлик қоғоздан бошқа ҳеч нарса йўқ. Ана шу аҳволдаман... Энди бирдан-бир умидим граф Кирилл Владимирович Безуховдан. Агар у отахонлик қилиб (Борисни у чўқинтирган-ку) қўлламаса — Боряга бирон нарса тайин қилмаса, бутун ҳаракатларим бекорга кетади: Боряга кийим қилиб беролмайман.

Графиня кўз ёши қилди ва ниманидир ўйлаб жим қолди.

— Гарчи бундай хаёлларга бориш гуноҳ бўлса ҳам,— деди княгиня,— мен кўпинча шуни ўйлайман: мана, дейман, граф Кирилл Владимирович Безухов ўзи якка... Қанча молу дунёси бор... Нима учун дунёда турипти, унга дунёда туришнинг ўзи бир оғир юқ-ку? Боря эса, энди кўз очиб дунёни кўряпти.

— У Борисга бирон мерос қолдирав, дейман,— деди графиня.

— Худо билади, chére amie!¹. Бу бойлар, тўралар шунақа ҳам худбинки. Лекин мен, ҳарқалай, ҳозир Борисни олиб, тўғри олдига бораман-да, бор гапни айтаман. Ўғлимнинг ҳаёт-мамоти шунга боғлиқ бўлгандан кейин одамлар менинг тўғримда нима деса деяверсин, менга барибир,— деди княгиня ўрнидан туриб.— Ҳозир соат икки бўлди. Тушлигинглар соат тўртда тайёр бўлади. Унгача бориб келаман.

Вақтдан истифода қила биладиган, корчалон Петербург хонимларидан бўлган Анна Михайловна ўғлини чақиришиб, у билан бирга даҳлизга чиқди.

— Яхши қол, жигарим,— деди кузатиб чиққан графиня,— худо дегинки, ишм ўнгидан келсин,— деди ўғлидан яшириқча шивирлаб.

— Граф Кирилл Владимировичниги бораётисизми, ма chère? — деди граф ҳам ошхонадан даҳлизга чиқиб.— Агар граф дурустроқ бўлса, Пьерга айтингки, бизниги тушки овқатга келсин. У бизниги келиб болалар билан танца қилиб юради. Албатта айтинг, ма chère. Қани, кўрамиз, бугун Тарас қанақа ҳунар кўрсатар экан. Бугун бизнигида бўладиган тушлик граф Орлов-никида ҳам ҳеч қачон бўлган эмас,— деди.

¹ дўстим!

Она-бала тушиб келган граfinя Ростованинг каретаси похол тўшалган кўчадан ўтиб, граф Кирилл Владимирович Безуховнинг ҳовлисига кирганда, Анна Михайловна эски салопнинг тагидан қўлини чиқариб, хушомадомуз меҳри-бонлик билан ўғлининг қўлини секин босди-да:

— Mon cher Boris,¹— деди,— яхшилаб кўришгин, ҳолаҳвол сўрагин. Граф Кирилл Владимирович ҳар қалай сенинг чўқинтирган отанг бўлади, сенинг келажагинг шу кишига боғлиқ. Эсингдан чиқарма, mon cher,² қўлингдан келганча яхшилаб кўриш...

— Агар бу ишдан хўрликтан бошқа бирон нарса чиқшини билганимда эди...— деди ўғли совуққина.— Лекин сизга ваъда берганим учунгина қиламан.

Швейцар эшик олдида кимнингдир каретаси турганига қарамай (швейцар орқали ичкаридан ижозат сўрамай тўғри икки томони ойнакорлик жавонлар ва булар орасига ҳайкаллар қўйилган йўлакка кирган) ота-болага бошдан-оёқ разм солиб, эски салопга диққат билан қаради-да, ким керак — княжналарми ёки графми, деб сўради ва граф керак эканлигини билиб, граф жаноблари бугун оғирроқ, шунинг учун ҳеч кимни қабул қилмайдилар,— деди.

— Қайтиб кетаверсак ҳам бўлади,— деди Борис французчалаб.

— Mon ami!³ — деди онаси ялинган товуш билан яна ўғлининг қўлини ушлаб, худди бу ушлаши ўғлига тасалли берадиган ёки унинг ғашига тегадигандай.

Борис индамади, шинелини ечмасдан онасига савол назари билан қаради. Анна Михайловна швейцарга қараб, майнин товуш билан:

— Иним,— деди,— мен граф Кирилл Владимирович қаттиқ бетоб эканликларини биламан... шунинг учун ҳам келган эдим... Мен қариндошлари бўламан... Мен у кишини безовта қилмайман, иним... Мен князъ Василий Сергеевични кўрсам бас, у киши шу ерга тушганлар. Кириб айт.

Швейцар қовоғини солиб, қўнғироқнинг ипини тортди-да, ичкарига томон ўгирилган ва юқоридан чопиб тушиб,

¹ Боренька.

² бўталогим.

³ Жигарим.

зинанинг муюлишидан қараб турган, пайпок, бошмоқ ва фрак кийган официантга:

— Княгиня Друбецкая князь Василий Сергеевичнинг ҳузурларига кирмоқчилар,— деб қичқирди.

Анна Михайловна девордаги катта Венеция ойнасига қараб, бўялган шоҳи кўйлагининг бурмаларини тузатдида, зинага тўшалган гиламдан эски бошмоқлари билан шахдам қадам ташлаб, юқорига чиқиб кетди.

У яна қўл теккизиши билан ўғлининг ғашига тегиб:

— Mon cher, vous m'avez promis¹, — деди.

Ўғли ерга қараганича, унинг кетидан жимгина борар эди.

Улар залга киришди, бундаги эшиклардан бири князь Василийга ажратилган уйнинг эшиги эди.

Она-бала уйнинг ўртасига келиб, олдиларидан югуриб чиқиб қолган кекса официантдан йўл сўрамоқчи бўлишганда, эшиклардан бирининг мис тутқиши буралди ва ундан енгил бархит пўстин кийиб, битта юлдуз таққан князь Василий чиройли ва қора соч бир эркак кишини кузатиб чиқди. Бу одам петербурглик машҳур доктор Lorrain эди.

— C'est donc positif,² — деди князь.

— Mon prince, «еггаре humantum est», mais...³ — деб жавоб берди доктор, лотин сўзларини французча талаффуз билан айтиб.

— C'est bien, c'est bien...⁴

Князь Василий ўғли билан келган Анна Михайловнага кўзи тушгач, докторни бош эгиб кузатди ва индамай, лекин савол назари билан қараганича уларнинг олдига келди. Борис оиласининг кўзларида тўсатдан пайдо бўлган маъюслик аломатини пайқаб, жилмайиб қўйди.

— Оҳ, буни қаранг-а, князь, қандай оғир кунларда сиз билан кўришишга тўғри келди-я... Азиз беморимизнинг аҳволлари қалай? — деди Анна Михайловна, худди князь Василийнинг совуқ, таҳқиромуз тикилиб қараб турганлигини пайқамагандай.

Князь Василий аввало унга, сўнгра Борисга ҳайрон бўлиб, ҳатто тушунолмагандай назар ташлади. Борис одоб билан таъзим қилди. Князь Василий унинг саломига жавоб

¹ Дўстим, менга сўз бергансан.

² Ростини айтдингизми?

³ Князь, одам боласи деган янглишмай иложи йўқ...

⁴ Яхши, яхши..,

бермасдан, Анна Михайловнага ўгирилди ва унинг саволига, бори ва лаб ҳаракати билан «бемордан умид йўқ» деган маънода жавоб берди.

— Наҳотки? — деди Анна Михайловна ваҳима билан.— Вой, шўрим қурсин! Худо кўрсатмасин... Бу менинг ўғлим,— деб тушунтириди Борисни кўрсатиб.— Сизга ўзи миннатдорчилик билдиргани келди.

Борис яна бир марта одоб билан таъзим қилди.

— Бизга қилган бу яхшилигингизни, князъ, ҳеч қачон унутмайман, ишонинг.

— Сизга яхшилик қила олганимга хурсандман, азизим Анна Михайловна,— деди князъ Василий ёқасини тузатиб. У ҳар бир ҳаракати ва сўз оҳангига билан бу ерда, яъни Моқквада, ҳимояси остида бўлган Анна Михайловна олдидаги ўзини Петербургда Анна Шерерникида бўлган суҳбатдагидан ҳам ортикроқ такаббур тутар эди.

— Яхши хизмат қилишга ва унвонингизга муносиб бўлишга ҳаракат қилинг,— деди у Борисга жеркиброқ муомала қилиб.— Хурсандман... Сиз бу ерда отпускада юрибсизми? — деди яна лоқайдлик билан жеркироқ.

Борис князнинг жеркироқ гапирганига хафа ҳам бўлмасдан, у билан гаплашгани хоҳиш ҳам кўрсатмасдан:

— Бошқа жойга тайин қилинган эдим, жўнагани бўйруқ кутиб турибман, жаноблари,— деди. Лекин бу гапни шундай осойишта ва одоб билан айтдики, князъ Василий унга тикилиб қаради.

— Волидангизнида турибсизми?

— Мен графиня Ростованинида турибман,— деди Борис ва яна «жаноблари» сўзини қўшиб қўйди.

— Бу ўша Nathalie Шиншинага уйланган Илья Ростов,— деди Анна Михайловна.

— Биламан, биламан,— деди князъ Василий, бир қиёмдаги товуши билан — Je n'ai jamais pu concevoir, comment Nathalie s'est décidée à épouser cet ours mal-léché! Un personnage complètement stupide et ridicule. Et loueur à ce qu'on dit.¹

— Mais très brave homme, mon prince,² — деди Анна Михайловна маъюс табассум қилиб, худди граф Ростовнинг

¹ Мен ҳеч тушуна олмадим: Наталья қандоқ қилиб шу ифлос айикқа тегди экан? Мутлақо фаҳму фаросати йўқ, ғалати биродам. Бунинг устига қиморбоз ҳам дейишади.

² Лекин яхши одам, князъ,

шундай фикрга сазовор эканини билиб, чол бечоранинг гуноҳини тилаётгандай.

Княгиня бир оз жим қолди-ю, худди ҳозир йиғлаганга ўхшаган юзида зўр қайғу кўрсатиб:

— Докторлар нима дейишади? — деди.

— Унча умид йўқ,— деди князъ

— Менга ва Борисга қилган яхшиликлари учун граф тогамга яна бир марта миннатдорчилик билдирам деган эдим-а. *C'est son filieu,*¹ — деди, худди бу гапни эшитиб, князъ Василий ҳаддан зиёда хурсанд бўладигандай.

Князъ Василий ўйлаб туриб афтини буриштири. Анна Михайловна билдики, князъ Василий унинг граф Безухов ёзган васиятномага шерик бўлиб чиқишидан ҳадиксираётиди,— шунинг учун уни хотиржам қилишга шошилди.

— Агар менинг граф *togamga* муҳаббатим, садоқатим бўлмагандা эди,— деди княгиня, худди графни ўзига жуда яқин туттгандай,— мен уни яхши биламан, олижаноб, оққўнгил одам, лекин ҳозир унинг ёнида фақат княжна-лар бор, холос. Улар ҳали ёшлар...— деди-ю, бошини қўйи солиб, пичирлаб сўради: — охират қарзини адо қилдимикан, князъ? Охирги дамлар ғанимат-ал Бундан ёмони йўқ, агар ўсал бўлса, уни шунга тайёр қилиш керак. Биз, хотинлар, князъ,— деди жилмайиб,— бунаقا нарсаларни қандоқ айтишни биламиз. Мен кириб кўришим зарур эди. Бу менинг учун қанчалик оғир бўлса ҳам, майли, азоб-укубат чекишга ўрганиб қолганман.

Князъ, афтидан, Анна Шерернинг уйидаги сингари бу ~~хам~~ ҳам Анна Михайловнадан осонликча қутула олмас-лигига кўзи етди.

— Сизнинг киришингиз унча зарап қилмайдику-я, *chère*, Анна Михайловна,— деди князъ.— Сабр қилайлик, докторлар кечгача аҳвол маълум бўлади, дейишган эди.

— Бунаقا вақтларда сабр қилиб бўлмайди-да, князъ *Pensez, il y va du salut de son âme... Ah! c'est terrible, les devoirs d'un chrétien...*²

Шу чоғ ичкариги уйининг эшиги очилиб, графнинг жиян-ларидан бири қовоғи солиқ, башараси совуқ, оёғига нисба-тни бели ниҳоят даражада узун бўлган княжна чиқди.

Князъ Василий қайрилиб унга қаради-да:

¹ У киши бунинг чўқинтирган отаси.

² Ахир, гап унинг охирати тўгрисида боряпти. Оҳ! Бундан ёмони йўқ, христианнинг бўйнидаги бурчи-я.

— Хўш, аҳволи қалай? — деди.
— Бирдай. Нима ҳам бўлади, бу ерда шунча ғовур... —
деди княжна, Анна Михайловнага танимагандай қараб.
— Ah, chère, je ne vous reconnaissais pas¹, — деди Анна
Михайловна, очиқ чеҳра билан илжайиб ва йўргалаганича
княжнанинг олдига борди. Je viens d'arriver et je suis
à vous aider à soigner mon oncle. J'imagine, combien vous
avez souffert,² — деди қайфу билан кўзларини пирпиратиб.

Княжна унинг сўзига жавоб ҳам қайтармади, ҳатто
табассум ҳам қилмай чиқди-кетди. Анна Михайловна қўл-
қопини ечди-да, мавқени қўлдан бермасдан креслога ўти-
риб, князъ Василийни ёнига ўтиргани таклиф қилди.

— Борис! — деди ўғлига қараб илжайиб, — мен ҳо-
зир граф тоғамнинг олдига кираман, сен, тон ami, унгача
Пьернинг олдига киргин: ҳа, Ростовларнинг таклифини
эсингдан чиқарма. Улар Пьерни тушки овқатга чақири-
шаётитпи. Бормас дейман-а? — деди князга қараб.

Князнинг таъби хира бўлган бўлса керак:

— Аксинча — Je serais très content si vous me débar-
rassiez de ce jeune homme ...³ — деди, — шу ерда ўтиргани
ўтирган. Граф уни бирон марта ҳам йўқламади.

У елкасини қисди. Официант Борисни пастга олиб
тушди, кейин бошқа зинадан Петр Кирилловичнинг олдига
олиб чиқиб кетди.

XIII

Пьер Петербургда ўзига муносиб бир амал топишга
ҳам улгура олмади, безорилик қилгани учун дарҳақиқат
Москвага бадарға қилинди. Граф Ростовникида айтилган
гаплар тўғри эди. Пьер миршабни айиққа боғлашда қат-
нашган эди. У Москвага бундан бир неча кун бурун келиб,
одатдагича отасиникига тушди. Гарчи ўзининг қилмиши
Москвада маълум эканлигини, отаси атрофида ўралашиб
юрган ва унга ҳамма вақт ёмон назар билан қарайдиган
хонимлар графикнинг ғашига тегиш учун бу воқеадан фой-
даланишларини билса ҳам, ҳар қалай, келган куниёқ ич-

¹ Вой, азизим, мен сизни танимабман.

² Мен тоғангизга қарашгани сизга ёрдам берай деб келувдим. Хўп
азоб чеккандай кўринасиз.

³ Агар сиз у йигитни кўзимдан нари қилсангиз, жуда хурсанд
бўлар эдим!

карига кирди. У одатда княжналар ўтирадиган меҳмонхонага кириб, хонимлар билан саломлашди. Буларнинг иккитаси кашта тикиб, биттаси баланд овоз билан китоб ўқиб ўтирас эди. Буларнинг каттаси — озода, бели узун, Анна Михайловнанинг олдига чиққан ўша қовоғи солиқ қиз — китоб ўқир, бир-биридан фақат бирининг юқори лабидаги ўзига жуда ярашган холи билан фарқ қиласидиган иккита сўлим ва қизил юзли қиз кашта тикар эди. Пьерни буласи худди гўрдан чиқиб келган ёки ўлат теккан кишини кўргандай қарши олишди. Катта княжна китоб ўқишидан тўхтаб, индамай унга қўрқиб кетгандай қаради. Кичиги, юзида холи йўғи ҳам шу тусга кирди. Ҳаммадан кичиги, табиатан хушчақчақ ва шўх бўлган холдори, ҳозир қизиқ ҳодиса бўлишини билиб бўлса керак, кулгиси қистаб буни яшириш учун каштасининг устига энгашди. У ўзини қулгидан зўрға тийиб, ипни паастга тортди ва каштасининг нақшига қараган бўлиб энгашди.

— Bonjour, ma cousine,— деди Пьер,— Vous ne me reconnaissez pas.¹

— Мен сизни жуда ҳам яхши таниб турибман, жуда! Пьер одатдагича иоқулай тарзда, лекин уялмасдан: — Графнинг соғлиги қалай? Олдига кирсам бўладими? — деди.

— Граф ҳам жисман, ҳам руҳан азоб чекаётитпи, афтидан, сиз унга руҳан кўпроқ азоб бергани хийла меҳнат қилибсиз.

— Графнинг олдига кирсам бўладими? — деди Пьер яна.

— Ҳм!. Агар уни ўлдирмоқчи бўлсангиз, буткул ўлдириб қўя қолай десангиз — кира қолинг. Ольга, бор қарачи, тоғангнинг шўрваси пишдими-йўқми: овқат ейдиган вақти бўлди,—деди ва шу билан улар банд эканликларини, Пьер эса отасини хафа қилиш билан овора бўлган бир вақтда, улар унга ором бериш билан машғул эканликларини Пьерга кўрсатмоқчи бўлди.

Ольга чиқиб кетди. Пьер бир оз турди, қизларга қаради ва бош эгиб:

— Бўлмаса мен уйимда бўламан, кириш мумкин бўлганда, хабар қиласизлар,— деди.

У чиқиб кетди. Унинг кетидан холдор қиз секин ҳиринг-лаб кулиб қолди.

¹ Садом, синглум. Мени танимаяпсизми?

Эртасига князь Василий келиб графнинг уйига тушди.
У Пьерни олдига чақириб, бундай деди:

— Mon cher, si vous vous conduisez ici, come à Petersbourg, vous finirez très mal; c'est tout ce que je vous dis.¹

Граф жуда бетоб, унинг олдига киришинг ҳеч керак эмас.

Шундан кейин Пьер билан ҳеч кимнинг иши бўлмади,
у кунни болохонадаги бўлмасида ёлғиз ўтказди. Борис
кирган вақтда Пьер уйида нари-бери юрар, ҳар замон
бурчакда тўхтаб, худди душманга қилич солаётгандай
деворгага мушт ўқталар ва кўзойнагининг тепасидан хўм-
райиб қараб, алланарсалар деб жаврар, елкасини қисар,
қўлларини силкиб, яна юришда давом этар эди.

— L'Angleterre a vécu,²— деди у қовоғини солиб ва
кимнидир бармоғи билан кўрсатиб.— M. Pitt comme à
traiter la nation et au droit des gens est condamné à³... деди.
У шу пайтда ўзини Наполеон ҳис қилиб, қаҳрамони билан
хатарли Па-де-Кале бўғозидан ўтиб, Лондонни забт эт-
гану энди Питтнинг жазоси нима эканлигини айтмоқчи
эдики, уйга кириб келган ёш, келишган ва чиройли офи-
церни кўриб қолди. Юришдан тўхтади. Пьер чет элга кет-
гандা Борис ўн тўрт яшар бола эди, шунинг учун уни мут-
лақо эсдан чиқарган эди, лекин шундай бўлса ҳам ўзига
хос абжирлик ва меҳрибонлик билан унинг қўлидан уш-
лади-да, дўстона табассум қилди.

— Мен эсингизда бордирман-а,— деди Борис шошил-
масдан, ёқимли табассум билан.— Мен онам билан графни
кўргани келган эдим, лекин графнинг тоби йўқроқ шекилли.

— Ҳа, тоби йўқ шекилли. Унга ҳеч ором беришмайди,—
деди Пьер, бу йигит ким эканлигини эслашга тиришиб.
Борис Пьернинг танимаётгандигини пайқади-ю, ўзини
танитишини лозим топмади-да, заррача ҳам тортинмасдан
унинг кўзларига қаради.

Пьер учун ноқулай бўлган хийла узоқ жимликдан сўнг,
Борис:

— Граф Ростов сизни бугун тушки овқатга қелишин-
гизни сўради,— деди.

— Ҳал! Граф Ростов-а! — деди Пьер қувониб.— Сиз
унинг ўғли Ильямисиз? Буни қаранг-а, мен сизни танимай

¹ Азизим, агар бу ерда ҳам Петербургдаги қилиқларингизни қила-
диган бўлсангиз, оқибати ёмон бўлади, билиб қўйинг.

² Англиянинг кунни битди.

³ Питт, миллат ва ҳалқ ҳуқуқига хиёнат қилганлиги учун унинг
бирдан-бир жазоси...

туриб әдим-а, т—те Jасquоt...¹ билан Воробьев тепали-гига борганимиз эсингизда борми... қачонлар эди.

Борис шошилмасдан, дадил ва бир қадар истеҳзоли табассум билан:

— Сиз янгишаётисиз,— деди.— Мен Анна Михайловна Друбецкаянинг ўғли Борис бўламан. Илья — граф Ростовнинг оти, унинг ўғли — Николай бўлади. Мен ҳеч қанақа т—те Jасquоt ни ҳам билмайман.

Пьер, худди исқабтопар ёки ари талагандай, қўл ва бошини силкиди.

— Э, буни қаранг-а! Ҳаммаёқни чалкаштириб юборибману. Москвада қариндош-уругимиз шунча кўпки! Сиз Борис... ҳа. Мана энди англашиб олдик. Ҳўш, Булон экспедицияси тўғрисида қандай фикрдасиз? Наполеон каналдан ўтиб олса, инглизларнинг ҳоли ёмон бўлар дейман? Менинг фикримча, бундай экспедиция бўлиши жуда мумкин. Вилльнев бу ишнинг уддасидан чиқар!

Борис Булон экспедицияси ҳақида ҳеч нарса билмасди, чунки газета ўқимасди **ва Вилльневни ҳам биринчи марта ўшитиши** эди.

— Биз бу ерда, Москвада, сиёсатдан кўра кўпроқ зиёфат, ғийбат билан машғулмиз,— деди Борис ўзига хос лоқайдлик ва истеҳзо билан.— Бу гаплардан ҳеч хабарим йўқ, ўйлаганим ҳам йўқ. Москва ҳаммадан кўра ғийбат билан машғул,— деди у сўзини давом эттириб.— Энди сиз билан граф оғизга тушгансизлар.

Пьер, худди ҳамсуҳбати айтишга айтиб қўйиб, кейинчалик пушаймон бўладиган бирон гап айтишдан қўрқандай, мулојим табассум қилиб қўйди. Лекин Борис Пьернинг кўзига қараб бемалол, очиқдан-очиқ ва оддий бир тарзда гапирав эди.

— Москванинг ғийбатдан бўлак қиласидан иши йўқ,— деди Борис давом этиб.— Ҳозир ҳамманинг фикри ёди: граф молу дунёсини кимга қолдиришида, ҳолбуки граф, эҳтимол, ҳаммамиздан ҳам кўпроқ яшар, мен буни чин кўнглимдан тилайман...

— Ҳа, жуда оғир аҳвол,— деди Пьер унинг сўзига қўшилиб,— жуда оғир.— Бу офицернинг ўзини нокулай аҳволда қолдирадиган бирон гап бошлаб қўйишидан Пьер ҳамон хавотирда эди.

— Сиз, эҳтимол,— деди Борис бир оз қизариб, лекин

¹ мадам Жако...

тovушини ҳам вазиятини ўзгартирмасдан,— сиз, эҳтимол, ҳамманинг фикри ёди бадавлат графдан бирон нарса олишда деб ўйларсиз.

Пъер ичида «ана, айтмадимми», деб қўйди.

— Агарда мен ҳам менинг онамни шундай кишилар қато-рига қўшадиган бўлсангиз, жуда хато қиласиз, деб айтиб қўймоқчи эдим, токи англашилмовчилик бўлмасин. Биз жуда камбағалмизу, лекин мен ўзим тўғримда сизга айтиб қўяй: отангиз бой одам бўлганлиги учун ҳам мен ўзимни унга қариндош деб билмайман: на мен, на онам ҳеч қачон ундан ҳеч нарса тама қилмаймиз ва берган тақдирда ҳам олмаймиз.

Пъер унинг сўзига хийла вақт тушунмай турди, лекин тушунганидан кейин иргиб дивандан тушди-да, ўзига хос шошқалоқлик ва қўполлик билан Бориснинг икки билагидан ушлади ҳамда Борисдан кўра ортиқроқ қизариб, хижолат тортган ва афсусланган ҳолда гапира бошлиди:

— Ну, Борис! Бу гапингиз ғалати бўлди-ку! Наҳотки мен... ким ҳам ўйлайдики... Мен яхши биламанки...

Лекин Борис унинг сўзини яна оғиздан олди:

— Кўнглумда борини айтиб қўя қолганимга хурсандман. Эҳтимол, бу гап сизга малол келар, кечиринг,— деди Борис Пъерга тасалли бериб, ҳолбуки Пъер унга тасалли бериши керак эди.— Лекин ишонаманки, сизга бу гапларим қаттиқ тегмагандир деб. Менинг одатим — гапнинг тўғрисини айтаман-қўяман... Хўш, Ростовларга нима дей? Тушки овқатга борасизми?

Борис, афтидан, оғир бурчни бўйнидан соқит қилиб, ўзини ноқулай аҳволдан чиқарib, ҳамсуҳбатини шу аҳволга согланидан кейин, яна очилиб кетди.

— Менга қаранг,— деди Пъер ўзини босиб олиб.— Сиз ажойиб одам экансиз. Ҳозир айтган гапингиз жуда яхши, ниҳоятда яхши гап. Албатта, сиз мени билмаймиз, кўп замонлар кўришмаганмиз... ёш болалар эдик... Сиз мени аллаким деб ўйларсиз... Мен сизнинг гапингизни жуда яхши фаҳмлаяпман. Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда бу гапларни айта олмас эдим, ботина олмас эдим, лекин жуда соз бўлди. Сиз билан танишганлигимга ниҳоятда хурсандман. Ажаб,— деди бир оз жим қолганидан сўнг илжайиб.— Сиз менинг тўғримда нима деб ўйладингиз экан! — деб кулиб юборди: — Хайр, нима қипти? Бундан кейин бир-биrimiz билан яхшироқ таниш бўламиз. Марҳамат,— деб Бориснинг қўлини сиқди.— Биласизми, граф

нинг олдига сира кирганим йўқ. Мени чақирмади... Яхши одам эди, унга ачинаман... Бироқ начора?

— Сиз, Наполеон бўғоздан аскарини олиб ўта олар, деб ўйлайсизми? — деди Борис кулимсираб.

Борис гапни бошқа ёққа бураётганини фаҳмлаб ва шундай бўлганини маъқул кўриб, Пьер Булон экспедициясининг фойда ва заарларини баён қила бошлади.

Лакей келиб, княгиня Борисга маҳтал эканини айтди. Княгиня кетишга отланган эди. Пьер Борис билан яқинроқ ошна бўлиш учун тушликка боришга вайда берди, кўзойнагининг устидан унга меҳрибонлик билан қараб, қўлини қаттиқ сикди... Борис кетгандан кейин уйда Пьер яна узоқ айланиб юрди, лекин энди душманига қилич солаётгандай ҳаракатлар қилмас, бу ақлли, иродали ва мулоҳим ёш йигитни ўйлаб илжаяр эди.

Пьерда бу ёш йигитга нисбатан ёшликнинг дастлабки йилларида, хусусан, танҳолик чоғларида бўладиган ҳеч қандай сабабсиз бир меҳр уйғонди ва у билан албатта дўстлашишга жазм қилди.

Князъ Василий княгиняни кузатмоқда эди. Княгиня, рўмлчаси кўзида, юзидан ёш оқар эди.

— Вой шўрим! вой шўрим! — деди княгиня.— Ҳар нима бўлсан ҳам бўйнимдаги бурчимни ўтайман. Кечаси ётгани келаман. Графни шу аҳволда қўйиб қараб туриб бўлмайди. Ҳар бир дам ғанимат. Княжналар нега пайсалга солишар экан, ҳеч тушуна олмайман. Худо ўзи ёр бўлиб, графни охират қарзини узишга тайёр қилгани мен бир йўл топсам!¹ Adieu, mon prince, que le bon dieu vous soutienne.¹

Князъ Василий ўгирилар экан:

— Adieu, ma bonne², — деб жавоб берди.

Она-бала каретага ўтиргандан сўнг, княгиня:

— Оҳ, графнинг аҳволи шундай ёмонки, ҳеч кимни деярли танимайди-я, — деди.

— Мен ҳеч тушунолмайман, ойи, — деди Борис.— У Пьерга қандай қарап экан?

— Ҳаммаси васиятномадан маълум бўлади, ўғлим: бизнинг тақдиримиз ҳам шунга боғлиқ...

— Нега сиз граф бизга бирон нарса қолдиради, деб ўйлайсиз?

¹ Хайр, князъ, худо ёрингиз бўлсин...,

² Хайр, азизим.

— Оҳ, дўстим! У шунчалик бой, биз эсак шунчалик камбағалмиз!

— Фақат шунинг ўзи етарли асос бўла олмайди, она жоним...

— Вой шўрим! Вой шўрим! Графнинг аҳволи шундай ёмонки,— деди княгиня куйиб-пишиб.

XIV

Анна Михайловна ўғли билан бирга граф Кирилл Владимирович Безуховникига жўнагандан кейин графиня Ростова рўмолчасини кўзига қўйган ҳолда ўзи ёлғиз узоқ вақт ўтириди. Ниҳоят, қўнғироқ чалиб оқсочини чақирди.

— Нима бўлди сизга, азизим,— деди зарда билан салгина ҳаяллаб кирган қизга қараб,— ишлагингиз йўқми, нима бало? Ундоқ бўлса, мен сизга бошқа жойдан хизмат топиб берай.

Графиня дугонасининг қайфуси билан унинг камбағал ва фақирлигидан хафа бўлгани учун феъли айниб турган эди; унинг феъли айниганлиги ҳамма вақт хизматкорни «сизлаши» ва «азизим», дейишидан маълум бўлар эди.

— Кечирасиз,— деди оқсоч.

— Графни чақиринг.

Граф лапанглаб, хотинининг олдига одатдагича гуноҳкорнамо бир қиёфада келди.

— Хўш, азизим графиням! Рябчикдан қандай яхши *sauté au madére*¹ бўлипти-я, ма chére! Мен татиб кўрдим, Тарас учун мен бекорга минг сўм берганим йўқ-да. Арзайди!

У йигитларча тирсагини тиззасига қўйиб, оқ оралаган сочиини ҳурпайтириб, хотинининг ёнига ўтириди.

— Хўш, азиз графиням, нима гап?

— Гап шуки, дўстим... бу ерингга нима тегипти? — деди графиня унинг жилетини кўрсатиб.— Соте теккан бўлса керак,— деди табассум қилиб,— гап шуки, граф, менга пул керак.

Унинг юзида маъюслик акс этди.

— Хўп, жоним билан, азиз графиням! — деди граф, чўнтағидан ҳамёнини чиқазиб.

— Менга кўпроқ керак, граф, беш юз сўм керак,-- деди графиня батист рўмолчасини олиб эрининг жилетини арта бошлаб.

¹ Мадерали соте

— Ҳозир, ҳозир. Ҳой, ким бор? — деб қичқирди граф худди чақирган кишиси унинг овозини ёшитибоқ бетўх-тоя югуриб келадигандай ишонч билан: — Митеңкани айтиб юборинглар!

Графникида ўсан ва ҳозир унинг бутун ҳўжалигини бошқариб турган ўша дворянзода Митеңка оҳиста-оҳиста қадам босиб кириб келди.

Граф ёшикдан кирган одобли ёш йигитга қараб:

— Гап бундай, азизим, менга ҳозир... — граф ўйлаб қолди.— Ҳа, етти юз сўм пул келтириб бер. Қара, ўтган сафаргидай йиртиқ-пиртиқ пуллаф бўлмасин, яхшисини олиб кел, графиня учун.

— Ҳа, Митеңка, янгироғини олиб келгин,— деди графиня хўрсиниб.

— Қачон келтиришни амр қиладилар, тақсирим? — деди Митеңка.— Маълумлари бўлсинки... Ҳа, майли, ташвиш тортмасинлар,— деди графининг аччиғи келганигини кўрсатадиган тез-тез ва оғир нағас олганини кўриб.— Эсимдан чиқаёзилти... Ҳозир келтириб беришни буюрадиларми?

— Ҳа, дарров келтир. Мана, графиняга бер.

Ёш йигит чиқиб кетганидан сўнг, граф илжайиб:

— Хўп баҳоси йўқ Митеңкам бор-да. Йўқ деган гапни билмайди. Мен ўзим йўқ деган гапга тоқат қилолмайман. Йўқни йўндириш керак.

— Оҳ, граф, пул деган нарса одамни не-не кўйларга салмайди! — деди графиня.— Лекин бу пул ҳозир менга жуда зарур эди.

— Жоним графиням, ўзингиз ҳам жуда қўли очиқ хотинисиз,— деди-да, граф хотинининг қўлидан ўпди ва яна кабинетига кириб кетди.

Анна Михайловна Безуховницидан қайтиб келганида графинянинг олдидаги столчада, рўмолчанинг остида, ҳали қовурғаси синмаган пуллар ётар эди. Анна Михайловна графинянинг нимадандир ташвишманд эканлигини пайқади.

— Ҳа, нима гап, дўстим? — деди графиня.

— Оҳ, граф шундай бир оғир аҳволдаки! Таниб бўлмайди, шундай ёмон, шундай ёмон аҳволда-я. Мен бирпасгина олдида ўтирдим, икки оғиз ҳам сўз айта олмадим...

Графиня рўмолчанинг остидан пулни олар экан:

— Аппетте, худо ҳаққи, йўқ дема,— деди Бирдан қи-

зариф, бу қизариш унинг озғин, сўлиброқ қолган ва виқорли юзига сира келишмас эди.

Анна Михайловна нима гап әканини дарров фаҳмлаб олди-да, ўрни келгандা, графиняни абжирлик билан қу-чоқлаб олиш учун эйгаша бошлади.

— Мана, Борисга мундир тикириш учун мендан...

Анна Михайловна дарров уни қулоқлаб кўз ёши қилди. Графиня ҳам йиглади. Йккови жонажон дугона әканликларига, бир-бирларидан ҳеч нарсани аямасликларига, ёшликтан бирга ўсган икки дўст ҳозирда шундай арзимас нарса — пул билан машғул бўлганликларига ва ёшлик чоғлари ўтиб кетганига йиглашди... Лекин иккови ҳам ўз кўз ёшлиридан мамнун эди...

XV

Графиня Ростова қизларий ва бир талай меҳмонлари билан меҳмонхонада ўтирас эди. Граф эркак меҳмонларни кабинетига олиб ўтди-да, ҳар қайсисига ўзининг ишқи-боэзлик билан йиққан усмонли трубкаларини кўрсата бошлади. У ҳар замон ташқарига чиқиб, «Ҳали келгани йўқми?» — деб сўраб қўяр эди. Улар ўзининг бойлиги, мансаби билан эмас, тўғрисўзлиги, муомалада очиқ ва тўнглиги билан ном чиқарган, киборлар доирасида *le terrible dragon*¹ деб лақаб қўйилган Марья Дмитриевна Ахросимовани кутишар эди. Марья Дмитриевнани подшо хонадони билар, бутун Москва билан Петербург танирди ва ҳар иккала шаҳар ҳам унга ҳайрон бўлиб, унинг дағаллигидан зимдан кулар, унинг тўғрисида турли латифалар айтишар эди, шундоқ бўлса ҳам ҳамма уни иззат қиласа ва ундан қўрқар эди.

Тутунга тўлиб кетгани кабинетда гап манифест чиқарилиб маълум қилинган уруш ва сафарбарлик тўғрисида кетар эди. Манифестию ҳали ҳеч ким ўқимаган бўлса ҳам унинг чиққанини аллақачон ҳамма билар эди. Граф, чекиб, гапиришиб ўтирган икки меҳмоннинг ўртасидаги отоманкада ўтирас эди. Граф чекмасдан, гапирмасдан ўтириб, гоҳ бир томонга ва гоҳ бошқа томонга калласини қийшайтириб, чекаётганларга завқ билан қарар, ўзи гапга солиб қўйған ёнидаги икки меҳмоннинг гапига қулоқ солар эди.

Гаплашаётганлардан бири фуқаро кийимида бўлиб,

¹ драгун.

юзи ажин босган, заҳил, озғин ва соқол-мўйлови қирилган, гарчи ёши анчага бориб қолган бўлса ҳам ёшлардай хийла ҳавас билан кийинган эди. У шу хонадон аҳлидай оёгини бемалол отоманкага қўйиб ўтирас ва каҳрабодан ясалган трубкасини лабининг бир бурчига қўйиб, дам-бадам сўрар ва тутундан афтини буриштирас эди. Бу одам графиня-нинг амакиваччаси эски бўйдок Шиншин бўлиб, Москва меҳмонхоналарида уни тили заҳар дейишарди. У ўзини ҳамсухбатига тенг кўргандай гаплашиб ўтирас эди. Иккинчиsı ёшгина, қизил юзли, озода, тугмалари солинган, соchlари яхшилаб таралгац гвардия офицери бўлиб, каҳрабо трубкасини тишлаган ҳолда қип-қизил лаби билан тутунни секин тортао ва чиройли оғиздан бураб-бураб чиқаради. Бу одам Семенов полкининг офицери поручик Берг бўлиб, Борис полкка у билан бирга бораётган эди ва Наташа катта графиня Верага уни «куёвинг», деб-фашига тегар эди. Граф шуларнинг ўртасида ўтириб гапларига дикқат билан қулоқ солар эди. Графнинг энг яхши кўрган әрмаги (жон-дили бўлган карта ўйинидан ташқари—одамларнинг гапига, айниқса ўзи топиштириб қўйган икки сергапнинг гапига қулоқ солиб ўтириш эди.

— Хўш, отагинам, топ *très honorable*¹ Альфонс Карлович,— деди Шиншин кулиб ва энг оддий русча халқ сўзларини жуда кам ишлатиладиган француз ибораларига қўшиб (нутқининг хусусияти ҳам шундан иборат эди) *Vous comptez vous faire des rentes sur l'état,*² ротадан даромад олмоқчи бўласизми?

— Йўқ, Пётр Николаевич, мен фақат шуни кўрсатмоқчимаинки, пиёда аскар бўлиши отлиқ аскар бўлишдан кўра қуляйроқ келади. Мана энди менинг ишимни шундан билиб олаверинг. Петр Николаевич...

Берг ҳамма вақт жуда очиқ, осойишта ва одоб билан гапирав эди. У ҳамма вақт ўзи тўғрисидагина гапирав эди, бошқалар унга бевосита тегишли бўлмаган бирон нарса тўғрисида гапираётганда у теккина қулоқ солиб ўтирас, шу зайлда ҳеч қанча ўнғайсизланмасдан ва бошқаларни ҳам ҳеч бир ўнғайсизлантирмасдан бир неча соат ўтираверар эди. Лекин сўз ўзига тегишли бўлиши биланоқ жуда батафсил ва мамнуният билан гапира бошлар эди.

— Менинг ишим қанақа эканлигини ўзингиз ўйлаб

¹ муҳтарам.

² Ҳукуматдан даромад қилмоқчи бўласизми?

кўринг, Петр Николаевич: агар мен отлиқ аскарда бўлсам, ҳатто поручик мансабида ҳам ҳар тўрт ойда икки юз сўмдан ортиқ ололмас эдим, ҳозир бўлса икки юзу ўттиз сўм оламан,— деди қувониб ва худди унинг муваффақияти ҳамма вақт бошқа ҳамма кишиларнинг айни муддаоси бўладигандай граф билан Шиншинга қараб, ёқимли табассум қилди.

— Бундан ташқари, Петр Николаевич, мен гвардияга ўтиш билан кўзга кўриниб тураман,— деди Берг давом этиб,— гвардиячи пиёда аскарда бўш ўрин ҳам тез-тез бўлиб туради. Бундан ташқари, ўзингиз ўйлаб кўрингки, икки юзу ўттиз сўм олганимда ҳам нима бўлар эди. Ҳозир бўлса пул орттираётиман, яна отамга ҳам юбориб турибман,— деди Берг, оғзидан бураб-бураб тутун чиқариб.

Шиншин қаҳрабо трубкасини оғзининг у бурчига сурдида, графга кўз қисиб:

— La balance y est...!¹ Немис бурганинг ҳам ёғини олади, comme dit le proverbe², — деди.

Граф ҳаҳолаб кулиб юборди. Шиншин гапираётганлигини кўриб, бошқа меҳмонлар ҳам унинг сўзига қулоқ солгани яқин келишди. Берг кишиларнинг юзидаги истеҳзоли табассумни ҳам, лоқайдликни ҳам пайқамасдан, гвардияга ўтиши билан ўз корпусидаги ўртоқларидан каттароқ мартабага эришиш имкониятига эга бўлганлиги, уруш вақтида рота командири ҳалок бўлиши мумкинлиги ва у вақтда, ўзи ротада мансаб жиҳатидан катта бўлиб қолганидан кейин, осонгина рота командири бўлиб олиши мумкинлиги, полкда уни ҳамма яхши кўриши, отаси ундан мамнун эканлиги ҳақида сўзлаб кетди. Берг, афтидан, бу тўғриларда гапирар экан, роҳат қиласи ва бошқа кишиларнинг ҳам ўз манфаатлари бор эканлигини сира хаёлига келтирмас эди. У шу қадар шукуҳ билан гапирар, бу ёш йигитнинг гўлона худбинлиги шу қадар очиқ кўриниб турар эдики, унинг сўзига қулоқ солиб ўтирганлар ҳеч нарса дейишса олмас эди.

Шиншин оёғини отоманкадан туширас экан, унинг елкасига қоқиб:

— Э, отагинам, пиёда аскарда ҳам, отлиқ аскарда ҳам, ҳар қаерда сизнинг ошиғингиз олчи бўлади. Мен буни сизга ҳозирданоқ айтиб қўяй, — деди.

¹ Тўғри...

² деган мақол бор.

Берг хурсанд бўлиб жилмайди. Граф, ундан кейин мәҳмонлар ҳам меҳмонхонага чиқишиди.

Шундай бир пайт әдикি, маҳсус меҳмондорчиликка айтилган меҳмонлар дастурхонга таклиф қилинишларини кутиб, узун гап бошламайдилару, шу билан бирга, дастурхон ёзилишига сира мунтазир эмасликларини билдириш учун гаплашиб ўтиришни зарур ҳисоблайдилар, уй эгалари өшикка ва ҳар замон бир-бирларига қараб қўялилар. Меҳмонлар бу қарашдан уй эгалари кимга ёки нимага, кечиккан бирон зарур қариндошларими ёки ҳали тайёр бўлмаган овқатгами мунтазир эканликларини билмоқчи бўладилар.

Пьер айни зиёфат бошланадиган пайтда етиб келди ва уйнинг ўртасида турган бир креслога ҳамманинг йўлини тўсиб ўтирди. Графиня уни гапга солмоқчи бўлди-ю, бироқ Пьер худди бирорни қидираётгандай атрофга мўлтиллаб қараб, графинянинг саволларига қисқа-қисқа жавоб берар эди. У уятчан киши бўлиб, буни фақат ўзи сезмас эди. Айиқ можаросини эшитган меҳмонларнинг аксарияти бу барваста, оғир йигитга қараб шундай лавашанг ва ювош одам, мишлоғиб қандай қилиб шу хилда қилиқ қилди экан, деб ҳайрон бўлишар эди.

— Сиз яқинда келдингизми? — деб сўради графиня
Пьер атрофига қарап экан:

— Oui, madame,¹ — деб жавоб берди.

— Эримни кўрдингизми?

— Non, madame², — деди-да, ўринсиз илжайиб қўйди.

— Сиз Париждан яқинда келдингиз шекилили? Жуда ажойиб шаҳар бўлса керак-а?

— Ҳа, жуда ажойиб.

Графиня дугонаси Анна Михайловна билан кўз уришиб олди. Анна Михайловна бундан: «Бу ёш йигит билан гаплашиб ўтиринг» деган маънони тушунди-да, унинг ёнига ўтириб, отасидан сўз очди, лекин Пьер унинг сўзларига ҳам қисқа-қисқа жавоб бераверди. Меҳмонлар ўз-ўзлари билан овора эди.

Ҳар томондан:

— Les Razoumovsky... Ga a été charmant... Vous êtes.

¹ Ҳа, ҳа, ҳа.

² Йўқ ҳали.

bien bonne ... la comtesse Apraksine...¹ — деган овозлар эшитилди. Графиня ўрнидан туриб залга чиқди. Залдан унинг:

— Марья Дмитриевнами? — деган овози эшитилди.

— Худди ўзигинаси,— деди унга жавобан йўғон товушли бир хотин ва уйга Марья Дмитриевна кирди.

Энг қарилардан бошқа ҳамма қизлар, ҳатто ҳамма хотинлар ўринларидан туришди. Йўғон гавдали, элликларга бориб жингалак соchlари оқарган Марья Дмитриевна эшик олдида тўхтаб, меҳмонларга назар ташлади-да, кенг енгини шошмасдан худди шимараётгандай тузатди. Марья Дмитриевна ҳамма вақт русча гапирав эди.

У йўғон бошқа ҳамма товушларни босиб кетадиган баланд овоз билан:

— Она-болани туғилган куни маросими билан табрик қиласмиш,— деди-да, сўнгра қўлини ўпаётган графга мурожаат қилди: — Ҳа, бетавфиқ чол, Москвада зерикib қолгандирсан-а? Ов қилгани жой ҳам йўқдир? Қандоқ қиласан, отагинам, мана бу жўжалар катта бўлиб қолаётитти... — деди қизларни кўрсатиб. — Буларга куёв топмай иложинг йўқ.

— Хўши, казакчам, нима гап (Марья Дмитриевна Наташани казакчам деб атар эди) — деди олдига ҳеч тортиммасдан хурсанд бўлиб келган Наташани эркалаб.— Захар қиз эканлигингни билсам ҳам яхши кўраман-да.

У каттакон ридикюлидан ёқут кўзли исирға олиб, гулгул очилиб ва қизариб турган Наташага берди-да, дарҳол ундан ўгирилиб, Пьерга қаради.

— Э, э! Яхши йигит! Бери кел-чи, — деди паст ва ингичка сохта товуш билан.— Бери кел, яхши йигит...

У ваҳимали суратда енгини яна ҳам юқорироқ шимариб қўйди.

Пьер унга кўзойнаги орқали кўзларини мўлтиллатиб қараб, олдига борди.

— Берироқ кел, берироқ кел, азизим! Қўлимга тушганда отангга ҳам тўғрисини айтганман, сенга ҳам айтишим фарз.

Марья Дмитриевна сукут қиласди. Бу гаплар фақат муқаддима эканлигини ва бундан кейин нима гаплар бўлишини сезган ҳамма жим бўлди.

— Хўп иш қилибсану! Баракалла!.. Отаси ўлим тўшагида ётилти-ю, бу киши миршабни айиқقا боғлаб ўйнаб

¹ Разумовскийлар... Жуда яхши бўларди-да ... Графиня Апраксина...

юрипти. Үят керак, отагинам, уят! Ундан кўра урушга боргин!

Пъердан ўгирилди-да, кулгидан ўзини зўрга тийиб турган графга қўлини узатди.

— Қани, овқатга чиқсак бўлар? — деди Марья Дмитриевна.

Энг олдинда граф билан Марья Дмитриевна борарди: булардан кейинда графиня билан гусар полковниги (полк кетидан Николай билан бирга борадиган керакли одам) эргашди. Анна Михайловна Шиншин билан борди. Берг Верага қўлини берди. Илжайиб турган Жюли Карагина Николай билан чиқди. Булардан кейин бошқалар бутун зал бўйлаб жуфт-жуфт бўлиб, ҳаммадан кейин эса болалар, мураббий ва мураббиялар якка-якка бўлиб боришар эди. Официантлар ишга тушди, стуллар тарақлади, залнинг бир томонида музика гумбурлади ва меҳмонлар ўрнашди. Сўнгра графнинг хонаки музика овози тиниб, пичоқ билан вилкаларнинг жиринглаши, меҳмонларнинг ғовури, официантларнинг шипиллаб қадам босиши эшитила бошлади. Столнинг тўрида графиня ўтирас, унинг ўнг томонида Марья Дмитриевна, сўл томонида эса Анна Михайловна ва бошқа меҳмонлар ўтиришар эди. Столнинг нариги бошида граф, унинг чап томонида гусар полковниги, ўнг томонида эса Шиншин ва бошқа эркак меҳмонлар тизилишган эди. Узун столнинг бир томонида балогатга етиб қолган ёшлар: Вера билан Берг, Пьер билан Борис, бошқа томонида — болалар, мураббий ва мураббиялар ўтирас эди. Граф столдаги биллурлар, шишалар, мева-чева солинган вазалар оша ҳар замон хотинига, унинг кўк лента боғланган узун бош кийимига қараб қўяр ва ёнидаги меҳмонларга, ўзини ҳам эсдан чиқармай, ҳафсала билан вино қуяр эди. Графиня ҳам мезбонлик бурчини унұтмасдан, ананаслар оша назарига тепакал боши ва юзи оппоқ сочидан қип-қизил бўлиб ажralиб тургандай кўринган эрига маъноли кўз ташлаб қўяр эди. Хонимлар ўтирган томонда ўзаро астасекин, бир қиёмда гап борар, эркаклар ўтирган томонда эса борган сари баландроқ товушлар эшитилар, айниқса кўп еб, кўп ичиб, тобора қизараётган ва граф ҳаммага ибрат қилиб кўрсатаётган гусар полковнигининг товуши авжга чиқмоқда эди. Берг, мулойим табассум қилиб, Вера билан муҳаббат — дунёвий эмас, илоҳий бир ҳис эканлиги тўғрисида гапиришар эди. Борис ўзининг янги ошнаси Пьерга стол атрофида ўтирган меҳмонлар кимлар эканлик-

ларини айтиб, рўпарасида ўтирган Наташа билан тез-тез кўз уриштириб қўяр эди. Пьер кам гапирар, танимаган ғадмларига қараб-қараб қўяр ва кўп овқат ер эди. У, дастурхонга келтирилган икки хил шўрвадан à la tortue¹ танлаб олди-ю, шундан тортиб балиқ сомса билан қўзи-ҳорингача емаган овқати, бош лакей гоҳ «дрей-мадера», гоҳ «венгерчаси», гоҳ «рейнвейн» деб салфеткага ўраб ёнидаги кишининг орқасидан секин узатиб турган вино-лардан ичмагани қолмади. У ҳар бир кишининг олдига тўрттадан қўйилган ва графнинг номи ёзилган биллур қадаҳлардан биттасини олиб вино қўйгани тутар, меҳмонларга тобора ёқимли алфозда қараб, ҳузур қилиб ичар эди. Пьернинг рўпарасида ўтирган Наташа Борисга қарап, унинг бу қараци ўғил бола билан биринчи марта ўпишган ва уни яхши кўриб қолган ўн уч яшар қиз болаларнинг қарашига ўхшар эди. Наташа баъзан Пьерга ҳам шу хилда кўз ташлар эди, аммо Пьер шўх ва хушчақчақ қиз қараганда негадир кулгиси қистар эди.

Николай Сонядан узокроқда, Жюли Карагинанинг ёнида ҳамон ўша файриихтиёрий табассум билан нима тўғридадир гаплашиб ўтирап эди. Соня намойишкорона табассум қилиб ўтирган бўлса ҳам рашидан куюниб бўлса керак, гоҳ оқариб, гоҳ қизариб бутун вужуди билан Николай ва Жюлининг гапига қулоқ солар эди. Мураббия, худди болаларга бирон киши озор бергудай бўлса, уларни ҳимоя қилишга тайёрланаётгандай, безовта бўлиб атрофга қарап эди. Немис мураббий, келтирилган овқатлар билан бу ерда бўлган турли ичимлик ва виноларни уйига, Германияга ёзадиган хатида таърифлаш учун буларнинг номларини билиб олинига ҳаракат қилас, шунинг учун бош лакей евонни салфеткага ўраб ташиганидан хафа эди. Немис қовоғини солар, шу винога зор эмаслигини кўрсатишга ҳаракат қилас, лекин вино унга ташналикини қондириш, очкўзлик важидан эмас, фақат шунчаки, номини билиш учунгина керак эканлигини ҳеч ким тушунмаганидан хафа бўлар эди.

XVI

Эркаклар ўтирган томонда сұхбат борган сари қизишиб кетди. Полковник уруш эълон қилинганлиги тўғри-

¹ тошбақа шўрвасини.

сида Петербургда манифест чиққанини ва бу манифестнинг у кўрган нусхаси аллақачон чопар орқали бош қўмондонга юборилганини айтди.

— Бонапарт билан урушмоқни бизга ким қўйипти,— деди Шиншин, — Il a déjà rabattu le caquet à l'Autriche. Je crains, que cette fois ce ne soit notre tour.¹

Полковник бўлиқ, новча, хушчақчақ бир немис бўлиб, афтидан, эски ҳарбий хизматчи ва ватанпарвар эди. У Шиншиннинг сўзидан хафа бўлди.

— Ким қўйганлигини, муҳтарам афандим,— деди полковник «е» ўрнида «э» ишлатиб,— буни импэратор ҳазратлари билади. Импэратор манифестда айтганларки, Россияга таҳдид қилаётган хавф-хатарга эътиборсиз қараб тура олмайди... Мамлакат хавфсизлиги, унинг шон-шарафи ва иттифоқларнинг муқаддаслиги...— деди, гўё бутун ишнинг моҳияти шу иттифоқда бўлгандай, «иттифоқлар» сўзига айрим эътибор бериб.

У ўзига хос, янгишмайдиган ва расмий ишларда маляка ҳосил қўлган эслаш кучи билан манифестнинг муқаддима қисмини ёд айтиб берди: «Европада мустаҳкам заминга асосланган осойишталик барпо қилиш хоҳишидан иборат бўлган подшонинг ягона ва зарурий мақсади уни қўшинининг бир қисмини чет элга суришга ва бу ниятга Эришмоқ учун янги тадбирлар кўришга унгади».

— Ким қўйғанини энди билдингизми, муҳтарам афандим,— деди насиҳатомуз ва стакандаги виносини ичди-да, мақтов кутиб графга қаради.

— Ёвон ошиму беғалва бошим, деган Connaissez vous le proverbe,²— деди Шиншин афтини буриштириб ва кулимсираб,— Cela nous convient à merveille.³ Суворовдай одамни саваб à plate couture,⁴ ҳозир эса бизда Суворовдай одамлар қаёқда? Je vous demande un peu,⁵— деди гоҳ русча, гоҳ французча гапириб.

— Биз сўнгги томчи қонимиз қолгунча урушишимиз керак,— деди полковник столга муштлаб,— импэраторимиз учун жонимизни беришимиз керак, ўшанда ишимиш

¹ У кеккайган Австрияниң бўйини синдириди. Энди навбат бизга келмаса эди, деб қўрқаман.

² Мақол бср.

³ Бу бизга жуда, жуда тўғри келади.

⁴ титигини чиқардилар.

⁵ Сиздан сўраётиман.

яхши бўлади Му-у-умкин қадар, муу-у-умкин қадар камроқ гап сотиш керак бу ҳақда,— деди яна графга қараб.— Биз кекса гусарларнинг фикри ана шу, вассалом. Сиз нима дейсиз, йигитча, ёш гусар? — деди Николайга мурожаат қилиб: Николай сўз уруш тўғрисида бораётганини эшитиб, Жюлини қўйиб, полковникка тикилганича, унинг сўзларига зўр диққат билан қулоқ сола бошланган эди.

— Тўғри айтасиз,— деди Николай қип-қизариб, ликопчани ўйнаб ва олдида турган стаканларни худди зўр хавфхатар остида қолгандай қатъият ва тажанг бир важоҳат билан бошқа жойга олиб қўйиб. — Мен руслар ё ўлиши, ё ғалаба қозониши керак деган фикрдаман,— деди у: лекин бу гапни айтишга айтди-ю, бошқалардек ўзи ҳам ҳозир бундай дабдабали ўзнинг ўрни эмаслигини пайқаб, ўнғайсизланди.

Унинг ёнида ўтирган Жюли хўрсиниб:

— C'est bien beau ce que vous venez de dire,¹— деди. Соња эса Николай гапираётган вақтда вужуди титраб, қулоғи, қулоғининг орқаси, бўйни ва елкасигача қизариб кетди. Пъер полковникнинг сўзига қулоқ солар экан, унинг сўзини маъқуллаб бош иргатар эди.

— Мана бу яхши гап,— деди у.

— Мана бу йигит ҳақиқий гусар,— деди полковник яна столга муштлаб.

— Нима тўғрисида мунча шовқин солаётибсизлар? — деди столнинг нариги томонида ўтирган Марья Дмитриевна йўғон овоз билан.— Нега столни муштлайсан? — деди полковникка қараб,— кимга шовқин солаётипсан? — деди полковникка қараб,— кимга шовқин солаётипсан? Нима, бу ерда ўтирганлар французларми?

— Мен ҳақиқатни гапираётибман,— деди полковник илжайиб.

— Ҳамон уруш тўғрисида-я, — деди столнинг нариги томонида ўтирган граф.— Ахир, менинг ўғлим урушга кетаётитпи, Марья Дмитриевна, урушга.

— Менинг тўртта ўғлим армияда, лекин мен қайфураётганим йўқ-ку, ҳар иш худодан: қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади,— деди столнинг нариги томонида ўтирган Марья Дмитриевна йўғон товуш билан.

— Тўғри, тўғри.

¹ Жуда яхши! жуда яхши гап айтдингиз.

Яна хонимлар ўз бошига, эркаклар ўз бошига гапга киришиб кетди.

— Сўрай олмайсан, сўрай олмайсан! — деди Наташанинг укаси.

— Сўрайман,— деди Наташа.

Унинг юзи дадил ва шўх бир қатъият ифода қилиб тўсатдан қизарди. У ўрнидан сал турди-ю, рўпарасида ўтирган Пьерга кўзи билан «қулоқ сол» дегандай, ишора қилиб, онасига мурожаат қилди.

— Ойи! — деди болаларча қўнғироқдай товуш билан.

— Нима дейсан? — деди графиня қўрқиб кетиб, лекин қизининг юзига қараб унинг шўхлик қилаётганини фаҳмлади-да, қўли билан унга таҳдид қилиб, бош чайқади.

Ҳамма жим бўлди.

— Ойи! Қанақа пирожное бўлади? — деди Наташа яна ҳам баландроқ товуш билан.

Графиня қовоғини солмоқчи эди-ю, лекин бўлмади. Марья Дмитриевна йўғон бармоғи билан таҳдид қилиб:

— Казакчам, жим! — деб пўписа қилди.

Меҳмонларнинг кўпчилиги бу қилиқни нима деб тушунишини билмай, катталарга қарашиди.

— Сени қараб тур! — деди графиня.

Наташа ҳеч ким уришмаслигига ишониб бўлса керак, ҳеч қўрқмасдан эркалик қилиб:

— Ойи! Пирожное бўладими? — деб сўради.

Соня билан семиз Петя кулиб, юзларини яширишди.

Наташа укаси билан Пьерга яна қараб:

— Ана, сўрадим-ку,— деб пиҷирлади.

— Мороженое бўлади-ю, лекин сенга беришмайди, — деди Марья Дмитриевна.

Наташа ҳеч нарсадан қўрқишининг ҳожати йўқ эканлигини кўриб, Марья Дмитриевнадан ҳам тап тортмади.

— Марья Дмитриевна! Қанақа мороженое бўлади? Мен қаймоқли мороженоени ёмон кўраман.

— Сабзили бўлади.

— Йўқ, қанақа мороженое бўлади? Марья Дмитриевна, қанақаси бўлади? — деди Наташа деярли қичқириб. — Айтинг!

Марья Дмитриевна билан графиня кулиб юборишли, булардан кейин ҳамма меҳмонлар ҳам кулишди. Улар Марья Дмитриевнанинг жавобига эмас балки, Марья Дмитриевнага шундай жасорат билан гапирган қизнинг ботирлиги ва уддабуронлигига кулишар эди.

Наташа «санасли мороженое бўлади» деган жавобни олганидан кейингина жим бўлди. Мороженоедан олдин шампанский келтирилди. Яна музика чалинди, граф гравиня билан ўшишди ва меҳмонлар ўринларидан туриб, графиняни табриклиши, стол оша граф билан, болалар ва бир-бирлари билан қадаҳ уриштирилдилар. Яна официантлар югура бошлади, стуллар тарақлади, меҳмонлар қай тартибда киришган бўлса, шу тартибда, лекин юзлари қизарған ҳолда чиқиб меҳмонхона билан графнинг кабинетига кириб кетишли.

XVII

Карта ўйналадиган столлар ростламди, ўйнайдиганлар тўл-тўп бўлди, графнинг меҳмонлари икки меҳмонхонаю истироҳатхона билан кутубхонага жойлашди.

Граф карталарни елпифич шаклида ёзиб, овқатдан кейин ухлашга ўргангани учун кўзини зўрға очиб ўтирас ва ҳар нарсага кулар эди. Ёшлар графинянинг ундови билан клавикорд ва арфа атрофига тўпланишди. Аввал ҳамманинг сўровига кўра, Жюли арфада бир куйни турли мақомга солиб машқ қилиб берди, кейин бошқа қизлар билан хушовоз деб танилган Наташа ва Николайдан бирон нарса айтиб беришни сўради. Булар худди катта одамдан сўрагандай мурожаат қилганликлари учун Наташа, афтидан, фахрланар ва шу билан бирга ашула айтгани тортинар эди.

— Нимани айтамиз? — деди Наташа.

— «Булоқ» ни айтамиз,— деди Николай.

— Қани, бўла қолинглар тезроқ. Борис, бу ёққа келинг,— деди Наташа.— Соня қани?

У атрофга қараб, дугонаси Соняни тополмагач, уни айтиб келиш учун югуриб ташқарига чиқди.

Наташа дугонаси Соняни ўз бўлмасидан тополмай, югурганича болалар бўлмасига кирди. Соня бу ерда ҳам йўқ эди. Шундан кейин билдики, Соня йўлакдаги сандиқнинг устида ўтирибди, йўлакдаги бу сандиқ Ростовлар хонадонидаги қизларнинг хафа бўлганда ўтирадиган бирдан-бир жойи эди. Соня дарҳақиқат пушти ҳарир кўйлагини гижим қилиб, энаганинг йўл-йўл кир парқу тўшагига мукка тушиб сандиқ устида ётар ва қўллари билан юзини қоплаган ҳолда ялангоч елкаларини силкитиб йиғлар эди. Куни бўйи хурсандликдан гул-гул очилган Наташанинг чеҳраси бир-

дан ўзгарди: кўзлари бақрайди, сўнг кенг бўйни сил-
кинди, лабларининг икки бурчи қийшайди.

— Соня! Нима бўлди? Сенга нима бўлди? Ҳу-уху-
уху!

Наташа оғзини катта очиб, башараси беўхшов тарвайиб,
сабабини ўзи ҳам билмасдан, фақат Соня йиглагани учун-
гина худди ёш боладай ҳўнграб юборди. Соня бошини кў-
тармоқчи ва унга қараб жавоб бермоқчи эди-ю, лекин ту-
ролмади ва юзини яна ҳам қаттиқроқ беркитди. Наташа
кўк парқу тўшакка ўтириб дугонасини қучоқлаб йиглар
эди. Соня бир нав қилиб ўрнидан турди-да, кўз ёшларини
артар экан, дардини айта бошлади:

— Николинъка бир ҳафтадан кейин кетади... қофози...
чиқипти... ўзи айтди... Мен йигламас эдим... (У қўлидаги
қофозни кўрсатди, бу — Николай ёзган шеър эди) мен
ҳеч ҳам йигламас эдим, лекин унинг қандай софдил йигит
эканини сен билмайсан... ҳеч ким ҳам билмайди...

Соня Николайнинг қанчалик софдил эканлигини айтиб
яна йиглади.

— Сенга яхши... мен ҳасад қилмайман... Мен сени
яхши кўраман, Борисни ҳам яхши кўраман,— деди бир
оз ўзига келиб: — Борис яхши... сизларнинг йўлларинигни
ҳеч нарса тўсмайди, Николай бўлса менинг тоғавваччам,
бунга митрополитнинг ўзи аралашмаса... ўшанда ҳам ило-
жи йўқ. Ундан кейин агар ойимга... (Соня графиняни она
ҳисоблар ва ойи дер эди)... онам Николайнинг мартаба
орттириш йўлига тўсиқ бўласан, тошюраксан, яхшилики
билмайсан, дейдилар... буни қара-я...вой худо... (У чў-
қиниб олди) мен у кишини, ҳаммаларингни ҳам яхши кў-
раман, фақат Вера... Нега унақа қиласди? Мен унганима
гуноҳ қилдим? Мен ҳаммаларингдан ҳам миннатдорман,
сизлардан ҳеч нарсани аямас эдиму, лекин нима қиласки,
ҳеч нарсанам йўқ...

Соня ортиқ сўзлай олмади ва яна юзини қўли билан
беркитиб тўшакка мукка тушди. Наташа уни юпата бош-
лади. Лекин дугонасининг қайғуси нақадар зўр эканли-
гини тушунганлиги унинг юзидан кўриниб турар эди.

Наташа тоғавваччасининг нимадан хафа бўлганлигини
ўйлаб топгандай бирдан:

— Соня! — деди,— Вера зиёфатдан кейин сенга бир
нимада дедими?

— Ҳа, бу шеърни Николайнинг ўзи ёзган экан, мен
яна бошқаларини ҳам кўчириб олдим. Вера буни менинг

столимдан топиб олиб, онамга кўрсатаман, деди яна айтдики, мен яхшиликни билмас эмишман, онам ҳеч қачон Николайнинг менга уйланишига йўл-қўймас эмишлар, у Жюлини олар эмиш. Қўриб турибсан-ку, Николай куни бўйи ўша билан бирга, Наташа! Мен нима гуноҳ қилибман-а?

У яна ҳам куюниброқ йиғлади. Наташа уни кўтарди, қучоқлади ва йифи аралаш илжайиб, унга тасалли бера бошлади.

— Соня, сен унинг гапига ишонмагин, ишонма, жоним! Николай учовимиз истироҳат бўлмасида гаплашганимиз эсингда борми, кечки овқатдан кейин? Ўшандада гапни бир жойга қўйган эдик-ку. Ҳозир эсимда йўқ, лекин ўшандада гаплашганимизда ҳамма иш битадиган эди, бўлмайдиган ҳеч нарса йўқ эди-ку, эсингда борми? Шиншин тоғамнинг укалари аммаларининг қизини олган-ку, сен аммамнинг, қизининг қизисан, ахир. Борис ҳам бўлади деган эди. Билсанми, мен унга ҳамма гапни айтдим. У бирам ақлли, бирам яхши,— деди Наташа.— Йиғлама, Соня, қўй, жоним,— кулиб уни ўпди,— Вера ўзи заҳар, қўй уни! Ҳеч нарса бўлмайди, Вера онамга айтмайди ҳам. Онамга Николайнинг ўзи айтади, Жюлига уйланиш унинг хаёлига ҳам келган эмас.

Наташа унинг бошидан ўпди. Соня ўрнидан турди. Бу мушукча жонланиб, кўзлари чақнади, ҳозир думини ўйнатиб, юмшоқ оёқлари узра сакрашга, ўзига муносиб қилиқ қилиб, яна коптот ўйнашга тайёрдай кўринар эди.

— Сен шундай деб ўйлайсанми? Ростданми? Худо ҳаққи-я,— деди Соня наридан-бери кўйлагини ва сочларини тузатиб.

Наташа дугонасининг кокиллари остидан чиқиб қолган сочини тузатар экан:

— Худо ҳаққи, рост! — деди.

Иккови ҳам кулди.

— Юр, «Булоқ» ашуласини айтамиз.

— Юр.

— Ҳали менинг рўпарамда ўтирган семиз Пьерни кўрдингми, жуда ғалати-я! — деди Наташа бирдан тўхтаб.— Жуда вақтим чоғ.

Наташа йўлакдан югурганича кетди.

Қип-қизарган Соня кийим-бошига ёпишган патни қоқиб, шеърни икки кўкрагининг орасига тиқди-да, енгил ва шўх қадамлар ташлаб Наташанинг кетидан йўлак бўйлаб истироҳат бўлмасига чопди. Меҳмонларнинг илтимосига

кўра ёшлар квартет бўлиб «Булоқ» ашуласини айтишди ва бу ҳаммага маъқул бўлди. Булардан кейин Николай янги ўрганган ашуласини айтиб берди:

Сўлим оқшом, ой нур сочган дам,
Сезажаксан ўзни баҳтиёр—
Ки, дунёда кимдир ҳали ҳам
Сен ҳақинчеда ўйлар интизор.
Ул қиз нозик бармоқлар билан
Олтин уdda янгратиб торлар,
Эҳтиросли уйғунлик ила
Сени чорлар, қошига чорлар
Кун, кун ўтар, келгувси жаннат...
Насиб бўлмас дўстингга фақат!¹

Николай қўшиқнинг сўнгги бандини айтаётганда ёшлар танца қилгани тайёр тураг эдилар, музикачиларнинг оёқ товушлари ва йўталлари эшитилди.

Пьер меҳмонхонада ўтирас эди. У чет элдан келган киши бўлганлигидан Шиншин Пьер учун қизиқ бўлмаган мавзу — сиёсатдан гап очди ва бунга бошқалар ҳам қўшилди. Музика чалинган вақтда Наташа меҳмонхонага кириб, тўғри Пьернинг олдига борди-ю, кулиб, қизариб:

— Онам сизни танцага таклиф қилгин дедилар,— деди.

— Мен танцани яхши билмайман,— деди Пьер,— лекин сиз менга танца ўргатишни хоҳласангиз...

У йўғон қўлини пастроқ қилиб нозиккина қизчага узатди.

Одамлар жуфт-жуфт бўлиб, музикачилар асбобларини созлагунча Пьер мўъжаз хонимчаси билан ўтирди. Наташа чет элдан келган кап-катта одам билан танца қилаётгани учун ўзида йўқ хурсанд эди. У ҳамманинг кўз ўнгига ўтириб, у билан худди катта қизлардай гаплашар эди. Унинг қўлида, қизлардан бири ушлаб тургани берган елпигич ҳам бор эди. У ғоят киборона вазиятда (худо билади, буни қачон ва қаёқдан ўрганилти) ўтирас, юзини елпигич билан еллиб, илжайиб йигити билан гаплашар эди.

Кекса графиня залдан ўтаётиб:

— Хийлагина-я? хийлагина-я? Уни қаранглар, уни қаранглар,— деб Наташани кўрсатди.

Наташа қизариб кулиб юборди.

¹ Шеърларни шоир Муҳаммад Али таржима қилган.

— Кўйсангиз-чи, ойижон! Нега одамни уялтирасиз?
Ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку?

Учинчи экосеза ярим бўлганда Марья Дмитриевна билан граф карта ўйнаб ўтирган меҳмонхонада курсилар тарақлади ва ҳурматли меҳмонларнинг кўпчилиги ва кексалар узоқ ўтирганликларидан керишиб, ҳамён билан кармонларини ёнларига солиб залга чиқиши. Граф билан Марья Дмитриевна олдинда борар, ҳар иккиси ҳам хурсанд эди. Граф ҳазиломуз такаллуф билан худди ўйинга тушаётгандай, қўлларини камалак қилиб Марья Дмитриевнага узатди. У қоматини ростлади, юзи қув йигитларга хос бир табассум билан порлади, экосезанинг сўнгги фигураси тамом бўлгач, музикачиларга қараб чапак уриб, биринчи скрипкачига:

— Семен! Данило Купорни биласанми? — деб қичқирди.

Бу, графнинг ёшлик чоғларида танца қилган суюкли куйи эди (аслда Данило Купор англезнинг фақатгина бир фигураси эди).

Наташа катта йигит билан танца қилаётганини тамоман унугиб, бутун залга:

— Дадамни кўринглар! — деб қичқирди-да, қўнғироқ сочли бошини тиззасигача эгиб қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Дарҳақиқат, бутун зал қувноқ чолга хушҳол табассум билан боқар, у ўзидан новча, улусифат Марья Дмитриевна ёнида икки қўлини камалак қилиб музика мақомига силкар, елкаларини учирар, оёқларини аста-аста ерга уриб ўйнатар ва борган сайин очилиб бораётган лўппи юзидаги табассуми билан томошабинларнинг ҳозир бўладиган ўйинга мароқини оширап эди. Данило Купорнинг шўх кишининг завқини келтирадиган садоси эшитилиши билан залнинг ҳамма эшиклари одамга тўлди: бир томондан эркак ва бир томондан аёл хизматкорлар чиқиб, дилхушлик қилаётган хўжайниларини томоша қилиб илжайиб туришар эди.

Эшиклардан бирининг олдида турган энага баланд товуш билан:

— Вой, отахонимизни қаранглар! Худди лочин-а, лочин! — деди.

Граф яхши танца қилар ва буни ўзи ҳам билар эди, Марья Дмитриевна эса танцани мутлақо билмас ва билишни ҳам истамас эди. Марья Дмитриевна бақувват қўлларини осилтириб тикка турар (у ридикюлини графикяга берган эди),

фақат унинг жиддий ва лекин чиройли юзигина танца қилар эди. Графиня юмалоқ гавдаси билан ифода қилаётган ҳамма нарсанй Марья Дмитриевна тобора очилаётган юзи ва учайтган бурни билангина ифода қилар эди. Агар граф борган сари очилиб, тўсатдан қилингандай ажир ҳаракатлари, енгил оёқ олишлари билан томошабинларни мафтун қилса, Марья Дмитриевна ҳам бурилишларда қўлини камалак қилганида ва оёқ уришда елкасини қимирлатаётганида салгина жадаллик кўрсатиш билан унинг ҳамиша жиддийлигини билган ҳар бир томошабинни графдан кам қойил қилмас эди. Ўйин борган сари қизиша кетди. Танца қилаётгандардан ҳеч ким ўзига эътибор қилолмас ва бунга интилмас ҳам эди. Ҳамманинг дикқати граф билан Марья Дмитриевнада бўлди. Наташа ҳамманинг енги ва этагидан тортиб, бусиз ҳам граф билан Марья Дмитриевнадан кўзларини олмаган кишиларга отасини кўрсатар эди. Граф танца орасида оғир нафас олиб, музикачиларга шўхроқ чалинглар, деб қўл силтар ва қичқирап эди. Граф гоҳ оёғининг учида, гоҳ товонида тобора тезроқ ва чақонроқ ўйнаб Марья Дмитриевна атрофида айланар эди, ниҳоят, хонимини жойига элтар экан, оёғини орқага кўтариб, сўнгги «па» ни ўрнига кўйди-да, терлаган бошини табассум билан эгиб, ҳамманинг, хусусан, Наташанинг олқиши ва кулгиси остида ўнг қўлини камалак қилиб силкиди. Иккаласи ҳам тўхтаб нафасини ростлади ва батист рўмолча билан юз-қўлини артди.

— Ала, биз ўз давримизда мана шунақа танца қилар адиш, ша chère¹, — деди граф.

Марья Дмитриевна узун уф тортиб енгларини шимарар экан:

— Данило Купорингга қойилман! — деди.

XVIII

Ростовларнидаги меҳмонлар чарчаган музикачиларнинг анча бузиб чалаётган куйларига олтинчи *англези* ўйнаётгандаридан ва ҳориган ошпазу официантлар таом тайёрлаётгандан, граф Безухов олтинчи марта ўсал бўлди. Докторлар унинг тузалишига умид йўқлигини айтишди. Тилдан қолган бемор имо-ишора билан гуноҳларига тавба қилди ва имон келтирди. Беморни соборование қилишга

¹ онажон.

ҳозирлик кўрилар, бутун ҳовли умуман шундай ҳолларда бўладиган бир ташвиш-таҳликада эди. Кўча эшиги олдига тўпланган ва дамба-дам келётган экипажлардан эшик орқасига беркинган тобутсозлар графни кўмиш маросими учун қимматбаҳо тобут буюрилишини кузатар эдилар. Графнинг аҳволини билиш учун муттасил адъютантларни юбориб турган Москва бош қўмондони Екатерина замонининг машҳур тўраси граф Безухов билан видолашиш учун кечқурун ўзи келган эди.

Графнинг ниҳоятда ажойиб қабулхонаси одамга лиқ тўлган эди. Бош қўмондон бемор билан ярим соатча ёлғиз ўтириб чиққанида ҳамма унга ҳурматан ўрнидан турди. У одамларнинг саломига салгина бош қимирлатиш билан алий олиб, тикилиб турган докторлар, руҳонийлар ва қариндошлар орасидан мумкин қадар тезроқ ўтиб кетишга тиришар эди. Шу кунлари озган ва ранги олиниб қолган князь Василий бош қўмондонни кузатар экан, унга бир неча марта алланима деб шивирлади.

Князь Василий бош қўмондонни кузатиб, залдаги стулга ўзи ёлғиз, оёғини чалмаштириб, тирсагини тиззасига қўйиб ва қўли билан кўзини беркитиб ўтирди. У бирмунча вақт шундай ўтирганидан кейин ўрнидан турди-да, атрофга қўрқувли назар ташлаб, жадаллаганича узун йўлакдан ўтиб ҳовлининг ичкарисига, катта княжнанинг олдига қараб кетди.

Хира чироқ аранг ёритиб турган уйдаги кишилар ўзаро шивирлашар, граф ётган уйнинг эшиги ҳар сафар сустғит этиб очилиб, бирор чиққан ёки кирганда кишилар бирдан жим бўлишар, кўзлари савол назари билан жавдирар ва хавотир бўлиб эшикка қарап эди.

Руҳоний чол, ёнида ўтириб, сўзига анграйиб қулоқ солиб турган хотинга:

— Кишининг паймонаси тўлгаидан кейин ҳеч илож йўқ,— деди.

— Соборование қилиш фурсати ўтмадимикан, дейман? — деди хотин руҳонийнинг сўзига қўшимча қилиб ва худди ўзи ҳеч нарсани билмайдигандай.

Руҳоний чол бир неча тола мош-гуруч сочи узала тушиб ётган тепакал бошиниб силаб:

— Бу зўр савоб иш,— деди.

— Бу ким экан? Бош қўмондоннинг ўзими? — дейишишар эди уйнинг нариги бурчагида ўтирганлар.— Ёш кўринади-я!..

— Олтмишдан ошган! Граф одамни танимай қўпти дейи-шадими? Соборование қилишмоқчимиди?

— Мен етти марта соборование қилинган одамни кўрганман.

Бемор ётган уйдан ўртанча княжна кўзлари йифидан қизариб чиқди ва Екатеринанинг сурати остида таманно билан стулга суюниб ўтирган доктор Лорреннинг ёнига ўтирди.

— Très beau,— деди доктор буғунги ҳаво тўғрисида берилган саволга жавобан,— très beau, princesse, et puis, à Moscou on se croit à la campagne.¹

— N'est-ce pas?²,— деди княжна хўрсиниб.— Ичса майлими?

Лоррен ўйлаб қолди.

— Дорини ичдими?

— Ҳа.

Доктор брегет соатига қаради.

— Бир стакан қайноқ сувга иле pincée de tremor tar-tagi...³ солинг (у иле ріпсéе нима эканлигини нозик бармоқлари билан кўрсатди).

— Уч марта ўсал бўлиб, ўлмай қолган одамни умримда эшиштганим йўқ — деди немис доктор адъютантга рус сўзларини немисча талаффуз қилиб.

— Ҳали жуда бардам эди-я! — деди адъютант. Сўнгра шивирлаб: — Энди бу молу дунё кимга қолар экан? — деди.

— Меросхўрлар топилади, — деди немис илжайиб.

Ҳамма яна эшикка қаради: эшик очилиб ўртанча княжна Лоррен буюрган дорини беморга олиб кириб кетди. Немис доктор Лорреннинг олдига келди.

У французча зўрға тили келишиб:

— Эрталабгача етармикин? — деди.

Лоррен лабларини юмиб, бармоғини бурни остида қимирлатиш билан «йўқ» деган ишора қилди-ю:

— Шу кечадан қолмай узилади,— деди секин ва беморнинг аҳволини, унинг нима бўлишини билганига мағруронга бир табассум қилиб, нари кетди.

Бу орада князъ Василий княжнанинг эшигини очди. Бўлма ичи фир-шира, фақат санамлар олдида иккита

¹ Жуда яхши ҳаво, ҳаво жуда ҳам яхши, княжна, айтгандек, Москва худди қишлоққа ўхшайди.

² Шундоқ эмасми?

³ бир чимдим дўзах мойидан...

чироқча ёниб турар ва уйдан мушк билан гул ҳиди келар эди. Бўлманинг теварак-атрофига шифонерча, жавонча ва столчалар қўйилган, ширманинг орқасидан баланд, юмшоқ, каравотнинг оппоқ чойшаби кўриниб турар эди. *Лайча ҳурди.*

— Вой, сизмидингиз, *mon cousin?*

Княжна ўридан турди-да, ҳамма вақт, ҳатто ҳозир ҳам ниҳоят силлиқ, худди яхлит бир нарсадан ясаб лак суртилгандай ярқираб турган сочини тузатди.

— Ҳа, бирон гап бўлдими? — деб сўради,— жуда қўрқиб кетибман-а.

— Ҳеч гап бўлгани йўқ, бирдай, мен фақат сен билан бир иш тўғрисида гаплашгани келдим, Катиши,— деди князъ Василий ҳорғин бир кепатада княжна турган креслога ўтириб.— Мунча иситиб юборибсан,— деди у,— қани ўтири бу ёқقا, *causons*.¹

— Мен бирон ҳодиса бўпти деб ўйлабман,— деди княжна ва князнинг сўзига қулоқ солгани унинг рўпарасига ўтириди. Унинг юзи одатдагича тунд ва қовоғи солиқ эди.

— Ухлай деган эдим, *mon cousin*, ухломадим,— деди княжна.

— Хўш, азизим, нима гап?² — деди князъ Василий унинг қўлини олиб ва одати бўйича пастга босиб.

Унинг «хўш, нима гап» дегани, айтилмасдан иккови ҳам биладиган кўп нарсаларга доир эканлиги кўриниб турар эди.

Чўпдай бели тўппа-тўғри ва оёқларига номутаносиб равишда узун бўлган княжна чағир ва бўртиб чиққан кўзларини князга тикиб ўшшайиб ўтирап эди. У бошини чайқади-ю, уф тортиб санамга қаради. Унинг бу ҳаракатини қайфу ва садоқат ифодаси деб билса ҳам, ҳориганлик ва тезроқ дам олишга умид ифодаси деб билса ҳам бўлар эди.

Князъ Василий унинг бу ҳаракатини ҳориганлик ифодаси деб билди.

— Менга-чи, менга осон тутасанми? — деди князъ Василий,— *Je suis éteinté comme un cheval de poste*²; шундай бўлса ҳам сен билан икки оғиз гаплашишим керак, Катиши, жуда зарур гап.

Князъ Василий жим қолди. Унинг икки юзи асабий бир ҳолатда гоҳ бир томонга, гоҳ иккинчи томонга тортишиб,

¹ Гаплашайлик.

² Почтачининг отидай ҳолдан тойганман.

афтини хунук қилар эдики, князь Василий меҳмонхоналарда ўтирган ҷоғларида ҳеч қачон бу ҳолатда бўлмаган эди. Унинг кўзлари ҳам одатдагидан бошқачароқ: бу кўзларда гоҳ беибо шўхлик ва гоҳ кўркув аломати кўринар эди.

Княжна ориқ, чўпдай қўли билан тиззасидаги лайчани ушлаб турар экан, князь Василийнинг кўзига диққат билан қаради: лекин у тонг отгунча шундай ўтиришга тўғри келганда ҳам ўтираверадиган ва бирон савол бериб, бу жимликини бузмайдиганга ўхшар эди.

— Мана, кўрдингизми, азизим ва жигарим княжна Катерина Семеновна, деди князь Василий, афтидан, неча ўю хаёл билан зўрға сўзини давом эттириб,— бундай пайтларда ҳар тўғрида ўйлаш керак бўлади. Келажак тўғрисида, сизларнинг тўғриларингда... Мен ҳаммаларингизни ҳам ўз болаларимдай яхши кўраман, буни ўзинг биласан.

Княжна ҳамон қовоини солиб ва қимиirlамасдан унга қараб турар эди.

— Ниҳоят, менинг бола-чақам тўғрисида ҳам ўйлаш керак,— деди князь Василий жаҳл билан столчани нарироқ итариб ва княжнага қарамасдан сўзида давом этди: — ўзинг биласанки, Катишь, сизлар уч опа-сингил Мамонтоловлару яна менинг хотиним, ҳаммамиз графнинг бевосита меросхўрларимиз. Бундай нарсалар тўғрисида гапириш ва ўйлаш сенга қанчалик оғирлигини биламан. Менга ҳам осон эмас: лекин, дўстим, ёшим элликдан ошиб қолди, жон бор ерда қазо бор. Хабаринг борми, граф Пъернинг суратини кўрсатиб чақиринглар, деди, мен унга одам юбордим.

Князь Василий княжнага савол назари билан қаради-ю, лекин тушуна олмади: княжна айтган гапларини уқдими ё шундай қараб туриптими...

— Мен худодан фақат шуни сўрайманки, top cousin,— деди княжна,— шундай бандасига раҳм қилсину омонатини осонлик билан олсин...

— Ҳа, ҳа,— деди князь Василий юраги сиқилиб ва тепакал бошини ишқаб, итариб юборган столчани жаҳл билан яна ўзига тортиб,— лекин... ахир ўзинг биласанки, ўтган қиш граф васиятнома ёзиб бутун мол-мулкини бевосита меросхўрлари ва бизни қолдириб, Пъерга берган эди.

— Васиятнома ёзган бўлса ёзгандир! — деди княжна беларвогина,— лекин Пъерга васият қилиши ҳеч мумкин эмас. Пъер унга ғайриқонуйй ўғил.

— Ma chère,— деди тўсатдан князъ Василий столчами бағрига босди-да, жонланиб тез-тез гапира кетди,— бордию граф подшога хат ёзиб Пьерни қонуний ўғил қилмоқчи эканлигини арз қилган бўлса-чи? Биласанми, графнинг қилган хизматларини назарга олиб унинг илтимоси қабул қилинади...

Княжна табассум қилди, унинг табассуми гапирилиб турган нарсани ҳамсуҳбатидан кўпроқ билишига ишонганди кишиларнинг табассумига ўхшар эди.

— Мен сенга яна бир нарсани айтай,— деди князъ Василий унинг қўлини ушлаб: — хат ёзилиб, гарчи юборилмаган бўлса ҳам бу хат подшога маълум, ҳамма гап шундаки, бу хат йиртиб ташланганми-йўқми. Агар йиртиб ташланмаган бўлса *ши тамом*,— князъ Василий «*ши тамом*», деганида *нимани* кўзда тутганлигини англатмоқ учун уф торти,— у вақтда графнинг қофозлари ичидан васиятнома билан бу хатни топиб олиб подшога юборишади ва подшо албатта унинг илтимосини қабул қиласди. Унда Пьер қонуний ўғил бўлиб, ҳамма меросга эга бўлади.

Княжна ҳар нарса бўлганида ҳам бундай бўлиши ҳеч ҳам мумкин эмаслигини кўрсатадиган бир истехゾ билан илжайиб:

— Бизнинг ҳиссамиз-чи? — деб сўради.

— Mais, ma pauvre Catiche, c'est clair, comme le jour.¹ Турган гапки, Пьер ўзи ёлғиз қонуний меросхўр бўлади-ю, сизлар мана буни ҳам ололмайсизлар. Сен шуни бир амаллаб билишинг керакки, азизим, ўша васиятнома билан хат ёзилганми, ёзилган бўлса йиртиб ташланганми. Агар мабодо эсидан чиқиб бирор жойда қолиб кетган бўлса, сен қаерда эканлигини билишинг ва топишинг зарур, чунки...

Княжна ҳамон ўшшайганича заҳарханда билан унинг сўзини кесиб:

— Бир ками шу эди! — деди.— Сизлар, ҳамма хотинлар бефаҳм дейсизлару мен аёл бўлсан ҳам шуни биламанки, ғайриқонуний ўғил меросхўр бўлолмайди... Un *bastard*²,— деди княжна, гўё бу гапни французча айтиш билан князининг гали тамоман асоссиз эканлигини кўрсатмоқчи бўлиб.

— Ҳали ҳам тушунмайсан-а, Катишу! Шунчалик фаҳм-фаросат билан тушунмайсан-а, агар граф подшога хат ёзиб,

¹ Ахир, азизим Катишу, бу очиқ кўринниб турган нарса-ку!

² Ғайриқонуний.

Пъернинг қонуний ўғил ҳисобланишини илтимос қилган бўлса, у вақтда Пъер — Пъер эмас, граф Безухов бўлади-да, васиятномага мувофиқ ҳамма меросни олади. Агар васиятнома билан хат йиртиб ташланмаган бўлса, у вақтда сен ўзингга олиҳимматлилик қилдим деб тасалли беришингдан et tout ce que s'en suit¹ бошқа ҳеч нарса қолмайди. Бу турган гап.

— Васиятнома ёзилганлигини биламан: шу билан бирга бу васиятнома бўла олмаслигини ҳам биламан, сиз мени буткул бефаҳмга чиқариб қўяётганга ўхшайсиз, mon cousin — деди княжна, «зап ўткир ва ҳақоратли гап айтдим-да», деб ўйлаган хотинлар қиёфасида.

— Азизим княжна Катерина Семёновна! — деди князь Василий тоқати тоқ бўлиб.— Мен сенинг олдингга чандишигани келганим йўқ, сени яхши, жонажон ва чинакам қариндошим деб, ўз фойданг тўғрисида гаплашгани келдим. Мен сенга қайта-қайта айтдимки, агар графнинг қофозлари орасидан подшога ёзилган хат билан Пъер номига ёзилган ҳалиги васиятнома чиқиб қолса, у вақтда сен билан сингилларинг меросхўр бўлолмайсизлар, азизим. Агар менинг гапимга ишонмасанг, биладиган одамларнинг гапнига ишон: мен ҳозир Дмитрий Онуфриич билан гаплашдим (бу одам шу хонадоннинг адвокати эди), у ҳам шу гапни айтди.

Афтидан, княжнанинг кўнглига бир гап келди: юпқа лаблари оқаришди (кўэллари ўша хилда қолди), гапирган вақтда товуши шундай ғўлдираб чиқдики, бундай бўлишини, афтидан, ўзи ҳам кутмаган эди.

— Жуда яхши бўлар эди,— деди княжна.— Менга ҳеч нарса керак эмас эди, ҳозир ҳам кераги йўқ.

У тиззасидан лайчани итариб ташлаб, кўйлагининг бурмасини тузатди.

— Мана миннатдорчилик, мана жонини аямаган одамларнинг қадру қиммати,— деди княжна.— Яхши! Жуда яхши! Менга ҳеч нарса керак эмас, князь.

— Ахир сен ўзинг ёлғиз эмассан, сингилларинг бор,— деди князь Василий.

Княжна унинг гапига қулоқ солмас эди.

— Ҳа, шундай бўлишини аллақачонлари билар эдим, лекин бу даргоҳда пастлик, фирибгағарлик, ҳасад, фитна-

¹ ва бунинг оқибатидан.

фасод, яхшиликка ёмонлик ва бадхоҳлиқдан бошқа нарса кутишим мумкин эмаслигини унубибман...—

Князь Василий юзи илгаригидан ҳам қаттиқроқ пир-пираб:

— Ўша васиятнома қаерда эканлигини биласанми, йўқми? — деб сўради.

— Ҳа, нодон эканман, мен ҳануз одамларга ишониб, жонимни уларга фидо қилиб юрган эканман, лекин энг тубан ва разил одамлар мақсадига эришаётпти. Бу кимнинг макри эканлигини биламан.

Княжна ўрнидан турмоқчи бўлган эди-ю, князъ унинг қўлидан ушлади. Княжна бирдан бутун одамзоддан ихлоси қайтган одамга ўхшаб қолган эди. У ҳамсуҳбатига қаҳру ғазаб билан қаради.

— Ҳали ҳам фурсат бор, дўстим. Шуни эсингдан чиқармагинки, Катишь, бу нарсалар ҳаммаси ғайрихтиёрий, жаҳл устида, беморлик чогида қилиниб кейин эсдан чиққан. Бизнинг бурчимиз, азизим, унинг хатосини тузатиш, бундай ҳаққониятсизлик қилишига йўл бермаслик билан уни сўнгги дамларида хотиржам қилиш, ўша одамларни баҳтсиз қилдим, деган бир армон билан ўлиб кетишига йўл қўймаслик, ўша одамларнинг...

— Унинг учун жонини фидо қилган ўша одамларнинг,— деди княжна унинг гапини оғзидан олиб ва ўрнидан тургани интилган эди-ю, князъ яна қўймади. — Ўша одамларнинг ҳеч қачон қадрига етган эмас. Йўқ, топ cousin,— деди княжна уф тортиб,— мен бу дунёда яхшиликка яхшилик кутиш мумкин эмаслигини, бу дунёда на инсоф, на адолат, ҳеч нарса йўқ эканлигини сира эсимдан чиқармайман. Бу дунёда маккор ва ичи қора бўлиш керак экан.

— Ну, voyons¹, ўзингни бос, мен сенинг қалбинг соғлигини биламан.

— Йўқ, менинг қалбим соғ эмас, қора юракман.

— Мен сенинг қалбингни биламан,— деди князъ,— мен сенинг қадрингга етаман, сен ҳам менинг қадримга етсанг, бас. Ўзингни бос, parlons raison², бир кунми, бир соатми, ҳали ҳам фурсат ғанимат, васиятнома тўғрисида нима билсанг ҳаммасини айт, ҳаммадан зарури — унинг қаерда эканини билишинг керак. Васиятномани топсак, дарҳол графга кўрсатамиз. У, васиятномани эсдан чиқар-

¹ Ҳай-ҳай.

² Дурустроқ гаплашайлик.

тандир, олади-ю, йиртиб ташлайди. Биласанми, менинг бирдан-бир мақсадим — унинг хоҳишини бажо келтиришдир. Мен шунинг учун ҳам келганман. Мен бу ерда графга ва сизларга ёрдам бериш учунгина ўтирибман.

— Энди ҳаммасига тушундим. Бу кимнинг макри эканлигини биламан. Биламан,— деди княжна.

— Гап бунда эмас, азизим.

— Бу сизнинг protégée, сизнинг меҳр қўйған Анна Михайловнангиз. Мен бу разил, қабиҳ хотинни оқсочликка ҳам олмас эдим.

— Ne perdons point de temps¹.

— Бунинг қилган ишлари-я! Ўтган қиши шу ерда ишқалиб юриб, ҳаммамиз, айниқса Sophie тўғрисида графга шундай расво гаплар айтибдики, мен ҳозир оғзимга ололмайман, шундан кейин граф бетоб бўлиб, икки ҳафта бизни кўргани кўзи бўлмай юрди. Бу қабиҳ ва расво васиятномани ўша кунларда ёзган: мен у вақтда бунинг ҳеч аҳамияти йўқ, деб ўйлаган эдим.

— Nous y voilà², нега илгарироқ менга ҳеч нарса демадинг?

— Васиятнома графнинг ёстиғи остидаги нақшин портфелда. Энди билдим,— деди княжна князнинг саволига жавоб бермай.— Агар менинг бирор катта гуноҳим бўлса, гуноҳим фақат шу разил хотинни ёмон кўрганлигим,— деб қичқирди княжна тамоман ўзгариб.— Бу хотин нега бу ерда ишқалиб юраркан? Мен унинг юзига ҳаммасини, ҳаммасини айтаман. Вақти келсин-чи!

XIX

Графнинг қабулхонаси билан княжнанинг бўлмасида мана шундай гаплар бўлаётган бир пайтда, Пьерга юборилган карета (у билан бирга келишни зарур деб билган Анна Михайловна билан) граф Безуховнинг ҳовлисига кириб келди. Каретанинг ғилдираклари дераза тагига тўшалган похолнинг устидан секингина шитирлаб бораётганди, Анна Михайловна тасалли бермоқчи бўлиб ҳамроҳига қарасаки, у каретанинг бир бурчига суюниб ухлаб қолиши. Анна Михайловна уни уйғотди. Пьер уйғониб,

¹ Фурсатни бекорга ўтказмайлик.

² Ҳамма гап шунда-да.

унинг кетидан каретадан чиқаётганидагина, ҳозир ўсал ётган отаси билан кўришмоқчи эканлигини хотирлади. У разм солиб қарасаки, карета катта эшикка эмас, орқа эшикка келиб тўхтапти. У каретадан тушаётганида мешчанча либос кийган икки киши эшик олдидан шошиб-пишиб деворнинг тагига ўтди. Пьер тўхтаб туриб, икки томондаги деворнинг тагида турган яна бирмунча шуларга ўхшаган кишини кўрди. Лекин на Анна Михайловна, на лакей ва на кучер,— ҳеч ким буларга эътибор қилишмади. Пьер ўзича: «шундоқ бўлиши керакдир-да», деб ўйлади-ю, Анна Михайловнанинг кетидан бораверди. Анна Михайловна торгина, хира чироқ шуъла сочиб турган гишт зинадан йўргалаб чиқиб борар экан, орқада қолаётган Пьерга қичқирап, Пьер эса, гарчи умуман графнинг олдига бориши нима учун керак эканлигини ва хусусан, нима учун орқа зинадан чиқиши керак бўлганини билмаса ҳам Анна Михайловнанинг шошиб ва дадил қадам ташлаб кетаётганидагини кўриб: «шундоқ бўлиши зарурдир», деган ўйга борди. Булар зинанинг ярмига етганда рўпарадан тапир-тупур қилиб чопиб пақир кўтариб келаётган кишилар уларга урилиб йиқилиб юбораёзди. Бу одамлар Пьер билан Анна Михайловнани кўриб, ҳеч ҳайрон бўлмасдан деворга қапишиб туриб, йўл беришди.

Анна Михайловна уларнинг биридан:

— Княжналарникига шу ердан кириладими? — деб сўради.

Лакей худди энди ҳеч кимдан тап тортмайдигандай, дадил ва баланд овоз билан:

— Шу ердан, чап қўлдаги эшик, бекач, — деди.

Пьер зинанинг устига чиққанда:

— Балки граф мени чақирмагандир, мен ўз уйимга кирсаммикин,— деди.

Анна Михайловна Пьер етиб олгунча тўхтаб турди.

У эрталаб ўғли билан гаплашган вақтдагидай бир ҳаракат билан Пьернинг қўлини ушлаб:

— Ah, mon ami! Croyez que je souffre, autant que vous, mais soyez homme¹, — деди.

Пьер кўзойнак орқали Анна Михайловнага мулойим назар ташлаб:

— Мен уйга кира қолай? — деди.

¹ Оҳ, азизим! Мен ҳам сиздан кам хафа бўлаётганим йўқ, лекин мард бўлинг.

— Ah, mon ami, oubliez les torts qu'on a pu avoir contre vous, pensez que c'est votre père... peut-être à l'agonie.

(Анна Михайловна хўрсинди). Je vous ai tout de suite aimé comme mon fils. Fiez vous à moi, Pierre... Je n'oublierai pas vos intérêts¹.

Пьер бу гапларга ҳеч тушуна олмас эди, у яна «шундоқ бўлиши керакдир-да», деган ишонч билан шу чоғ эшикни очган Анна Михайловнанинг кетидан итоат билан бора-верди.

Бу эшикдан орқа йўлнинг даҳлизига кирилар эди. Бурчакда княжналарнинг хизматкори бир чол пайпоқ тўқиб ўтирас эди. Пьер ҳовлининг бу томонига ҳеч қачон ўтмаган ва бу томонда шунаقا уйлар бор эканлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Анна Михайловна, патнисда графин кўтариб уларнинг орқасидан етиб келган қиздан (уни «азизим» ва «қўзичогим» деб) княжналарнинг соғлигини сўради ва Пьерни ғишт ётқизилган йўлакдан эргаштириб олиб кетди. Йўлакка кирилганда чап томондаги биринчи эшик княжналар ўтирадиган уйнинг эшиги эди. Графин кўтарган ҳалиги хизматкор қиз шошганидан (ҳозир бу ҳовлида ҳамма иш жадал қилинар эди) эшикни ёпмай кириб кетди: Пьер билан Анна Михайловна ўтиб кетаётуб, кўзлари нохосдан унга тушди ва бир-бирига яқин ўтириб гаплашаётган катта княжна билан князъ Василийни кўриб қолишиди. Князъ Василий уларни кўргач, бетоқат бўлди ва ўзини орқага ташлади: княжна иргиб ўрнидан турди-ю, жон-жаҳди билан эшикни шақиллатиб ёпди.

Бу ҳаракат ҳамиша оғир бўлган княжнага шу қадар ёпишмас: гердайган князъ Василийнинг юзидағи қўрқув аломати шу қадар ёт кўринар эдики, Пьер тўхтаб кўзойнаги орқали ўзининг етакчиси Анна Михайловнага савол назари билан қаради. Анна Михайловна ҳеч ҳайрон бўлмасдан, шундоқ бўлишини гўё ўзи билгандай, секингина илжайиб, хўрсиниб қўйди.

У Пьернинг қарашига жавобан:

— Soyez homme, mon ami, c'est moi qui veillerai à vos intérêts,²— деди-ю, йўлак бўйлаб яна ҳам илдамроқ юриб кетди.

¹ Сизга ноҳақлик қилганини кўнглингиздан чиқаринг, дўстим; ахир, отангиз... эҳтимол ўлим тўшагидадир. Мен сизни кўришим билан ўз ўғлимдай яхши кўриб қолдим. Менга ишонинг, Пьер. Мен сизнинг манфаатингизни эсимдан чиқармайман.

² Мард бўйлиг. дўстим, мен сизнинг манфаатингизни кўзлайман.

Пъер нима гап эканлигини ва айниқса *veiller à vos intérêts* нимадан иборатлигини билмас, лекин «шундоқ бўлиши керакдир», деб ўйлар эди. Улар йўлакдан ярим қоронғи залга чиқишиди, бундан графнинг қабулхонасиға ҳам эшик бор эди. Бу уй совуқ ва безатилган уйлардан бири бўлиб Пъер уни катта кўча эшигидан кирганда кўрган эди. Шу уйнинг ҳам ўртасида бўш ванна турар ва гиламга сув тўкилган эди. Уларнинг қаршисидан чиққан исирқидон кўтарган поп ёрдамчиси билан хизматкор уларга эътибор қилмай, оёқ учida юриб ўтиб кетишиди. Улар Пъер биладиган ва икки итальянча деразаси қишики боқقا қараган, катта ҳайкал ҳамда Екатеринанинг бор бўйича олинган каттакон расми турган қабулхонага киришиди. Қабулхонада ҳамон ўша одамлар ўша вазиятда бир-бири билан шивирлашиб ўтираф эди. Ҳамма жим бўлиб, ранги ўчган ва афти ҳозир йиғлаганга ўхшаган Анна Михайловна билан унинг кетидан бошини қуий солиб итоаткорона кириб келган семиз Пъерга қаради.

Анна Михайловнанинг юзи «охирги пайт» деган маънони англатар эди; У Пъерни эргаштириб, печан Петербург хонимларига хос ҳаракат билан эрталабкидан ҳам дадилроқ қадам ташлаб уйга кирди. У ўлим тўшагида ётган граф кўришни истаган одамни олиб кираётганлиги учун ҳеч сўзсиз қабул қилинишига кўзи етар эди. Уйда ўтирган кишиларга бир қаради-да, буларнинг орасида ўтирган графнинг руҳонийларига кўзи тушгач, наинки букилиб, балки қунишиб йўрғалаганича руҳонийларнинг олдига борди ва эҳтиром билан туриб аввал бирининг, кейин иккинчисининг дуссини олди.

— Хайрият, етиб келибмиз,— деди руҳонийлардан бирiga.— Биз қариндош-уруглар жуда қўрқсан эдик. Мана бу йигит графнинг ўғли,— деб секин илова қилди.— Жуда оғир пайт!

Шу гапларни айтиб, сўнgra докторнинг олдига борди.

— *Cher docteur*,— деди,— се jeune homme est le fils du comte... *y-a-t-il de l'espoir?*¹

Доктор ҳеч нарса демасдан, елкасини учирив юқорига тикилди. Анна Михайловна ҳам худди ўша хилда ҳаракат қилди, елкасини учирив, юқорига тикилди, у кўзларини қариб юмиб, оҳ тортди-да, докторнинг олдидан Пъернинг

¹ Муҳтарам доктор, бу йигит—графнинг ўғли... Умид борми?

олдига борди. У алоҳида эҳтиром ва маъюслик оилан таъсери мурожаат қилиб:

— Ayez confiance en ce miséricorde!¹,— деди ва ўзи чиққунча ўтириб тургани унга диванчани кўрсатди-да, оёқ учиди юриб, ҳамма қараб турган эшикка томон борди, эшикни астагина рит этиб очиб, ичкарига кириб кетди.

Пьер етакчисининг измидан чиқмасликка қарор бериб, у кўрсатган диванчага томон борди. Анна Михайловна кўздан ғойиб бўлиши биланоқ, уйда ўтирганларнинг ҳаммаси ҳаддан ташқари қизиқиш ва хайриҳоҳлик билан унга тикилаётганлигини ва шафқат назари билан қараётганлигини сезди. Ҳамма худди қўрққандай, ҳатто хушомадгўйлик қилгандай уни кўзи билан кўрсатиб, ўзаро шивирлашаётганини пайқади. У ҳаммадан ҳеч қачон кўрмаган ҳурматни кўрар эди: руҳоний билан гаплашиб ўтирган нотаниш бир хоним ўрнидан туриб, унга жойини таклиф қилди, адъютант ерга тушган қўлқопини олиб берди: у ўтиб бораётганда докторлар ҳурмат юзасидан жим бўлиб, унга йўл бергани четланишди. Пьер аввал хонимни безовта қилмасдан, бошқа жойга ўтиromoқчи, ерга тушган қўлқопини ўзи олмоқчи ва йўлини тўсиб ҳам турган докторларни нариги томондан айланиб ўтмоқчи эди: бироқ шу пайтда бу одобдан бўлмас, деган фикрга келди, у бугун кечаси ҳамма кутаётган фавқулодда маросимни адо қилувчи кишиман ва шунинг учун ҳамма менга ҳурмат кўрсатиши керак, деган хаёлга борди. У адъютантнинг қўлидан қўлқопни индамасдан олди, хоним бўшатиб берган жойга ўтириди, каттакон қўлларини баравар турган икки тиззасига қўйиб, қадимги Миср ҳайкалларига ўхшаган бир вазиятда ўтириди, ўзича «шундоқ бўлиши керак экан-да», деб ўйлаб, бу оқшом гаранг бўлиб қолмаслик ва бирон беҳуда иш қилиб қўймаслик учун ўз билгисича ҳеч нарса қилмасдан, бутун ихтиёрни ўзига йўл кўрсатаётган кишилар қўлига беришга қарор қилди.

Орадан сал вақт ўтмай, князь Василий учта юлдуз тақиған кафтанини кийиб, улуғворлик билан бошини баланд кўтарган ҳолда, кириб келди. У эрталабкига қараганда ўзини бир оз олдирганга ўхшар эди; ўтирганларга назар ташлаб, Пьерни кўрганида кўзлари одатдагидан кўра каттароқ кўринар эди. У Пьернинг олдига келиб, унинг қўлидан ушлади (илгарилар ҳеч қачон бундоқ қил-

¹ Парвардигорга сифининг!

мас эди) ва худди шу қўлнинг қанчалик маҳкам эканини синамоқчи бўлгандай, пастга тортди.

— Courage, courage, mon ami. Il a demandé à vous voir. C'est bien¹— деб кетмоқчи бўлди.

Лекин Пьер бир нима дейишин лозим кўриб:

— Саломатликлари қалай...— деди-ю, беморни граф деб аташ одобдан бўлармикин, деган андишада дудуқланиб қолди, чунки уни отам дегани уялар эди.

— Il a eu encore un coup, il y a une demi-heure. Яна бир марта ўсал бўлди. Courage, mon ami ...²

Пьер шундай бир гаранг аҳволда эдики, «ўсал» деган сўзнинг маънисига дафъатан тушунмади. У князь Василийга ҳайрон бўлиб қаради-да, кейин «ўсал» касалнинг оғир бир ҳолати эканлигини англади. Князь Василий йўлакай Лорренга бир-икки оғиз гапирди-ю, оёқ учидаги юриб эшикдан кириб кетди. У оёқ учидаги юра олмас экан, бутун гавдаси беўхшов силкинар эди. Унинг кетидан катта княжна, ундан кейин руҳонийлар ва уларнинг ёрдамчилари, хизматкорлар ҳам киришди. Йичкаридан одамлар шарпаси эшитилар эди. Ниҳоят, ҳамон ўшандай юзи ўзгарган, лекин ўз бурчини адод қилишга маҳкам бел боғлаганлиги кўриниб турган Анна Михайловна югуриб чиқди ва Пьернинг енгини ушлаб:

— La bonté divine est inépuisable. C'est la cérémonie de l'extrême onction qui va commencer. Venez,³— деди.

Пьер юмишоқ гиламдан қадам ташлаб эшикдан кирди ва шунда пайқадики, энди бу уйга киргани рухсат сўраш керак бўлмагандай, адъютант ҳам, нотаниш хоним ҳам ва яна қайси бир хизматкор ҳам унинг кетидан киришди.

XX

Пьер устун ва равоқ билан иккига бўлиниб, деворларига гилам қоқилган бу каттакон уйни жуда кўп кўрган эди. Устунларнинг нариги томони худди кечки ибодат вақтидаги бутхонадай қизғищ ёруғ бўлиб, бир томонда қизил ёточдан ясалган ва шоҳи парда тутилган баланд каравот,

¹ Қайғурманг, қайғурманг, дўстим. Сизни чақиртирди. Бу яхши...

² Ярим соат илгари яна ўсал бўлган эди. Қайғурманг, дўстим...

³ Ҳудойи таолоннинг марҳамати беҳад. Соборование ҳозир бошланади. Юринг.

иккинчи томонда санамлар қўйилган каттакон киот турар эди. Киотнинг тагида узун вольтер креслоси турар: оппоқ оҳорли, афтидан, ҳозиргина алмаштирилган ёстиқлар қўйилган бу креслода белигача зангор кўрпа ёпинган, Пъерга таниш салобатли киши чиройли қизғимтири-сариқ юзини қариларга хос нуроний ажин босган ва кенг пешонасидағи бир тутам оппоқ сочи йўлбарсни эслатадиган отаси граф Безухов ётар эди. У санамлар остида ётар, семиз катта қўллари кўрпанинг устида турар эди. Кафти пастга қилиниб қўйилган ўнг қўлининг бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғи орасига мум шам қистирилган бўлиб, уни кекса хизматкор креслонинг нариги томонидан энгашиб тутиб турар эди. Креслонинг тепасида улуғвор ва ярқироқ кийимлар кийган, узун соchlарини елкаларига ташлаб қўйган руҳонийлар ёқилган шамларни кўтариб тантана билан аста-секин ибодат қилишар эди. Булардан бир оз кейинроқда икки кичик княжна рўмолчаларини қаншағра қўйиб туришар, улардан сал олдинда княжна Катишъ ғазабланган ва шайлангандай санамдан қўзини олмай, худди бошқа ёққа кўзим тушса айб менда эмас, деяётгандай бир қиёфада туриб қолган эди. Анна Михайловна ҳалим ва қайғуга сабр билан бардош қилаётган бир алфозда нотаниш хоним билан бирга эшик ёнида турар эди. Князъ Василий эшикнинг нариги томонида креслога яқин туриб, олдидағи нақъли баҳмал курсининг суюнчиғига шам ушлаган чап қўли билан суюниб ўнг қўли билан чўқинар ва ҳар сафар уч бармоғини пешонасиға урганида юқорига қарап эди. Ўнинг юзи худди тақдирга тан берган ва тангрининг иродасига садоқат қилаётгандай эди. У гўё: «Агар шу ҳисларни билмасаларинг, ўзларингга қийин», деб тургандай эди.

Унинг орқасида адъютант, докторлар ва эркак хизматкорлар тизилишган, худди бутхонадаги сингари эркаклар алоҳида хотинлар алоҳида эди. Ҳамма жим туриб чўқинар, фақат тиловат, салмоқли ва йўғон овоз билан қилинаётган қироат товуши эшитилар, бу товушлар бир лаҳза тинган вақтда одамларнинг оҳ тортиши ва оёқ шарпаси қулоққа чалинار эди. Анна Михайловна боягидай «нима қилаётганимни ўзим биламан» дегандай, бир қатъият билан уйнинг ўртасидан ўтиб Пъернинг олдига борди-да, унга шам берди. Пъер шамни ёқди, эс-ҳуши атрофидаги одамларда бўлгани учун шам ушлаган қўли билан чўқина боллади.

Қизил юзли, кулонбич, холдор кичик княжна Софи Пье́рга қараб турар эди. У кулиб, юзини рўмол билан беркитди-ю, анчагача очмади; очганидан кейин яна Пье́рга кўзи тушиб тагин кулиб юборди. У Пье́рга кўзи тушса кўлгидан ўзини тия олмаслигини билса ҳам унга ҳадеб қарагиси келар эди, шунинг учун бирон кор-хол бўлмасин деб, секин нариги томонга ўтиб кетди. Ибодат ярим бўлганда руҳонийлар бирдан жим бўлиб бир-бирлари билан шивирлашиб қолишиди: графнинг қўлини уцилаб турган кекса хизматкор ўрнидан туриб, хотинларга мурожаат қилди. Анна Михайловна олдинга чиқди-ю, беморнинг устига энгашиб, орқасидан бармоғи билан имлаб, Лоренни чақирди. Шамсиз, устунга суюниб, мазҳаби бошқа бўлса ҳам ҳозир қилинаётган маросимнинг зарурлигини тушуналиган ва ҳатто буни маъқуллайдиган бир ажнабий вазиятда одоб билан турган француз доктор аста-аста қадам босиб беморнинг ёнига келди. Унинг зангори кўрпа устида турган бўши қўлини оппоқ ва нозик бармоқлари билан ушладида, тескари ўгирилиб томирини кўрди ва ўйланиб қолди. Беморга бир ийма ичиришиди, атрофдаги одамлар жунбишга келди, сўнгра ҳамма ўз жойига қайтиб яна ибодат болпанди. Ҳамма бемор билан овора бўлган вақтда Пьер князь Василийнинг стул орқасидан чиқиб, беморнинг олдига келмасдан, унинг ёнидан ўтиб, катта княжнанинг олдига борганини ва у билан ётоқнинг тўрига, шоҳи парда тутилган баланд каравот томонга кетганини кўрди. Унинг юзида ҳамон ўша «нима қилаётганимни ўзим биламан, агар менга тушумасаларинг, ўзларингга қийин», деган маъно бор эди. Князь билан княжна иккови каравотдан наридаги эшикка кириб кетишиди-ю, ибодат тамом бўлар олдидан бирин-кетин чиқиб ўз жойига келиб туришиди. Пьер бу оқшом кўз олдида бўлаётган ҳамма ишларга шундоқ бўлиши зарур, деб қарагани учун бунга ҳам эътибор қилмади.

Ибодат тамом бўлгандан кейин руҳоний беморнинг таинство қабул қилишини камоли эҳтиром билан табриклиди. Бемор ҳамон илгаригидай, худди ўлик сингари, қимириламасдан ётар эди. Унинг атрофидаги кишилар ивирсишар, оёқ товуцилари ва шивирлашлар эшитилар, булар орасидан айниқса Анна Михайловнанинг шивирлаши ажраклиб турар эди.

Пьер Анна Михайловнанинг:

— Албатта каравотта ётқизиш керак, бу ерда сира иложи йўқ...— деганини эшитиб қолди.

Беморни докторлар, княжналар ва хизматкорлар шундай қуршаб олишдики, Пьер кўз олдида шунча одам бўлишига қарамасдан, бутун ибодат давомида бир лаҳза ҳам назаридан нари кетмаган оппоқ соч билан қизғимтири сариқ бошини кўра олмай қолди. Креслони ўраб олган кишиларнинг охиста ҳаракат қилишидан Пьер bemорни кўтариб олиб бораётганликларини пайқади. Пьер хизматкорлардан бирининг ваҳима билан:

— Кўлимдан ушла, бўлмаса тушириб юборасан, — деб шивирлаганини, ундан кейин яна бошқаларнинг, — пастдан... яна бир киши ушласин, — деган товушларни эшитди. Одамлар олиб бораётган нарсалари ҳаддан ташқари оғирдай, ҳансирашар ва шошиб қадам босишар эди.

Беморни кўтариб бораётганлар (булар орасида Анна Михайловна ҳам бор) яқинлашганда Пьернинг кўзи одамларнинг елкаси билан бўйи орасидан bemорнинг очиқ турган семиз кўкрагига, одамлар қўлтиғидан кўтариб турган кенг елкасига, оқ жингалак сочи ва йўлбарсни эслатадиган пешонасига тушди. Унинг юзи, фавқулодда кенг пешонаси ва ёноқлари, келишган озғин, улуғвор нигоҳи, ўлим олдида ҳам ўзгармаган афти бундан уч ой бурун, Пьерни Петербургга жўнатган вақтида қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. Бироқ бошини кўтариб бораётган кишилар бир текисда қадам босмаганликларидан ҳолсиз чайқалар, кўзлари мўлтиллар эди.

Беморни олиб борган кишилар баланд каравот ёнида бир неча минут ивирсиганларидан сўнг тарқалишиди. Анна Михайловна Пьернинг енгига қўлини текизиб «Venez»,¹ деди. Пьер Анна Михайловна билан бирга каравот ёнига келди. Граф таинство қабул қилгани муносабати билан бўлса керак, тантанали бир вазиятда ётқизилган эди. У баланд ёстиққа суюнган, қўллари зангор кўрпанинг устига узала тушиб ётар эди. Пьер келганда граф унга тикилиб қаради, лекин бу қарашнинг маъно ва мағҳумини билиб бўлмас эди. Бу қараш ё ҳеч қандай маъно ифода қилмас эди-ю, фақат кўз бўлгани учун бирон ёкка қараш керак бўлганидан қарар эди, ё жуда кўп маъно ифода қилар эди. Пьер нима қилишини билмай тўхтади-да, етакчиси Анна Михайловнага савол назари билан қаради. Анна Михайловна шошиб-пишиб кўзи билан bemорнинг қўлини кўрсатди ва ўп, деб лаби билан имо қилди. Пьер кўрпага бирон жойим

¹ «Юринг».

Илинимасин, деб бўйини чўзиб Анна Михайловнанинг маслаҳатини бажо келтириди ва беморнинг каттакон, семиз қўлига лабини қўйди. Графнинг на қўли қимирлади ва на юзининг бирон жойи. Пьер яна «нима қилай», деган мазмунда Анна Михайловнага қаради. Анна Михайловна кўзи билан каравотнинг ёнида турган креслони кўрсатди. Пьер итоаткорлик билан креслога ўтирас экан, «тўғри тушундимми», деб унга яна савол назари билан қаради. Анна Михайловна маъқуллаб бош иргади. Пьер ўзининг беўхшовлигидан, йўғон гавдаси кўп жой олишидан ўнғай-сизланиб бўлса керак, яна Миср ҳайкалидай икки қўлини баравар турган тиззасига қўйиб, жони борича ўзини кичик кўрсатишга «тиришиб», қисилиб ўтирас эди. У графга қаради. Граф эса ҳамон Пьер тикка турган чоғида юзи турган ўринга қарап эди. Анна Михайловна ҳозир, ота-бала дийдор кўришувининг сўнгги лаҳзаларида худди юрак-бағри эзилаётгандай бир тусга кирди. Бу ҳол икки минут давом этган бўлса ҳам Пьерга бир соатдай туюлди. Тўсатдан графнинг юзидаги йирик мускуллари билан ажинлари учашцлади. Борган сари қаттиқ учиб, унинг чиройли оғзи қийшайди (Пьер отаси жон беришга нақадар яқин бориб қолганилигини фақат шундагина билди). Қийшайган оғзидан нотайин ва бўғиқ бир товуш эшишилди. Анна Михайловна унинг кўзларига диққат билан қарап, унинг нима демоқчи эканлигини фахмлашга тиришар, гоҳ Пьерни, гоҳ идишдаги ичимликни кўрсатар, гоҳ князъ Василийми деб пичирлаб сўрар ва гоҳ кўрпага имо қилар эди. Беморнинг юзида ва кўзларида бетоқатлик аломати кўринди. У қимирламай турган хизматкорга қарамоқчи бўлиб интилди.

— Бу ёнбошлирига ўирилмоқчилар,— деб шивирлади хизматкор ва графнинг оғир гавдасини кўтариб, юзини деворга буриш учун ўрнидан турди.

Пьер унга ёрдам бергани кўзгалди.

Графни ёнбошига ўигран вақтда унинг бир қўли орқасида мажолисиз қолди, бу қўлни тортиб олиш учун ҳарчанд уринса ҳам бўлмади. Граф бу жонсиз қўлига Пьернинг ваҳима билан қараганини пайқадими ёки сўнгги минутларни ўтказаётган бошига бирон фикр келдими, аввал мажолисиз қўлига, кейин Пьернинг ваҳима босган юзига, яна қўлига қаради-да, юзида худди ўзининг ожизлигига кулгандек ҳозирги афтига ярашмаган хаёл, уқубатли табассум пайдо бўлди. Бу табассумни кўриш билан Пьернинг юраги бирдан орқасига тортиб, бурни ачишди ва кўзига

ёш келди. Беморни деворга қаратиб ётқизиб қўйиши. Бемор чуқур нафас олди.

— Il est assoupi,¹— деди Анна Михайловна, навбатчиликка келаётган княжнани кўриб,— Allons².

Пьер чиқиб кетди.

XXI

Қабулхонада Екатеринанинг сурати остида ўтириб, нима тўғриладир қизгин гаплашаётган князь Василий билан катта княжнадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Улар етакчиси билан келаётган Пьерни кўргач, жим қолиши. Пьернинг назарида княжна ниманидир яширгандай кўринди ва унинг:

— Шу хотинни кўргани кўзим йўқ,— деб шивирлагани эшитилди.

— Catiche a fait donner du thé dans le petit salon деди князь Василий Анна Михайловнага.— Allez, ma pauvre Анна Михайловна, prenez quelque chose, autrement vous ne suffirez pas³.

У Пьерга ҳеч нарса демади-ю, фақат билагини ушлаб меҳр билан сиқиб қўйди. Пьер билан Анна Михайловна petit salon⁴ га кирди.

Доктор Лоррен кичкина ва давра меҳмонхонада чой анжомлари билан совуқ кечки таом турган стол ёнида тикка туриб хитоий пиёлада тез-тез чой ҳўплар экан:

— Il n'y a rien qui restaure, comme une tasse de cet excellent thé russe après une nuit blanche⁵,— дер эди. Шу кечаси граф Безуховникида бўлган ҳамма одамлар стол атрофига тамадди қилгани тўпланишган эди. Пьер ойналар билан кичкина столлар турган бу давра меҳмонхоначани жуда яҳши эслади. Графнинг уйида бўлган балларда танца қилишни билмаган Пьер шу ойнакорли уйда ўтириб, ғал кийимлари кийиб, очиқ бўйинларига бриллиант ва марварид таққан хоҳимлар шу ердан ўтишда аксларини бир неча қилиб кўрсатадиган чароғон ойналарга қарашларини

¹ Хушдан кетди.

² Юринг.

³ Катишиб кичгина меҳмонхонага чой келтиришни буюрди, бориб чой-пой иссангиз бўлар эди, Анна Михайловна, жон ҳам керак ахир.

⁴ кичкина меҳмонхонага.

⁵ Уйқудан қолган одамга бир пиёла яхши рус чойидан фойдалироқ нарса йўқ.

томоша қилишни яхши кўрар эди. Энди ўша ёруғ мәҳмад-хоначани бир жуфт шам хира ёритиб туарар ва бу ярим кечада кичкина столчада чой анжомлари ҳамда тарелкалар тартибсиз ҳолда ётар, ясанмаган, турли-туман одамлар ўзаро шивирлашиб ўтирас, у ҳар бир ҳаракатлари ва ҳар бир сўзлари билан ётоқда нима бўлаётгани билан нима кутилишини ҳеч ким эсидан чиқармаганлигини кўрсатар эди. Пъер жуда оч қолган бўлса ҳам ҳеч нарса емади. У етакчисига савол назари билан қараган эди, унинг оёқ учидаги князь Василий билан катта княжна ўтирган қабулхонага кириб кетаётганини кўрди. Пъер буни ҳам «шундай бўлиши керакдир», деб ўйлаб, бир оздан кейин унинг кетидан борди. Анна Михайловна княжнанинг ёнида туарар ва иккови ҳам қизишган ҳолда бараварига шивирлашиб гапиришар эди.

Княжна ўз бўлмасининг элигини Анна Михайловнанинг юзига ёпган вақтидагидай бир кайфиятда бўлса керак:

— Нима керагу нима керак эмаслигини ўзим биламан, сиз аралашманг, княгиня,— дер эди.

Анна Михайловна княжнага ётоққа киргани йўл бермасдан мулоиймлик билан писандаги қиласр эди.

— Ахир, азизим, княжна, ором олиши керак бўлган шундай минутларда бу нарса бечора тоғангиз учун жуда оғир бўлмайдими? Унинг дунёдан кўз юмаётган вақтида биз мол-дунё тўғрисида гапириб ўтирасак...

Князь Василий креслода оёғини чалмаштириб, эркин бир вазиятда ўтирас, Унинг юзи пирпирад, худди пастга осилиб тушгандай кўринар, лекин бу икки хотинанинг можаросига унча эътибор қилмаётгандай кўринар эди.

— Voyons, ma bonne Anna Mikhaylovna, laissez faire Catiche¹. Граф уни қанчалик яхши кўришини биласиз.

— Бу қоғозда нима ёзилганлигини мен билмайман ҳам,— деди княжна князь Василийга қўлидаги нақшин портфелни кўрсатиб.— Мен шуни биламанки, унинг ҳақиқий васиятномаси катта столда сақланади, буниси эса эсдан чиқиб кетган қоғоз...

Княжна Анна Михайловнанинг ёнидан ўтиб кетмоқчи бўлган эди-ю, у иргиб яна йўлини тўсади.

— Биламан, азизим, биламан, жонгинам княжна! — деди Анна Михайловна худди портфелни ҳали-бери қўйиб

¹ Оббо, азизим Анна Михайловна, қўйинг Катишь билганини. Қиласин.

юбормайдигандек маҳкам ушлаб.— Азизим княжна, мен сиздан илтимос қиласан, айланаб кетай, беморни аянг.
Je vous en conjure ...!¹

Княжна индамади. Фақат портфель устидаги баҳснинг таъсири сезилиб туарди. Агар у ҳозир бирон нарса дегундай бўлса, Анна Михайловнани жуда силтаб ташлаши муқаррар эди. Анна Михайловна портфелни маҳкам ушлаб турган бўлса ҳам мулоим ва ширинсўзлигини қўймас эди.

— Пьер, бу ёққа келинг, дўстим. Қариндошлар кенгашида у ортиқча бўлмаса керак, шундай эмасми, князъ?

— Нимага индамайсиз, топ cousin,— деб княжна бирдан шундай бақирдики, унинг товушини меҳмонхонада ўтирганлар эшишиб, чўчиб тушди.— Аллақаёқдаги одамлар сукилиб, жон берастган беморнинг бўсагасида хархаша қилиб ўтирганда сиз нега индамайсиз? Извогар! — деди-да, княжна ғижиниб, жонининг борича портфелни торти.

Бироқ Анна Михайловна портфелни қўлидан чиқармаслик учун бир неча қадам босди ва унинг қўлини ушлади.

— Oh! — деди князъ Василий таънаомуз ва ҳайрон бўлиб. У ўрнидан турди.— C'est ridicule. Voyons² қўйиб юборинг, сизга айттаётиман,— деди.

Княжна қўйиб юборди.

— Сиз ҳам қўйиб юборинг.

Анна Михайловна унинг гапига қулоқ солмади.

— Мен сизга айттаётиман. Қўйиб юборинг. Мен бутун жавобгарликни ўз бўйнимга оламан. Мен кириб сўрайман. Мен... Бўлди энди.

— Mais, топ prince,³— деди Анна Михайловна,— шундай улуғ таинстводан кейин қўйинг,— бир оз ором олсин. Мана Пьер, қани, сиз нима дейсиз,— деб Пьерга мурожаат қилди. Пьер бу чоғ буларга яқин келиб, ниҳоятда дарғазаб ва ҳар қандай андишани йигиштириб қўйган княжнанинг башарасига ва князъ Василийнинг пирпираб учётган юзига ҳайрон бўлиб қараб туар эди.

— Шуни эсдан чиқармангки, бунинг ҳамма оқибатларига ўзингиз жавобгарсиз,— деди князъ Василий қовоини солиб,— нима қилаётганингизни ўзингиз ҳам билмайсиз.

¹ Айланаб кетай...

² Айб эмасми. Қўйиб юборинг.

³ Қўйинг, князъ.

— Разил хотин! — деб қичқирди да, княжна бирдан Анна Михайловнага ташланди ва портфелни унинг қўлидан тортиб олди.

Князъ Василий бошини қўйи солиб қўл силтади.

Шу пайт Пьер анчадан бери қараб ўтирган ва ҳамиша секин очиладиган ўша даҳшатли эшик бирдан тарақлаб очилиб деворга урилди-ю, ўртанча княжна югурни чиқди.

— Бу нима қилганларинг! — деди жони чиқиб,— *Tl's'en va e'f vous me laissez seule*¹.

Катта княжнанинг қўлидан портфели тушиб кетди. Анна Михайловна дарров энганиб, талаш бўлган бу нарсани олди-ю, чопиб ётоқقا кириб кетди. Катта княжна билан князъ Василий эс-хушларини ўнглаганларидан сўнг унинг кетидан киришди. Орадан бир неча минут ўтгач, ҳаммадан бурун катта княжна ранги оқарган ва суроби тортилган, остки лабини тишлиган ҳолда чиқди. Унинг қўзи Пьерга тушганда юзида қаттиқ ғазаб акс этди.

— Мана, муродингизга етдингиз, шунга мунтазир эдингиз,— деди.

У йиғлаб юборди да, юзини рўмолча билан беркитиб, жадаллаганича уйдан чиқиб кетди.

Княжнадан кейин князъ Василий чиқди. У гандираклаб Пьер ўтирган диван ёнига борди да, ўзини диванга ташлаб, қўзини қўли билан беркитди. Пьер унинг ранги оқариб кетганлигини, жағи худди безгак тутгандай титраётгандигини пайқади.

— Оҳ, дўстим! — деди у Пьернинг тирсагидан ушлаб: унинг товушида шундай бир самимият ва маҳзунлик аломати бор эдики, буни Пьер илгари ҳеч қачон пайқамаган эди.— Биз қанча-қанча гуноҳлар қиласмиш, қанча-қанча ёлғон гапирамиз, булар ҳаммаси нима учун? Мен элликдан ошдим, дўстим... Мен ҳам... Ўлим келгандан кейин ҳеч џарсанинг кераги қолмайди. Ўлимдан қутулиб бўлмайди.— Князъ Василий йиғлаб юборди. Анна Михайловна ҳаммадан кейин чиқди. У аста-секин қадам босиб, Пьернинг олдига келди.

— Пьер! — деди.

Пьер унга савол назари билан қаради. Анна Михайловна унинг юзига кўз ёшларини томизиб, пешонасидан ўлди ва бирпас жим қолди.

— *Il n'est plus...*²

¹ У ўлабтипти, сизлар мени ёлғиз қолдирасизлар.

² Оламдан ўтди...

Пъер унга кўзойнаги орқали қаради.

— Allons, je vous reconduirai. Tâchez de pleurer. Rien ne soulage, comme les larmes.¹

Анна Михайловна Пъерни қоронғи меҳмонхонага олиб кирди. Пъер бу ерда ҳеч ким кўрмаслигидан хурсанд эди.

Анна Михайловна қайтиб келганида, у бошини қўлига қўйиб маст уйқуда ётар эди.

Эртасига эрталаб Анна Михайловна Пъёрга шундай деди:

— Oui, mon cher, c'est une grande perte pour nous tous. Je ne parle pas de vous. Mais dieu vous soutiendra, vous êtes jeune et vous voilà à la tête d'une immense fortune, je l'espére. Le testament n'a pas été encore ouvert. Je vous connais assez pour savoir que cela ne vous tournera pas la tête, mais cela vous impose des devoirs, et il faut être homme.²

Пъер индамади.

— Peut-être plus tard je vous dirai, mon cher, que si je n'avais pas été là, dieu sait ce qui serait arrivé. Vous savez mon oncle avant-hier encore me promettait de ne pas oublier Boris. Mais il n'a pas eu le temps. J'espère, mon cher ami, que remplirez le désir de votre père.³

Пъер ҳеч нарсага тушунмасдан хижолат тортиб қизарив, княгиня Анна Михайловнага қаради. Анна Михайловна Пъер билан гапланганидан сўнг Ростовларникига бориб ётди. Эртасига эрталаб Ростовларга ва бошқа ҳамма танишибилишларига граф Безухов ўлимининг тафсилотини гапириб берди. У графнинг қандай ўлганини ҳикоя қилиб, ўзининг ҳам шу хилда ўлишни орзу қилганлигини, графнинг сўнгги дамлари фақат кишининг юрагини эзишигина эмас, балки ибратбахш бўлганини, ота-боланинг қандай

¹ Юринг, мен сизни олиб кирай. Йиғлашга ҳаракат қилинг: ҳеч нарса кўз ёшидай кишининг юрагини бўшатмайди.

² Шундоқ, дўстим. Бу сизнинг учунгина эмас, ҳаммамиз учун ҳам жуда зўр қайғу. Худо сизга сабр беради, сиз ёшсиз, мана энди умид қиласманки, сиз бу молу дунёга эга бўласиз. Васиятномани ҳали ҳеч ким очиб кўргани йўқ. Мен сизни яхши биламан ва ишонаманки, бу нарса сизнинг бошингизни айлантириб қўймас. Бу сизнинг зиммангизга анча вазифалар юклайди. Мард бўлишингиз керак.

³ Мен ўша ерда бўлмаганимда, худо билади, нималар бўлмас эди, мен буни сизга кейин айтib бераман. Биласизми, тогам бундан уч кун бурун Борисга ҳам бирон нарса қолдиришни менга вайда қиласан эди, лекин бирдан аҳволи оғирлашиб, айта олмай қолди. Умид қиласманки, отангизнинг хоҳишини бажо келтирасиз, дўстим.

видолашганини йиғламасдан тилга олиб бўлмаслигини айтди: у, шу даҳшатли минутларда ота билан боланинг қайси бири ўзини яхши тутганлигини била олмапти: сўнгги минутда ҳаммани бир-бир эслаган, ўғлига одамнинг юрак бағрини эзадиган сўзлар айтган отами ёки кўрган киши ачинадиган, ғам-койишдан не аҳволда бўлса ҳам ўлим тўшагида ётган отасини хафа қилмаслик учун қайғусини яширишга ҳаракат қилган ўғлими. C'est pénible, mais cela fait du bien; ça élève l'âme de voir des hommes, comme le vieux comte et son digne fils,¹ — дерди Анна Михайлсвна. Княжна билан князъ Василийнинг қилган ишлари тўғрисида ҳам гапирди-ю, лекин буни маъқулламасдан жуда эҳтиёт билан шивирлаб гапирди.

XXII

Князъ Николай Андреевич Болконскийнинг Лисие Горидаги қўрғонида шу кунлари ёш князъ Андрейнинг княгиня билан келишини кутишар эди: лекин бу кутиш кекса князънинг ҳовлисидағи кундалик ҳаёт тартибини сира бузмаган эди. Киборлар доирасида le roi de Prusse² деб лақаб қўйилган генерал-аншеф князъ Николай Андреевич подшо Павел даврида қишлоққа бадарға қилингандан кейин, қизи княжна Марья ва унинг компаньонкаси m-Me Bourgiennе³ билан Лисие Горидан ҳеч қаёққа чиқмасдан истиқомат қиласр эди. Гарчи янги подшо бўлса ҳам князъ: «Менга ҳеч ким, ҳеч нарса керак эмас, агар мен бирорвга керак бўлсан, Москвадан Лисие Гори юз эллик чақирим йўл, ўзи келади», деб қишлоқдан чиқмас эди. У шундай дер эди: инсонда бўладиган нуқсонларнинг икки манбай бор: бири — бекорчилик, бири — хурофот: инсонда икки фазилат бор: бири — фаолият, бири — ақл. У қизини тарбиялаш билан ўзи машғул бўлар ва унда икки асосий фазилатни ўстириш учун унга алгебра билан геометриядан дарс берар ва унинг бутун кунини турли машғулотларга тақсим қиласр эди. Унинг кўзи ҳамма вақт гоҳ хотирот ёзиш, гоҳ олий математикадан масалалар ҳал қилиш, гоҳ дастгоҳда тамакидонлар ясаш, гоҳ боғида ишлаш ва мулкида ҳеч қачон тўхтамаган бинокорлик ишларини кузатиш билан машғул бўлар эди. Фаолият учун энг муҳим шарт — тар-

¹ Бу ҳол жуда оғир, лекин ибратли. граф билан унинг муносиб ўғлидек кишиларни кўрганингда, қалбинг олижаноб ҳисларга тўлади.

² Пруссия қироли.

³ мамзель Буръен.

тиб бўлганлиги учун тартиб ҳам унинг турмушида энг мунтазам даражага етказилган эди. Унинг овқатга чиқиши маълум шарту шароитда бўлиб, соатигина эмас, ҳатто минути ҳам муайян эди. У ўз атрофидаги одамлар, қизидан тортиб то хизматкоригача, ҳаммага берисоя ва доим қаттиқ-қўл эди, шунинг учун гарчи кўнгли қаттиқ бўлмаса ҳам одамларда ўзига нисбатан шу қадар қўрқув ва эҳтиром ҳисси туғдирган эдики, энг шафқатсиз одамлар ҳам бунга осонликча эриша олмас эди. У гарча истеъро берган генерал-аншеф бўлиб, давлат ишида ҳозир ҳеч қандай аҳамияти бўлмаса ҳам ўзи яшаб турган губерниядаги ҳар бир амалдор унинг ҳузурига келиши ва унинг архитектори, боғбонидек ёки қизи княжна Марьядек унинг муайян соатда баланд шифтли официантлар бўлмасига чиқишига мунтазир бўлиб ўтиришни ўзининг бурчий ҳисоблар эди. Қабинетнинг баланд эшиги очилиб, упа сепилиб ясама соч кийган, қўллари кичкина ва озғин, баъзан тумшайган вақтида маъноли ва чақнаб турадиган кўзларини беркитиб қўядиган оқиши қошлари осилган ўрта бўйли чол намоён бўлганда официантлар бўлмасида ўтирган ҳар бир кишини салобат босар эди.

Князь Андрей хотини билан келадиган куни княжна Марья эрталаб, одатдагича, машғулот соатида отасига салом бергани официантлар бўлмасига кирди-ю, юраги орзиқиб кетди ва ичидан дуо ўқиди. У ҳар куни отасининг олдига киришда бугунги кўришиш беғурбат ўтишини тилаб дуо ўқир эди.

Официантлар бўлмасида ўтирган, упа қўйган кекса хизматкор оҳиста ўрнидан туриб секин: «Марҳамат», деди.

Ичкаридан дастгоҳнинг бир қиёмда фириллаган товуши эшитилар эди. Княжна енгил ва равонгина очилган эшикдан юраги гуп-гуп уриб кирди-ю, эшик олдидা тўхтади. Дастгоҳда ишлаб турган князь қайрилиб бир қаради-да, яна ишини қиласкерди.

Каттакон кабинет, афтидан, ҳамма вақт керак бўлиб турадиган турли-туман нарсалар билан тўла эди. Китоб билан планлар турган катта стол, калитлари қулфида турган ойнакли баланд китоб жавонлари, очиқ дафтарлар турган баланд, тикка туриб ёзиладиган стол, асбоб-ускуналар турган ва атрофига қириндилар сочилган ҳарротлик дастгохи — ҳаммаси чолнинг муттасил ҳар хил ишлар билан хийла дурустгина машғул бўлиб туришини кўрсатар эди. Нўайча зардўзи этик кийган кичкина оёғининг ҳарака-

тига, ориқ ва томирлари бўртиб чиқсан кўлларининг дастгоҳда маҳкам туришига қараганда чолнинг ҳали хийла бардам ва тетиклиги кўриниб турар эди. У дастгоҳни бир неча марта айлантириди-да, оёгини тепкидан олди, исканани артиб, дастгоҳга қоқилган чарм халтага солди ва стол ёнига келиб қизини чақирди. У ҳеч қачон болаларини чўқинтириб, дуо қилиб ўтирмас эди, шунинг учун қизига ҳали соқоли қирилмаган юзини тутди, унга бошдан-оёқ жиддий ва шу билан бирга меҳрибонлик билан синчиклаб қаради-да:

— Яхшимисан?.. Хўш, қани ўтири,— деди.

У ўз қўли билан ёзилган геометрия дафтарини олиб оёғи билан креслони сурди.

У дафтарни тез-тез варақлаб, қаттиқ тирноғи билан бир параграфдан иккинчи параграфгача чизди-да:

— Эрталик сабоқ! — деди.

Княжна дафтарининг устига энгашди.

— Шошма, сенга хат бор,— деди-да, чол бирдан, стол устига қадалган халтачадан хотин кишининг қўли билан ёзилган конвертни олиб, столга ташлади.

Княжна хатни кўриб, қизариб кетди. У шошиб-пишиб хатни олди-ю, энгашиб кўз югуртириди.

— Элоизаданми? — деди князъ ва ҳануз мустаҳкам бўлган сарфиш тишларини кўрсатиб иржайди.

— Ҳа, Жюлидан,— деди княжна, отасига ҳайиқиброқ қараб ва ҳайиқиброқ илжайиб.

— Яна иккита хатни сенга ўқимасдан бераману, учинчисини албатта ўқиб кўраман,— деди князъ жиддийлик билан: — кўп беҳуда нарсалар ёзаётгандирсизлар, деб кўрқаман. Учинчисини албатта ўқийман.

Княжна яна ҳам қизариб, хатни отасига узатар экан:

— Мана буни ҳам ўқий қолинг, топ рёге¹,— деди.

— Учинчисини дедим-ку, учинчисини,— деб жеркиб берди князъ ва хатни нари суриб, столга тирсагини қўйди-да, геометрия дафтарини олди.

Чол бир қўли билан қизи ўтирган креслонинг суюнчини ушлаб, унинг олдида турган дафтарга энгашди-да:

— Хўш, бекач,— деб гап бошлади. Княжна ўзига кўпдан маълум бўлган тамаки ҳиди ва қариларга хос ўткир ҳид ичиди қолиб кетгандай бўлди.— Хўш, бекач, мана бу учбурчаклар ўхшаш учбурчаклар: мана, қара: *аъс бурчаги...*

Княжна яқинида ўтирган отасининг чақнаб турган

¹ дада.

кўзларига қўрқиб қарап, қизарап, отасидан шу қадар қўрқар эдики, унинг айтатган гаплари нақадар очиқ ва равшан бўлмасин, қулоғига кирмаслиги кўриниб турар эди. Айб муаллимдами ё шогирддами, ишқилиб, ҳар куни шу нарса такрор бўлар эди: княжнанинг кўзлари тинади, ҳеч нарсани кўра олмайди ва эшита олмайди, фақат рўпарасида турган кекса отасининг озгин юзини кўради, унинг нафас олишини сезади ва ҳидини туяди, холос: фақатгина кабинетдан тезроқ чиқиб кетиб масалани ташқарида ўз фаҳми билан тушуниб олиш тўғрисидагина ўйларди. Чолнинг эса жони чиқар эди, у ўтирган креслони тарақлатиб гоҳ илгарига, гоҳ кейинга сурар, тутақишиб кетмаслик учун ўзини босишга уринар, лекин ҳамма вақт деярли тутикар, сўкинар ва баъзан дафтарни улоқтириб ташлар эди.

Княжна янгилишиб жавоб берди.

Князъ дафтарни суриб ташлаб, жаҳл билан тескари ўгирилар экан:

— Сенинг миянг бор деб бўладими! — деб бақирди, лекин дарҳол ўрнидан туриб, нари-бери юрди-да, княжнанинг сочини силаб яна ўтири.

У креслосини яқинроқ суриб яна тушунтира кетди.

— Ярамайди, княжна, ярамайди,— деди чол княжна олган сабоқ ёзилган дафтарни ёпиб чиқиб кетмоқчи бўлганда.— Математика буюк иш, бекачим. Мен сенинг биздаги бир хил эси паст ойим пошшохонлардай бўлишингни истамайман. Ҳаракатда баракат деган гап бор. Машақат торсанг муродга етасан. (У княжнанинг юзига секин уриб қўйди.) Бошинг беҳуда нарсалардан холи бўлади.

Княжна чиқиб кетмоқчи эди-ю, чол қўлини кўтариб уни тўхтатди-да, баланд столнинг устидан ҳали кесилмаган янги бир китобни олиб:

— Мана, Элиозанг сенга аллақандай «Қалиди асрор» юборибди. Диний китоб. Менинг ҳеч кимнинг эътиқоди билан ишим йўқ... Кўриб чиқдим. Ма. Бор энди, бор.

У княжнанинг елкасига қоқди-да, уни чиқариб эшикни беркитиб олди.

Княжна Марья ўз бўлмасига юзидан камдан-кам арийдиган ва хунук, дардчил юзини яна ҳам хунукроқ қилиб кўрсатадиган маъюс ҳамда қўрқкан бир қиёфада қайтиб келди. Кичик-кичик суратлар қўйилган, китоб ва дафтарлар уйилиб ётган ёзув столи ёнига қадар бетартиб эди. У геометрия дафтарини қўйиб, конвертни сабрсизлик билан очди. Хат унинг болаликдан энг яқин дугонаси бўл-

ган, она-бона Ростовларнинг именинасига борган Жюли Карагинадан эди.

Жюли бундай деб ёзган эди:

«Chère et excellente amie, quelle chose terrible et effrayante que l'absence! J'ai beau me dire que la moitié de mon bonheur est en vous, que malgré la distance qui nous sépare, nos coeurs sont unis par des liens indissolubles; le mien se évolte contre la destinée, et je ne puis, malgré les plaisirs et les distractions qui m'entourent, vaincre une certaine tristesse caché que je ressens au fond du cœur depuis notre séparation. Pourquoi ne sommes-nous pas réunies, comme cet été dans votre grand cabinet sur le canapé bleu, le canapé à confidences? Pourquoi ne puis-je, comme il y a trois moi, puiser de nouvelles forces morales dans votre regard si doux, si calme et si pénétrant, regard que j'aimais tant et que je crois voir devant moi quand je vous écrits».¹

Княжна Марья хатни шу ергача ўқиди-ю, уф тортиб ўнг томонида турган катта ойнага қаради. Ойнада хунуккина ва заиф қоматини, озғин юзини кўрди. Ҳамма вақт маҳзун бўлган кўзлари ҳозир ойнадаги аксига айниқса ғамгин боқар эди. Княжна «Бу қиз тилёғламалик қиляпти», деб ўйлади ва ойнадан ўғирилиб хатни ўқишда давом этди. Бироқ Жюли тилёғламалик қилгани йўқ эди: ҳақиқатан княжнанинг кўзлари шаҳло ва нурли бўлиб (у кўзларидан иссиқ нур баъзан барқ уриб чиққандай кўринар эди), шу қадар чиройли эдики, юзининг хунуклигига қарамасдан, бу кўзлар кишининг диққатини тортар эди. Лекин княжна кўзларининг жозибали эканини ҳеч қачон кўрмаган, чунки бу кўзлар ўзи тўғрисида ўйламаган чоғларида гина жозибали бўлар эди. Ойнага қарагани замон унинг ҳам юзи ҳамма ойнага қараган одамларнинг юзидаи зўрзўраки, файритабийи, хунук бир ҳолатга кирап эди. Княжна ўқишда давом этди:

¹ Азиз ва бебаҳо дўстим, жудолик нақадар оғир ва ёмон нарса. Ўзимга ҳарчанд жоним ва бахтимнинг ярми сиз, орамиз узоқ бўлса ҳам, кўнглимиз риштаси пайваста деб тасалли берсан ҳам бу кўнгил тақдирга қарши исён қиласи, кўнглимни хуш қиласидан ва мени овутадиган нарсалар кўп бўлса ҳам айрилишганимиздан бери кўнглимда бўлган пинҳоний фуссани сира енга олмайман. Нега ўтган ёздаги сингари бирга эмасмиз-al Сизнинг катта кабинетингизда кўк диван, «сир айтиш» диванида ўтирганимиз қандай яхши эди. Нега мен бундан уч ой бурингидай сизнинг ювош, осуда, ўткир, ўзим яхши кўрадиган ва шу сатрларни ёзётганимда ҳам кўз олдимдан кетмаган қарашла рингиздан яна маънавий қувват ололмайман?

«Tout Moscou ne parle que guerre. L'un de mes deux frères est déjà à l'étranger, l'autre est avec la garde qui se met en marche vers la frontière. Notre cher empereur a quitté Pétersbourg et, à ce qu'on prétend, compte lui-même exposer sa précieuse existence aux chances de la guerre. Dieu veuille que le monstre corsicain, qui détruit le repos de l'Europe, soit terrassé par l'ange que le tout-puissant, dans sa miséricorde, nous a donné pour souverain. Sans parler de mes frères, cette guerre m'a privée d'une relation des plus chères à mon cœur. Je parle du jeune Nicolas Rostoff qui avec son enthousiasme n'a pu supporter l'inaction et a quitté l'université pour aller s'enrôler dans l'armée. Eh bien, chère Marie, je vous avouerai, que, malgré son extrême jeunesse, son départ pour l'armée a été un grand chagrin pour moi. Le jeune homme, dont je vous parlais cet été, a tant de noblesse, de véritable jeunesse qu'on rencontre si rarement dans le siècle où nous vivons parmi nos vieillards de vingt ans Il a surtout tant de franchise et de cœur. Il est tellement pur et poétique, que mes relations avec lui, quelque passagères qu'elles fussent, ont été l'une des plus douces jouissancee de mon pauvre cœur, qui a déjà tant souffert. Je vous raconterai un jour nos adieux et tout ce qui s'est dit en partant. Tout cela est encore trop frais. Ah! chère amie, vous êtes heureuse de ne pas connaître ces jouissances et ces peines si poignantes. Vous êtes heureuse, puisque les dernières — sont ordinairement les plus fortes! Je sais fort bien que le comte Nicolas est trop jeune pour pouvoir jamais devenir pour moi quelque chose de plus qu'un ami, mais cette douce amitié, ces relations si poétiques et si pures ont été un besoin pour mon cœur. Mais n'en parlons plus. La grande nouvelle du jour qui occupe tout Moscou est la mort du vieux comte Bézoukhov et son héritage. Figurez-vous que les trois princesses n'ont reçu que très peu de chose, le prince Basile rien, est que c'est M. Pierre qui a tout hérité, et qui par-dessus le marché a été reconnu pour fils légitime, par conséquent comte Bézoukhov et possesseur de la plus belle fortune de la Russie. On prétend que le prince Basile a joué un très vilain rôle dans toute cette histoire et qu'il est reparti tout penaud pour Pétersbourg.

Je vous avoue que je comprends très peu toutes ces affaires de legs et de testament; ce que je sais, c'est que depuis que le jeune homme que nous connaissons tous sous le nom de M. Pierre tout court est devenu comte Бэзухов et pro-

fesseur de l'une des plus grandes fortunes de la Russie. Je m'amuse fort à observer le changement de ton et des manières des mamans accablées de filles à marier et des demoiselles elles-mêmes à l'égard de cet individu qui, par parenthèse, m'a paru toujours être un pauvre sire. Comme on s'amuse depuis deux ans à me donner des promesses que je ne connais pas le plus souvent, la chronique matrimoniale de Moscou me fait comtesse Безухова Mais vous sentez bien que ne me soucie nullement de le devenir. A propos de mariage, savez-vous que tout dernièrement la tente en général Anna Mikhaylovna m'a confié sous le sceau du plus grand secret un projet de mariage pour vous. Ce n'est ni plus ni moins que le fils du prince Basile, Anatole, qu'on voudrait ranger en le mariant à une personne riche et distinguée, et c'est sur vous qu'est tombé le choix des parents. Je ne sais comment vous envisagerez la chose, mais j'ai cru de mon devoir de vous en avertir. On le dit très beau et très mauvais sujet; c'est tout ce que j'ai pu savoir sur son compte.

«Mais assez de bavardage comme cela. Je finis mon second feuillet, et maman me fait chercher pour aller dîner les Apraksines. Lisez le livre mystique que je vous envoie et qui fait fureur chez nous. Quoiqu'il y ait des choses dans ce livre difficiles à atteindre avec la faible conception humaine, c'est un livre admirable dont la lecture calme et élève l'âme. Adieu. Mes respects à monsieur votre père et mes compliments à m—elle Bourienne. Je vous embrasse comme je vous aime.

J u l i e.

P. S. Donnez-moi des nouvelles de votre frère et de sa charmante petite femme.»¹

Княжна ўйланиб туриб, кулимсиради (шу билан бирга, чиройли кўзлари нур сочиб ҳусн берган юзи буткул ўзгарилиб кетди) ва бирдан ўриидан турди-ю, салмоқли қадам ташлаб, стол ёнига келди. Қоғоз олиб тез-тез ёза бошлади. Хатга шундай жавоб берди:

¹ Бутун Москва нуқул уруш тўғрисида гапиради. Иккала акамдан бири аллақачон чет элда, иккинчиси эса чегарага йўл олган гвардияда. Мехрибон шаҳаншоҳимиз Петербургни ташлаб, одамларнинг айтишига қараганда, азиз жонларини уруш тасодифларига дучор қилмоқчи эмишлар. Илоҳим, худойи таолонинг марҳамати билан бизга ҳукмдор бўлган фариштамиз Европани алғов-далғов қилган корсикалик ўшадевни ер билан яксон қилсин. Бу уруш мени акаларимдан ташқарӣ,

«Chère et excellente amie. Votre lettre du 13 m'a causé une grande joie. Vous m'aimes donc toujours, ma poétique Julie. L'absence dont vous dites tant de mal, n'adonc eu son influence habituelle sur vous. Vous vous plaignez de l'absence — que devrai — je dire moi si j'osais me plaindre, privée de tous ceux qui me sont chers? Ah! si nous n'avions pas la réligion pour nous consoler, la vie serait bien triste. Pourquoi me supposez vous un regard sévère quand vous me parlez de votre affection pour le jeune homme? Sous ce rapport je ne suis rigide que pour moi. Je comprends ces sentiments chez les autres et si je ne puis approuver ne les ayant jamais ressentis, je ne les condamne pas. Il me paraît seuzetment que l'amour chrétien, l'amour du prochain l'amour pour ses ennemis est plus méritoire, plus doux et plus beau, que ne le sont les sentiments que peuvent inspirer les beaux yeux d'un jeune homme à une jeune fille poétique et aimante comme vous.

La nouvelle de la mort du comte nous est parvenue avant votre lettre, et mon père en a été très affecté. Il dit que c'était l'avant — dernier représentant du grand siècle, et qu'à

жонажон бир дўстимдан ҳам айрди. Мен ёш Николай Ростовни айтадибман, бу ғайратли йигит ғайратига чидай олмай университетни ташлаб, армияга кетди. Ростини айтсан, азизим Марья, гарчи Ростов жуда ёш бўлса ҳам унинг армияга кетиши мени зўр қайғуга солди. Ўтган йил сизга айтганим бу ёш йигит шу қадар олижаноб, шу қадар қувноқки, асримиздаги йигирма яшар чоллар орасида бундай йигит жуда камдан-кам учрайди. У ниҳоятда очиқ, чинакам калб эгаси. Унинг қалби шу қадар соғ ва гўзал ҳисларга тўлаки, мен уни кўп кўрмаган бўлсан ҳам у ҳалитдан шунча жафо чеккан шўрлик юрагимнинг зўр қувончларидан бири бўлиб қолган эди. Вақти келганда мен сизга қандай хайрлашганимизни, хайрлашганда бир-бirimizga нималар деганимизни айтиб бераман, ўша кун ҳануз кўз слидимда... Ох! Азиз дўстим, жонга ўт ёқадиган бу лаззатларни, юракни ўртайдиган бу кулфатларни бошдан кечирмабсиз—сиз баҳтлисиз. Сиз баҳтлисиз, чунки ҳамма вақт кулфат лаззатидан кўра кучлироқ бўлади. Граф Николай билан орамизда фақат дўстликдан бошқа бирон нарса бўлиши учун унинг ҳали жуда ёш эканлигини яхши биламан. Лекин бу лаззат Сахш дўстлик, бу қадар гўзал ва бу қадар самимий муносабатлар қалбимнинг матлаби эди. Хайр, бу гапни бас қиласай.

Хозир бутун Москвада шов-шув бўлган энг муҳим янгилик—кекса граф Безуховнинг вафоти-ю, ундан қолган мерос. Буни қарангки, уч киянигага арзимаган нарса тегипти-ю, князъ Василийга ҳеч нарса тегманди. Пъер эса ҳамма нарсага ворис бўлиб, бунинг устига, графининг қонуний ўғли, яъни граф Безухов деб эътироф қилиниб, Россиядаги энг катта бойликнинг эгаси бўлиб ўтирибди. Одамларнинг айтишинга қараганда, князъ Василий бу ишларда жуда ҳам қабиҳ роль ўйнолти ва Петербургга юзи шувут бўлиб жўнаб кетипти. Ростини

présent c'est son tour; mais qu'il fera son possible pour que son tour vienne le plus tard possible. Que dieu nous garde de ce terrible malheur! Je ne puis partager votre opinion sur Pierre que j'ai connu enfant. Il me paraissait toujours avoirs un coeur excellent, et c'est la qualité que j'estime le plus dans les gens. Quant à son héritage et au rôle qu'y a jpué le prince Basile, c'est bien triste pous tous les deux. Ah! chère amie, la parole de notre divin sauveur qu'il est plus aisé à un chameau de passer par le trou d'une aiguille, qu'il ne l'est à un riche d'entrer dans le royaume de dieu, cette parole est terriblement vraie; je plains le prince Basile et je regrette encore davantage Pierre. Si jeune et accablé de cette richesse, que de tentations n'aura-t-il pas à subir! Si on me demandait ce que je désirerais le plus au monde, ce serait d'être plus pauvre que le plus pauvre des mendiants. Mille grâces, chère amie, pour l'ouvrage que vous m'envoyez, et qui fait si grande fureur chez vous. Cependant, puisque vous me dites qu'au milieu de plusieurs

---

айтсам, мен бунақа васиятнома ишларига унча тушуна олмайман: фақат шунни биламанки, ўша бизлар шунчаки, Пьер деб билган ёш йигит граф Безухов бўлиб, Россиядаги энг яхши мулклардан бирига ега бўлганидан бўён бўйн етган қизи бор оналадонинг унинг тўғрисидаги гаплари ва су қизларнинг (кулорингизга айтай) мен ҳеч қачон назару писанд қилмаган бу жанобга муносабатлари ўзгариб қолди, шунга завқ қилиб ўтирибман. Икки йилдан бери ҳамма менга кубъ топиш билан овора бўлиб юрган эди (бу кубъларнинг кўпини мен билмайман), энди Москвада келин-куёв тўғрисидаги мишишлар менинг графиня Безухова қилиб қўйди. Лекин ўзингиз биласиз, менинг бунга ҳеч хоҳишим ўйқ. Ҳа, айтгандай, кубъ тўғрисида хабарингиз борми, яқинда ҳаммамизнинг холамиз Анна Михайловна сизни кўёвга беришмоқчи эканликларини менга қаттиқ сир тутиб айтди. Биласизми, кубъ князъ Василийнинг ўғли Анатоль эмиш, ота-онаси уни қаторга киргизмоқчи бўлиб, бой ва аслзода қизга уйлантироқчи экан. Келинликка ота-онаси сизни муносаб кўришипди. Бу ишга сиз қандай қарашингизни билмайману лекин бундан сизни хабардор қилиб қўйишини ўзимнинг бурчим деб билдим. Одамларнинг айтишига қараганда, бу йигит жуда чиройли, лекин кўп бебош эмиш. Унинг тўғрисида билганим шу.

Хайр, шунча эзмалик ҳам етар. Иккинчи саҳифа ҳам тўлди. Апраксинларнига зиёфатга борамиз, деб онам чақиртириптилар.

Сизга мистикадан бир китоб юбораётиман, ўқинг. Бу китоб бизларга жуда маъқул бўлди. Бунда гарчи инсоннинг ожиз ақли осонлик билан етмайдиган жойлари бўлса ҳам, ҳар қалай, жуда яхши китоб. Бу китобни ўқиганда кишининг қалби таскин топади ва юксак ҳисларга тўлади. Хайр. Киблагоҳингиз ва мамзель Буръенга саломимни етказинг. Чин кўнглимдан сизни қучоқлаб қоламан.

Жюли.

P.S. Акангиз ва унинг гўзал хотини тўғрисида ёзинг.

bonnes choses il y en a d'autres que la faible conception humaine ne peut atteindre, il me paraît assez inutile de s'occuper d'une lecture inintelligible; qui par là même, ne pourrait être d'aucun fruit. Je n'ai jamais pu comprendre la passion qu'ont certaines personnes de s'embrouiller l'entendement, en s'attachant à des livres mystiques, qui n'élèvent que des doutes leurs esprits, exaltent leur imagination et leur donnent un caractère d'exagération tout-à fait contraire à la simplicité chrétienne. Lisons les apôtres et l'Evangile. Ne cherchons pas à pénétrer ce que ceux-là renferment de mystérieux, car, comment oserions-nous, misérables pécheurs que nous sommes, prétendre à nous initier dans les secrets terribles et sacrés de la providence, et que nous portons cette dépouille charnelle, qui élève entre nous et l'éternel un voile impénétrable? Bornons — nous donc à étudier les principes sublimes que notre divin sauveur nous a laissé pour notre conduite ici — bas; cherchons à nous y conformer et à les suivre, persuadons-nous que moins nous donnons d'essor à notre faible esprit humain et plus il est agréable à dieu, qui rejette toutes science ne venant pas de lui; que moins nous cherchons à approfondir ce qu'il lui a plu de dérober nous en accordera à notre connaissance, et plutôt il nous en accordera la découverte par son divin esprit.

Mon père ne m'a pas parlé du pretendant, mais il m'a dit seulement qu'il a reçu une lettre et attendait une visite du prince Basile Pour ce qui est du projet de mariage qui me regarde, je vous dirai, chère et excellente amie, que le mariage, selon moi, est une institution divine à laquelle il faut se conformer. Quelque pénible que cela soit pour moi, si le tout—puissant m'impose jamais les devoirs d'épouse et de mère, je tâcherai de les remplir aussi fidélement que je le pourrai, sans m'inquiéter de l'examen de mes sentiments à l'égard de celui qu'il me donnera pour époux.

J'ai reçu une lettre de mon frère qui m'annonce son arrivée à avec sa femme. Ce sera une joie de courte durée, puisqu'il nous quitte pour prendre part à cette malheureuse guerre, à laquelle nous sommes entraînés dieu sait comment et pourquoi. Non seulement chez vous, au centre des affaires et du monde on ne parle que de guerre, mais ceci, au milieu de ces travaux champêtres et de ce calme de la nature que les citadins se représentent ordinairement à la campagne, les bruits de la guerre se fondent entendre et sentir péniblement.

Mon père ne parle que marche et contremarche, choses aux-
quelles je ne comprends rien; et avant — hier en faisant ma
promenade habituelle dans la rue du village, je fus témoin
d'une scène déchirante... C'était un convoi des recrues enro-
lés chez nous et expédié pour l'armée... Il fallait voir l'état
dans lequel se trouvaient les mères, les femmes, les enfants
des hommes qui partaient et entendre les sanglots des uns
et des autres! On dirait que l'humanité a oublié les lois de
son divin sauveur qui prêchait l'amour et le pardon des
offenses, et qu'elle fait consister son plus grand mérite dans
l'art de s'entretuer.

Adieu, chère et bonne amie, que notre divin sauveur et
sa très sainte mère vous aient en leur sainte et puissante
garde.

М а г и е». ¹

---

¹ Азиз ва бебаҳо дўстим. Сизнинг 13—да ёзган хатингизни олиб,
ниҳоятда хурсанд бўлдим. Сиз мени ҳануз яхши кўрар экансиз, гўзалим
Жюли. Демак, сиз бу қадар ёмонлаган жудолик сизга одатдагича
таъсир қилмаптики, мени унутмабсиз. Жудоликдан сиз шикоят қилсан-
гиз, энг яқин ёру дўстларимдан айрилган мен нима десам бўлади? Оҳ,
бизга дин тассали бўлмаса, умримиз қайғуда ўтар экан. Нега ўзин-
гизга ёққан йигит тўғрисида гапирганингизда мени бу ҳисларга бе-
гона деб ўйлайсиз? Мен фақат ўзимга қолгандагина бу ҳисларга бегона-
ман. Мен бошқаларда бўлган бу ҳисларни фаҳмлайман, ҳеч қачон бошдан
кечирмаганим учун маъқуллай олмасам ҳам уларни сира айб ҳисобламай-
ман. Лекин, менингча, християннинг ўз яқинига бўлган муҳаббати,
душманини бўлган муҳаббати йигитнинг ажойиб кўзлари сиздай гўзал
ва севгувчи қизларда пайдо қиласидиган ҳислардан афзалроқ, қувончили-
роқ ва яхшироқ деб биламан.

Граф Безухов ўлганлиги хабари бизга сизнинг хатингиздан илгари-
роқ етиб келди, отамга жуда таъсир қилди. У киши: «Граф буюк аси-
мизнинг сўнгги икки намояндасидан бири эди, энди менинг навбатим,
лекин мен бу навбатнинг мумкин қадар кечроқ келишига қўлимдан кел-
гунча ҳаракат қиласман», — деди. Бу кундан худойимнинг ўзи сақләсин.

Мен сизнинг Пьер тўғрисидаги фикрингизга қўшила олмайман. Мен
уни болалигидан биламан. Менга бу ҳамма вақт софдил кўринар эди, бу
эса одамлардаги мен яхши кўрадиган ҳислатлардан биридир. Унга
теккан мерос ва бу ишда киязъ Василийнинг қилмиши тўғрисига келган-
да, бу нарса, менимча, ҳар иккиси учун ҳам яхши бўлмапти. Оҳ, азиз
дўстим, нажоткоримизнинг гапи ҳақ гап: «Бойларнинг жаннатга кириши-
дан кўра түянинг игна тешигидан ўтиши осонроқ». Мен киязъ Василийга
ва ундан ҳам кўра, Пьерга ачинаман. Шундай ёш боши билан шу қадар
катта бойлик юкини елкасига ортиб ўтиrsa, ҳали қанча оғирликларни
бошидан кечириши керак бўлади. Агар мендан бирор «дунёда энг катта
орзунг нима», деб сўраса, мен «қашшоқларнинг қашшоғи бўлиш», деб
жавоб берар эдим. Сизлarda бу қадар шөв-шувга сабаб бўлган китобни
юборганингиз учун кўпдан-кўп миннатдорман, азиз дўстим. Ҳа айтган—

Княжна хатни ёзиб бўлиб, ўйланиб, хафа ва тунд кайфиятда ўтирган эдики, *—Mme Bourienne енгил-елпи, қувноқ ўзидан мамнун бир қиёфада кириб, табассум қилган ҳолда ёқимли ва қўнғироқдай товуш билан, р ҳарфига тили келишмай, бидирлаб: — Ah, vous expédiez le courrier, princesse,*

дай, сиз бу китобда кўп яхши гаплар билан бирга, инсоннинг ожиз ақли осонликча етмайдиган жойлари ҳам бор, дебсиз, модомики, осонликча тушуниб бўлмас экан, уни ўқишининг ҳам фойдаси йўқ. Мен ҳеч тушуна олмайман, нега баъзи одамлар дилларида шубҳа туғдирган, хаёлларни паришон қиладиган ва ўзларига христианлик хокисорлигинга мутлақо зид руҳ берадиган мистика китобларига берилиб, фикрларини чувалаштиришни яхши кўрадилар? Яхшиси, апостоллар билан инжилни ўқийлик. Бу китоблардаги сирри асрорнинг тагига етгани уринмаслигимиз керак, чунки биз ожиз-осиб бандалар, модомики, жонимиз бизни абдиятдан қалин парда бўлиб ажратиб турган жисмимизда бўлар экан, ҳикмати илоҳийнинг зўр ва муқаддас сирларини қандоқ қилиб биламиз? Яхшиси, нажоткоримиз бизга бу дунёда амал қилиш учун қолдириб кетган буюк қонун-қоидаларини ўрганиши билан қаноат қилайлик, шуларга риоя қилишига тиришайлик ва шунга ишонишга ҳаракат қилайлик: биз ақлимига қанча камроқ эрк берсак, худога шунча хуш келади, чунки худо ўзи буюргаган ҳар қандай билимни рад қиласди: биздан яшириниши лозим кўрган нарсаларга қанча кам ақл югуртирасак, худо ўз инояти билан бизни бу асрордан тезроқ воқиф қиласди.

Отам кўёв тўғрисида менга ҳеч нарса деганлари йўқ, фақат князь Василийдан хат олганликларини ва унинг келишини айтдилар. Менинг әрга тегишим тўғрисида эса, азиҳ ва қимматли дўстим, шуни айтайки, никоҳ худо буюрган бир иш ва бундан бўйин товлаб бўлмайди. Менинг учун қанчалик қийин бўлмасин, худойи таоло зиммамга хотинлик ва оналик бурчими юклаган экан, худонинг хоҳиши билан менга жуфт бўлган кишига кўнглим қандай эканлиги билан ишим бўлмай, бу бурчни қўлимдан келгунча садоқат билан адо этишга ҳаракат қиласман.

Акамдай хат олдим, у хотини билан Лисие Горига келар эмиш. Бу хурсандчилигимиз узоққа бормас, чунки акам бизни ташлаб урушга кетади (билимдим, бу зор қолгур урушга бизни ким аралаштирид-ю, нима учун аралаштирид). Фақат сизларнинг шаҳарларингизда иш ва киборлар марказидагина эмас, бу ерда, дала ишлари ва одатдаги шаҳарликлар тасаввур қиласиган қишлоқ сукунати қўйнида ҳам уруш овозаси эшитилиб, одамларни ташвишга солиб турилти. Отам нуқул аллақандай ҳарбий юришлар ва довон ошишлар тўғрисида гапирадилар, мен ҳеч тушунмайман. Ўтган куни одатдагича қишлоғимизнинг кўчаларига айлангани чиққан эдим, одамнинг юрак-бағрини ёзиб юборадиган ҳодисага дуч келдим. Аскарликка олинган бир тўда кишиларни армияга жўнатишаётган экан. Уларнинг оналари, хотинлари ва болаларининг аҳволини кўрсангиз, кетаётган ва кузатётганларнинг доду фарёдини эшитсангиз, инсоннинг бизни муҳаббат қўшишга ва кек сақламасликка ўргатган нажоткоримизнинг қонунларини унутибида ва бир-бирини ўлдириш санъатини ўзига асосий фазилат қилиб олипти, деб ўйлар эдингиз.

Хайр, азиз ва меҳрибон дўстим. Сизни худойи таоло ўз паноҳида сақласин.

Маруи.

moi j'ai déjà expédié le mien. J'ai écrit à ma pauvre mère,¹—
деди ва қийшанглаб, сузилиб, товушини пасайтириброк
илова қилди.

— Princesse, il faut que je vous prévienne,— le prince
a eu une altercation,— altercation,— une altercation avec
Nichel Ivanoff. Il est de très mauvaise humeur, très morose.
Soyez prévenue, vous savez...²

— Ah! chère amie,— je vous ai priée de ne jamais me
prévenir de l'Humeur dans laquelle se trouve mon père.
Je ne me permets pas de le juger, et je ne voudrais pas que
les autres le fassent.³ — деб жавоб берди княжна Марья.

Княжна соатига қаради-да, клавикорд чалиши керак
бўлган вақтдан беш минут ўтганлигини кўриб, худди қўр-
қиб кетгандай, истироҳат бўлмасига кириб кетди. Жорий
қилинган тартибга кўра, соат ўн икки билан икки орасида
хнязь дам олар, княжна эса клавикорд чалар эди.

XXIII

Мўйсафид камердинер каттакон кабинетда истироҳат
қилиб ётган князнинг хуррагига қулоқ солиб, мудраб ўти-
рар эди. Ҳовлининг нариги бурчидан, берк эшикларнинг
орқасидан Дюссек сонатасининг йигирмалаб қайтарилаёт-
ган қийин пассажлари эшитилиб туарар эди.

Шу чор эшик олдига карета билан бричка келиб тўх-
тади-да, каретадан князь Андрей тушиб, кичкинагина
хотинини ундан тушириб, олдинга ўтқизди. Ясама соч
қўйған мўйсафид Тихон официантлар бўлмасининг эшиги-
дан бошини чиқариб қаради-да, князнинг ухлаб ётганлигини
секингина айтиб, дарров эшикни ёпди. Тихон, на ўғлининг
келиши ва на бошқа ҳеч қандай фавқулодда ҳодиса князь
жорий қилган кундалик тартибни бузмаслиги керак экан-
лигини билар эди. Буни князь Андрей ҳам, афтидан, Ти-
хондек яхши билса керак. У худди «мен кўрганимдан
буён отамнинг одати ўзгариптими-йўқми», дегандай соатига
қаради-да, ўзгармаганига ишонч ҳосил қилганидан кейин
хотинига мурожаат қилди.

¹ Вой, сиз хатингизни энди юбораётисизми? Мен аллақачон юбордим.
Мен онам бечорага хат ёздим.

² Княжна, мен сизни огоҳлантириб қўйай, Михаил Ивановични князь
сўқиб бердилар. Бугун феъли айниган, қовоғидан қор ёғади. Эҳтиёт бў-
линг, биласизми...

³ Оҳ, азиз дўстим. Отам тўғрисида бундай гапларни менга ҳеч
гапирманг, деган эдим-ку. Мен у кишига тил теккизмайман ва бошқа-
ларнинг ҳам тил теккизишини истамайман.

— Йигирма минутдан кейин туради. Юр, княжна Марьянинг олдига кирайлик,— деди.

Кичкина княгиня кейинги кунларда семириб кетган бўлса ҳам кўзлари билан майин қора тук босган қисقا ва хандон лаблари гапирганида ҳамон илгаригидай чиройли кўтарилар эди.

У теварак-атрофга қараб, худди бал эгасига таҳсин айтаётгандай эрига:

— Mais c'est un palais. Allons, vite, vite!..¹— деди-да, Тихонга, эрига ва кузатиб бораётган официантга қараб табассум қилди:

— C'est Marie qui s'exerce? Allons doucement, il faut la surprendre.²

Князъ Андрей унинг кетидан одоб билан ва хомушгина борар эди.

У ўтиб бораётганида қўлинни ўпган мўйсафидга қараб:

— Қарибсан, Тихон,— деди.

Клавикорд товуши эшитилаётган уйнинг кираверишида ён томондаги эшикдан оч сарик сочли чиройликкина бир француз аёл чиқди. М—lle Bourienne хурсандликдан ўзини тамом ўқотиб кўйгандай кўринар эди.

— Ah, quel bonheur pour la princesse,— деди.— Enfin! Il faut que je la prévienne.³

— Non, non, de grâce... Vous êtes m—lle Bourienne, je vous connais déjà par l'amitié que vous porte ma belle-soeur,— деди княгиня француз аёл билан ўпишиб.— Elle ne nous attend pas.⁴

Улар қайта-қайта пассаж товуши эшитилаётган истироҳат бўлмасининг эшиги олдига келишди. Князъ Андрей худди кўнгилсиз бир нарса кутгандай, тўхтаб афтини буриштириди.

Княгиня ичкарига кирди. Пассаж чала қолди; қичқириқ, княжна Марьянинг оғир қадам ташлаши ва ўпишган товушлар эшитилди. Князъ Андрей кирганда янгасини тўйидагина кўрган княжна у билан қучоқлашиб, бир-бини юз-кўзидан ўпишмоқда эди. М—lle Bourienne қўлинни юрагига қўйиб, маъсум бир табассум билан буларнинг

¹ Сарой-а, сарой. Қани тезроқ, тезроқ!..

² Марья машқ қилаётпилими? Секин, унга билдирамасдан кирамиз.

³ Вой, княжна хўп суюнади-да. Қелар экансизлар-а. Княжнага хабар беришим керак экан.

⁴ Йўқ, йўқ, қўйинг... Сиз мамзель Буръен; биламан қайсанглиминг ўртоғи бўласиз. Княжна бизни кутмаган экан-да.

ёнида турар, афтидан, ҳозир кулиб юборишга нақадар тайёр бўлса, йиғлашга ҳам шу қадар тайёрдай кўринар эди. Князь Андрей елкасини қисди-да, худди бузиб чалинаётган куйни эшитиб ижирғанган музика ҳаваскоридай, афтини буриштириди. Иккала аёл бир-бирини қўйиб юбордай, кейин худди кечикишдан қўрққандай бирдан бир-бирини қучоқлаб яна ўпиша бошлади, яна қўйиб, яна ўпишди ва князь Андрей ҳеч кутмаган бир вақтда иккови ҳам йиғлаб юборди-да, қайтадан ўпиша кетди... M—lle Bourienne ҳам йиғлади. Князь Андрей, афтидан, ўнғайсизланар эди: лекин иккала аёлга бу йиғи жуда табиий кўринар ва бу кўришув бошқача бўлишини улар ҳеч тасаввур ҳам қилишмас эди.

— Ah! chére!.. Ah! Mari!...— деб иккови баравар кулишди.—J'ai rêv e cette nuit... Vous ne nous attendiez donc pas?.. Ah Marie, vous avez maigri...—Et vous avez repris¹...

— J'ai tout de suite reconnu madame la princesse.²— деди Буръен ҳам сўз қотиб.

— Et moi qui ne me doutais pas!..— деди княжна Марья.— Ah, André, je ne vous voyais pas.³

Князь Андрей синглиси билан қўл ўпишиб кўришар экан, унга ҳали ҳам илгаригидай pleureuse⁴ сан-а, деди. Княжна Марья акасига ўгирилди ва шу пайтда жуда чиройли бўлган шаҳло ва нур сочиб турган кўзлари жиққа ёшга тўлиб, князь Андрейга меҳру муҳаббат ва ҳалимлик билан тикилиб қолди.

Княгиня тинмасдан гапирап эди. Унинг майин қора тук босгани қисқа юқори лаби дам-бадам, қип-қизил остки лабининг у ер-бу ерига тегар ва яна юзида табассум пайдо бўлиб, тишлари ярқирап ва кўзлари порлар эди. Княгиня Спасская гора деган жойда бир ҳодиса юз берганини ва оғироёқли бўлгани учун шунда жуда қўрққанини айтиб берди ва шундан кейиноқ ҳамма кийимларини Петербургда қолдирганини, энди бу ерда нима кийишини билмаганини, Андрей буткул ўзгариб кетганлигини, Китти Одинцова бир чолга текканлигини, княжна Марьяга pour tout de don⁵ кўёв топилганлиги ва бу ҳақда кейин гаплашмоқчи эканлигини

¹ Вой, азизим... Вой. Марья! Мен сизни туш кўрдим; Бизни кутмаган экансиз-да. Вой, Марья, ози б қолибсиз. Сиз семириб кетибсиз.

² Мен княгиняни дарров танидим,

³ Менинг хаёлимга ҳам келмаган эдик!.. Вой, Андрей, сени кўрмабман.

⁴ Йиғлоқи

⁵ жуда муносиб

айтди. Княжна Марья индамай ҳамон акасига қараб туарар ва унинг чиройли кўзларида ҳам мөхру муҳаббат, ҳам маъюслик аломати кўринар эди, Унинг қулоғига янгасининг гапи кирмаётганлиги, ўз ўйи билан машғул эканлиги кўриниб туарар эди. Княгиня Петербургдаги сўнгги сайил тўғрисида гапираётган пайтда княжна акасига қараб бир хўрсинди-да:

— André урушга кетишинг аниқми? — деди.

Лисе ҳам хўрсинди.

— Ҳатто эртага кетмоқчиман,— деди князъ Андрей.

— Il m'abandonne ici, et dieu sait pourquoi, quand il aurait pu avoir de l'avancement...¹

Княжна унинг галига қулоқ солмасдан ўз ўйи билан янгасига қараб суйкумли кўзи билан унинг қорнига ишора қилди-да:

— Шунақами? — деди.

Княгиняning чеҳраси ўзгарди. Уф тортди.

— Ҳа, шунақага ўхшайди,— деди княгиня.— Оҳ. Жуда қўрқаман...

Лизанинг устки лаби ёпилди. У юзини қайнинглиси-нинг юзига яқин келтириди-да, тўсатдан йиғлаб юборди.

— Чарчаган, дам олсин,— деди князъ Андрей афтини буриштириб.— Шундок эмасми, Лиза! Бор, уйингга олиб кир, мен отамнинг олдига кираман. Отам қалаӣ, ҳали ҳам илгаригидайми?

— Ҳа, илгаригидай: билмадим, сенга қанақа кўринар ман,— деди княжна хурсандлик билан.

— Ҳамон ўша муайян соатлар, хиёбонларга чиқиб айланиш, дастгоҳ — шуларми? — деди князъ Андрей хиёл табассум қилиб, бу табассум отасини қанчалик яхши кўрса ва ҳурмат қилса ҳам унинг камчиликларини билганлигини кўрсатар эди.

— Ҳа, ўша муайян соатлар, дастгоҳ, бунинг устига, яна математика-ю, менинг геометрия дарсим,— деб хурсандлик билан жавоб берди княжна Марья, худди унинг геометриядан дарс олиш ҳаётининг энг қувончли таассурутларидан бири бўлгандай.

Йигирма минут ўтиб, кекса князнинг уйқудан турадиган вақти бўлганда, Тихон келиб, князъ Андрейни отасининг олдига чақирди. Чол, ўғли келиши муносабати билан

¹ Менинг бу ерга ташлаб, худо билади, нима учун кетяпти, ҳолбуки, жетмаганида баландроқ мартаба олиши мумкин эди.

кундалик тартибдан истисно тарзида, тушлик олдидан кийинаётган вақтида унга ўз ҳузурига киргани ижозат берган эди. Князь эскичасига кафтан кийиб, ясама сочига упа сепиб юрар эди. Князь Андрей отасининг олдига (мехмонхоналардагидек тажанг ва қовоги солиқ ҳолда эмас, балки Пьер билан гаплашган вақтдагидек очиқ чеҳра билан) кирганида чол пардоз қиладиган жойида, саҳтиён қопланган кенг креслода пудромант кийиб, Тихонга бошини тутиб ўтирас эди.

— Xa! Аскар! Бонапартни сінгмоқчимисан? — деди чол ва Тихон ўраётган кокилини силтаб, упа сепилған бошини иргаб қўйди.— Унга қарши ҳеч бўлмаса сен дурустроқ бел боғлагин, йўқса ҳадемай бизни ҳам ўзининг фуқароси қиладиганга ўхшаб қолди. Саломат бўл! — деб князь ўғлига юзини тутди.

Чол тушлик олдидан бўладиган ўйқудан сўнг димоги чоғ эди. (У тушликдан кейинги уйқу кумушу тушликдан олдингиси тилла дер эди.) У осилиб турган қалин қошлари остидан ўғлига хурсандлик билан қиё босқди. Князь Андрей унинг олдига келиб, тутган жойидан ўпди. У отасининг яхши кўрган гапи — ҳозирги замон ҳарбий кишиларини, айниқса Бонапартни мазах қилиб айтган сўзларига жавоб бермади.

Князь Андрей отасининг юзидағи ҳар бир ҳаракатни эҳтиром ва хурсандлик назари билан кузатар экан: — Қалай, саломатмисиз? — деди.

— Фақат аҳмоқ одамлару фосиқ одамлар саломат бўлмайди, мени ўзинг биласан: эртадан кечгача иш билан бандман, ўзимни тийғанман, мен саломат бўлмасдан ким саломат бўлсин.

— Худога шукур,— деди князь Андрей кулимсираб.

— Худонинг бунга даҳли йўқ. Қани, гапир,— деди чол яна яхши кўрган мавзуига кўчиб: — стратегия деб аталган янги илмларингга кўра Бонапартга қарши урушишни немислар қалай ўргатишиди?

Князь Андрей кулимсиради.

Князь Андрей отасининг камчиликлари уни ҳурмат қилишига ва яхши қўришига сира ҳалал бермаслигини кўрсатадиган бир табассум билан:

— Дарров қийнов-қистовга олманг, отажон,— деди.— Мен ҳали ўрнашганим ҳам йўқ.

Чол кокили қанақа ўрилғанлигини билиш учун уни силкитар экан, ўғлининг қўлидан ушлаб:

— Бекор айтибсан, бекор! — деб қичқирди.— Хотинингга уй тайёр. Княжна Марья олиб кириб кўрсатади, бир қоп гап ҳам гапиради. Бу хотинларнинг иши. Мен ундан хурсандман. Қани, ўтири, гапир. Михельсон армиясини биламан, Толстой армиясини ҳам... аскарни бир вақтда тушириш... Жанубдаги армия нима қиласди? Пруссия, бетарафлик... буни биламан. Австрия-чи? — деб креслодан туриб нари-бери юрди, Тихон эса унинг кетидан югурниб юриб, кийимларини битталаб берар эди.—Швеция-чи? Помераниядан қанақа қилиб ўтади?

Князь Андрей отасининг қаттиқ туриб олганини кўриб аввал истар-истамас, кейин борган сари қизишиб ва сўз орасида, одати бўйича, беихтиёр русчадан французчага ўтиб, бўлажак уруш ҳаракатларининг амалиёт режасини баён қилди. У Пруссияни бетарафликдан чиқариб урушга тортиш учун тўқсон минг кишидан иборат армия унга қандай таҳдид қилишини, бу қўшиннинг бир қисми Штральзунда швед қўшинларига қандай қўшилишини, икки юзу йигирма минг Австрия қўшини юз мингдан иборат Россия қўшини билан биргаликда Италия билан Рейнда қандай ҳаракат қилишини, эллик минг кишидан иборат рус ва эллик минг кишилик инглиз қўшини қандай қилиб Неполга туширилишини ва ҳаммаси бўлиб, беш юз мингдан иборат армия ҳар тарафдан французларга қандай ҳужум қилишини гапириб берди. Кекса князъ гўё унинг сўзини ўшитмаётгандай, бу гапларга ҳеч эътибор қилмай, ҳамон нари-бери юриб кийинар экан, уч марта унинг сўзини бўлди. Бир марта ўғини тўхтатиб:

— Оқини! оқини! — деб қичқирди.

Бунинг маъноси шу эдикни, Тихон унга оқ жилет ўрнига бошқасини берган эди.

У иккинчи марта тўхтатиб:

— Хотининг яқинда туғадими? — деб сўради ва маъқул топмагандай бош чайқаб: — Яхши бўлмапти. Гапиравер, гапиравер,— деди.

Учинчи марта эса чол, князъ Андрей сўзини тамом қилаётганида, келишмаган ва ғўлдираган товуш билан ашула айтди.

«Malbroug s'en va-t-en guerre. Dieu sait quand reviendra».¹

Князъ Андрей табассум қилиб қўя қолди.

¹ «Мальбрук урушга кетибди. Худо билади, қачон қайтади»

— Мен шу план менга маңқул, демоқчи әмасман,— деди ўғли.— Мен сизга фақат бор гапни айтиб бердим. Наполеон аллақачон бундан дұрустрок режа тушиб құйған.

— Хўп, лекин янги гап гапирмадинг.— Чол ўйланаб ўзича бидирлади: — «Dieu sait quand reviendra». Овкатхонага кир.

xxiv

Ясама сочига упа сепилган ва соқол-мўйлови қирилган князь тайинланган соатда овқатхонага чиқди, бу ерда уни келини, княжна Марья, т—lle Буръен ва ўзининг архитектори кутишар эди. Архитектор ўзининг мавқен эътибори билан жуда кичкина одам бўлганлиги учун бундай шарафга мусассар бўлишни сира умид қилмаган бўлса ҳам князь уни бир жини севиб, ўзи билан бир дастурхонга ўтиргани ижозат берган эли. Ҳаётда одамларнинг бойлик ва камбагаллигига жуда қаттиқ эътибор қиласидиган, ҳатто губерниянинг катта амалдорларини ҳам дастурхонга камдан-кам йўлатган князь ҳозир бурчакда катак даструмомлига мишириб ўтирган Михаил Ивановични дастурхонига йўлатиши билан ҳамма одамлар баравар эканлигини исбот қиласидиган Михаил Ивановичнинг иккевимиздан ҳеч камлиги йўқ, деб қайта-қайта уқтирган эди. Овқат вактида князь индамай ўтирган Михаил Ивановичга кўпроқ мурожаат қиласидиган эди.

Бу ҳовлидаги ҳамма уйлар сингари, каттакон ва баланд овқатхонада князниг бутун уй ичи ва ҳар қайси стулнинг орқасида турган официантлар унинг чиқишини кутишар эди; салфетка кўтарган бош лакей бошқа лакейларга кўз қисиб дам деворий соатга, дам князь чиқадиган ёшикка бесаранжом назар ташлаб, овқат анжомларини кўздан кечирар эди. Князь Андрей эиди кўраётгани каттакон зарҳал рамкага солиб осиб қўйилган князь Болконскийлар шажарасига қаради. Шажара ўшандай каттакон, рамкага солинган беўшов сурат (афтидан, хонаки рассом чизган) қаршисида турар, бу сурат тож кийган давлатли князнинг тасвири бўлиб, Рюрик наасабидан ва Болконскийлар сулоласининг бобоси бўлиши керак эди. Князь Андрей шажараға қарап экан, бош чайқаб ва худди эгасига бениҳоят ўҳшаган суратни кўргандай пиқиллаб кулди.

— Отамнинг иши эканлиги шундай кўриниб турипти-я! — деди князъ Андрей ёнига келган княжна Марьяга.

Княжна Марья акасига таажжубланиб қаради. У акаси нимага табассум қилганини тушуна олмас эди. Княжна Марья отасининг ҳар бир қилган ишига зўр хурмат билан қарап ва уни мұхокама қилишни раво кўрмас эди.

— Ҳар кимнинг бир камчилиги бўлади,— деди князъ Андрей давом этиб,— шундай бир ақлу идрокли одам donner dans ce ridicule¹!

Княжна Марья акасининг бундай гапларни айтишга жасорат қилганига тушуна олмай унга эътиroz билдири-моқчи бўлиб турган эдикни, кабинетдан оёқ шарпаси эшитилди: князъ ўзининг шошма-шошар рафтори билан худди жўрттага уйдаги вазмин тартибнинг зиддини олғандай, одатдагича тез-тез ва шаҳдам қадам ташлаб чиқди. Шу пайтда катта соат иккига занг урди ва мөхмонхонадаги бошқа соат ҳам майнингина жириングлаб қўйди. Князъ тўхтади: қалин, осилиб турган қошлари остидаги тийрак, ўткир ва чақнаб турган кўзлари билан ҳаммани бир-бир кўздан кечириб, ёш княгиняга қараб қолди. Ёш княгиня щу пайт подшо чиққан вақтда сарой аҳллари қандай ҳолатга тушса, шундай ҳолатда эди ва чолни кўрганда ҳамма яқин кишиларни қандай салобат босса, уни ҳам шундай салобат босди. Чол княгинянинг бошини силадида, сўнгра қўпол бир ҳаракат билан унинг елкасига қоқди.

— Хурсандман, хурсандман,— деди унинг кўзларига яна ҳам тикилиб, сўнгра чаққонлик билан бориб ўзининг ўрнига ўтириди.— Ўтиринглар! Ўтиринглар! Михайл Иванович, ўтиринг.

Келининг ўзи ёнидан жой кўрсатди. Официант стулни сурисб берди.

Чол келинининг тўлишган қоматига қарап экан, деди:
— Ўҳӯ. Шошибсан, яхши бўлмапти.

У одатдагича совуқ, ёқимсиз равишда кўзи билан эмас, фақат оғзи билангина кулди.

— Юриш керак, мумкин қадар кўпроқ юриш керак,— деди.

Кичкина княгиня унинг сўзини ё эшиитмадими, ё ўзини эшиитмаганга солдими. У хижолат тортгандай бўлиб индамади. Князъ ундан отасини сўраганидан кейин княгиня табассум қилиб тилга кирди. Князъ ундан таниш-билишларини сўради, княгиня яна ҳам очилиб кетиб, унга таниш-

¹ Шундай майдада-чўйда ишлар билан машғул бўлса!

билишларининг саломини айтиб, шаҳар тийбатларидан сўзлай кетди.

— La comtesse Apraksine, la pauvre, a perdu son mari, et elle a pleuré les larmes de ses yeux,¹— деди княгиня боргани сайдин очилиб.

Княгиня очилиб гапирган сайнин князъ унга тобора жиддий назар билан қарап эди: бирдан, худди уни яхши билиб олиб, унинг тўғрисида аниқ бир фикрга келгандай, ундан юзини ўғирди-да, Михаил Ивановичга мурожаат қилди.

— Хўш, Михаил Ивачович, Буонапартнинг аҳволи танг бўладиганга ўхшайди-ку, князъ Андрейнинг (у ҳамма вақт ўғлини шундай деб атар эди) айтишига қараганда, унга қарши жуда катта куч тўпланаётган эмиш. Биз иккавимиз уни қўлидан ҳеч иш келмайдиган одам деб ўтириб-миз-а.

Бонапарт тўғрисида иккови қачон бунақа гаплар гапиршганини мутлақо билмаган, лекин князъ ҳозир яхши кўрган мавзууда гап бошлиш учунгина бу гапни айтганини фаҳмлаган Михаил Иванович бунинг оқибати нима бўлишини билмай ҳайрон бўлиб, ёш князга қаради.

— Бу киши жуда моҳир тактикачилардан бўлади! — деди князъ ўғлига архитекторни кўрсатиб.

Гап яна уруш, Бонапарт, ҳозирги генераллар ва давлат арбоблари тўғрисида кетди. Кекса князъ ҳозирги арбобларни уруш ва давлат ишининг энг оддий масалаларига ҳам фаҳми етмайдиган болалар, Бонапартни эса Потемкин билан Суворовлай кушандалари бўлмагани учунгина муваффақият қозонган анчайин бир француз деган фикрда эди: у ҳатто Европада ҳеч қандай сиёсий қийинчилик ҳам, уруш ҳам йўқ, фақат нотайин бир қўғирчоқбозлик борки, ҳозирги одамлар ўзларини худди катта бир иш қилаётгандай кўрсатиб, шу қўғирчоқбозлик билан машфул бўлиб ўтирипти, деган фикрда эди. Князъ Андрей отасининг ҳозирги замон одамларини мазах қилиб айтган гапларига очиқ чеҳра билан бардош қилар, зоҳирлан хурсандлик билан уни гапга солар ва сўзига қулоқ берар эди.

— Бурунги замонда бўлиб ўтган ҳамма нарса яхшига ўхшаб кўринади,— деди князъ Андрей, — ўша Суворов ҳам Моро қўйган тузоққа тушиб, ундан чиқа олмаган эмасмиди?

¹ Бечора графиня Апраксина эридан айрилди. Бечорагина, қониглади.

— Буни сенга ким айтди? Ким айтди? — деди чол қичқириб.— Суворов-а! — деб қўлидаги тарелкани улоқтириб юборган эди, Тихон абжирлик қилиб олди,— Суворов-а... ўйлаб гапиринг, князь Андрей. Икки киши: Фридриху Суворов... Моро эмиш... Суворовни ўз ҳолига қўйганда, Морони асир олар эди, Суворовга хофс-кригс-вурст-шиапс-ратлар халал берди. Шўрлик. Мана, борсаларинг бу ховс-кригс-вурст ратларни кўрасизлар. Буларни Суворов эплай олмайди-ю, Михаил Кутузов эплайдими? Йўқ, азизим,— деди чол давом этиб,— сизлар бу генералларинг билан Бонапартга қарши уруша олмайсизлар. Французларни кўлга олиш керакки, ўзининг гўштини ўзи есин. Немис Паленний Нью-Йоркка, Америкага, француз Мэррони олиб келгани юборибдилар,— деди чол шу йил Морога рус армиясига хизматга кириш хусусида қилинган таклифга ишора қилиб.— Фалати ишлар. Нима, Потёмкинлар, Суворовлар, Орловлар немисмиди? Йўқ, биродар ё ҳаммаларинг жинни бўлибсизлар, ё менинг миям айнипти. Майли, худо сизларга ёр бўлсин! У ёғини кўрамиз. Буларча Бонапарт буюк саркарда эмиш. Ҳм...

— Ҳамма амру фармонлар тўғри деяпганим йўқ,— деди князь Андрей,— фақат мен Бонапарт тўғрисида нега бундоқ фикрда эканлигингизга тушуна олмаётубман. Майли, кулсангиз кулингу, лекин ҳар қалай Бонапарт буюк саркарда.

— Михаил Иванович! — деб қичқирди чол, булар ўз гапи билан овора бўлиб, мени унуди, деб ўйлаган архитекторга қараб.— Мен сизга Бонапарт буюк тактикачи демаганимидим? Мана, у ҳам шуни айтиётпти.

— Ҳа, айтган эдингиз, тақсир! — деб жавоб берди архитектор. Князь яна зўрма-эўраки кулиб қўйди.

— Бонапарт онадан баҳтли бўлиб туғилган. Унинг солдатлари ажойиб солдатлар. Даставвал немисларга ҳужум қилди. Немисларни фақат эрингандар урмаган, холос. Немислар дунё яратилгандан бери калтак ейди. Улар ҳеч кимни урган эмас. Фақат бир-бирини урган. Бонапарт мана шуларни енгиб ном чиқарди.

Князь ўз фикрича, Бонапартнинг ҳамма урушлардагина эмас, ҳатто давлат ишларида ҳам йўл қўйган барча хатоларини бирма-бир таҳлил қила кетди. Ўғли унинг сўзларига эътироz билдиrmаса ҳам, лекин қандай далил келтирилмасин, отасидек ўз фикридан қайтмаслиги кўриниб турар эди. Князь Андрей отасининг сўзларига эътироz билди-

ришдан ўзини тийиб қулоқ солар ва бу чол қишлоқдан ҳеч қаёққа чиқмагани ҳолда сўнгги йилларда Европада бўлган бутун ҳарбий, сиёсий вазиятларниң ипидан-игнаси гача билишига ва бу ҳақда бундай муҳокама юргизишига ҳайрон қолар эди.

— Сен мени чол, ҳақиқий аҳволни тушунмайди, деб ўйлайсанми? — деб хотима қилди князь.— Бу тўғрида ўйлайвериб жонимда жон қолган эмас. Кечалари ухлаётмайман. Қани, сенинг ўша буюк саркарданг, қаерда ўзини кўрсагипти?

— Бу жуда узоқ гап,— деди ўғли.

— Бор ўша Буонапартингнинг олдинга. M—lle Boutrienne, voilà encore un admirateur de votre gouiāt d'empereur,¹— деб қичқирди соф француз тилида.

— Vous savez, que je ne suis pas bonapartiste, mon prince.²

— «Dieu sait quand reviendra»³...— деб князь келишмаган товуш билан ашула айтди ва сохта табассум қилиб ўриидан турди.

Кичкина княгиня баҳсу мунозара бошланғандан то тушлик тамом бўлгунча қути ўчиб, гоҳ княжнага, гоҳ қайнатасига қараб жим ўтириди. Столдан турилгандан кейин у қайнисинглisisининг қўлидан ушлаб, уни бошқа уйга бошлади.

— Comme c'est un homme d'esprit votre père,— c'est à cause de cela peut-être qu'il me fait peur.⁴ — деди.

— Оҳ, жуда яхши одам! — деди княжна.

XXV

Князь Андрей эртасига кечқурун кетадиган эди. Қари князь кундалик одатини тарк этмай, тушликдан кейин ўйига кириб кетди. Кичкина княгиня қайнисинглisisининг олдида эди. Князь Андрей эполетсиз сюртугини кийиб камердинери билан бирликда ўз бўлмасида йўл ҳозирлигини кўра бошлади. У олиб кетадиган нарсаларини кўздан кечириб, коляскага жойлашини буюрди. Ўйда факат

¹ Мамзель Буръен, мана безот императорингизнинг яна бир муриди.

² Биласиз-ку, князь, мен Бонапарт тарафдори эмасман.

³ «Қачон қайтишини худо билади»...

⁴ Отангиз мунча ҳам донишманд эканлар. Эҳтимол шунинг учун ҳам мени салобатлари босди...

князь Андрей ҳамма вақт ўзи билан олиб юрадиган нарсаларигина: қутича, озиқ-овқат солинадиган кумуш сандиқча, иккита туркча тўўпонча, отаси Очаков ёнидан совға қилиб келтирилган қилич қолди. Бу сафар нарсаларини князь Андрей ҳамма вақт эҳтиёт қилас, озода сақлар, мовут илофларга солиб, нозик тасмалар билан боғлаб қўяр эди.

Бирон ёққа кетилаётгани ва ҳаётда бирон ўзғариш бўлган вақтда ўз қилмишларини ўйлаб кўриш қобилиятига эга бўлган кишилар одатан жиддий фикр ва мулоҳазалар қиласди... Бундай пайтларда ўтган нарсалар хотирдан кечирилади ва келажак ишларнинг режаси тузилади. Князь Андрейнинг чеҳраси ўйчан ва мулоҳим эди. У қўлинни орқасига қилиб, олға қараганича, тез-тез уйнинг у бурчидан-бу бурчига юрар ва ўйчан бош чайқар эди. Урушга боришдан қўрқармиди, хотинини ташлаб кетаётганига хафамиди ёки ҳар иккиси ҳам бир бўлдими — ишқилиб, князь Андрей шу аҳволда бировга кўрингиси келмади шекилли, даҳлиздан оёқ шарпасини эшигтиб, дарров қўлларини туширди-да, гўё қутичанинг жилдини боғлаётган бўлиб, стол ёнида тўхтади ва одатдагича осойишта, қандай кайфиятда эканлигини билиб бўлмайдиган қиёфага кирди. Даҳлиздан оғир қадам ташлаб келаётган княжна Маръя эди.

— Жўнамоқчи эмишсан,— деди княжна ҳансираф (афтидан, у югуриб келган эди),— сен билан холи гаплашадиган гапларим бор эди. Худо билади, яна қачон кўришамиз. Менинг келганимга хафа бўлмадингми? Сен жуда ўзгариб кетибсан, Андрюша,— деди княжна худди ўзининг саволига изоҳ бергандай.

У «Андрюша», деганида кулимсираб қўйди. Афтидан, княжнанинг олдида турган шу жиддий ва чиройли йигит болалигида бирга ўсгани ўша ориқ, шўх бола Андрюша эканлигига ўзи ҳам ҳайрон эди.

Князь Андрей унинг саволларига фақат табассум билан жавоб берар экан:

— Lise қани? — деб сўради.

— Лиза жуда чарчаб, менинг уйимдаги диванда ухлаб қолди. Оҳ, André! Quel trésor de femme vous avez,¹ — деди княжна акасининг рўпарасидаги диванга ўтириб.— Хо-

¹ Андрей! Хотининг муинча ҳам одамнинг жони бўлмаса,

тининг ҳали тамом ёш бола, суюмли, қувноқ бир бола.
Мен уни жуда яхши кўриб қолдим.

Князь Андрей индамади, лекин княжна унинг юзида пайдо бўлган киноя ва нафратомуз бир ифодани пайқади.

— Айчайн камчиликларга эътибор қиласлик керак. Камчилик ҳар кимда ҳам бўлади, Андрей. Унинг киборлар доирасида тарбия топиб ўсганини эсингдан чиқарма. Ундан кейин унинг ҳозирги аҳволи учча ҳам яхши эмас. Ҳар кимнинг ҳолига қараб иш тутиш керак. Tout comprendre, c'est tout pardonner¹. Ўзинг ўйлаб кўр, у бечорага қийин эмасми: ўрганиб қолган ҳаётини ташлаб бу ерга келган бўлса, яна бунинг устига сен кетиб қолсангу оғироёқ ҳолда ўзи якка қишлоқда қолса? Бу албатта жуда оғир-да.

Князь Андрей синглисига қараб кулимсиради, бу кулимсираш ҳамгап бўлиб турган кишисининг кўнглидаги ҳамма гапни билиб турган кишиларнинг кулимсирашига ўшшар эди.

— Мана сен ҳам қишлоқда турибсан, қишлоқ ҳаётини оғир деб билмайсан-ку,— деди князь Андрей.

— Мени қўявер. Менинг тўгримда гапириб нима қиласан? Мен болиқача ҳаётни хоҳламайман, хоҳлай олмайман ҳам, чунки бошқача ҳеч қандай ҳаётни кўрган эмасман. Ўзинг ўйлаб кўр, André, ёш ва киборлар доирасида ўсан жувон айни гул-гул очилган вақтини қишлоқда ўзи якка ўтказса; ўзи якка, чунки отам ҳамма вақт банд, мен бўлсан... Мени ўзинг биласан... яхши суҳбатларга ўрганиб қолган жувон учун мендай ғарибу дилхастанинг суҳбати нақадар кўнгилсиз. М—lle Bourgienne ёлғиз...

— Ўша Bourgienne ларинг менга сира ҳам ёқмайди,— деди князь Андрей.

— Йўғ-е, ундоқ дема! У жуда суюмли ва оқкўнгил, ҳаммадан ҳам кўра мунгли қиз. Унинг ҳеч кими йўқ. Ростини айтсам, унинг менга кераклиги йўқгина эмас, унинг шу ерда туриши малол келади. Ўзинг биласанки, мен илгаридан ёввойи эдим, ҳозир эса ундан ҳам баттарман. Мен ёлғизликни яхши кўраман... Мон рέге² уни жуда яхши кўрадилар. Отам т—lle Буръен билан Михаил Иванич иккаласига ҳамма вақт яхши гапириб меҳрибончилик қиладилар, чунки икковига ҳам ўзлари лутфу марҳамат

¹ Ҳамма нарсага ақли етадиган киши ҳамма нарсани кечиради

² Отам.

кўрсатганилар; Стерн айтгандек, «Биз одамларнинг уларнинг бизга қилган яхшиликларидан кўра ўзимизнинг уларга қилган яхшилигимиз учун кўпроқ яхши кўрамиз». Мон рёғе бу етим қизни sur le pavé¹ топиб олганлар, ўзи жуда яхши қиз, топ рёғе унинг китоб ўқишини яхши кўрадилар. У кечалари дадамизга китоб ўқиб беради. Китобин жуда ҳам яхши ўқийди.

— Ростини айтганда, Marie, отамнинг феъллари баязан сенга малол келар дейман! — деди князь Андрей тұсатдан.

Княжна Марья аввал ҳайрон бўлди, кейин бу саводдан кўрқиб кетди.

— Менгами?.. Менгами?!.. Менга малол келадими?! — деди у.

— У ҳамма вақт тўнг эди, энди, назаримда, бадфеъл бўлиб бораётпти,— деди князь Андрей. У жўрттага отаси ҳақида бундай ножӯя гапни тап тортмай айтиб, синглисини гангитмоқчи ёки уни синааб кўрмоқчи бўлди шекилли.

— Сен ҳар жиҳатдан яхисан, André, лекин баязан андиша қилмай гапирасан,— деди княжна сўз мавзуидан кўра кўпроқ ўз фикрини кузатиб,— бу катта гуноҳ. Наники ота тўғрисида бир нима дейиш жониз бўлса? Жоиз бўлганда ҳам топ рёғе дек киши vénération² дан бошقا қандай ҳис туғдириши мумкин! Мен отам билан бирга туришимдан жуда рози ва хушбахтман. Сизларнинг ҳам мендай хушбахт бўлишларингни хоҳлар эдим.

Акаси унинг сўзларига ишонмагандай бош чайқади.

— Мен сенга ростини айтсан, André, менга фақат бир нарса оғир, у ҳам бўлса отамнинг дин тўғрисидаги фикрлари. Шундай ақлли одам очиқ-ойдин кўриниб турган нарсани кўрмаганлигига ва шундай гумроҳликка тушганлигига тушуна олмайман. Менинг бирдан-бир баҳтсизлигим мана шундан иборат. Лекин кейинги вақтларда бунинг бир қадар эпақага келаётганини кўраётиман. Кейинги ~~вақтларда~~ у динни унча масхара ҳам қилмайдиган бўлди, **У ҳатто** бир монах билан узоқ сұхбатлашди.

— Лекин, дўстим, монах икковларинг бекорга уриниб юрган бўлмасаларинг деб қўрқаман,— деди князь Андрей масхараомуз кулиб, лекин мулойимлик билан.

¹ Кўчадан.
² Вҳтиром

— Ah, mon ami¹, мен фақат худога сифинаману унинг марҳаматидан умид қиласац, André,— деди бирпасгина жим қолгандан сўнг зўрға журъат қилиб,— менинг сендан катта бир илтимосим бор.

— Нима экан, дўстим?

— Йўқ демасликка сўз берсанг айтаман. Бунинг сенга ҳеч қийинлиги ҳам йўқ, зиёни ҳам тегмайди. Шу билан сен менга таскин берасан, холос. Сўз бер, Андрюша,— деди княжна қўлини ридикюлига тиқиб. У ридикюлида бир нарсани ушлаб турар, бу нарсани то акасидан сўз олмагунча кўрсатмайдиган ва илтимоси ҳам фақат шунга боғлиқдай кўринар эди.

У акасига мўнгайиб қараб турарди.

Князь Андрей унинг нима демоқчи эканлигини пайқагандай:

— Менинг учун қийин бўлган тақдирда ҳам...— деди Андрей.

— Нима десанг деявер! Мон рёре га ўхшаганлигингни биламан. Нима десанг деявер, лекин менинг учун шу ишни қил. Йўқ, демагин. Буни отамнинг оталари — бобомиз ҳамма урушларда тақиб юрганлар...— У ридикюлида ушлаб турган нарсасини ҳануз чиқариб кўрсатмас эди.— Йўқ демайсан-а?

— Албатта. Нима ўзи?

— André, бўйнингга санам тақиб, сенга оқ йўл тилайман, буни бўйнингдан ҳеч қачон олмасликка сўз бер... Сўз берасанми?

— Агар санаминг икки пуд келиб бўйнимни узгидай бўлмаса... Сенинг кўнглинг учун...— деди князь Андрей, лекин бу ҳазилидан синглисининг таъби олингланлигини пайқаб, бу гапни айтганига дарҳол пушаймон бўлди,— жуда яхши, дўстим, жуда хурсанд бўламан,— деди.

— Сен бунга ишонмасанг ҳам у сени ҳар балою қазодан омон сақлайди, ўзингга келтиради, чунки киши фақат шундан тасалли топади,— деди княжна ҳаяжондан овози титраб; у акасининг рўпарасида майда кумуш занжирли юмалоқ қора санамни тантанали равишда тутиб турар эди.

У чўқинди, санамни ўпди ва Андрейга узатди.

— Мана, André, менинг учун...

Унинг шаҳло кўзларида меҳрибонлик ва маъюслик

¹ Оҳ, дўстим.

нури порлади. Бу кўзлар унинг заҳил ва озғин юзини ёритиб, гўзаллаштириб юборди. Акаси унинг қўлидан санамни олмоқчи бўлган эди, княжна уни тўхтатди. Князь Андрей унинг нима учун тўхтатганини дарров билиб, чўқинди ва санамни ўпди. Шу топда унинг юзида ҳам ҳалимлик (унинг кўнгли юмшаб кетган эди), ҳам кулги аломати бор эди.

— Merci, mon ami!¹

Княжна унинг пешонасидан ўпиб яна диванга ўтирди. Иккови ҳам жим қолди.

— Яна айтаман, бурунгидек меҳрибон ва олиҳиммат бўлгин, André. Lisera қаттиқўллик қилмагин, деб гап бошлиди.— У, ниҳоятда дилбар ва меҳрибон хотин, унга ҳозир жуда қийин.

— Мен ҳам хотинимнинг бирон иши менга ёқмайди ёки ундан норозиман, деганим йўқ эди шекилли сенга. Нега бу гапларни гапираётибсан, Маша?

Княжна Марья изза тортгандай қип-қизардию жим қолди.

— Мен сенга ҳеч нарса деганим йўқ эди, аммо сенга аллақачон гапиришишти. Буниси менга алам қиласди.

Княжна Марьянинг пешонаси, бўйни ва икки юзи ловиллаб кетди. У нимадир демоқчи бўлдию айта олмади. Акаси билдики, кичкина княгиня тушликдан кейин йифлаган, эсон-омон кўз ёра олармикинман, қўрқаман, деган ва толедаи, қайнатасидан ва эридан шикоят қилган, йифлагаб ухлаб қолган. Князь Андрейнинг синглисига раҳми келди.

— Шуни билиб қўйгинки, Маша, мен хотинимдан норози бўладиган жойим ҳам йўқ, норози бўлган ҳам эмасман ва ҳеч қачон унга пушаймон бўладиган гап ҳам гапиргани эмасман; мен қандай шароитда бўлмайин, ҳамма вақт муносабатим шундай бўлади. Аммо-лекин сен ҳақиқатни билмоқчи бўлсанг... Агар мендан баҳтлимисан, деб сўрасанг, йўқ, дер эдим... У хушбахтми? Йўқ, у ҳам хушбахт эмас. Нима учун шундай? Ўзим ҳам билмайман...

У шу гапларни айтиб ўрнидан турди, синглисингниң ёнига келди-да, энгашиб унинг пешонасидан ўпди. Унинг чиройли кўзлари чуқур маъно, меҳрибонлик ифода этиб, одатдан ташқари порлаб кетди, бироқ у синглисига эмас,

¹ Ташаккур, дўстим.

унинг боши устидан қия турган эшикдан қоронфиликка қарар эди.

— Юр, Лизанинг олдига кирайлик, хайрлашмоқчи-ман ё сен бориб уни үйғотиб тур, мен ҳозир кираман. Пет-рушка! — деди у камердинерни чақириб,— бу ёққа кел, буларни йифиштир. Мана буни ўтирадиган жойга қўй, бу-нисини ўнг томонга.

Княжна Марья ўрнидан қўзғалиб, эшикка томон бора туриб тўхтади.

— André, si vous avez la foi, vous vous seriez adressé à dieu, pour qu'il vous donne l'amour que vous ne sentez pas et votre prière aurait été exaucée.¹

— Наинки гап фақат шунда бўлса! — деди князь Андрей.— Бор Маша, мен ҳозир кираман.

Князь Андрей синглисдининг бўлмасига кетаётиб, йўлда икки иморатни бир-бирига қўшган каттакон йўлакда муло-йимгина табассум қилиб турган т—lle Bourgienne ни учратди. У шу бугуннинг ўзида уни хилват йўлакларда ниҳоят хурсанд ва илжайиб турган ҳолда учинчи марта учратиши эди.

У негадир қизариб, ерга қараб:

— Ah! je vous eroysais chez vous²,— деди.

Князь Андрей унга тик қаради. Князь Андрейнинг юзида тўсатдан ғазаб аломати пайдо бўлди. У т—lle Буръенга ҳеч нарса демади-ю, унинг кўзига қарамай, пешонаси билан сочига шундай таҳқиromуз назар ташладики, т—lle Буръен қизарганича ҳеч нарса демасдан бурилиб кетди. Князь Андрей синглисдининг бўлмасига яқин келганда княгиня аллақачон уйғонган, унинг қувноқлик билан кетма-кет гапираётган овози очиқ эшикдан эшитилиб турар эди. У худди узоқ вақт гапирмагану энди шунинг ҳиссасини чиқараётгандай жаврамоқда эди.

— Non, mais figurez-vous, la vieille comtesse Zouboff avec de fausses boucles et la bouche pleine de fausses dents, comme si elle voulait défier les années...³ Xa, xa... xa, Marie!

¹ Андрей, агар сен худога ишонсанг эди, худога ёлвориб, менга муҳаббат ато қилсин, деб сўрар эдинг ва худо сенинг оҳингни эшитар эди.

² Вой, мен сизни ўз уйингизда деб ўйловдим.

³ Йўқ, кўз олдингизга келтиринг, улама соч, ясама тиш кўйғаин қари графиня Зубова ёшига ярашмаган ишни қилиб...

Князь Андрей графиня Зубова тўғрисидаги шу гапни, шу кулгини бошқа одамлар олдида хотинидан бирон беш марта эшишган эди. У секин бўлмага кирди. Лўппи, икки юзи қин-қизил княгиня, қўлида иш, креслода ўтириб, Петербург хотираларини ва ҳатто Петербург ибораларини ишга солиб тинмай жаварар эди. Князь Андрей унинг олдига келиб бошини силади-да, йўл ҳордиги чиқдими, деб сўради. Княгиня унга жавоб берди-ю, яна ўша гапни давом эттириди.

Олти отлиқ коляска кўча эшиги олдида туарар эди. Куз палласи, ташқари қоронги эди. Кучер колясканинг дишлосини ҳам кўра олмас эди. Эшик олдида фонус кўтарган кишилар ивирсиб юрар эди. Каттакон иморатнинг деразалари чароғон эди. Ёш князь билан хайрлашгани келган хизматкорлар даҳлизда уймалашган, залда бутун хонадон: Михаил Иванович, т—lle Bourgiенне княжна Марья ва княгинялар туришар эди. Князь Андрейни танҳо хайрлашгани отаси чақиртирган экан, ҳамма уларнинг чиқишини кутар эди.

Князь Андрей кабинетга кирганда кекса князъ чоллар тақадиган кўзойнак тақиб, ўғлидан бошқани қабул қилганида киймайдиган оқ авра тўн кийиб ёзув столи ёнида ўтирасар эди. У қайрилиб қаради.

— Жўнаётибсанми? — деди-да, яна ёзаверди.

— Хайрлашгани келдим.

— Ўп,— деди чол юзини тутиб,— офарин, офарин!

— Нима хизматим учун офарин деяпсиз?

— Фурсатни бекорга ўтказмаганинг, хотинингнинг пинжига кириб ўтирмаганинг учун. Ҳаммадан бурун хизмат бурчини адо қилмоқ керак. Офарин, офарин! — Чол перосини чириллатиб, сиёҳ саҷратиб яна хат ёзишда давом этди.— Агар бирон гапинг бўлса айт. Кўзим хатда бўлса ҳам қулогим сенда,— деб қўшимча қилди.

— Хотиним тўғрисида... Уни сизга ташлаб кетаёт-
ганимдан хижолатдаман...

— Бошқа гапинг бор шекилли? Айтмоқчи бўлган галингни гапир!

— У кўз ёрадиган бўлганда Москвадан доя олиб келгани одам юборсангиз... Турадиган вақтида доя шу ерда бўлиши керак.

Кекса князъ хат ёзишдан тўхтаб, ўғлининг нима деяёт-
чилигини тушунмагандай, унинг кўзларига тикилди.

— Биламанки, табиатнинг ўзи ёрдам бермаса, ёрдам

бериш бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди,— деди князь Андрей уялгандай.— Дуруст миллион кишидан бир киши сиҳат-саломат қутула олмаслиги мумкин, лекин бу биз икковимизнинг кўнглимиздан ўтган гап. Одамлар унга алланималар дейишипти, у туш кўрипти, шундан қўрқади.

Кекса князь ёзишда давом этиб:

— Ҳм... ҳм... Айтганингни қиласман,— деди.

Чол хатга қўйди-да, тўсатдан ўғлига юзланиб, кулиб юборди.

— Ташвишга қолдингми-а?

— Нима ташвиш, отажон?

— Хотин! — деди кекса князь маъноли қилиб.

— Тушуна олмаяпман,— деди князь Андрей.

— Қандоқ қиласан,— деди князь,— хотин зоти ҳаммаси шунаقا бўлади, олганим-олмаганим деёлмайсан.

Қўрқма, ҳеч кимга айтмайман, сен ўзинг биласан.

Чол озғин қўллари билан ўғлининг қўлини ушлаб сил-киб қўйди ва унинг юзига худди ўта кўрадигандай ўткир кўзлари билан тўғри қаради-да, яна одатдагича сохта қаҳқаҳа урди.

Князь Андрей уф тортди ва шу уф тортиши билан отаси кўнглидагини билганини эътироф қилди. Чол хатларни буклаб, конвертларга солди ва ўзига хос эпчиллик билан сурғучлаб муҳр боса бошлади.

— Илож қанча? Чиройли! Ҳамма айтганини қиласман. Хотиржам бўл,— деди чол хатларга муҳр босаётуб.

Андрей жим қолди. Отаси кўнглидагини билганлиги унга ҳам ёқар, ҳам ёқмас эди. Чол ўрнидан туриб, хатни ўғлига берди.

— Менга қара,— деди у,— хотининг тўғрисида ташвиш тортма: қўлимдан нима келса, шуни қиласман. Энди менга қулоқ сол: бу хатни Михаил Илларионовичга бер. Мен унга сени яхши ўринга қўйиншини ва адъютантликда узоқ тутиб турмаслигини сўраб ёздим. Адъютантлик бўлмағур иш! Сен унга айт, мен уни эсимдан чиқарганим йўқ, яхши кўраман. У сени қандоқ қабул қилганлиги тўғрисида менга хат ёз. Агар яхши бўлса хизмат қил. Николай Андреевич Болконскийнинг ўғли ҳар қанақа одамнинг кўзига қараб хизмат қилавермайди. Ҳўп, энди бери кел.

Чол шу қадар тез гапирап эдики, сўзларни чала-чулпа айтар, лекин ўғли ўрганиб қолганлиги учун тушунаверар эди. У ўғлини баланд стол ёнига олиб келди, столнинг

қопқорини очиб, қутисидан йирик-йирик ҳарфлар билан зич қилиб ёзилган дафтарни олди.

— Мен сендан илгарироқ ўлсам керак. Билиб қўй, мана шу менинг хотираларим, мен ўлгандан кейин буларни подшуга бериш керак. Мана бу ерда акция билан хат бор: бу Суворов жангларининг тарихини ёзган кишига мукофот. Академияга юбориш керак. Мана бу менинг ёзувларим, мен ўлгандан кейин ўқигин, фойдаси тегади.

Андрей отасига «узоқ умр кўрасиз», демади, чунки буни айтишнинг ҳожати йўқ эканлигини билар эди.

— Ҳамма айтганларингизни бажо келтираман, отажон,— деди.

— Хўп, энди хайр! — деди чол ўғлига қўлини ўпгани тутиб, сўнгра уни қучоқлади.— Шуни эсингдан чиқарма, князъ Андрей: агар сен жангда ҳалок бўлсанг, мўйсафида отанг қайфуга қолади...— У тўсатдан жим қолди-ю, бирдан шовқин солиб давом этди: — Аммо Николай Болконский-нинг ўғлига номуносиб бирон иш қилсанг, мўйсафида отанг уятидан ўлади! — деб қичқирди.

— Бу гапни айтмасангиз ҳам бўлар эди, отажон,— деди князъ Андрей кулимсираб.

Чол индамади.

— Мен сиздан тағин бир нарсани илтимос қилмоқчи эдим,— деди князъ Андрей,— агар мен жангда ҳалок бўлсаму хотиним ўғил тусса, ўғлимни ўзингиздан узоқлаштираманг, кеча айтганимдек, ўзингиз тарбия қилинг... **Илтимосим шу.**

— Хотинингга бермайми? — деди чол ва кулди.

Ота-бала бир-бирига рўнара бўлиб жим турар эди. Чолининг ўйнаб турган кўзлари ўғлига тикилган эди. Кекса князнинг ўпкаси тўлди.

— Хайрлा�шиб бўлдик... бор! — деди чол бирдан, сўнгра кабинетининг эшигини очиб ғазаб билан қичқирди:— Бор!

Киягиня билан княжна князъ Андрейни ва оқ авра тўн кийган, нариксиз, чоллар тақадиган кўзойнак тақдан қари киязнинг эшикдан бошини чиқариб бақирганини кўриб:

— Нима бўлди? — деб сўрашди.

Князъ Андрей уф тортди-ю, жавоб бермади.

— Хўш,— деди хотинига қараб.

Бу «хўш» совуқ истеҳзодай бўлиб, худди «энди навбат сизларга» дегандай туюлар эди.

Кичкина княгиня ранги оқариб, эрига ваҳима билан қараб:

— André, déjá!¹ — деди.

У хотинини қучоқлади. Княгиня қичқириб юборди-ю, ҳушидан кетиб, ўзини унинг елкасига ташлади.

У хотинини елкасидан секин туширди-да, юзига қараб уни эҳтиёт билан креслога ўтқазди.

— Adieu, Magie², — деди синглисига секин ва қўл ўпишида-да, жадаллаганича уйдан чиқиб кетди.

Княгиня креслода ётар, ш—lle Буръен унинг чаккасини уқалар эди. Княжна Маръя шаҳло кўзлари йигидан қизарган ҳолда янгасини суюб турар ва князъ Андрей чиқиб кетган эшикка қараб, уни дуо қилар эди. Кабинетдан чолнинг дам-бадам қаттиқ бурун қоққани эшитилар эди. Князъ Андрей чиқиб кетиши билан кабинетнинг эшиги тезгина очилиб, ундан оқ авра тўн кийган чол кўринди.

— Кетдими? Ҳа, яхши бўлипти,— деб чол ҳушсиз ётган келинига қовоғини солиб қаради-да, таънаомуз бош чайқаб эшикни тақ этиб ёпди.

---

¹ Андрей, шу кетаётганингми?

² Хайр, Маша.

ИККИНЧИ БУЛИМ

1805 йилнинг октябрида рус қўшинлари Австрия эрцгерцоглигининг шаҳар ва қишлоқларини ишғол қиласар ва Россиядан келиб турган янги полклар аҳолига ортиқча ташвиш бўлиб, Браунау қалъаси атрофига ўрнашган эди. Браунауда бош қўмондон Кутузовнинг бош штаби жойлашган эди.

1805 йилнинг 11 октябрида Браунауга яқиндагина келган пиёда аскарлар полкидан бири бош қўмондоннинг қўригига маҳтал бўлиб, шаҳардан ярим мил нарида турар эди. Гарчи бу ерлар ва бу ернинг шароити Россияга ўхшамаса ҳам (мевазор боғлар, ғиштли деворлар, черепица ёпилган томлар, узоқда кўриниб турган тоғлар, рус бўлмаган ва солдатларга мароқ билан қарайдиган аҳоли), бу полк айнан Россиянинг ичкарисида кўрикка тайёрланадиган полкка ўхшар эди.

Полк охирги манзилдалик вақтида, кечқурун бош қўмондон полкни походда кўрикдан ўтказиши ҳақида буйруқ келди. Гарчи полк командири буйруққа яхши тушуммаган, буйруқни қандай тушуниш керак: поход формасидами ё парад формасидами, деган савол туғилган бўлса ҳам батальон командирлари кенгашида «айтгандан зиёда қилиш ҳеч қачон зарар қилмайди» деган мулоҳаза билан полкни парад формасида кўрсатишга қарор қилинди. Ўттиз чақирим йўл босган солдатлар кечаси билан киприк қоқмай кийимларининг у ёқ-бу ёғини тикардилар, тозалардилар; адъютантлар билан рота командирлари эса ҳисоб-китоб қилдилар; йўлда олдинма-кетин чўзилиб, тартибсиз бир оломондай бўлган бу полк эрталаб ҳар бири

ўз ўрнини биладиган ва ҳар қайсисининг тугмасидан тортиб камаригача тоза ва ярқираб турган 2000 кишилик мунтазам, тартибли аскар бўлиб қолди. Буларнинг фақат сиртқи кўринишигина жойида эмас, ҳатто агар бош қўмондон уларнинг мундирларини ечиб кўрган тақдирда ҳам ҳар бирининг устида қоидага мувофиқ, оппоқ кўйлак ва ҳар бирининг сафар халтасида солдатга керак бўладиган ҳамма зарур «майда-чуйда»ларни кўрар эди. Фақат бир нарса тўғрисида ҳеч ким хотиржам бўла олмас эди, у ҳам бўлса оёқ кийими масаласи эди. Солдатларнинг ярмидан кўпининг этиклари йиртилган эди. Лекин бу камчилик полк командирининг айби билан эмас эди, чунки унинг қайта-қайта талаб қилишига қарамай Австрия маъмурлари оёқ кийими бермади, полк эса минг чақиридан ортиқ йўл босган эди.

Полк командири ёши қайтган, тетик, қошлари ва бакенбардлари мош-гуруч, тўладан келган ва юм-юмалоқ бир генерал эди. Унинг эгнида янгигина тикилган, қатлари яхши ўтирган мундир бўлиб, зарҳал эполетлари унинг бақувват елкаларини юқорига кўтариб тургандай кўринар эди. У ҳаётнинг энг дабдабали ишларидан бирини хурсандлик билан қилаётган кишига ўхшар эди. У саф тортиб турган аскарлар олдида нари-бери юрар ва ўзини ёш олиб ҳар қадам ташлаганида гавдаси салгина энгашиб силкинар эди. Полк командирининг ўз полкини кўриб завқи келганлиги, полкidan бениҳоят хурсанд ва бутун фикру ёди полкда эканлиги кўриниб тураг: лекин шунга қарамай, унинг қадам олиши фақат ҳарбий ишларгагина эмас, майшат ва хотин-қизларга ҳам анчагина кўнгли борлигини кўрсатиб тураг эди.

— Хўш, отагинам, Михайло Митрич,— деди у бир батальон командирига (батальон командири илжайиб бир қадам олға босди, ҳар иккаласи ҳам хурсанд кўринар эди) кечаси ҳўп онамизни кўрдик-а. Лекин, ҳар қалай, полкимиз дурустга ўхшайди... Нима дейсиз?

Батальон командири генералнинг тегишаётганини фаҳмлаб, кулди.

— Царицин ўтлоғида ҳам майдондан ҳайдашмас!

— Нима? — деди командир.

Шу пайтда даракчи қўйилган шаҳар йўлида икки отлиқ намоён бўлди. Булардан бири адъютант, унинг кетидаги казак эди.

Адъютант кечаги буйруқнинг яхши англашилмаган

ерини - англатиш учун, яъни бош қўмондон полкни қай аҳволда келиб тушган бўлса, ўша аҳволда (шинелу халтаплатаси билан ҳеч қандай тайёргарликсиз) кўрмоқчи эканини айтиш учун бош штабдан юборилган эди.

Бундан бир кун бурун Кутузовнинг ҳузурига Венадан гофкригстратнинг аъзоси: мумкин қадар тезроқ бориб эригерцог Фердинанд ва Мак армияси билан қўшилиш керак, деган таклиф ва талаб билан келган эди; Кутузов эса бу армия билан қўшилишни номувофиқ топиб, ўз фикрининг тўғри эканлигини исбот этиш учун келтирган бошқа далиллари қаторида Россиядан келаётган аскарларнинг кўп йўл юриб ёмон аҳволда қолганликларини ҳам Австрия генералига уқтиromoқчи эди. Унинг полкни қарши олишидан мақсади ҳам ана шу эди. Шунинг учун полк қанчалик ёмон аҳволда бўлса, бош қўмондонга бу шунча маъқул бўлар эди. Адъютант гарчи бу тафсилотни билмаса ҳам, лекин полк командирига бош қўмондоннинг аскарлар ўша шинель ва халталари билан кўрикка тайёрлансин, деган талабини айтиб, акс ҳолда бош қўмондон норози бўлишини билдириди.

Полк командири бу сўзларни эшишиб бошини қуий солди-да, ҳайрон бўлиб, индамай елкасини учирди ва сўнгра бетоқатлик билан қўлларини силтаб:

— Хўп иш қилибмиз-да! — деди у.— Мен сизга айтмабмидим, Михайло Митрич, походда бўлгандан кейин шинелни ечмаслик керак,— деди батальон командирини койиб.— Энди иш бутун расво бўлди! — деб шартта-шартта қадам ташлаб олдинга чиқди-да, команда бериб ўрганган товуш билан: — Рота командирлари, фельдфебеллар!..— деб қичқирди.— Қачон марҳамат қиласидилар? — деди эҳтиром билан адъютантга мурожаат қилиб: бу эҳтиром, афтидан, ўша келадиган одамга тааллуқли эди.

— Эҳтимол, бир соатдан кейин келсалар.

— Аскарлар кийиниб улгуармикин?

— Билмадим, генерал...

Полк командирининг ўзи саф тортган аскарлар олдига бориб яна шинель кийишларини буюрди. Рота командирлари роталарига қараб югурди, фельдфебеллар гангид қолишли (чунки шинеллар унча тахт эмас эди) ва саф-саф тўртбурчак бўлиб жим турган солдатлар шу ондаёқ ҳаракатга келиб, сафлар бузилиб, ғала-ғовур бошланди. Солдатлар у ёқ-бу ёққа югуришар, елкаларини силкитишар, халталарини бўйинларидан олишар, шинелларини ечишар, қўлларини баланд кўтариб, енгларига тиқишар эди.

Ярим соатдан кейин аскарлар яна саф тортиб тўртбурчак бўлди, лекин энди бу тўртбурчаклар қорадан кулрангга айланган эди. Полк командири яна боягида бутун гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб, полкнинг олдига ўтди ва уни нарироқдан туриб кўздан кечира бошлади.

— Бу нимаси? бу нима,—деб қичқирди тўхтаб,— 3-рота командири!..

— 3-рота командири, генерал ҳузурига! Командир генерал ҳузурига! 3-рота командири, генерал ҳузурига! — деган овозлар эшитилди ва адъютант тезда келмаган офицерни ахтариб кетди.

Жон-жаҳли билан қичқираётган товушлар командир у ёқда қолиб, «генерал учинчи рота ҳузурига», дея бошлаганда чақирилган офицер ротанинг орқасидан кўринди ва бу офицер ёши қайтиб, чополмайдиган бўлса ҳам қоқиниб-сурилиб лўкиллаганича генералга томон келарди. Капитанинг юзида сабоғини яхши пишиқтирмай муаллим чақирган мактаб боласидай, катта ташвиш акс этди.

Унинг қип-қизил (маишатпастлигидан бўлса керак) юзи дам бўзарар, дам кўкаарарди; оғзини очишни ҳам билмас эди, ёпишни ҳам. Капитан ҳарсиллаб яқинлашган сайин қадамини кичикроқ ташлаб келаётганида полк командири унга бошдан-оёқ кўз югуртириди.

— Ҳадемай сиз одамларга сарафан ҳам кийгизасиз! Бу нимаси? — деб қичқирди полк командири 3- рота сафида кўк мовут шинель кийиб бошқалардан ажралиб турған солдатни ияги билан кўрсатиб.— Ўзингиз қаёқда эдингиз? Бош қўмондон келадиган бир маҳалда ўрнингизда турмай, қаёқда юрасиз? А? Кўрик бўладиган вақтда одамларга камзул кийгизишни сизга, ўргатиб қўяман сизга!.. А?

Рота командири генералдан кўзини олмай, икки баромгини шапкасининг соябонига борган сайин, худди шу билан қутуладигандай, қаттикроқ босар эди.

— Ҳа, нега индамайсиз? Ким у венгерча кийинган? — деди полк командири калакаомуз дўқ уриб.

— Жаноб олийлари...

— Ҳа, нима «жаноб олийлари? Жаноб олийлари! Жаноб олийлари!» Нима мунча! Галининг тайини йўқ-ку, жаноб олийларимиш!

— Жаноб олийлари, бу солдатликка туширилган Долов...— деди капитан секин.

— Хўш, уни фельдмаршалликка тушириптиларми ёки солдатликками? Солдат бўлса ҳамма қатори кийинсин-да!

— Жаноб олийлари, унга ўзингиз ижозат берган эдингиз.

— Мен ижозат бердимми? Ижозат бердимми? Сиз ёшлар ҳамма вақт шунаقا қиласизлар,— деди полк командири бир оз ҳөвридан тушиб,— мен ижозат бердимми-а? Сизларга бир нима дегудай бўлсанг, сизлар...— Полк командири бир оз жим қолгандан кейин яна: — Сизларга бир нима дегудай бўлсанг, сизлар... Нима? — деди яна аччиғи келиб.— Одамларни дурустроқ кийинтиринг...

Полк командири адъютантга дам-бадам қараб, бутун гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб полкка томон борди. У дарғазаб бўлгани ўзига ёқди шекилли, полкнинг олдидан ўтар экан, яна дарғазаб бўлгани баҳона излар эди. У бир офицерни нишони тозаланмагани, иккинчисини солдатлари сафининг нотўғрилиги учун жеркиб ташлаб, 3-рота олдига борди.

Полк командири кўк шинель кийган Долоховдан беш киши берида туриб:

— Бу қанақа туриш? Оёинг қаёқда? Қаёқда оёғинг?— деб қичқирди жиғибийрсни чиқиб.

Долохов секин оёғини ростлади ва генералнинг юзига бенбо тикилиб қаради.

— Нега кўк шинель кийдингиз? Ечиб ташланг! Фельдфебель! Бошқа шинель берилсин... расвогар...— деди генерал гапини тугата олмади.

— Генерал, мен буйруқни бажаришга мажбурман, лекин ҳақорат эшлишишга...— деди Долохов шошиб.

— Сафда гапирилмасин! Гапирилмасин, гапирилмасин!..

— Ҳақорат эшлишишга мажбур эмасман,— деди Долохов баланд овоз билан.

Генерал билан солдатнинг кўзи кўзига тўқнашди. Генерал жаҳл билан бўйнидаги шарфини пастга тортиб жим қолди.

— Марҳамат қилиб, бошқа шинель кийинг,— деди генерал кета туриб.

II

— Келаётитпи! — деб қичқирди шу пайт йўлга қўйилган даракчи.

Полк командири қизарганича отининг олдига югуриб борди, титроқ қўллари билан узангини тушириб отланди,

у ёқ-бу ёғини тузатди, қиличини суғурди ва қувноқ ҳам жиддий қиёфада қичқириб команда беришга чоғланиб, оғзини бир томонга қийшағтирди. Полк худди болупарини қокқан қуашдай бир силкиндию қотиб қолди.

Полк командири ўзи учун қувончли, полк учун ваҳими мали ва келаётган сардор учун ҳурмат ифода қиладиган бир овоз билан:

— Смир-рр-но! — деб қулоқни қоматга келтириб қичқириди.

Икки томонга дараҳтлар ўтқазилган кенг, бетош йўлдан олти от қўшилган баланд ва ҳаворанг Вена коляскаси рескори хиёл тиқирлаб, шитоб билан келар эди. Коляска кетидан штаб аҳли ва посбонлар от қўйиб келмоқда эди. Кутузовнинг ёнида қора кийинган руслар ичида оқ мундири билан ғалати кўриниб турған Австрия генерали ўтирад эди. Коляска полк олдида тўхтади. Кутузов билан Австрия генерали ўзаро нима тўғрисидадир гаплашар эди. Кутузов коляскасанинг зинасидан бамайлихотир секин тушар экан, ўзига ва полк командирига тин олмай тикилиб турған икки минг кишини худди кўрмагандай хиёл табассум қилди.

Команда товуши эшитилиб, полк яна силкинди-да, «караул» вазиятида турди. Жимжитликда бош қўмондоннинг заиф товуши эшитилди. Полк «Здравья желаем, ваше го-го-ство!» — деб қичқириди. Яна жимлик чўқди. Полк ҳаракатда эканида Кутузов бир жойда турди, кейин штаб аҳлининг кузатишида оқ кийим кийган генерал билан юриб сафлар олдидан ўта бошлади.

Полк командири ўзини ростлаб, қоматини тик тутиб бош қўмондонга тикилиб салют беришидан, гавдасини силкитмасликка ҳаракат қилиб генералларнинг кетидан энгашиброқ саф олдида юришидан, бош қўмондоннинг ҳар бир сўзи ва ҳаракатига чопиб келишидан унинг командирликдан ҳам кўра командирга хизмат қилишга шавқи катта экани кўриниб турад эди. Полк командирининг қаттиқўлли бўлиши ва тиришқоқлиги орқасида полк шу кунлари Браунуга келаётган бошқа полкларга қараганда жуда яхши эди. Полкдан кейинда қолганлар ва касаллар ҳаммаси бўлиб 217 киши эди, холос. Оёқ кийимидан ташқари ҳамма нарса дуруст эди.

Кутузов сафлар олдидан ўтар экан, ҳар замон тўхтаб, Туркияга қарши урушда ўзи билан бирга иштирок қилган офицерларга ва баъзи солдатларга ҳам уч-тўрт оғиз яхіси сўзлар айтар эди. У солдатларнинг оёқ кийимларига қа-

рар экан, афсусланиб, бир неча марта бош чайқади ва бу ҳақда ҳеч кимни айблаб бўлмаса ҳам ҳар ҳолда яхши эмас, демоқчи бўлгандай Австрия генералига кўрсатди. Бош қўмондон генералга ҳар гапирганда полк командири унинг полкка тегишли гапини эшитмай қолишдан қўрқиб, олдинга югуриб ўтар эди. Кутузовнинг кетидан секин айтилган сўз эшитилар-эшитилмас масофада 20 кишидан иборат штаб аҳли борар эди. Бу жаноблар ўзаро гаплашар, ҳар замон кулишар эди. Булардан олдинроқда чиройли бир адъютант борар эди. Бу князь Болконский эди. Унинг ёнида новча, ҳаддан ташқари семиз, чиройли, чехраси очик ва хандон, кўзлари ёшланиб турган штаб офицери — ўртоғи Несвицкий борар эди. Несвицкий ёнидаги қорачадан келган гусар офицерининг қилиғига кулгиси қистаб ўзини зўрға тутиб борарди. Гусар офицери кулмасдан полк командиринииг орқасига жиддий қиёфада қараганича унинг ҳар бир ҳаракатига тақлид қиласар эди. Полк командири, ҳар силкинганида ва олдинга энгашганида гусар офицери ҳам айнан шундай силкинар ва энгашар эди. Несвицкий кулар ва бошқаларни туртиб бу ҳазилкашни кўрсатар эди.

Кутузов ўз бошлиқларига жон-жаҳдлари билан тикилиб турган мингларча кишиларнинг олдидан секин -- бамайлихотир қадам ташлаб ўтиб борар эди. У З-ротанинг қаршиисига келганида тўсатдан тўхтади. Бундан бехабар қолган штаб аҳли беихтиёр унга яқин келиб қолишиди.

Бош қўмондон кўк шинель туфайли гап эшитган бурни қизиلى капитанни таниб:

— Э, Тимохин-ку! — деди.

Тимохин полк командири танбех қилганида қоматини ростлаб тордай тортилган ва бундан ортиқ тортилиб бўлмайдигандай кўринган эди. Бироқ бош қўмондон мурожаат қилган пайтда шундай тортилдики, агар бош қўмондон яна бирпас қараб турса, капитан тоб беролмай узилиб кетадиганга ўхшар эди. Кутузов унинг аҳволини пайқади шекилли, бечора капитан кўп қийналмасин, деб дарҳол юзини ўғирди. Унинг лўппи ва жароҳат изи қолган юзида билишар-билинмас табассум пайдо бўлди.

— Измайл урушида қатнашган ўртоқлардан,—деди у.— Ботир офицер! Сен ундан мамнунмисан? — деб сўради Кутузов полк командиридан.

Полк командири бир силкинди-да, олдинга ўтди (унинг бутун ҳаракатини гусар офицери айнан такрорлади) ва жавоб берди:

— Жуда мамнунмай, жаноб олийлари.

— Ҳамманинг ҳам бир камчилиги бўлади,— деди табассум билан Кутузов ўтиб кетаётуб.— Ўичкиликни яхши кўрар эди.

Полк командири бунга мен айбли эмасмикинман, деб кўрқиб кетди ва индамади. Гусар офицери шу пайт бурни қизил, қорнини ичига тортиб турган капитаннинг туришига ва афтига шундай тақлид қилди, Несвицкий ўзини кулгидан тўхтатолмади. Кутузов қайрилиб қаради. Офицер, афтидан, истаган вақтида юзини истаган қиёфага киргиза олар экан: Кутузов қараши биланоқ қовоғини солди, сўнгра юзида жиддият, эҳтиром акс этиб, мўмингина бўлиб қолди.

Учинчи рота энг кейинда эди. Кутузов худди бир нарсанни эслеётгандай ўйланиб қолди. Қнязъ Андрей штаб аҳли ичидан чиқиб французыча секин деди:

— Солдатликка туширилиб шу полкка юборилган Долоховни эсимга солинглар, деб буюрган эдингиз.

— Кани Долохов? — деб сўради Кутузов.

Аллақачон солдатча кулранг шинель кийиб олган Долохов чақиришни кутмади. Қадди-қомати келишган, оч-сариқ сочли, кўк кўз солдат сафдан чиқиб, тўғри бош қўмон-доннинг олдига келди-да, «караул» вазиятида турди.

Кутузов салгина қовоғини солиб:

— Нима арзинг бор? — деб сўради.

— Долохов шу,— деди князъ Андрей.

— Ҳа! — деди Кутузов.— Бу ишлар сенга сабоқ бўлади, деб ўйлайман, яхши хизмат қил. Шаҳаншоҳимиз марҳаматли. Яхши хизмат кўрсатсанг, мен ҳам сени эсда тутаман.

Долоховнинг кўк кўзлари бош қўмондонга ҳам худди полк командирига қарагандай беибо тикилиб турар ва бу тикилиши бош қўмондон билан солдатни бир-биридан ажратиб турган пардани йиртиб ташлаётгандай кўринар эди.

— Сиздан фақат бир нарса сўрайман, жаноб олийлари,— деди Долохов жааранглаган, ладил товуш билан салмоқлаб.— Менга гуноҳимни ювгани, император ҳазратлари ва Россияга садоқатимни исбот қилгани имкон берсангиз.

Кутузов юзини ўғирди. У капитан Тимохиндан юз ўғирган вақтдагидай хиёл табассум қилди. У юзини ўғирдию афтини буриштири ва шу билан гўё Долохов айтган гаплар, ўзининг Долоховга айтадиган ҳамма гаплари кўпдан мъълум эканини, бу гаплардан зерикканини, булар

нинг ҳаммаси кераксиз гаплар эканини билдиримоқчи бўлди. У бурилиб коляскага томон кетди.

Полк оғир йўлдан кейин кийиниш ва дам олиш умиди билан роталарга бўлиниб, Браунауга яқин манзилга қараб жўнади.

Полк командири от қўйиб, манзилга томон бораётган 3-ротани қувиб ўтиб, унинг олдида бораётган капитан Тимохинга яқин келди-да:

— Мендан хафа бўлмадингизми, Прохор Игнатич? — деди. Полк командири кўрикдан эсон-омон ўтганидан ниҳоят хурсанд эди.— Подшолик хизмати... Иложи йўқ... Баъзан сафда турган кишига қаттиқ гавириб қўясан киши... Ўзим узр сўрайман, мени биласиз... Бош кўмондон жуда хурсанд бўлди! — деди ва рота командирига қўл узатди.

Капитан бурни қизариб, Измайл атрофида бўлган урушида қўндоқ тегиб синган иккита олдинги тишини кўрсатиб илжайр экан:

— Йўғ-е, генерал, наҳот мен сиздан хафа бўлгани ҳаддим сиғса? — деди.

— Ҳа, айтгандай, жаноб Долоховга айтинг, хотиржам бўлсин, мен уни эсимдан чиқармайман. Ҳа, дарвоҷе, мен шуни сиздан сўрамоқчи эдим: Долохов қалай, феъли автори дурустми? Сўрайман дейману ҳадеб эсимдан чиқади.

— Хизмат важхидан жуда дуруст, жаноб олийлари... лекин феъли...— деди Тимохин.

— Нима, нима феъли? — деб сўради полк командири.

— **Бугун** қарайсизки, жаноб олийлари,— деди капитан,— жуда ақлли, билимли, хушфеъл; бир кун қарасангиз, йиртқичга ўхшаб кетади. Польшада бир жуҳудни ўлдириб қўяёзди, хабарингиз бордир...

— Ҳа, ҳа,— деди полк командири,— ҳар қалай, бечора йигигга қийин... Катталардан таниш-билишлари кўп... шиқилиб сиз...

— Хўп бўлади, жаноб олийлари,— деди Тимохин илжайиб ва шу билан ўз бошлигининг нима демоқчи эканини тушунганини билдириди.

— Ҳа, ҳа.

Полк командири саф тортиб бораётган солдатлар орасидан Долоховни топиб, отининг бошини тортди.

— Бир иш кўрсатсангиз яна эполет тегади.

Долохов қайрилиб қаради-ю, индамади ва тиржай-тавилича кетаверди.

— Ҳар қалай, яхши ўтди,— деди полк командири ва

солдатларга эшитарлик қилиб баланд овоз билан: — Солдатларга менинг номимдан бир пиёладан ароқ берилсин. Хаммага ташаккур билдираман! Худога шукур! — деди ва от қўйиб бошقا ротага қараб кетди.

Тимохин ённида кетаётган субалтери-офицерга қараб:

— Ёмон одам эмас, ҳеч кимни хафа қилмайди,— деди.

— Топпон деганича бор!.. (полк командирини топпон қироли деб аташар эди) — деди кулиб субалтери-офицер.

Кўрикдан кейин бошлиқлари сингари солдатларнинг ҳам кайфи чоғ бўлди. Рота хандон-хушон бораради. Ҳар томондан солдатларнинг сўзлашган товуши эштиilar эди.

— Кутузовнинг бир кўзи филай дейишмасми?

— Бўлмаса-чи? Филай-да.

— Кўйсанг-чи... Кўзи сеникидан ўткирроқ. Одамларнинг этигидан тортиб пайтавасигача ҳаммасини кўздан кечирди.

— Оёғимга шундай бир қараган эди, биродар, оббо, худо урди, дедиму...

— Ёнидаги австриялик генерални кўрдингми, худди бўрга ботириб олгандай-а. Оппоқ ундаи. Булар ўзларини амунициядан тозалайди шекилли!

— Ҳої, Федешов, жанг қачон бошланишини айтдими? Сен яқинроқ турувдинг шекилли? Бруновга Бонапартнинг ўзи келипти дейишган эди.

— Бонапарт келган эмиш-а! Гапини қаранглару! Билсанг гапир-да! Ҳозир Пруссак хуруж қилган. Австрис уни босаётитти. Пруссак босилганда Бонапарт билан уруш бошланади. Бруновга Бонапарт келган эмиш-а! Ақлинг бўлса, шу гапни гапирасанми! Аввал билгин.

— Оббо қурғулар-еъ! Уни қара, бешинчи рота қишлоққа бурилди. Биз етиб боргунча улар бўтқа пишириб еб ўтиради.

— Битта сухарингдан берсанг-чи...

— Сен кеча тамаки берувдингми? Ана шунақа бўлади, оғайнини! Ҳўп ма, ола қол, гўрга.

— Ҳеч бўлмаса бирпас дам беришса бўлар эди. Бу оч қорин билан яна беш чақирим юргунча бўларимиз бўлади.

— Немислар аравасини берганда ҳўп мазза қилар эдик-да. Аравага тушиб олиб кеккайиб кетар эдик.

— Бу ернинг одамлари жуда ашаддий экан. У ердагилар ҳар қалай ўзимизнинг пошшога қарашли поляклар эди шекилли: булар қип-қизил немис-ку.

Шу пайт капитаннинг:

— Қўшиқчилар олдинга! — деб қичқирган товуши эши-тилди.

Йигирматача одам ҳар томондан чопиб ротанинг олдига ўтди. Қўшиқбоши-дўмбирачи қўшиқчиларга томон ўгирилди-да, қўлини силкиб: «Не заря ли, солнышко занималося...» деб бошланадиган ва «То-то братцы, будет слава, нам с Каменским отцом...» деб тамом бўладиган солдат ашуласини чўзиб айта бошлади. Бу қўшиқ Туркияда тўқилган бўлиб, энди Австрияда «Каменским отцом» ўрнига «Кутузовым отцом» деб айтилар эди.

Қирқ ёшларга бориб қолган, қотма, чиройли дўмбирачи солдат шу сўзларни солдатчасига узиб-узиб айтди ва худди бир нарсани ерга кўтариб ургандай қўл силкиб қўшиқчи солдатларга хўмрайиб қаради-да, кўзларини қисди. Сўнгра ҳамма солдатлар ўзига тикилиб турганини кўриб, худди жуда қимматбаҳо бир нарсани икки қўллаб боши узра кўтариб кейин бирдан жаҳл билан ерга ургандай:

Эҳ, сиз дализим, дализим!—

деб бошлади.

«Янги дализим менинг...» деб йигирма киши бараварига қўшилди ва қўшиқнинг мақомига қошиқ урадигай қошиқчи солдат, устидаги юкининг оғирлигига ҳам қарамасдан, иргиб олдинга чиқди-да, ротанинг олдида муқом қилиб, қошиқларини кимгадир ўқталиб, орқаси билан юриб кетди. Солдатлар қўшиқ мақомига қўл ташлаб, каттакатта одим отиб борар, билмасдан бир-бирларининг обекларини босиб олишар эди. Ротанинг кетидан рессорларнинг гижирлаши, фидирак ва туёқ товуши эшитилар эди. Кутузов штаб аҳли билан шаҳарга қайтиб келмоқда эди. Бош қўмондон солдатларга «вольно» ҳолатда кетавергани ижозат берди. Қўшиқ товушини эшитиб, ўйнаб кетаётгани солдатни ва илдам қадам ташлаб бораётган ротани кўриб, бош қўмондон ва штаб аҳлининг ҳам юзида мамнуният кўринди. Коляска ўтиб борган ўнг томондаги иккинчи қаторда кўк кўзли солдат Долохов кишинини дикқатини ўзига тортар эди. У қўшиқ мақомига ҳаммадан ҳам кўра илдамроқ ва чиройли қадам ташлаб борар, ёндан ўтиб борган кишиларга худди шу топда рота сафида бормаган одамларга ачингандай қарап эди. Кутузовнинг одамларидан бўлиб, полк командирини ҳазиллашиб масхара

қилган гусар корнети коляскадан атайнин кейинроқла қолиб Долоховнинг олдига келди.

Гусар корнети Жерков бир вақтлари Петербургда Долохов бошчилик қилган бебоп улфатларнинг бири эди. У солдат бўлиб юрган Долоховни чет элда учратди-ю, лекин ўзини танимаганга солди. Бироқ Кутузевнинг у билан гаплашганини кўрганидан кейин отини дарров рота билан баробар юргизиб, жуда қадрдон ошнасини кўргандай:

— Қалайсан, азиз дўстим? — деди қўшиқ вақтида.

— Менми? — деди Долохов совуққина,— кўриб турибсан-ку.

Шўх қўшиқ Жерковнинг бетаккаллуф хушчақчақлик билан гапираётган сўз маромига ва Долоховнинг жўрттага совуққина берәётган жавобларига айрим маъно берар эди.

— Қалай, бошлиқлар билан чиқишаётисанми? — деди Жерков.

— Дуруст, яхши одамлар. Сен қанақа қилиб штабга суқилдинг?

— Шу ёққа юборилганман, навбатчилик қиласман.

Иккови ҳам жим қолди.

Қўшиқнинг «Выпукала сокола да из правого рукава» деган сатрлари кишиларда бирдамлик ва қувноқлик ҳисси уйғотар эди. Иккови агар қўшиқ айтилаётган вақтда гаплашмаганида эҳтимол бошқача гаплашар эди.

— Австрияликларнинг калтак егани ростми? — деди Долохов.

— Ким билади, шунақа дейишади.

— Мен хурсандман,— деди Долохов қўшиққа мослаб қисқагина.

— Кечқурунлари биз томонга келгин, фараон ўйнаймиз,— деди Жерков.

— Ҳа, пулларнинг ошиб-тошиб ётиптими?

— Келгин.

— Йўқ. Тавба қилганман. Офицерликка ўтказишмагунча ичкилик ҳам ичмайман, карта ҳам ўйнамайман.

— Булар ҳаммаси бирон иш кўрсатганингча...

— Ўшанда кўрамиз.

Иккови яна жим қолди.

— Бирон нарса керак бўлиб қолса келгин, штабда ёрдам беришади...— деди Жерков.

Долохов кулимсиради.

— Сен ташвиш тортмай қўя кол. Менга бирон нарса керак бўлиб қолса, сўраб ўтирмайман, ўзим олавераман.

- Хайр, айтдим да.
- Мен ҳам айтдим да.
- Хайр.
- Омон бўл.

... Баланд-баланд, олис-олис
Она элат томонга . . .

Жерков отини шпори билан никтади, от қайси ёғидан бошлаб чопишни билмай уч-тўрт марта гижинглади-ю, қўшиқ мақомига тақира-туқур қилганича ротадан ўтиб коляскага етиб келди.

III

Кутузов Австрия генерали билан бирга кўрикдан қайтиб келиб кабинетига кирди ва адъютантини чақириб, келаётган қўшинлар тўғрисидаги баъзи бир маълумотларни ҳамда олдинги линиядаги армияга бошлиқ бўлиб турган эрцгерцог Фердинанддан келган мактубларни сўради. Кнэзь Андрей Болконский сўралган қоғозларни олиб, бош қўмондоннинг кабинетига кирди. Кутузов билан Австрия гофкригстратининг аъзоси столга ёзиб қўйилган харитага қараб туришар эди.

Кутузов Болконскийга кўз ташлади-ю, худди шошмай тургин, дегандай қилиб:

— Ҳа!..— деди-да, французча бошланган гапини давом эттириди:

— Мен фақат шуни айтаман, генерал,— деди Кутузов. У шундай чиройли ибора ва талафуз билан гапирав эдики, унинг салмоқлаб айтган ҳар бир сўзини киши диққат билан эннитишга мажбур бўлар, афтидан, у ўз гапини ўзи ҳам ҳузур қилиб эшитар эди.— Мен фақат шуни айтаманки, генерал, агар бу иш менинг хоҳишимгагина боғлиқ бўлганда император Франц ҳазратларининг истаклари аллақачон ўрнига етказилган бўлар эди. Мен аллақачонлар эрцгерцогга бориб қўшилар эдим. Шунга ишонингки, шахсан менинг учун армиянинг олий қўмондонлигини ўзимдан кўра билимдонроқ ва моҳирроқ генералга (Австрияда бундай генераллар жуда кўп) топшириш ва бу оғир масъулиятни бўйнимдан соқит қилиш — шахсан менинг учун

зўр қувонч бўлар эди. Бироқ баъзан шароит кучлироқ келиб бизни бўйин эгишга мажбур қиласди, генерал.

Кутузов худди «менинг гапимга ишонмасликка тамом ҳақлисиз, ҳатто ишонсангиз-ишонмасангиз, менинг учун барибир, лекин ишонмайман дегани асосингиз йўқ, ҳамма гап мана шунда», дегандай табассум қилди.

Австрия генерали порози кўринса ҳам, лекин Кутузовга ўша оҳангда жавоб беролмади.

— Аксинча,— деди генерал айтиётган хушомадомуз сўзларига хилоф ўлароқ ғингшиган ва аччиқланган бир оҳангда,— аксинча, жаноб олийларининг умумий ишимизда иштирокларига олий ҳазрат катта баҳо берадилар: лекин ишни бу хилда пайсалга солиш шавкатли рус қўшинларини ва унинг бош қўмондонини жангларда қўлга киргизишига ўрганиб қолган шон-шарафларидан маҳрум қиласди, деб ўйлаймиз,— деб генерал олдиндан хўп пишиқтириб қўйган сўзини тамом қилди.

Кутузов ҳамон ўша хилда табассум қилганича қуллуқ қилди.

— Менинг имоним комил ва жаноб ҳазрат эрцгерцог Фердинанд лутфан юборган сўнгги мактубларига қараб тахмин қиласманки, генерал Макдек моҳир ёрдамчининг бошлилиги остида Австрия қўшинлари аллақачон узилкесил ғалаба қозонди ва бизнинг ёрдамишизга ҳам муҳтож эмаслар,— деди Кутузов.

Генерал қовоғини солди. Гарчи австрияликларнинг мағлубияти ҳақида аниқ хабар бўлмаса ҳам кўнгилсиз мишишларни тасдиқ қиласидиган воқеалар кўп эди: шунинг учун ҳам австрияликларнинг ғалабаси ҳақидаги Кутузовнинг тахмини истеҳзога ўхшар эди. Бироқ Кутузов шундай тахмин қилишга ҳақим бор, дегандай яна мулойим табассум қилди. Дарҳақиқат, Мак армиясидан келган сўнгги мактуб ғалабадан ва армиянинг стратегия жиҳатидан энг қулай вазиятда эканлигидан хабар берар эди.

— Қани, ўша мактубни бер,— деди Кутузов князь Андрейга қараб.— Мана, марҳамат қилсинлар,— деди ва истеҳзо билан салгина илжайиб Австрия генералига эрцгерцог Фердинанднинг немисча ёзилган мактубидан шу жойларини ўқиб берди:

«Wir haben vollkommen zusammengehaltene Kräfte, nahe an 70000 Mann, um den Feind, wenn er den Lech passierte, angreifen und schlagen zu können. Wir können, da wir Meister von Ulm sind, den Vorteil; auch von beiden

Ufern der Donau Meister zu bleiben, nicht verlieren; mithin auch jeden Augenblick, wenn der Feind den Lech nicht passierte, die Donau übersetzen, uns auf seine Kommunikations—Linie werfen, die Donau unterhalb repassieren um dem Feinde, wenn er sich gegen unsere treu Allierte mit ganzer Macht wenden wollte, seine Absicht alsbald vereiteln. Wir werden auf solche Weise dem Zeitpunkt, wo die Keiserlich—Russische Armee ausgerüstet sein wird, mutig entgegenharren und sodann leicht gemeinschaftlich finden, dem Feinde das Schicksal zuzubereiten, so er verdient».¹

Кутузов хатнинг ана шу жойини ўқиб бўлгач, чукур нафас олди-да, гофкригстрат аъзосига дикқат билан муло-йимгина назар ташлади.

Австрия генерали ҳазил-мутойибани бас қилиб, асосий мақсадга ўтмоқчи бўлди шекилли:

— Лекин, жаноб олийлари, ҳамма вақт иш чаппасига кетганида нима бўлишини назарга олиб иш тутиш керак, деган оқилона гап бор,— деди.

У адъютантга хўмрайиб қаради.

— Кечирасиз, генерал,— деди Кутузов унинг сўзини бўлиб ва князъ Андрейга ўгирилиб.— Бундоқ қилгин, азизим, разведкачиларимиз келтирган ҳамма маълумотларни Козловскийдан олгин. Мана бу граф Ностицдан келган икки хатни, мана бу жаноб ҳазрат эрцгерцог Фердинанднинг хатини ва мана бу қоғозларни олгину,— деди унга бир неча қоғозни узатиб,— шулар асосида Австрия армиясининг ҳаракатлари ҳақида олган маълумотларимизни билдириш учуй француздасига яхшилаб меморандум, хабарнома ёзиб жаноб олийларига юбор.

Князъ Андрей унинг ҳозир айтган гапларинигина эмас, ҳатто яна нима дейишини истаганини ҳам билганига ишора қилиб, Кутузовга бош эгди. У қоғозларни йиғишириб

¹ Биз 70 000 тача кишидан иборат тайёр аскарга эгамиз, агар душман Лехдан ўтган тақдирда, биз атака қилиб уни тор-мор қила оламиз. Ҳозир Ульм бизнинг қўлимида бўлгани учун биз Дунайнинг ҳар икки қирғогида ҳам кучимизни қулай равишда ҳаракатга солиш имкониятини қўйла сақлаб тура оламиз; демак, душман Лехдан ўтмасдан Дунайдан ўтгудай бўлса, ҳар чоғ унинг алоқа йўлларига ҳужум қилиш, Дунайнинг у қирғогидан ўтиш агар душман бутун кучини бизнинг содиқ иттифоқчиларимизга қарши йўналтирадаган бўлса, унинг бу ниятини барбод қилиш имкониятига эгамиз. Шундай қилиб, биз рус императори қўшилиариши батамом тайёр бўлиб келишини интизор бўлиб кутиб турмиз ва келганидан кейин биргаликда душманга муносиб жазо бериш имкониятини дарров топамиз (*Nem.*)

олдию генерал билан Кутузовга таъзим қилиб, гилам устидан секин-секин қадам босиб қабулхонага чиқди.

Князь Андрей Россиядан келганига кўп бўлмаган бўлса ҳам бу вақт ичиданча ўзгарган эди. Унинг чеҳрасида, юришида, ҳаракатларида бурунгидек мугамбирлик, ҳорғинлик ва ҳафсаласизлик аломати йўқ. У жуда қизиқ ва кўнгилли ши билан банд бўлиб, ўзи бошқаларда қандай таассурот қолдириши ҳақида ўйлашга фурсати бўлмаган кишига ўхшар эди. У ўзидан ва атрофидаги кишилардан мамнундай кўринар, табассум ва қараашлари қувноқ, жозибали эди.

У Кутузовга Польшада етиб олди. Кутузов уни хуш қабул қилди, ҳамма вақт уни эсда тутишни вавъда қилди, бошқа адъютантлари орасида айрим ўринга қўйди, ўзи билан Венага олиб борди ва муҳимроқ топшириқларни унга бера бошлади. Кутузов Венадан ўзининг қадррон дўсти бўлмиш князь Андрейнинг отасига мактуб ёэди:

«Сизнинг ўғлингиз,— деди ҳатида,— иш тутиши, иродаси ва уддабурронлигига қараганда, энг яхши офицер бўладиганга ўхшайди. Мен шундай йигитни адъютант қилиб олганимга жуда хурсандман».

Кутузовнинг штабида, ўз ҳамкорлари — ўртоқлари орасида ва умуман, армияда князь Андрей тўғрисида худди Петербург киборлари доирасидагидай бир-бирига қарама-қарши икки хил фикр бор эди. Баъзилар князь Андрейни ўзларидан ва бошқалардан ортиқроқ кўриб, ундан зўр муваффақиятлар кутишар, унинг сўзларига қулоқ солишар, унга ҳаваслари келиб тақлид қилишар эди; князь Андрей бу одамларга ўзини яқин тутар ва яхши муомала қиласар эди. Кўпчилик эса уни ёмон кўрар, қўрс, бемаза ва совуқ, дер эди. Лекин бу одамларга князь Андрей шундай муомала қиласар эдики, улар уни ҳурмат қиласар ва ҳатто ҳайиқар эди.

Князь Андрей Кутузовнинг кабинетидан қабулхонага чиқиб қўлидаги қофозлари билан дераза ёнида китоб ушлаб ўтирган ўртоғи навбатчи адъютант Козловский олдига келди.

— Хўш, нима гап, князь? — деб сўради Козловский.

— Нега олға юрмаётганимиз ҳақида мактуб ёзиши буюрди.

— Нега олға юрмаётган эканмиз?

Князь Андрей елкасини қисди.

— Макдан хабар йўқми? — деб сўради Козловский.

— Йўқ.

— Агар унинг мағлуб бўлгани рост бўлганда хабар келар эди.

— Эҳтимол,— деди князъ Андрей ва эшик томон борди. Шу пайт унинг қаршисидан эшикни шарт этиб очиб қабулхонага шитоб билан новча, сюртук кийган ва бошини қора рўмол билан боғлаб олган, бўйнига Мария-Терезия ордени осган, афтидан, ҳозиргина келган Австрия генерали кирди. Князъ Андрей уни кўриб тўхтади.

Австрия генерали у ён-бу ёнга қараб, тўғри кабинет эшигига томон борар экан, немис талаффузи билан шошиб:

— Генерал-аншеф Кутузов бормилар? — деди.

Козловский дарров бу номаълум генералнинг олдига келиб унинг йўлини тўсар экан:

— Генерал-аншеф банд,— деди,— ким келди дей?

Номаълум генерал худди наҳот мени танимайдиган одам ҳам бўлса, дегандай ҳайрон бўлиб, ўрта бўйли Козловскийга бошдан-оёқ таҳқиромуз назар ташлади.

— Генерал-аншеф банд,— деди яна Козловский совуқ-қонлик билан.

Генералнинг қовоғи осилиб кетди, лаби пирпираб учди. У қўйин дафтарини олиб, қалам билан дарров бир нима ёздию йиртиб олиб берди ва тезгина деразанинг олдига келиб стулга ўтириди-да, худди бу одамлар менга мунча қарайди, дегандай ҳаммага яна бир-бир кўз югуртириди; сўнгра бошини кўтариб, бир нима демоқчи бўлгандай бўйни чўзди, лекин шу он худди ичидаги палапартиш ашула айтиётгандай ғалати бир товушчиқарди-ю, бу товуш дарҳол ўчди. Кабинетнинг эшиги очилиб бўсағада Кутузов кўринди. Бошини боғлаб олган генерал худди бирон хавфдан қочгандай энгашиб, ингичка оёқларини катта-катта ташлаб Кутузовнинг олдига келди.

— Vous voyez le maheugeux Mack¹,— деди энтикиб. Бўсағада турган Кутузовнинг юзи бир лаҳза қотиб қолди. Кейин юзидан ажинлар бир мавж уриб ўтгандай бўлиб пешонаси таранг бўлди: у ҳурмат билан бош эгиб, кўзларини юмди ва индамай генерал Макни ичкарига киргизди-да, эшикни ёпиб олди.

Австрияликларнинг мағлубияти ва Ульм атрофида бутун армиянинг таслим бўлганлиги ҳақидаги овозалар рост бўлиб чиқди. Ярим соатдан кейин, шу чоққача урушга

¹ Камина баҳтсиз Мак.

кирмай турган рус қўшинлари тезда душман билан учрашишлари тўғрисида ҳар томонга адъютантлар орқали буйруқлар юборилди.

Князь Андрей фикр-ёди урушнинг боришида бўлган, штабда камдан-кам учрайдиган офицерлардан эди. У Макни кўриб, унинг маглубияти ҳақидаги тафсилотни эшишиб уруш ярим ютқизилганинги, рус армиясининг қандай оғир аҳволга тушувини англади-ю, армиянинг бошига келадиган қийинчиликни ва унда ўзи ўйнаши лозим бўлган ролни дарҳол кўз олдига келтирди. У ўзига бино қўйган Австрияning шарманда бўлганини ва эҳтимол бирон ҳафтадан кейин рус қўшинларининг француз қўшинлари билан Суворовдан сўнг биринчи маротаба учрашувини кўриши ва бунда иштирок этишини ўйлаб терисига сифмас эди. Бироқ у Бонапартнинг закоси рус қўшинларининг мардликларидан устуноқ келишидан қўрқар, шу билан бирга ўз қаҳрамонининг маломатга қолишини сира тасаввур қиломас эди.

Шу ўй-хаёл билан ҳаяжонланган ва асабийлашган князь Андрей ҳар кунгидай отасига хат ёзмоқчи бўлиб ҳужрасига қараб кетди. У йўлакда ҳамҳужраси Несвицкий ва ҳазилкаш Жерков билан учрашиб қолди. Улар одатдагича нимагадир кулишиб тураг эди. Несвицкий князь Андрейнинг оқаришган юзи ва чақнагаи кўзини кўриб:

— Ҳа, нега таъбинг хира? — деб сўради.

— Нимага ҳам хурсанд бўлай,— деди Болконский.

Князь Андрей Несвицкий ва Жерков билан гаплашиб турганда Кутузов штабида рус армиясининг озиқ-овқатини назорат қилувчи Австрия генерали Штраух кечкүрун келган гофкригсрат аъзоси билан йўлакнинг нариги бошидан буларга томон кела бошлади. Йўлак кенг бўлиб, иккала генерал ҳам уч офицернинг ёнидан бемалол ўтиб кетиши мумкин бўлса-да, Жерков Несвицкийни туртиб энтикан товуш билан:

— Келишаётитпти!.. келишаётитпти! нари туринглар, йўл беринглар! — деди.

Генераллар малол келадиган иззат-хурматдан тезроқ қутулишни истаган бир қиёфада ўтиб кетишмоқда эди. Ҳазилкаш Жерковнинг юзида тўсатдан худди ўзини ҳеч тутолмагандай, бемаврид табассум пайдо бўлди ва бир қадам олдинга босиб, Австрия генералига:

— Жаноб олийлари,— деди немисчалаб,— табрикли-гани ижозат беринг.

У бошини эгиб, худди ўйинга тушишни машқ қилаётган ёш боладай дам у оғини, дам бу оғини кўтариб ерга ура бошлади.

Гофкригсратнинг аъзоси генерал унга хўмрайиб қаради, бироқ унинг ўринсиз табассуми чинакам эканини кўриб, бир лаҳза илтифот қилишга мажбур бўлди ва худди қулоқ солаётгандай бўлиб кўзларини қисди.

— Табриклагани ижозат беринг, генерал Мак омон-эсон келдӣ, фақат шу ери жиндақкина лат епти,— деди ва оғзининг таноби қочиб бошини кўрсатди.

Генерал қовоғини солди-ю, бурилиб кетди ва бир неча қадам босгандан кейин:

— Gott, wie naiv¹,— деди тўнфиллаб.

Несвицкий қаҳқаҳа уриб князъ Андрейни қучоқлади. Лекин Болконский ранги яна ҳам ўчиб, ғазаблангани ҳолда уни итариб юбордию Жерковга қаради. Макнинг аҳволини кўриб, унинг мағлубиятини эшитиб рус армиясининг тақдиди тўғрисида ўйлаб асабийлашган Болконскийга Жерковнинг ўринсиз ҳазили бир баҳона бўлдию бутун аламини ундан олди.

— Агар сиз, муҳтарам зот,— деди асабиятдан жафи титраб,— масхарабоз бўлмоқни истасангиз, бунга менинг қаршилигим йўқ, лекин шуни билиб қўйингки, минбаъд менинг олдимда масхарабозлик қилсангиз, мен сизга одобни ўргатиб қўяман.

Несвицкий билан Жерков Болконскийнинг бу муоммасидан ҳанг-манг бўлиб қараб қолишиди.

— Мен ҳеч нарса қилганим йўқ-ку, табрикладим, холос,— деди Жерков.

— Мен сиз билан ҳазиллашаётганим йўқ, гап қайтарманг! — деди Болконский бақириб ва Несвицкийнинг кўлидан етаклаб, нима дейишини билмасдан қолган Жерковнинг олдидан кетди.

— Нима бўлди сенга, жўрам,— деди Несвицкий уни юнатиб.

— Нима бўлар эди? — деди князъ Андрей камоли ҳаяжонланганидан тўхтаб.— Ўзинг ўйлаб кўр: биз подшоҳимизга ҳам ватанимизга хизмат қиласиган, умумий муваффақиятимизга суюниб, умумий муваффақиятсизлигимизга хафа бўладиган офицермизми ёки хўжайниннинг иши билан иши йўқ лакеймизми?.. Quarante mille hommes

¹ Худоё тавба, мунча ҳам бефаҳм бўлмас! (Нем.)

massacrés et l'armée de nos alliés détruite, et vous trouvez là le mot pour dire,— деди гүё буни французча айтиш билан фикрини қувватлагандай — C'est bien pour un garçon de réticomme cet individu dont vous avez fait un ami, mais pas pour vous, pas pour vous.¹ Фақат гўдаккина бу ишни қылса бўлади,— деди яна князь Андрей, Жерковга эшигтириб, рус тилида француз талаффузи билан.

У корнет бирон нарса дермикин, деб кутди. Бироқ корнет бурилиб йўлакдан чиқиб кетди.

IV

Павлоград гусар полки Браунаудан икки миль нарида туарар эди. Николай Ростов юнкер бўлиб хизмат қилаётган эскадрон Зальценек деган немис қишлоғига жойлашган эди. Бутун суворилар дивизиясида Васька Денисов номи билан машҳур бўлган эскадрон командири ротмистр Денисовга қишлоқдаги уйлардан энг яхиси берилган эди. Юнкер Ростов полкка Польшада етиб олганидан буён эскадрон командири билан бирга туар эди.

Макининг мағлубияти ҳақидаги хабар бош штабдагиларни оёққа турғизган ўша 11 октябрь куни эскадрон штабида поход ҳаёти бурунгидек осойишта ўтмоқда эди. Ростов ем-хашак тайёрлан ишидан эрталаб отлиқ қайтиб келганда, кечаси билан карта ўйнаган Денисов ҳали уйига қайтиб келмаган эди. Юнкерча мундир кийған Ростов эшик олдига келди, абжирлик билан эгардан ўзини олди-ю, худди отдан тушишга кўнгли бўлмагандай, узангидан бироз турди ва ниҳоят ерга тушиб чопарини чақириди.

— Қани, азиз дўстим Бондаренко,— деди отини ушлагани югуриб келаётган гусарга қараб.— Отни совит,— деди вақти жуда чоғ бўлған яхши йигитларга хос ширинсўзлик билан.

— Хўп бўлади, бегим,— деди хоҳол хурсанд қиёфада бош ирғаб.

— Эҳтиёт бўл, дурустроқ совит.

Бошқа яна бир гусар ҳам отга томон чопиб келаётган эди, Бондаренко у етиб келгунча юганни отнинг бошидан

¹ Кирқ минг киши ҳалок бўлиб, иттифоқчимизнинг армияси нестивобуд бўлса-ю, сиз ҳазил-мазах қилиб ўтирасангиз. Бу ишни ана у сиз ўзингиз улфат қилиб олган, тўрт пулга арзимаган гўдак қылса ярашади, сизга келишмайди, келишмайди.

онириб олди. Юнкер дурусттана ароқ пулай бериб турса керак, унинг хизматини бажонидил қилинар эди. Ростов отнинг бўйини сўнгра сағрисини силаб, зинада туриб қолди.

У ўзича «Жуда соз! Жуда яхши от бўлали-да!» — деди ю кулимсираб, қиличнинг сопини ушлаб, шпорини шириқ-латиб зинадан чопиб чиқиб кетди. Оғилда гўнг курастган уй эгаси — фуфайка ва қалпоқ қийған немис қўлида пашахаси билан эшикдан бошини чиқариб қаради. У Ростовни кўриши билан чеҳраси очилиб кетди ва қувноқ табассум билан кўз қисиб, худди ёш йигитга салом беришдан роҳат қилгандай, қайта-қайта: «Schön, gut Morgen! Schön, gut Morgen!»¹ деди.

Ростов ҳамон ўша қувноқ табассум ва ширинсўзлик билан:

— Schon fleissig!², — деди немисга қараб, — Hoch Oesterreicher! Hoch Russen! Kaiser Alexander hoch!³ деб немиснинг ҳамища айтадиган гапини такрорлади.

Немис кулиб оғилдан чиқди ва қалпоғини олиб боши устида айлантириб қичқирди:

— Und die ganze Welt hoch!⁴

Ростов ҳам немис сингари шапкасини боши устида айлантириб кула-кула қичқирди: «Und vivat din ganze Welt!»⁵

Оғилини тозалаш билан машғул бўлган немисга ҳам, **взводи билан** пичанга бориб келган Ростовга ҳам мунча **хурсанд бўлишга ҳеч қандай сабаб бўлмаса-да**, иккови бениҳоят хурсандлик **га биродарона** муҳаббат билан бир-бираға қаради, бир-биринн яхши кўрганлигига ишора қилиб бош чайқади ва кулиб ҳар қайсиси ўз йўлига — немис оғилга, Ростов эса Денисов билан турадиган ҳужрага кириб кетди.

— Хўжайининг қани? — деб сўради Ростов Денисовнинг бутун полкда муғамбирликда ном чиқарган лакейи Лаврушкадан.

— Кечадан бери келганлари йўқ. Ютқизган бўлсалар керак, — деб жавоб берди Лаврушка, — билиб қолганман: ютсалар мақтангани вақтли келадилар, эрталабгача кел-

¹ Салом, салом! (Нем.)

² Мунча ҳам эрта! (Нем.)

³ Яшасин австриялар; Яшасин руслар! Яшасин император Александр! (Нем.)

⁴ Ва яшасин бутун дунё! (Нем.)

⁵ Яшасин бутун дунё! (Нем.)

масалар, демак ютқизганлар — қовоқларидан қор ёғиб келадилар. Кофе берайми?

— Бера қол.

Ўн минутдан кейин Лаврушка кофе келтирди.

— Келаёттилар! Худо урди,— деди у.

Ростов деразадан қараб, келаётган Денисовни кўрди. Денисов қизил юзли, чақнаб турган қора кўзли, қора соч ва мўйловлари ҳурпайган жиккаккина йигит эди. Унинг эгнида тугмалари солинмаган ментик ва отлиқ аскарлар киядиган кенг чолвор, бошида гусарлар киядиган фижим телпак. У таъби хира, бошини қуи солиб зинага томон келар эди.

— Лаврушка! — деб қичқирди р ҳарфига тили келишмай жаҳл билан.— Қани, еч дейман, сўтак!

— Ечаётиман-ку,— деди Лаврушка.

— Э, аллақачон турдингми,— деди Денисов уйга кириб.

— Ҳа, аллақачон,— деди Ростов,— пичанга ҳам бориб келдим. Фрейлен Матильдани кўрдим.

— Ҳа, ҳали шундай дегин. Мен кеча расво бўлиб бой бердим, биродар,— деди шангиллаб.— Жуда ёмон бўлди! Ёмон бўлди! Сен кетганингдан бери ҳеч омад келмаёттири. Ҳой, чой келтири!

Денисов худди илжайгандай, катта ва бақувват тишлирини кўрсатиб, афтини буриштириди, икки қўллаб қисқа бармоқлари билан қора ва қалин сочини тузатди. У иккала қўли билан пешона ва юзини ишқар экан:

— Қаёқдан ҳам ўша каламуш (офицернинг лақаби) нинг олдига бордим,— деди,— биронта, биронта ҳам карта чиқмаса-я?

Денисов Ростов ёндириб берган трубкани олди ва уни учқун сачратиб қўлида қаттиқ қисди-ю, полга уриб яна бақирди:

— Семпель берса пароль уради, семпель берса пароль уради.

У трубканинг ўтини сочиб синидириб ташлади. Сўнгра бирпас жим қолдию чақнаб турган қора кўзлари билан Ростовга хурсанд назар ташлади-да:

— Ақалли биронта хотин бўлса эди. Бу ерда ароқдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Тезроқ урушга кирсак ҳам гўрга эди...

У кимдир катта этигини тарақлатиб, шпорини жиринглатиб эшикнинг олдига келиб тўхтаганини ва атайлаб йўғталганини эшитиб сўради:

— Ким у?

— Вахмистр! — деди Лаврушка.

Денисов афтини яна ҳам буриштириди.

— Жуда ёмон бўлди-да,— деди, озгина тилла қолган ҳамёнини ташлаб.— Ростов, санаб кўр, жон укам, қанча қолипти. Кейин ҳамённи ёстиқнинг остига тиқиб қўй,— дедио вахмистрнинг олдига чиқди.

Ростов ҳамённи олди, эски ва янги олтий пулларни беихтиёр айрим-айрим тўп қилиб санай бошлади.

Нариги уйдан Денисовнинг:

— Э! Телянин-ку! Бормисан! Кеча мени боллашди,— деган товуши эшитилди.

Бошқа ингичка бир товуш:

— Қаерда? Биков каламушнинг уйидами? — дедио уйга, ўша эскадроннинг кичкинагина офицери поручик Телянин кирди. Ростов ҳамённи болишнинг тагига қистирди ва Телянин кичкина терлаган қўлини узатгач кўришди. Телянин поход олдида нима сабаб биландир гвардиядан бу ёққа ўтказилган эди. У полкда ўзини жуда яхши тутар эди, лекин негадир уни ҳеч ким ёқтирас, айнича Ростов, ҳеч сабабсиз, уни сира ҳазм қилолмас ва буни яшира ҳам олмас эди.

— Хўш, сувори йигит, қалай бизнинг Грачик? — деб сўради (Грачик Теляниннинг Ростовга сотган оти эди).

Поручик ҳеч вақт гаплашаётган одамининг кўзига қарамас, унинг кўзлари ҳамиша бир нарсани қидираётгандай тўрт томонда бўлар эди.

— Мен ҳали миниб ўтганингизни кўрдим...

Ростов 700 сўмга олган бу от яrim баҳосига ҳам арзимаса-да:

— Дуруст, ёмон эмас, лекин олдинги чап оёғи қоқинадиган бўлиб қолди,— деди.

— Туёғи ёрилгандир. Тузалиб кетади. Бирон нарса қоқиш керак, сизга ўзим кўрсатаман.

— Ҳа, шундоқ қилинг,— деди Ростов.

— Кўрсатаман, кўрсатаман, ҳеч нарса эмас, бу отдан хурсанд бўласиз.

— Мен айтай бўлмаса, отни олиб келсин,— деди Ростов бу поручикдан тезроқ қутулмоқчи бўлиб ва отни олиб келишни буюргани ташқари чиқди.

Денисов, оғзида трубка, даҳлизнинг бўсағасида буқчайиб ўтирас: вахмистр унга нима тўғрисидадир бир маълумот берар эди. У Ростовни кўриб, пешонасини тириш-

тибди, елкаси оша бармөри билан Телянин ўтирган ўйга ишора қилиб афтини буриштири ва ижирғанди.

— Шу йигитга ҳеч тоқатим йўқ-да,— деди вахмистран ҳеч ибо қилмасдан.

Ростов худди «мен ҳам шундайман, лекин қандоқ қи-
лай», демоқчи бўлгандай елкасини учирди ва отни олиб
келишни буюрдию қайтиб Теляниннинг олдига кирди.

Телянин ҳамон ўша Ростов чиқиб кетгандагидай бўша-
шиб, кичкина оппоқ қўлларини бир-бирига ишқаб ўтирап
эди.

Ростов ўйга кирап экан, «дунёда хўп ҳам сўхтаси совуқ
одамлар бўлади-да», деб кўнглидан ўтказди.

— Ҳа, отни олиб кел, дедингизми? — деди Телянин
ва ўрнидан туриб бепарволик билан атрофга қаради.

— Ҳа, айтдим.

— Юринг, ўзимиз бора қолайлик: мен фақат кечаги
буйруқни Денисовдан сўрамоқчи бўлиб кирган эдим. Ол-
дингизми, Денисов?

— Йўқ ҳали. Ҳа, қаёққа кетяпсиз?

— Бу йигитга отга қандай тақа қоқишини кўрсатмоқ-
чиман,— деди Телянин.

Иккови ташқарига чиқиб отхонага киришди. Поручик
унга отнинг туғани тузатиш йўлини кўрсатдию ўйига
кетди.

Ростов қайтиб келганда столда бир шиша ароқ билан
колбаса турар эди. Денисов столда ўтириб перосини чирил-
латиб хат ёзмоқда эди. У Ростовнинг юзига маҳзун назар
ташлади.

— Ўша қизга ёзаётиман,— деди.

У, қўлида қалам, столга тирсагини қўйиб ёнбошлади-да,
ёзмоқчи бўлган гапини тезроқ айтиб юрагини бўшатга-
нига хурсанд бўлгандай, хатнинг мазмунини Ростовга ай-
тиб берди.

— Биласанми, дўстим,— деди,— то бировга муҳаббат
қўймаганимизча биз ғафлатда бўламиз. Биз тупроқ бола-
лари... Муҳаббат қўйдикми — фаришта, онадан янги
туғилгандай бўламиз... Яна ким келди? Жўнатиб юбор.
Ҳозир қўлим тегмайди! — деди бемалол келаётган Лав-
рушкага қичқириб.

— Кимни дейсиз? Ўзингиз айтибсиз-ку. Вахмистр пулга
келипти.

Денисов афтини буриштириб бир нарса деб бақирмоқчи
бўлди-ю, лекин индамади.

— Жуда ёмон иш бўлди-да,— деди ўзича,— ҳамёнда қанча пул қолипти? — деб сўради Ростовдан.

— Еттига янгию учта эски.

— Оббо, ёмон бўлди-да! Ҳа, нега қақайиб турибсан, айт вахмистирни! — деб бақирди Лаврушкага қараб.

— Мен бера қолай, менда пул бор, Денисов,— деди Ростов қизариб.

— Ёр-ошнадан қарз олишни ёмон кўраман,— деди Денисов дўйниллаб.

— Мен сенга ўртоқлик қилиб пул берсаму олмасанг хафа бўламан, ростдан айтиётиман, менда пул бор,— деди Ростов яна.

— Қўйсанг-чи.

Денисов ёстиқнинг остидан ҳамёнини олгани каравотга келди.

— Қаерга қўйдинг, Ростов?

— Ёстиқнинг тагида.

— Йўқ-ку.

Денисов ҳар иккала ёстиқни олиб полга ташлади, ҳамён йўқ эди.

— Тавба, қаёққа кетди!

— Шошма, тушириб юбормадингми,— деб Ростов ёстиқларни бир-бир силкиди.

У адёлни ҳам олиб қоқди, ҳамён топилмади.

— Бошқа жойга қўймадингмикин? Йўғ-е, ҳатто ҳамёнини бошйининг тагига қўйиб ётар экан-да, деб кўнглимдан ўтиб эди,— деди Ростов.— Мен шу ерга қўйиб эдим. Қани? — деди Лаврушкага қараб.

— Мен уйга кирганим йўқ. Қўйган жойингиздадир-да.

— Йўқ, ахир.

— Ўзингиз шунаقا, бир нарсани бир жойга қўясишу кейин излаб юрасиз, чўнтакларингизни қаранг.

— Бошнинг тагига қўйиб ётар экан-да, деб кўнглимдан ўтгани эсимда,— деди Ростов,— аниқ шу ерга қўйиб эдим.

Лаврушка бутун тўшакни титди, каравот ва столнинг тагини қаради, ҳаммаёқни остин-устун қилдию уйнинг ўртасида ҳайрон бўлиб туриб қолди. Денисов индамай Лаврушканинг ҳаракатини кузатар эди. Лаврушка ҳеч ерда йўқ, деб ҳайрон бўлиб анқайиб турганда Денисов Ростовга қаради.

— Ростов, болалик қилма.

Ростов Денисовнинг қараб турганини сезиб, унга бир

назар ташладио яна ерга қаради, унинг бутун қоин бошига ва кўзига урди. Энтикиб нафас ола бошлади.

— Уйга поручик билан ўзларингдан бошқа ҳеч ким киргани йўқ. Бирон жойда тургандир,— деди Лаврушка.

— Қани, бўл тезроқ, каллаварам, қидир,— деб тўсатдан кўкариб қичқирди Денисов ва лакейга ҳамла қилди.— Ҳамённи топсанг ҳам топасан, топмасанг ҳам топасан, бўлмаса калтак ейсан, ҳаммангни дўпослайман!

Ростов Денисовга кўз қирини ташладио курткасининг тугмасини солди, қиличини тақди ва шапкасини кийди.

Денисов хизматкорнинг икки елкасидан ушлаб деворга уриб:

— Сенга айтиётиман, ҳамённи топ дейман,— деб қичқирди.

Ростов эшик олдига бориб, Денисовга қарамасдан:

— Кўй уни, Денисов, ким олганини биламан,— деди.

Денисов тўхтаб, лакейни қўйиб юбориб ўлланиб қолдида, Ростовнинг кимга ишора қилаётганини фаҳмлагандай унинг қўлидан ушлади.

— Бўлмаган гап! — деб шундай қичқирдики, бўйин ва пешонасидағи томирлари бўртиб чиқди.— Эсингни едингми, бу ҳеч мумкин эмас. Ҳамён уйдан ташқарига чиққани йўқ; мана бу абраҳминг терисини шилиб олсан топилади.

— Ким олганини биламан,— деб такрорлади Ростов титраган товуш билан ва эшикка томон юрди.

— Кўй бу гапни, қаёққа борасан, сенга айтиётиман,— деди Денисов юнкерни ушлагани интилиб.

Лекин Ростов жаҳл билан қўлини тортиб олдио худди Денисов унинг бир ашаддий душманидай хўмрайиб қаради.

— Эсинг жойидами? — деди у титроқли товуш билан,— уйда мендан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Бундан чиқадики, агар у олмаган бўлса, демак...

У гапини тамом қилмай, югурганича чиқиб кетди. Ростов сўнг дафъа унинг:

— Бор, борсанг боравер, минг лаънат ҳаммангга,— деган овозинигина эшилди.

Ростов тўғри Теляниннинг уйига борди.

— Хўжайин уйда йўқлар, штабга кетдилар,— деди унга Теляниннинг хизматкори, лекин юнкернинг паришон эканини кўриб,— ҳа, бирон гап бўлдими? — деб сўради:

— Йўқ, ҳеч гап бўлгани йўқ.

— Ҳозиргина кетдилар,— деди хизматкор.

Штаб Зельценек қишлоғидан уч чақирим нарида эди. Ростов ҳужрасига кирмасдан, отини олиб чиқди ѿ штабга қараб жүнади. Штаб жойлашган қишлоқда офицерлар кириб турадиган майхона бор эди. Ростов тұғри майхонага келдиу, унинг эшиги олдиде Теляниннинг отини күрди.

Майхонанинг ичкари уйида поручик вино ичиб, сосиска еб ўтирап эди.

— Э, сиз ҳам келибсиз-ку, йигит,— деди поручик кулиб ва қошларини күтариб.

— Ҳа,— деди Ростов зўрға ва ёнидаги столга ўтири.

Иккови ҳам индамасдан ўтирап эди; шу уйда икки немису бир рус офицери ҳам бор эди. Ҳамма жим, фақат тарелка, пичоқ товуши ва поручикнинг шапиллаб кавшангани эшитилар эди. Телянин нонуштасини қилиб бўлдию, чўнтағидан икки хоналик ҳамёнини олиб кичкина оқ бармоғи билан ҳалқасини тортди-да, битта олтин олиб, қошларини кериб, хизматкорга узатди.

— Мана, тезроқ ҳисоб қилинг.

Олтин янгигина эди. Ростов ўрнидан туриб Теляниннинг олдига келди.

— Мумкинми ҳамёningизни кўрсак,— деди секин, эшитилар-эшитилмас.

Телянин кўзлари ўйнаган, лекин ҳамон қошлари керилган ҳолда ҳамённи Ростовга берди.

— Ҳа, жуда чиройли ҳамён... Ҳа, ҳа...— деди ва бирдан бўзарип кетди.— Мана кўринг, йигит,— деди яна.

Ростов ҳамённи қўлига олдию ҳамёнга, унинг ичидаги пулга ва Телянинга қаради. Поручик одати бўйича атрофға қаради ва бирдан хурсанд бўлгандай кўринди.

— Венага борсак, ҳаммасини сарф қиласман. Бу шаҳарчада нимага сарф қилишни ҳам билмайсан киши,— деди.— Қани, беринг, мен кетай, йигит.

Ростов жим туарап эди.

— Сиз ҳам нонушта қилгани келгандирсиз? Овқат ёмон эмас,— деди яна Телянин.— Қани, беринг.

У ҳамёнга қўл узатди. Ростов индамасдан берди. Телянин ҳамённи олдию шимининг чўнтағига сола бошлади. Унинг қошлари чимирилди, худди «ўзимнинг ҳамёним, чўнтағимга соламан, бунга ҳеч ким ҳеч нарса дёёлмайди», дегандай оғзи салгина очиқ қолди.

— Хўш, йигит? — деди ва уф тортиб қошларини керганича Ростовнинг кўзларига қаради.

Бир лаҳза ичида Теляниннинг кўзидан аллақандай учқун Ростовнинг кўзига ўтгандай, ундан яна Теляниннинг кўзига қайтгандай, ундан яна унга ўтгандай бўлди.

— Бу ёққа юринг,— деди Ростов Теляниннинг қўлидан ушлаб. У Телянинни деразанинг олдига судраб олиб борди.— Бу пуллар Денисовники. Сиз бу пулни...— деди қулоғига пичирлаб.

— Нима?.. Нима?.. Нима деяпсиз ўзингиз... Нима?.. деди Телянин.

Лекин унинг бу сўзлари худди афв сўраган, ёлворган ва нола фарёд қилгандай эшитилди. Ростов бу сўзларни эшиганидан кейин шубҳаси йўқолди. У хурсанд бўлди ва шу билан бирга, қаршисида турган шўрлик одамга раҳми келди: бироқ бошланган ишни охирига етказиш керак эди.

Телянин шапкасини олиб, хилват уйга томон борар экан:

— Бу ерда бирор эшикса нима дейди, юринг, нариги уйга чиқиб, ўша ерда гаплашайлик,— деди.

— Мен буни биламан ва исбот ҳам қиласман,— деди Ростов.

— Мен...

Қўрқувдан бўзариб кетган Теляниннинг бутун юзи пирпираб уча бошлади: кўзлари ҳамон бесаранжом, лекин Ростовнинг юзига қаролмай ерда кезар эди. У йиғлаб юборди.

— Граф!.. бир ёш йигитни хароб қилманг... Мана ўша фалокат пул, олинг...— деб пулларни столнинг устига ташлади.— Қари отам, онам бор!..

Ростов пулни олди, Теляниннинг кўзига қарамасликка ҳаракат қилиб индамай чиқиб кетди. Лекин эшик олдида бир оз тўхтадио яна қайтиб кирди.

— Худоё тавба,— деди кўзига ёш келиб,— шу ишга қандай қўлингиз борди?

— Граф,— деди Телянин юнкернинг олдига келаёттиб.

— Тегманг менга,— деди Ростов ўзини тортиб.— Муҳтоҷ бўлсангиз, мана, олинг! — деди ва ҳамённи улоқтириб майхонадан чиқиб кетди.

V

Ўша куни кечқурун Денисовнинг уйида эскадрон офицерлари қизғин сухбатлашиб ўтиришар эди.

Новча, сочи мош-гуруч, мўйловлари шопдай, юзига йирик-йирик ажин тушган штаб-ротмистр:

— Айтдим-ку, сиз полк командирига узр айтишингиз керак, Ростов,— деди ҳовлиқиб-қизариб кетган Ростовга қараб.

Штаб-ротмистр Кирстен офицер номига иснод келтиргани учун икки маротаба солдатликка туширилмид, икки маротаба яхши хизмат кўрсатиб, яна ўз мансабига эришган эди.

— Мени ёлғончи қилгани ҳеч кимга йўл қўймайман,— деб қичқирди Ростов,— у мени ёлғон айтасан, дейди, мен ўзинг ёлғон айтасан, дедим. Бу гап шундай қолади энди. Мени ҳар куни навбатчи қиладими, қамаб қўядими, лекин узр айтишга мени ҳеч ким мажбур қилолмайди. Агар у полк командириман, деб майдонга чиқиб менга важ жайтишни ўзига муносиб кўрмаса, унда...

Штаб-ротмистр унинг сўзини бўлиб:

— Шошманг ахир, отагинам, гапга қулоқ солинг,— деди узун мўйловини силаб, йўғон товуш билан.— Сиз бошқа офицерлар олдида полк командирига бир офицерни ўфри дейсиз...

— Бошқа офицерларнинг олдида гап очилган бўлса мен нима қиласай. Уларнинг олдида гапирганим чакки бўлган бўлса бўлгандир, ахир мен дипломат эмасман, қаёқдан билай. Шунинг учун ҳам мен гусар бўлганман. Бу ерда бунақа нозик гаплар бўлмас, деб ўйлаган эдим: у бўлса мени ёлғончи қилиб ўтирипти... Шундай бўлса, майдонга чиқиб менга важини айтсин...

— Бу дуруст, ҳеч ким сизни қўрқоқ деяётгани йўқ, лекин гап бунда эмас. Қани, Денисовдан сўранг-чи, ҳеч мумкинмикин бир юнкер полк командирига, мен билан майдонга чиқ, деб талаб қўйиб ўтирса.

Денисов гапга аралашишни истамаса керак, мўйловини тишилаб қовоғини согланича уларнинг сўзига қулоқ солиб ўтирасиз. Штаб-ротмистрнинг саволига у бош чайқаб жавоб берди.

— Наинки офицерларнинг олдида полк командирига шу қабиҳ гапни гапириб ўтирангиз,— деди штаб-ротмистр сўзида давом этиб.— Богданич (полк командирини шундай деб аташар эди) сизни тийиб қўйипти.

— Тийиб қўйгани йўқ, ёлғон айтасан, деди.

— Ҳа, сиз унга бўлмағур гапларни айтибсиз, энди бориб узр сўранг.

— Ҳеч-да! — деб қичқирди Ростов.

— Мен сиздан буни ҳеч кутган эмас эдим,— деди штаб-ротмистр жиддий ва жеркиб.— Узр сўрагингиз келмайди, ҳолбуки, отагинам, фақат полк командири олдидагина эмас, балки ҳаммамизнинг олдимиизда қип-қизил гуноҳкорсиз. Аввал ўйлаб, бирор билан кенгашиб қилганингизда мунчалик бўлмас эди, сиз ўйламай-нетмай, яна офицерларнинг олдида лоп этиб айтиб қўйибсиз. Полк командири энди нима қиласа бўлади? У офицерни судга бериб, бутун полкни бадном қилсинми? Битта ярамасни деб бутун полкни маломатга қўйиш керакми? Сизнингча, шу дуруст бўладими? Бизнингча, ундоқ эмас. Яхши ҳамки, Богданич, ёлғон айтасан, депти. Яхши бўлмапти, лекин айб ўзингизда, отагинам. Энди бу гапни бости-бости қилмоқчи бўлишса, сиз катталик қилиб афв сўрашни истамай яна бориб, ҳаммасини айтаман, деб ўтирибсиз. Жазо тариқасида навбатчиликка тайинласа-ку, алам қилади, бориб бир кекса ҳалол офицердан афв сўраш ҳеч нима эмасу! Ҳар қандай бўлганда ҳам Богданич ҳалол, жасур ва кекса полковник, шундай одамдан узр сўрашга бўйнингиз ёр бермайди: полк бадном бўлса бўлаверсин, дейсиз! — Штаб-ротмистрнинг товуши титрай бошлади.— Сизнинг полкка келганингизга ҳали уч кун бўлгани йўқ, отагинам, бу кун бу ерда бўлсангиз, эртага бирон ёққа адъютант-мадъютант бўлиб кетасиз: «Павлоград офицерлари орасида ўғриси бор экан», дегудай гап бўлса ҳам сизга писанд эмас. Лекин биз бундай қарамаймиз. Шундоқ эмасми, Денисов? Биз бундай қарамаймиз-а?

Денисов ҳамон тек ва индамасдан ўтириб қора ва чақнаб турган кўзлари билан ҳар замон Ростовга қараб қўяр эди.

— Сиз бир иззати нафси деб узр сўрамасдан полковникнинг шон-шарафини бир пул қилмоқчисиз,— деди штаб-ротмистр давом этиб,— биз шу полкда суяги қотган ва худо хоҳласа, шу полкда ўладиган қариялар, полк шон-шарафини кўз қорачиғидай сақлаймиз ва буни Богданич ҳам билади. Полкнинг шон-шарафиға нима етар экан? Яхши эмас, отагинам, яхши эмас. Ҳафа бўлсангиз-бўлмасангиз, мен рост гапни айтаман. Яхши эмас!

Штаб-ротмистр ўрнидан туриб, Ростовдан ўгирildi.

— Тўғри гап ахир! — деди Денисов сапчиб ўрнидан туриб.— Қани, Ростов, нима дейсан?

Ростов қизариб-оқариб гоҳ у офицерга, гоҳ бу офицерга қаарə эди.

— Йўқ, йўқ, жаноблар... сизлар ўйламангларки... мен яхши биламан, сизлар мейни мунчалик... мен... менинг учун... мен полкнинг шон-шарафи учун... нима деяпсизлар ўзларинг? Мен буни амалда кўрсатаман, менинг шон-шараф... Ҳа, бўлди, айб менда!.. — деди ва қўзларига жиққа ёш тўлди.— Айб менда, ҳаммасига мен гуноҳкорман!... Хўш, тағин нима дейсизлар?..

Штаб-ротмистр унга ўгирилиб, елкасига каттакон қўли билан қоқиб:

— Гап бундоқ бўлипти, граф! — деб қичқирди.

— Мен сенга айтмадимми,— деди Денисов қичқириб.— Ростов яхши йигит деб.

Штаб-ротмистр худди у иқрор бўлгани учун ҳурмат қила бошлагандай унвони билан атаб:

— Шундоқ бўлгани дуруст, граф,— деди. Борсинлар, узр айтсанлар, тақсир.

— Жаноблар, айтганларингни қиласман, биронга финг демайман,— деди Ростов ялингандай, — лекин узр айта олмайман, азбаройи худо айтолмайман! Мен қандай қилиб унинг олдига бориб ёш боладай тавба қилдим деб ўтираман?

Денисов қулиб юборди.

— Ўзингизга қийин... Богданич кек сақлайдиган одам, бу қайсарагингизнинг жазосини тортасиз,— деди Қирстен.

— Худо ҳаққи, мен қайсаражлик қиласётганим йўқ! Буни сизларга ҳеч тушунтира олмайман, ҳеч...

— Хайр, ўзингиз биласиз,— деди штаб-ротмистр.— Қани у абраҳ, қаёққа кетди? — деб сўради Денисовдан.

— Ўзини касаллика солипти, эртага полкдан ҳайдалар экан,— деди Денисов.

— Бу бир дард, бошқа нима деб бўлади,— деди штаб-ротмистр.

— Дардми, бошқами, ишқилиб, кўзимга кўринсин-чи, ўлдираман-кўяман! — деб қичқирди Денисов унинг қонига ташна бўлгандай.

Шу чоғ Жерков кириб келди.

— Э, сен нима қилиб юрибсан? — дейишиди бирдан офицерлар унга қараб.

— Поход, жаноблар. Мак бутун армияси билан таслим бўлипти.

— Ёлғон!

— Ўз кўзим билан кўрдим.

— Қанақа қилиб кўрдинг? Макни-я! Кўл-оёри бутун, тирик Макни-я?

— Поход! Поход! Төпид келган шу янги хабари учун бир шиша ароқ берилсин. Нима бўлди, нега яна бу ёқса келиб қолдинг?

— Уша лаънати Мак туфайли яна полкка юбориши. Австрия генерали мени чақинти. Мен уни Мак келиши муносабати билан табриклаган эдим... Ҳа, Ростов, нима бўлди, мунча қизарив кетибсиз?

— Э, сўрама, биродар, икки кундан бери бизда бир мужмал иш устида дилсиёҳлик бўлиб турити.

Шу чоғ полк адъютанти кириб келди ва Жерков келтирган хабарни тасдиқлади. Эртага йўлга чиқиш ҳақида буйруқ берилган эди.

— Поход, жаноблар!

— Худога шукур-э, занглаб ҳам кетиб эдик.

VI

Кутузов йўл-йўлакай Инна (Браунауда) билан Траун (Линцида) дарёларининг кўпригини бузиб, Венага томон чекинар эди. 23 октябрь куни рус қўшинлари Энс дарёсидан ўтди. Русларнинг юк ортилган қатор аравалари, артиллерияси ва қўшинлари қиём вақтида Энс шаҳридан ўтиб борар, уларнинг боши кўприкдан аллақачон ўтган бўлса ҳам охири ҳали кўринмас эди.

Кун илиқ, куз ҳавоси, ёмғир қўймоқда. Кўприкни мудофаа қилиб турган рус батареялари ўриашган тепаликдан кўринган кенг яйлагоҳ қийирхон ёқсан ёмғир пардаси тўсиб кўринмай қолар, гоҳ офтоб чиққанде ундаги ҳар бир нарса худди лок суртилгандай ярқираб кўринар эди. Пастда шаҳарчанинг оқ уйлари, қизил тунукали томлари, катта кон бутхонаси ва рус аскарлари мўрмалаҳдай ёпирилиб ўтиб бораётган кўприги кўриниб турар эди. Дунай дарёсининг бурилиб оқадиган жойида кемалар, орол, Энс дарёсининг Дунайга қўйиладиган ерида жазира сингари турган қалъа ва унинг парки; Дунайнинг қарағайзор, қояли чап қирғоги ва ундан нари кўм-кўк тепаликлар, ҳаворанг даралар кўринади. Инсон қўли тегмагандай кўринган қалин қарағайзорнинг нариги томонидан монастирнинг минораси мўралаб туради. Узоқда, Энснинг нариги томонидаги тепаликда душман соқчилари кўринар эди.

Тепаликдаги тўплар орасида, олдинда ариергард командари бўлмии генерал билан бош штаб офицери дурбин ерқали атрофни кузатиб туришар эди. Булардан сал нарироқда тўпнинг пишангидан бўш қўмондон томонидан ариергардга юборилган Несвицкий ўтирадар эди. Несвицкийга ҳамроҳ бўлиб келган казак унга сумка билан сувдонни берди ва Несвицкий офицерларни сомса ва доппелькюмел билан сийлади. Офицерлар хурсанд бўлиб, бирни чўккалаб, бирни ҳўл майсанинг устига чордана қуриб, уни ўраб олишиди.

— Австрия князининг диди чакки эмас экан-а, қалъа солган жойини қаранг, зап жой экан-да. Қани, жаноблар, емайсизларми? — деди Несвицкий.

— Раҳмат, князь,— деди офицерлардан бирни штабдан келган чиновник билан гаплашганига мамнун бўлиб.— Жуда яхши жой экан, биз паркнинг ёнгинасидан ўтдик, иккита кийик юрган экан. Иморатларини айтинг-а!

Офицерлардан яна бирни тағин битта сомса етиси келиб, олгани тортиндига шекилли, шунинг учун гўё теваракатрофни кузатган бўлиб:

— Уни қаранг, князь,— деди,— қаранг, бизнинг пиёда аскарларимиз бориб олишипти. Ҳу, ана қишлоқнинг нариги томонида ўтлоқда учтаси бир нимави судраётитти. Булар бу саройга киради,— деди маъқуллагандай.

— Ҳа, ҳа,— деди Несвицкий,— биласизларми, мен ништани хоҳлар эдим,— деди у яна чиройли оғизда сомсани чайнаб,— ҳу ана шу ерга киришни хоҳлар эдим.

У тепаликда кўриниб турган минорали монастирни кўрсатди, кулимсиради, кўзлари сузилиб чақнаб кетди.

— Жуда яхши бўлар эди-да, жаноблар!

Офицерлар кулишиди.

— Бу монах аёлларни ҳеч бўлмаса бир ҳуркитсак ҳам майли эди. Ёш-ёш итальян қизлар бор, дейишади. Беш йил умримни қурбон қиласади.

— Зернишар ҳам дейман,— деди дадилроқ офицер кулиб.

Шу пайт олдинда турган бош штаб офицери генералга ниманидир кўрсатди: генерал дурбин билан қаради.

Генерал дурбинни кўзидан олиб, елкасини қисар экан:

— Айтмадимми, айтмадимми,— деди жаҳли чиқиб,— айтмадимми, кўприкни тўлга тутади деб. Нега энди улар унда ивирсиб ўтиришилти?

Нариги томонда душман ва унинг батареяси кўриниб турар эди. Батареянинг устида оппоқ тутун пайдо бўлди-ю,

кетидан гумбурлаган товуш эшитилди. Бизниг аскарларимиз кўприкдан шошиб ўтаётганлари кўриниб турар эди:

Несвицкий пишиллаб ўрнидан турди-да, илжайиб генералнинг олдига борди.

— Тамаддига майллари йўқми, жаноби олийлари? — деди Несвицкий.

— Яхши бўлмади,— деди генерал унга жавоб бермасдан,— аскарларимиз ивирсишиб қолишиди.

— Бориб келайми, жаноби олий? — деди Несвицкий.

— Ҳа, шундоқ қилинг,— деди генерал буйруқда батафсил баён қилган нарсаларини яна такрорлаб,— гусарлар, ўша айтганимдай, ҳаммадан кейин ўтишсину кўприкка ўт қўйишин. Кўприкка қўйилган ёнилғи модда яна кўздан кечирилсин.

— Хўп бўлади,— деди Несвицкий.

У отини тутиб турган казакни чақирди. Сумка билан сувдонни йиғиштириб олишни буюрди ва оғир гавдасини ҳам абжирлик билан эгарга олди.

— Монах аёлларнинг олдига кирганим бўлсин,— деди кулиб турган офицерларга қараб ва адир этагида илон изи бўлиб турган сўқмоқдан от қўйиб кетди.

— Қани, капитан, бир отиб кўринг-чи, қаерга бориб тушар экан! — деди генерал тўпчига қараб.— Зерикиб қолган эдиларинг, бир эрмак қилинглар.

— Тўпчилар, жой-жойингга! — деб команда берди офицер. Гулхан атрофида ўтирган тўпчилар дарҳол югуриб келиб тўпларни ўқлашли.

— Биринчи, от! -- деган команда товуши эшитилди.

Биринчи тўп силкинди, гулдурос солиб чиққан ўқ адир этагидаги аскарларимизнинг тепасидан ғувиллаб ўтди ва душмандан анча берига тушди. У тушган ердан тутун чиқиб, сўнгра портлаган товуш эшитилди.

Портлаш товушини эшитган солдат ва офицерлар хурсанд бўлишиди. Ҳамма ўриидан туриб, яққол кўриниб турган аскарларимизнинг ҳаракатини ва яқинлашиб келаётган душманни кузата бошлади. Шу он қуёш булут остидан буткул чиқди, биттагина отилган ўқниг ёқимли товуши ва порлаб турган қуёшининг нури қўнгилни бардам ва хушхол қиладиган бир таассуротга айланди.

VII

Душманнинг икки тўп ўқи кўприкнинг устидан ўтиб кетди: кўприкка аскарлар тиқилиб қолди. Отдан тушган

князь Несвицкий кўприкнинг ўртасида йўғон гавдаси билан панжарага қапишиб турар эди. У уч-тўрт қадам орқада иккιи отни жиловидан тутиб турган денишиги казакка ҳар замон кулиб қарап эди. Князь Несвицкий эндигина олға интилган эди, солдатлар, юк ортилган аравалар уни яна суриб панжарага қапиштириди ва унинг табассум қилиб туришдан бошқа чораси қолмади.

— Ҳой, оғайни,— деди казак одамлар ва отлар тиқилиб ётганига қарамай аравасини ҳайдамоқчи бўлган аравакаш солдатга қараб,— қанақасан ўзинг! Бирпас тўхтасаиг-чи, генерал ўтиб кетсинлар.

Аравакаш солдат генерал деганга ҳам парво қилмай йўлни тўсган солдатларга:

— Ҳой! ҳамشاҳарлар! сўл томондан юрсаларинг-чи! Ҳой тўхтаб турсангчи! — деб қичқирди.

Бироқ ҳамшаҳарлар тиқилишиб, найзалари бир-бирига илиниб кўприкдан зич бўлиб, олға юрар эди. Несвицкий панжарадан пастга қараб Энснинг шовуллаб, кўприкнинг сепояси олдида чайқалиб, бир-бирига қўшилиб ва бир-бирининг устидан ошиб ўтаётган тўлқинларини кўрди. У кўприкка қараб, қўтослар, телпаклар, буюм халталар, узун милтиқлар, тепалик остидан қўриниб турган кенг ёноқлар ва ҳорғинлик ифода этган озғин юзлар, лой бўлиб кетган кўприк тахтаси устиди қимирлаётган оёқлардан иборат бўлган солдатларнинг бир хилдаги жонли тўлқинини кўрди. Гоҳ худди Энс тўлқинидан отилиб чиққан оқ кўпик сингари, бир хилдаги солдатлар тўлқини орасида плаш кийган, башараси солдатга ўҳшамаган офицер ўтиб қолар; гоҳ худди дарёда ўйноқлаб кетаётган тарашадай, кўприк устидаги пиёда аскарлар тўлқини орасида пиёда гусар, денщик ёки аҳоли қўриниб қолар: гоҳ, худди дарёдан оқиб келаётган ходадай, рота ёки офицерга қарашли тўла юк ортилиб устига чарм ёпилган ва атрофини одамлар ўраб олган арава ўтар эди.

— Ер ёрилиб одам чиқдими, нима бало,— деди казак нима қилишини билмай тўхтаб. — Ҳали кўпми у ёқда?

Унинг ёнидан ўтиб кетаётган йиртиқ шинелли хушчақ-чақ солдат кўз қисиб:

— Бир кам миллионта қолди, холос,—дедио одамларнинг ичиди кўздан йўқолди. Унинг кетидан кексаноқ бир солдат ўтиб борарди.

— Энди *y* (*y* — душман) кўприкнинг титигини чиқа-

рар,— деди кекса солдат қовоғини солиб ўртоғига.— Бонг
қашлагани ҳам фурсат бўлмай қолар.

Бу ҳам ўтиб кетди. Ундан кейин яна арава минган бир
солдат ўтди.

— Пайтаваларни қаёққа тиқипти экан? — деди ден-
шик араванинг кетидан чопиб, унинг орқасини титкилаб.

Бу ҳам араваси билан ўтиб кетди.

Булардан кейин жуда хушчақчақ, афтидан, ширақайф
солдатлар ўтишди.

— Милтиқнинг қўндоғи билан оғзиға шунака ҳам сол-
дики...— деди шинелининг этагини қайтариб олган сол-
дат хурсанд қўл ташлаб борар экан.

— Ҳа, чўчқа гўшти ширин эканми? — деди бошқаси
кулиб.

Булар ҳам ўтиб кетишли. Несвиикий ким кимнинг
оғзиға урганини, чўчқа гўштининг нимага дахли бўлга-
нини била олмади.

— Бунча шошилишмаса! Ҳаммани қириб ташлагани
тепада қилич ўйнатаётгитими,— деди унтер-офицер ма-
заммат қилиб.

— Замбаракнинг ўқи ёнимдан ғувиллаб ўтиб қолса
борми,— деди ёшгина, оғзи катта солдат зўрға ўзини кул-
гидан тийиб,— турган жойимда қотиб қолибман, амаки.
Худо урсин агар, жон-лоним чиқиб кетди! — деди қўрқ-
қанига мақғангандай.

Бу ҳам ўтиб кетди. Бунинг кетидан шу вақтгача ўтган
араваларга сира ўхшамаган бир арава ўтиб борар эди.
Бу қўш отлиқ немис араваси бўлиб, унга бутун бир уй
юкландайдай кўринар эди. Немис ҳайдаб бораётган бу ара-
ванинг орқасига чиройли, ола елини каттакон бир сигир
боғланган эди. Тўшакларнинг устида ёш болалиқ бир
хотин, бир кампир ва юзи қип-қизил, бўлиқ бир немис қиз
ўтирас эди. Булар, афтидан, махсус ижозат билан кўчиб
борар эди. Ҳамма солдатлар шу хотинларга қарашар эди.
Арава аста-секин ўтиб боргунча солдатлар нуқул шу икки
аёл тўғрисида гапиришди. Ҳамманинг ҳам юзида шу хоти-
нлар тўғрисидаги ножӯя фикрининг ифодаси бўлган бир
хилдаги табассум кўринар эди.

— Ўхӯ, колбаса ҳам қочиб қолти-ку.

— Онангни сотсанг-чи,— деди солдатлардан бири ара-
ванинг кетидан бошини қуйи солиб, қўрқиб, катта-катта
қадам ташлаб кетаётган немисга қараб.

— Вой, қурғур-е, ясанганини қара-я!

— Жұда сенбоп экан-да, Федотов!

— Шунақасини ҳам күргаңмиз, ука!

— Қаекқа кетаётисизлар? — деди олма еб бораётган пиёда офицер чиройли қызга қараб ва салгина жилмайиб.

Немис күзини юмиб русча билмаслигини ишора қилди.

— Есанг олгин,— деди офицер қызға олма узатиб.

Киз кулимсираб олмани олди. Несвицкий ҳам күприк устида турган бошқа солдатларга үхшаб аёллар ўтиб кетгунча улардан күзини олмади. Улар ўтиб кетгандан кейин яна боягидай солдатлар ўтиб, яна ўшанақа гаплар давом этди. Ниҳоят ҳамма тұхтаб қолди. Күприкнинг нариги бошида рота араваларининг оти хирайлик қилиб, ҳамманни тұхтатиб қўйди.

— Нега тұхташди? Бир тартиб йўқ-да! — дейишди солдаглар,— мунча тиқиласан! Фалокат! Жиндак тұхтасанг ўласанми? Күприкни ёндириб юборса ҳаммамиз қоламиз, офицерни ҳам күр қилиб қўйишипти,— дейишар эди тұхтаб қолган солдатлар бир-бирига қараб. Ҳамма тиқилишиб олга интилар эди.

Несвицкий сувга қаради-ю, бирдан тобора яқинлашиб келаётган ғалати бир товушни эшитди...

Қандайдир бир катта нарса сувга шапиллаб түшди.

— Тушган жойини қара-я,— деди Несвицкийга яқын турган бир солдат шапиллаган томонни кўрсатиб.

— Дадил бўлиб, тезроқ ўтинглар деяпти-да, — деди яна бир жонсарак солдат.

Одамлар яна қўзғалди. Несвицкий сувга тушган нарса замбаракнинг ўқи эканлигини фаҳмлади.

— Ҳой, казак, отни олиб кел,— деди Несвицкий,— ҳой, у ёққа тур, бу ёққа тур! Йўл бер!

У отнинг олдига аранг етиб олди ва пўшт-пўштлаб олга юрди. Солдатлар унга йўл бериш учун зичланишди, лекин яна шундай қисиб боришдики, ҳатто унинг оёғини босишиди. Бунга унинг олдидә турган кишилар айбли эмас, чунки уларни бошқалар яна ҳам қаттиқроқ қисишаар эди.

Шу пайт орқадан:

— Несвицкий! Ҳой, Несвицкий! Сенга айтаётиман, пес! — деган бўғиқ товуш эшитилди.

Несвицкий қайрилиб қараб, ўтиб бораётган пиёда аскарларнинг нариги томонида, ўн беш қадамча нарида қора сочи ҳурпайган, юзи қизарган, шапкасини бошининг орқа-

сига бостириб олган, ментигини олифталик билан елкаеига ташлаган Васька Денисовни кўрди.

Денисов жуда жони чиққан бўлса керак, қизариб кетган қоп-қора кўз соққасини ўйнатиб, кичкинагина ва юзига ўхшаган қип-қизил ялангоч қўлидаги гилофли қиличини силкиб:

— Ҳой, бу фалокатларга айтсанг-чи, йўл берсин,— деб қичқирди.

— Э, Васька-ку! — деди Несвицкий қувониб.— Сен нима қилиб юрибсан?

— Эскадрон ўтолмаяпти! — деб қичқирди Васька Денисов гижиниб, ва чиройли қора оти — Бадавини шпори билан уриб. От эса найзалар тегаётган қулогини силкитар, пикіқириб атроғинга оғзидан кўпиклар сочар, оёғини кўприкнинг тахтасига урад, агар эгаси қўйиб берса, кўпrikнинг панжарасидан сақраб ўтишга тайёрдай кўринар эди.

— Бу қанақа гап! Худди пода-я! Поданинг ўзи! Қоч... Йўл бер! Тўхта ўша ерда, сенга айтиётиман, аравакаш! Ҳозир чопиб ташлайман! — деб қичқирди у ва ҳақиқатан ҳам қиличини қинидан чиқариб ўхталди.

Солдатлар қўрққанларидан тисланиб йўл беришди. Денисов Несвицкийнинг олдига келди.

— Нима, кайфинг борми, нима бало? — деди Несвицкий Денисов олдига келганда.

— Ичгани ҳам қўйишмаяпти! — деб жавоб берди Васька Денисов.— Куни бўйи полкни у ёқдан-бу ёқقا судрашгани судрашган. Урушадиган бўлсак уруша қолайлик. Бу аҳвол жонга ҳам тегди!

Несвицкий унинг янги ментиги билан отининг янги жулига қараб:

— Мунча олифта бўлиб кетибсан! — деди.

Денисов кулимсираб чарм халтасидан атир ҳиди анқиган рўмолчасини олиб, Несвицкийнинг бурнига тутди.

— Шундоқ қиласам бўлмайди, иш бор! Соқолимни олдириб, тишларимни ювиб, ўзимга боллаб атир сепдим.

Казак кузатиб бораётган савлатли Несвицкийнинг қиёфаси билан дағдаға қилаётган Денисовнинг қилич ўйнатиб, қаттиқ бақириши шундай таъсир қилдики, иккови кўпrikнинг нарёнига бир илож қилиб ўтиб олишди-да, пиёда аскарларни тўхтатиши. Несвицкий кўприкнинг нариги ёғида ўзи излаган полковнигини кўриб, унга буйруқни айтди-ю, вазифасини бажариб қайтиб кетди.

Денисов йўл очганидан кейин, кўприкнинг бу бошига келиб турди. У ўйноқлаб отларга томон интилаётган айғирининг бошини бепарвогина тортиб, қаршисидан келаётган эскадронга қараб туар эди. Кўприкнинг тахтаси, худди бир неча от бирдан югуриб ўтаётгандай, отларнинг туёғидан тарақлади ва эскадрон тўртта-тўртта бўлиб олдинда бораётган офицерлари билан кўприкнинг у томонига чиқа бошлади.

Тўхтатилиб кўйилган пиёда аскарлар кўприкнинг олдидаги лойда уймалашиб, қўшиннинг бир тури бошқа турига одатдан қандай бегоналик ва бадҳоҳлик ҳамда истеҳзо назари билан қараса, булар ҳам олдиларидан чиройли саф тортиб ўтиб бораётган озода ва олифта гусарларга шундай назар билан қарашар эди.

— Хўп ясанишилти-да, бу йигитлар! Буларни фақат Подновинскоеда кўрсанг!

— Булардан нима фойда! Хўжакўрсинга олиб юришали-да! — деди яна бири.

Оти ўйноқлаб пиёда аскарга лой сачратган бир гусар:

— Ҳой пиёда, чангитмасанг-чи! — деб тегиши.

— Елкангга халтани ортиб икки манзилгина йўрттирам кўзинг очилар эди,— деди пиёда аскар юзига сачраган лойни енги билан артиб,— жуда кеккайиб кетибсан!

— Отга миндириб қўйишса сен ҳам ундан қолишмас эдинг, Зикин,— деди ефрейтор халтанинг оғирлигидан буқчайган озгин солдатчага тегиши.

— Ёғочни миниб чу десанг от бўлади-қўяди,— деди гусар.

VIII

Пиёда аскарларнинг қолгани кўприкнинг олдида тиқилишиб шошилинч ўтмоқда эди. Ниҳоят аравалар ўтиб бўлди, йўл бир оз очилиб, сўнгги батальон кўприкка қадам кўйди. Кўприкнинг нариги ёнида, душман рўпарасида фақат Ленисов эскадронининг гусарларигина қолди. Нарёқлаги адирдан кўринадиган душман пастдан, яъни кўприкдан кўринмасди, чунки дарё оққан сойликдан қараганда бу ердан ярим чақирим келадиган рўпарадаги адир уғқин тўсиб туар эди. Олдиндаги даштнинг баъзи жойида тўп-тўп отлиқ разведкачи казакларимиз кўринар эди. У томондаги адирдан тушган йўлда тўсатдан кўк шинель кийгани искар ва артиллерия кўринди. Булар французлар эди. Разведкачи казаклар от чоптириб адирнинг этагига қараб

кетишиди. Денисов эскадронининг ҳамма офицер ва солдатлари бошқа тұғриларда гаплашиши ва у ёқ-бу ёққа қарашга ҳаракат қилишса ҳам нүқул адирдаги нарса нима эканлиги тұғрисида ўйлашар ва уфқда пайдо бўлган донгни душман аскари деб билиб ҳадеб ўшанга қарашар эди. Тушдан кейин ҳаво очилиб офтоб Дунайга ва унинг атрофидаги адирларга шуъла сочди. Ҳаммасәк жимжит, у томондаги адирдан ҳар замон бурғу товуши ва душман ҳайқириги эшитилар эди. Кичик-кичик отлиқ разведкачилар тұпини әзтиборга олмаганда, эскадрон билан душман орасида ҳеч ким йўқ эди. Икки орани учюз саржин чамаси келалиган масофа ажратиб тураган эди. Душман ўқ отмай қўйди ва икки душман қўшин орасидаги омонсиз, даҳиатли, ўтиб бўлмайдиган ва кўзга кўринмайдиган чегара яна ҳам очиқроқ сезила бошлади.

«Хаёг билан мамотни бир-биридан ажратиб турадиган чегарани эслатувчи бу чегарадан бир қадам нари ўтилса, номаълум азоб-уқубат ва ўлимга борилади. Бу майдон, дараҳтлар ва офтоб шуъла сочиб турган уйларнинг у томонида нималар бўлаётитпи? Ким бор? Буни ҳеч ким билмайди, лекин билгинг келади: бу чегарадан ўтиш қўрқинчли, лекин ўтгинг келади: биласанки, эртами, кечми, бу чегарадан ўтишинг, у томонда нималар бор эканини билишинг керак бўлади. Ўзинг бақувват, соғлом, хурсанд ва шайлланган, атрофингдаги одамлар ҳам ўзингдай соғлом, шайлланган. Душманнинг рўпарасида турган ҳар бир киши ана шундай деб ўйламаса ҳам, лекин шуни ҳис қиласди ва бу ҳис шу пайтда бўлаётган ҳамма ҳодисага айрим бир жило беради ва ёрқин қувонч туғдиради.

Душман турган томондаги дўнгликда аввал тутун кўриниб, сўнгра гумбурлаган товуши эшитилди-ю, замбаракнинг ўқи гувиллаганича гусарлар эскадронининг тепасидан ўтиб кетди. Тўпланиб турган офицерлар жой-жойига тарқалиб кетишиди. Гусарлар отлар сафини текислашиди. Эскалронга жимлик чўқди. Ҳамма олға, душманга ва команда кутиб эскадрон командирига қарап эди. Биринкетин яна иккита замбарак ўқи гувиллаб ўтди. Душман гусарларга қараб ўқ отар эди шекилли; лекин ўқ бир қиёмда гувиллаб гусарларнинг тепасидан ошиб орқа томонга тушар эди. Гусарлар орқага қарашмас, лекин ҳар бир ўқ гувиллаб ўтганда, худди бирор команда бергандай, ўқ ўтиб кетгунча тин олмай, оёкларини узангига тираб тикка туришар, сўнгра яна эгарга ўтиришар эди. Солдатлар бош-

ларини бурмай, бир-бирига кўз қирини ташлар, ҳар қайсиси ёнидаги ўртоғининг авзойига қизиқиб разм солар эди. Денисовдан тортиб то карнайчигача ҳамманинг юзида кураш, асабият ва ҳаяжон натижаси бўлган бир хилдаги ифода кўринар эди. Вахмистр худди, ҳали сени қараб тур, дегандай қовоғини солиб солдатларга қарап эди. Юнкер Миронов тепадан ҳар ўқ ўтганда энгашар эди. Ростов оёғи лат еган, лекин кўркам Грачигини миниб ўнг қанотда, худди кўпчилик ичида имтиҳонга чақирилган ва имтиҳонни аъло баҳо билан беришга ишониб ўзини баҳтиёр ҳис қилган мактаб боладай, хурсанд бир қиёфада турар эди. У худди мана мени кўринглар, ўқ остида қандай тап тортмай турибман дегандай, ҳаммага қарап эди. Бироқ унинг ҳам юзида ҳамманинг юзидағи сингари қандайдир файриихтиёрий, янги ва жиддий ифода кўринар эди.

Бир жойда туролмай отини эскадрон олдида у ёқдан бүёққа суриб юрган Денисов:

— Ким у таъзим қилаётган? Юнкер Миронов! Бу nimаси, менга қаранг! — деб қичқирди.

Яланғоч ҳиличини сопидан тутиб турган қўлининг (бармоқлари қисқа ва жун босган эди) томирлари чиққан, пучук, қора соч ва пачаққина Васька Денисовнинг юзи ҳар кунгидай эди, у айниқса қониб май ичиб олган кунлари кечқурун худди шундай бўлар эди. Лекин у одатдагидан кўра қизарган, сочи ҳурпайган, бошини худди сув ичаётган қушдай орқага ташлаб, бечора Бадавининг икки биқинига кичкина оёқларидаги шпорини қаттиқ ниҳтаб, худди орқага йиқилаётгандай эскадроннинг нариги қаютига от қўйиб борди ва тўппончаларни кўздан кечиринглар, деб бўғиқ овоз билан бақирди. У штаб-ротмистр Қирстен олдига келди. Каттакон, салобатли бия мингган штаб-ротмистр отни биттабитта қадам ташлатиб унга қарши борди. Узун мўйловли штаб-ротмистр одатдагича жиддий, фақат кўзлари одатдагидан кўра чақнаганроқ эди.

— Нима бўлар эди? — деди у Денисовга,— урушга кирмаймиз. Мана кўрасан, қайтиб кетамиз.

— Ким билади буларнинг ишини! — деди Денисов тўнгиллаб.— Ҳа, Ростов,— деди юнкернинг кайфи чоғлигини пайқаб.— Ана, урушни ҳам кўрдинг.

У юнкердан хурсанд бўлди шекилли, «балли», дегандай табассум қилди. Ростов эса терисига сифмай кетди.

Шу пайт кўприк устида полк командири кўринди. Денисов от чопиб унинг олдига борди.

— Жаноби олийлари! Ижозат беринг, атака бошлайлик! Улоқтириб ташлайман уларни.

Полк командири худди хира пашша жонига теккандай, афтини буриштириб:

— Ҳозир атака нимаси,— деди тажанг бўлиб.— Бу ерда нимага турибсизлар? Қанотдагилар чекинаётганини кўрмаяпсизми? Эскадронни орқага олиб кетинг!

Эскадрон кўприкдан ўтди ва биронта ҳам одами нобуд бўлмасдан ўқ остидан чиқиб олди. Унинг кетидан цепда бўлган иккинчи эскадрон ва ҳаммасидан кейин казаклар ўтиб кўприкнинг у томони бўшаб қолди.

Павлоград полкининг икки эскадрони ҳам кўприкдан ўтиб, бирин-кетин орқага, адирга қараб кетди. Полк командири Карл Богданич Шуберт Денисов эскадрони томон келиб Ростовдан бир қадам олдинда борар ва гарчи Телянин туфайли бўлган можародан кейин уни биринчи марта кўриши бўлса ҳам унга ҳеч эътибор қилмас эди. Фронт шароитида ўзини унинг ихтиёрида ҳис қилиб ўзини унинг олдида гуноҳкор ҳисоблаган Ростов полк командирининг кенг елкасидан,mallла сочидан ва қизил бўйнидан кўзини олмас эди. Ростов гоҳ Богданич ўзини жўрттага мени кўрмайтганга соляпти, ҳақиқатда эса унинг бирдан-бир мақсади: менинг жасурлигимни синааб кўриш, деб қоматини тиклар ва атрофга қувноқ назар ташларди, гоҳ Богданич ўзининг жасурлигини менга кўрсатмоқчи бўлиб жўрттага менга яқин юряпти, деб кўнглидан ўтказарди, гоҳ душманим Богданич менга жазо бериш учун қасддан эскадронни қаттиқ атакага юборади деган ўйга борарди, гоҳ атакадан кейин ярадор бўлиб ётганимда келиб «кел, ярапщик», деб қўл узатар, деган хаёлларга борар эди.

Павлоград полкидагиларга таниш бўлган баланд елкали Жерков (у яқиндагина шу полкдан кетган эди) полк командирининг олдига келди. Жерков бош штабдан ҳайдалганидан кейин, мен аҳмоқ эмасманки, полкда машақ-қат тортиб юрсам, ҳолбуки штабда ҳеч иш қилмасдан кўпроқ мукофот оламан, деб полкда қолмай, бир илож қилиб князь Багратионга ординарец бўлиб олган эди. У ўзининг собиқ командирига ариергард бошлиғидан буйруқ олиб келган эди.

— Полковник,— деди у ўзига хос, тунд жиддият билан Ростовнинг душманига мурожаат қилиб ва ўртоқларига назар ташлаб — тўхталсин, кўприкка ўт қўйилсан, деб бўюрдилар.

— Ким буюрди? — деди полковник хўмрайиб.

— *Ким буюрганини билмайман, полковник*, — деди корнет жиддий, — лекин князъ менга: «Бориб полковника айт, гусарлар тезроқ қайтиб, қўприкка ўт қўйилсин», деб буюрди.

Жерковдан кейин гусарлар полковнигининг олдига бош штаб офицери ҳам шундай буйруқ билан келди. Штаб офицеридан кейин казак оти оғир гавдасини зўрға кўтариб лўкиллаб келаётган семиз Несвицкий кўринди.

— Бу қандоқ бўлди, полковник, — деб бақирди у ҳали келиб етмасдан, — қўприкка ўт қўйилсин, деб эдим, кимдир хотүри етказипти, у ёқда бутун тўполон, ҳеч нарсани тушуниб бўлмайди.

Полковник полкини шошмасдан тўхтатди ва Несвицкийга қараб:

— Сиз менга ёнилғи тўғрисида гапирган эдингиз, қўприкка ўт қўйиш тўғрисида ҳеч нарса деганингиз йўқ, — деди.

Несвицкий тўхтаб шалласини бошидан олиб, семиз қўли билан терлаган сочини тузатар экан:

— Бу қандай бўлди, отахон, қўприкка ёнилғи қўйилгандан кейин ўт қўйилсин, демабмидим? — деди.

— «Аввало мен сизга «отахон» эмасман, жаноб штаб-офицер, кейин сиз қўприкка ўт қўйинг, деганингиз йўқ, мен ўз вазифамни биламан ва буйруқни ҳамма вақт жойига, қўйиб бажараман. Сиз қўприкка ўт қўйилади дедингиз-ку ким ўт қўйишини айтганингиз йўқ. Мен авлиё эмасманки, ким ўт қўйишини билсам.

— Ана, доим шунаقا бўлади-да — деди Несвицкий қўй силтаб ва Жерковга қаради-да: — Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — деди.

— Мен ҳали шу иш билан келган эдим. Э, жуда ҳўл бўлиб кетиссан-ку, кел, сиқиб қўяй.

Полковник дўнфиллаб:

— Сиз айтиб эдингизки, жаноб штаб-офицер... — деб гап бошламоқчи бўлган эди-ю, бош штаб офицери унинг сўзини бўлди:

— Тезроқ бўлиш керак, полковник, бўлмаса душман тўпини яқинроқ олиб келиб, сочма ўқдан отади.

Полковник индамасдан бош штаб офицерига, семиз штаб-офицер Несвицкийга ва Жерковга қараб қовогини солди.

— Кўприкка ўт қўяман,— деди у тантанали бир тарзда ва гўё шу билан ҳар қанча гап эшишган бўлса ҳам шу ишни қилмоқчи эканини билдиримоқчи бўлди.

Полковник худди ҳамма ишга от гуноҳкор бўлгандай, узун ва йўғон оёғи билан унинг биқинига уриб, Денисов командир бўлган ва Ростов хизмат қиласидиган иккинчи эскадрон томон борди-да, кўприкка қайтиш тўғрисида команда берди.

«Ана, айтмадимми,— деб ўйлади Ростов,— мени сина-моқчи». Унинг юраги шув этиб, юзи қизариб кетди. «Майли, кўрсинг, қани мен қўрқоқманми?» — деди Ростов ичида. Эскадрон солдатларининг юзи ўқ остида турган вақтла-ридагидай жиддий тусга кирди. Ростов ўзининг гуно-хини тасдиқлайдиган бирон аломат топмоқчи бўлиб душ-мани бўлмиш полк командирининг юзидан кўзини олмас, лекин полковник эса Ростовга ҳеч қарамас ва одатидагича жиддият ва тантана билан сафга қарап эди. Команда тову-ши эшитилди.

— Тезроқ! Тезроқ! — деган овозлар чиқди унинг ён-веридан.

Гусарлар, қиличлари тизинга илиниб, шпорларини жиринглабиб, нима қилишларини ўzlари ҳам билмасдан шошиб-пишиб отдан тушдилар ва чўқинишдилар. Ростов ёнди полк командирига қарамас ва қарашга ҳам фурсат ўйқ эди. У гусарлардан кейинда қолмайин, деб қўрқар ва ваҳимага тушар эди. У отини жиловдорга берар экан, қўллари қалтирас, юрагининг гуп-гуп уришини ўзи эши-тар эди. Денисов отда ўзини орқага ташлаб, алланима деб қичкириб, унинг ёнидан ўтиб кетди. Ростов ён-веридан шпорлари илиниб, қиличлари шиқирлаб югуриб ўтаётган гусарлардан бошқа ҳеч нарсани кўрмас эди.

— Носилка! — деб кимдир орқадан қичкириди.

Ростов замбил нимага керак бўлганини ҳам ўйламас, у фақат ҳаммадан олдинга ўтмоқчи бўлиб чопар эди, у худди кўприкнинг олдига борганида оёқ остини кўрмай ёпишксөз лой ичига кириб кетди-ю, қоқиниб муккасига ийқилди.

Ростов олдинга ўтиб, кўприкдан сал нарида тантанали ва хурсанд қиёфада турган полк командирининг:

— Ротмистр, одамларни кўприкнинг икки томонидан ўтказинг,— деган товушини эшилди.

Ростов қўлининг лойини шимига артиб душманига қаради ва ҳар қанча олдинроқ ўтсам шунча яхши бўлади,

деб чопмоқчи бўлди. Аммо Богданнич унинг афтига қарамаган ва ким эканлигини билмаган бўлса ҳам:

— Ким кўприкнинг ўртасидан чопади? Ўнг томондан юриш керак! Юнкер, қайт! — деб жаҳл билан қичқирди ва шу пайт ўзининг довюраклигини кўрсатиб кўприкнинг ўртасидан ўтаётган Денисовга қараб:

— Ўринсиз мардликнинг нима кераклиги бор, ротмистр, отдан тушсангиз яхши бўлар эди,— деди.

Васька Денисов қайрилиб қараб:

— Ўқ кимга тегишини ўзи билади,— деб жавоб берди.

Шу пайт Несвицкий, Жерков ва бош штаб офицери тўп ўқлари тушаётган жойдан нарида туриб гоҳ сариқ телпак, шнур қадалган қорамтири куртка, кўк шим кийган ва кўприк олдида тўпланиб турган одамларга, гоҳ нариги томондан, узоқдан шу томонга қараб келаётган кўк шинелли кишиларга ва замбарак қўшилган бир тўда отларга қарашар эди.

«Қўприкка ўт қўйишоладими, йўқми? Ким олдинроқ бориб етар экан? Булар қўприкка етиб бориб ўт қўйишадими ёки француzlар яқинлашиб қўприкни сочма ўққа тутиб буларни қириб ташлайдими?» Қўприкдан берида турган кўп солдатлардан ҳар бири юраги орзиқиб беихтиёр ўзига шундай савол берар ва ботиб бораётган қуёшнинг шуъласида қўприкка, гусарларга ва нариги томондан яқинлашиб келаётган кўк шинель кийган найзали солдатларга ва тўпларга қараашар эди.

— Оҳ! Гусарларни худо урди! — деди Несвицкий,— ҳозир сочма ўққа тутади.

— Нега шунча одамни олиб борди,— деди бош штаб офицери.

— Ҳақиқатан ҳам иккита азamat юборилса кифоя қиласар эди,— деди Несвицкий.

— Э, тўрам,— деб сўзга аралашди Жерков гусарлардан кўзини олмай,— э, тўрагинам, галингизни кўрингу! Йкки кинни юборилса, бизга лента билан Владимирни ким беради? Ҳозир душман боплаб урса ҳам эскадронни мўкофотга тақдим қилишию ўзи лента олиши мумкин. Бизнинг Богданнич ишнинг кўзини билади.— Жерков бу гапни одатданча шундай бир тарзда айтдики, чинакам айттаётитими ёки кесаётитими, билиб бўлмас эди.

— Ана,— деди бош штаб офицери,— ҳозир сочма ўққа тутади!

У аравалардан чиқарилиб, шитоб билан ўриаштирилаётган француз замбаракларини кўрсатди.

Французлар томонида замбараклар турган жойларда бирин-кетин уч ердан тутун чиқдио биринчи отилган ўқнинг садоси келиб етгунча тўртинчи ўқ отилди.

Яна икки ўқ овози бирин-кетин эшишилди, ундан кейин учинчи ўқ отилди.

Несвицкий худди бир жойи қаттиқ оғригандай:

— Вой,— деб бош штаб офицерининг қўлидан маҳкам ушлаб олди.— Қаранг, биттаси йиқилди, йиқилди, йиқилди!

— Иккитаси йиқилли шекилли?

— Мен подшо бўлсан, ҳеч қачон урушмас эдим,— деди Несвицкий юзини ўгириб.

Французлар яна шошиб-пишиб замбаракларини ўқлашиди. Кўк шинель кийган пиёда аскарлар кўпприкка томон югуришиди. Яна олдинма-кетин ҳар ер-ҳар ерда тутун кўриниб, сочма ўқ кўпприкка дўлдай ёғилди. Лекин Несвицкий бу сафар кўпприкда нималар бўлганини кўролмади, чунки кўпприкни қуюқ тутун чулғаб олди. Гусарлар кўпприкка ўт қўйиб улгуришиди. Француз батареялари уларга қараб ўқ отса ҳам энди уларга халал бериш учун эмас, балки замбараклар нишонга тўғрилаб қўйилганлиги ва ўқнинг бекорга кетмаслиги учунгина отар эди.

Гусарлар жиловдорларнинг олдига қайтиб келгунча французлар яна уч маротаба сочма ўқ стишиди. Буидан иккитаси хато кетди, лекин бири гусарларнинг устига тушиб, учтасини қулатди.

Ростовнинг фикру ёди Богданичда бўлиб, нима қилишини билмасдан кўпприкнинг устида туриб қолди. Қилич билан чопай деса (у жангни ҳамма вақт шундай тасаввур қиласр эди) ҳеч ким йўқ, кўпприкка ўт қўйгани ёрдам қиласр деса, бошқа солдатлар сингари қўлида похоли йўқ эди. У қаққайиб турган эди, тўсатдан худди дўл ёққандай кўпприкнинг усти тарақа-туруқ бўлиб кетди ва унга яқин турган гусарлардан бири оҳ, деганича панжарарага томон йиқилди. Ростов бошқалар билан бирга югуриб унинг олдига борди. Яна кимдир: «Замбил!» — деб қичқирди. Гусарни тўрт киши ушлаб кўтармоқчи бўлди.

— Оҳ!.. Қимирлатманглар, худо хайр берсин,— деб қичқирди ярадор, лекин шунга қарамай, уни кўтариб замбилга солишиди.

Николай Ростов тескари ўгирилди ва худди бир нимани

қидираётгандай узокқа, Дунай сувларига, осмонга, қуёшта қарап эди. Семон нақадар чиройли, кўм-кўк, тинч ва бепоён! Бетиб бораётган қуёш нақадар равшан ва муҳташам! Узоқ Дунайнинг зилол суви нақадар мусафро! Бундан ҳам кўра Дунайнинг у томонида кўм-кўк бўлиб кўринган тоғлар, монастирлар, сирли даралар, туман босиб ётган қараязорлар... У ёклар жимжит, осойишта... «Ўша ерларда бўлсам эди бошқа ҳеч нарсани орзу қилмас эдим,—деди Ростов ичида,— ўша ерда бўлсам қанчалик баҳтиёр бўлар эдим ва бу офтоб нақадар баҳт бағишилар эди, бу ерда эса... оҳу фифон, азобу уқубат, ваҳима, бу алғов-далғов, бу шошилиш... Ана, кимdir яна бир нима деб додлаяпти, яна ҳамма орқага қараб чопаётитти, мен ҳам улар билан югураётгман; ана, ёну веримда, теварак-атрофимизда ажал... Кўз очиб юмгунча ўлишим мумкин: унда на бу офтобни кўраман, на сувни ва на у дарани...»

Шу пайт офтоб булат остига кира бошлади. Ростовнинг кўз олдидан яна бошқа замбил ўта бошлади. Ўлим ва замбиллар даҳшати, офтоб ва ҳаёт муҳаббати қўшилиб ваҳимали бир таассуротга айланди.

«Э, худо! Э, худойим олам, ўзинг раҳм қил, ўз паноҳингда сақла!» деди Ростов ичида.

Гусарлар жиловдорлар олдига югуриб келишди, одамларнинг товуши баландроқ ва осудароқ бўлди, замбиллар кўздан йўқолди.

Ростов қулоги остидан Васька Денисовнинг:

— Ҳа, биродар, порохни ҳидлаб кўрдингми? — деганини эшитди.

Ростов оғир нафас олиб: «Иш тамом, лекин мен қўрқоқман, қўрқоқ эканман», деди ичида ва жиловдорнинг кўлидан оқсоқ Грачигини олиб минар экан, Денисовдан:

— Чочма отдими? — деб сўради.

— Чочма ҳам гапми! — деди Денисов қичқириб. — Лекин қойил қилдик! Жуда хатарли иш эди! Яхшиси, атака, боплаб чопасан. У эса рўпарадан нишонга олиб отаётитти, нима қилишингни ҳам билмайсан.

Денисов Ростовдан нарида тўхтаб турган полк командири, Несвицкий, бosh штаб офицери ва Жеркоеларнинг олдига келди.

«Ҳар қалай, ҳеч ким пайқамаганга ўхшайди», деди ўзича Ростов. Дарҳақиқат унга ҳеч ким эътибор қилмаган эли, чунки душманни биринчи мартаба кўрган юнкернинг қай аҳролга тушуви буларнинг ҳар бирига ҳам маълум эди.

— Мана энди мукофотга арзийдиган иш ҳам бўлди,—
деди Жерков,— қарабсанки, мен ҳам подпоручик бўлиб-
ман-да.

— Кўпприкка ўт қўйганимни князга маълум қилинг,—
деди полковник димоғи чоқ бўлиб, тантана билан.

— Талафот тўғрисида сўрасалар нима деййин?

— Арзимайдиган,— деди полковник йўгон товуни билан,— икки гусар ярадор бўлиб биттаси қулади,— қулади деган сўзини чертиб айтди ва хурсандликдан ўзини тиёлмади.

IX

Бонапарт бошлиқ юз минг кишидан иборат француз армияси таъқиб қилиб бораётган Кугузов бошлиқ ўттиз беш мингдан иборат рус армияси аҳоли томонидан адоват ҳисси билан қарши олиниб, ўз иттифоқчиларига ортиқ ишончи қолмай, озиқ-овқатдан қийналиб, кутилмаган оғир уруш шароитларида ҳаракат қилиб, душман етиб олган жойларда чекиниш учун лозим бўлган миқёсдагина фақат ариергардини жангга солиб, оғир юклар билан Дунай бўйлаб пастга томон чекиниб борар эди. Ламбах, Амштетен ва Мелькада тўқинишилар бўлди: лекин рус аскарлари ҳатто душман ҳам эътироф қиласларни даражада жасорат ва матонат кўрсатиб урушган бўлсалар ҳам натижада янада тезроқ чекинишдан бошиқа чора қолмади. Ульм атрофида бўлган жангда асир тушишдан қутулиб Браунау ёнида Кутузов армиясига қўшилган Австрия қўшинлари энди рус армиясидан ажралди ва Кутузов ўзининг ҳолдан тойған, мадори қуриган армиясига қараб қолди. Шунинг учун Венани бундан ортиқ мудофаа қилиш тўғрисида ўйлаш ҳам мумкин эмас эди. Венада Кутузовга Австрия гофкригстрати янги фан-стратегияга асосланиб ҳар тарафлама муҳокама қилинган ҳужум жангига плани ўрнига ҳозир тамоман амалга ошириб бўлмайдиган бир планни бердики, шундан кейин Кутузовнинг Мак Ульм атрофида тушган аҳволга тушмасдан, яъни армиясини ҳалок қилмасдан Россиядан келаётганд қўшинларга бориб қўшилмоғи керак бўлиб қолди.

28 октябрда Кутузов ўзининг армиясини Дунайнинг сўл қирғоғига олиб ўтиб, биринчи маротаба тўхтади ва Дунай рус армияси билан французларнинг асосий кучлари ўрта-сида қолди. 30 октябрда Кутузов Дунайнинг сўл қирғоғидаги Мортъе дивизиясига атака қилиб, уни тор-мор этди.

Бу жангда у биринчи марта французларнинг байроғини, тұлпарини ўлжа қилиб олди ва икки генералини құлга тұтмирди. Икки ҳафталик чекинишдан кейин рус қүшинлари биринчи марта тұхтади ва урушдан кейин жанг майдонини құлда сақлаб қолдигина эмас, ҳатто французларни ҳайдаб қылорди. Аскарлар кийими юпун, ҳолдан тойған, учдан бири йүлларда қолиб кетған, ярадор бұлған, ўлған ва қасал бұлғанига қарамасдан, ярадор ва қасаллар (Кутузов буларға қандоқ мұомала қилишни душманнинг одамгарчилегінде қолдирилганига, қасал ва ярадорлар Кремсдеги катта госпиталларға ва лазаретта айлантирилған үйларға сиғмай қолганига қарамасдан, Кремсда тұхташ ва Мортъени енгіш уларнинг рухини хийла күтарған зди). Дунайнинг у қирғозда қолдирилганига, қасал ва ярадорлар Кремсдеги катта госпиталларға ва лазаретта айлантирилған үйларға сиғмай қолганига қарамасдан, Кремсда тұхташ ва Мортъени енгіш уларнинг рухини хийла күтарған зди. Бутун армия ва бош квартирада, гарчи нотұғри бұлса ҳам, Россиядан саф-саф искарлар келаётгандылықтар аллақандай ғалаба қозонғанлардың ва құрқиб кетған Бонапартнинг чекинганлығы ҳақида хушхабарлар тарқалған зди.

Жанг вақтида князь Андрей шу жангда ұлдирилған Австрия генерали Шмиттинг олдидә зди. Уннинг оти ярадор бўлиб, ўзининг ҳам қўлига салгина ўқ теккан зди. Бош қўмандон айрим илтифот қилиб уни шу ғалаба ҳақидаги маълумот билан Австрия императорининг саройига юборди, император саройи бу вақтда француз қўшинлари таҳдид қилаётган Венада эмас, балки Брюннда зди. Жанг кечаси ҳаяжонланған бўлса ҳам, лекин чарчамаган князь Андрей (зоҳиран нозиккина бўлса ҳам, жисмоний чарчашиб тўғрисига келгандан энг бақувват одамлардан ҳам чидамлироқ зди) Дохтуров топширган маълумотни олиб Кремсга Кутузов ҳузурига келди ва ўша кечасиёқ, мактубни олиб Брюннинга жўнади. Император ҳузурига хат олиб бориш мукофот олишдан ташқари яна баландроқ мартабага эга бўлиш аломати зди.

Тун қоронғи, юлдузлар чараклаган: йўл кеча жанг куни ёққан қорнинг бағрини ёриб қой-қорайиб туарар зди. Князь Андрей почта аравасида гоҳ ўтган жанг таассуротини хотирлаб, гоҳ ғалаба ҳақида олиб бораётган хабари одамларға қандай таъсир қилишини хурсандчилик билан тасаввур қилиб, гоҳ бош қўмандон ва ўртоқларидан кузатгандикларни эслаб, узоқ мунтазирликдан кейин ниҳоят мурод-мақсади йўлига қадам боссан кишидек борар зди. У кўзини юмиши биланоқ қулоғига милтиқ ва тұп овозлари

эшитилар ва бу овозлар филдирак товуши ва ғалаба таассурутин билан қўшилиб кетар: гоҳ кўзига руслар қочаётгану ўзи ўлгандай кўринар, лекин шошиб-пишиб уйгониб худди ҳеч ҳодиса рўй бермаганини ва аксинча французлар қочаётганини энди билгандай хурсанд бўлар эди. У яна ғалаба тафсилотини, жанг вақтида ўзини мардона тутганини эслаб таскин топар ва пинакка кетарди... Юлдузлар чарақлаган қоронғи тундан кейин тонг отиб ёруғ ва кишининг баҳрини очадиган кун бошланди. Офтоб қорни эритар, отлар чопар, ўнг ва сўлда турли-туман ўрмснлар, саҳролар ва қишлоқлар орқада қолиб борар эди.

Бекатлардан бирида у ярадор рус аскарларини олиб бораётган араваларга етиб олди. Буларни кузатиб бораётган рус офицер олдиндаги аравада ёнбошлаб ётиб олиб, бир солдатни ярамас сўзлар билан бақириб ҳақорат қиласи эди. Ранги оқарган, жароҳатларини боғлаб олган ва ҳамма-ёини кир босган ярадорлар узун немис аравада олтитадан-еттитадан бўлиб ўтиришиб тош йўлдан силкиниб-силкиниб боришар эди. Булардан баъзи бирлари гапирав (князь Андрейнинг қулогига рус лаҳжаси кирди), баъзилари ион еб, жуда оғир ярадор бўлганлари индамай, ёнларидан ўтиб бораётган князь Андрейга болалардай мунғайиб қарашар эди.

Князь Андрей аравани тўхтатиб, солдатдан қайси жангда ярадор бўлганликларини сўради.

— Ўтган куни Дунайда,— деб жавоб берди солдат. Князь Андрей ёнидан кармонини олиб солдатга уч олтин берди.

— Ҳаммаларинг бўлиб олинглар,— деди князь Андрей ўзига томон келаётган офицерга қараб: — Тезроқ тузалинглар, йигитлар,— деди солдатларга,— ҳали иш кўп.

Офицер гаплашгиси келди шекилли:

— Жаноб адъютант, қандай янги хабарлар бор? — деб сўради.

— Хушхабар кўп! Қани, ҳайдо,— деб қичқирди аравакашга. Отлар чопқиллаб кетди.

Князь Андрей, кўчалари, дўконлари, баланд-баланд иморатларининг деразалари чароғон, тош йўлларида чиройли фаэтонлар гумбурлаб қатнаб турган, лагердан келган ҳарбий кишини ҳаммавақт ўзига жалб қиладиган каттакон ва серодам Брюни шаҳрига кирганида қоронғи тушган эди. У шунча йўлни оз фурсатда босганига ва кечаси ухламаганига қарамай, саройга яқинлашганида ўзини кечади.

тидан ҳам бардамроқ ҳис қилди. Фақат ҳаяжондан кўзлари чақнар, миясида турли-туман фикрлар олмашинар эди. Яна жанг тафсилотлари кўз олдига келди, лекин бу сафар бу тафсилотлар илгариғидай ғира-шира эмас, балки император Францга қисқача баён қиласидан тарзда очиқ ва равшан эди. У ўзига берилиши¹ мумкин бўлган саволларни ва берадиган жавобларини ўйлади. У императорнинг ҳузурига дарҳол кираман, деб ўйлаган эди. Бироқ саройнинг эшиги олдига келиши биланоқ бир чиновник унга қарши югуриб чиқди ва хат олиб келганини билгач, уни бошқа эшикка олиб борди.

— Йўлакдан тўғри борганда ўнг кўлда навбатчи флигель-адъютант ўтиради, Еuer Hochgeboren, ўша сизни ҳарбий министр ҳузурига олиб киради, — деди чиновник.

Князь Андрейни қарши олган навбатчи флигель-адъютант ундан бир оз кутишни сўраб, ўзи ҳарбий министр олдига кирди. Беш минутдан кейин флигель-адъютант қайтиб келди ва унга айрим эҳтиром билан йўл бериб ўзидан илгари ўтказди-да, йўлакдан ҳарбий министр уйига олиб борди. Флигель-адъютант уни ортиқ даражада ҳурмат қилиш билан, бу рус адъютантининг ўзига эркин муомала қилишининг олдини олгандай кўринар эди. Князь Андрей ҳарбий министр уйининг эшиги олдига келганида анча рухи тушди. Буларнинг бу иши унга ҳақорат бўлиб туюлди. Бу ҳақорат ҳисси шу ондаёқ ҳеч асос бўлмагани ҳолда нафрат ҳиссига айлангандики, буни ўзи ҳам пайқамай қолди. Бироқ ўткир зеҳни дарҳол унинг флигель-адъютантга ҳам, ҳарбий министрга ҳам нафрат билан қарашига асос топиб берди. «Порохни ҳидлаб кўрмасдан буларга ғалаба қозониш жуда осон кўринса керак», деб қўйди князь Андрей ичидা. Унинг кўзлари нафратомуз қисилди. У ҳарбий министрнинг кабинетига жуда секинлик билан кирди. Каттакон стол орқасида ўтириб, унга дарров эътибор қилиб қарамаган ҳарбий министрни кўрганида бу нафрат ҳисси яна ҳам авж олди. Ҳарбий министр икки ёнида икки шам, чакка соchlари оқарган, тепакал бошини қуий солиб қофоз ўқир ва қалам билан белгилар қўяр эди. Министр эшик очилиб сёқ шарпаси эшитилганда ҳам қофозини ўқиб бўлмагунча бошини кўтармади.

¹ жаноб олийлари (*Nem.*)

Ҳарбий министр ҳамон унга эътибор қилмай:

— Мана буни әлтиб беринг,— деди адъютантга бир қоғозни узатиб.

Князь Андрей бунга шундай деб тушунди: ё ҳарбий министр машгул бўлган ишларнинг ичидаги Кутузов армиясининг ишлари унинг учун уча аҳамиятли эмас, ёки рус куръери шундай деб билсин, деган муддаода ўзини шундай туваётир. «Менга барнибир», деди князь Андрей ичидаги. Ҳарбий министр бошқа қоғозларни нари сурди, четларнини текислади, сўнгра бошини кўтарди. У ақлли ва уста одам эди. У князь Андреяга қарashi биланоқ юзидағи жиддий ва маъноли ифодани, афтидан, атайин ўзгартириди: юзида бемаъни, сохта ва сохталиги билинчб турган, бирин-кетин кўп кишиларга муомала қилиб жўнатган одамнинг табассумига ўхшаган табассум пайдо бўлди.

— Генерал-фельдмаршал Кутузовданми? — деб сўради.— Хушхабардир? Мортъе билан тўқиниш бўлдими? Галаба қозонилдими? Ҳа, шундоқ бўлиши ҳам керак.

У ўз номига ёзилган номани олиб маъюс бир қиёфада ўқий бошлади.

— Ё раббий! Ҳай аттанді Шмит! — деди у немисчалаб.— Ҳай, афсус, ҳай, афсус!

У номани кўздан кечириб столга қўйди-да, худди бир нарса эсига тушгандай князь Андреяга қаради.

— Ҳай, афсус! Катта жанг бўлди, денг? Лекин Мортъе асир олинмапти-да. (У ўйлаб қолди). Шмит ўлиб, галаба қийматга тушган бўлса ҳам хушкабар олиб келганингизга хурсандман. Император ҳазратлари албатта сизни йўқлар. Лекин бугун эмас. Миннатдорман сиздан. Дам олинг. Эртага параддан кейин подшо ҳазратларининг боргоҳдан чиқиши маросимида ҳозир бўлинг. Балки ўзим сизга хабар ҳам қиласман.

Гаплашаётган вақтида ҳарбий министрнинг юзида йўқолган бемаъни табассум яна пайдо бўлди.

— Ҳайр, ташаккур. Император ҳазратлари эҳтимол сизни йўқлар,— деди яна ва бош эгди.

Князь Андрей саройдан чиққанида галабадан пайдо бўлган бутун хурсандлигини ва шавқини бепарво ҳарбий министрга ва унинг хушмулозимат адъютантига бериб чиққандай бўлди. Унинг фикри тамоман бошқача бўлиб қолди: кечагина бўлган жанг ҳозир унинг назарига аллақачонлар бўлиб ўтган ва эскириб кетган бир хотираадай кўринар эди.

Князь Андрей Брюнида ўзининг ошинаси бўлмиш Билибин деган рус дипломатининг уйига тушди.

— Оҳ, азиз дўстим князъ, меҳмон атойи худо,— деди Билибин уни қарши олиб.— Франц, князнинг нарсаларини менинг ётоғимга олиб кир,— деди Болконскийнинг чамадонини кўтариб келаётган хизматкорига.— Галаба хабари билан келгандирсиз? Жуда яҳши! Менинг тобим йўқроқ, князъ.

Князъ Андрей ювениб, кийиниб дипломатнинг жуда чиройли кабинетига кирди-да, тушлик тайёрлаб қўйилган столга ўтирди. Билибин каминнинг олдига бориб ёзилиб ўтирди.

Шу сафаридағина эмас, балки бутун поход даврида ҳаётнинг барча роҳатларидан маҳрум бўлган князъ Андрей дипломатнинг муҳташам уйида болалигидан ўрганган шароитда ҳордиги чиққандай бўлди. Бундан ташқари, хуесусан австрияликларнинг муомаласидан кейин, гарчи рус тилида бўлмаса ҳам (иккови француэзча гаплашар эди), русларнинг австрияликларга нисбатан бўлган (айниқса, ҳозир унда авж олган) нафратларига қўшилади, деб ўйлаган одами билан суҳбат қилиш унга маъқул эди.

Билибин ўттиз беш ёшларга борган, бўйдоқ, князъ Андрей табақасидан бўлган бир одам эди. Улар Петербургда танишган бўлиб, князъ Андрей Кутузов билан сўнгги дафъа Венага келганда дурустроқ ошна бўлишган эди. Князъ Андреининг ҳарбий ишда қанчалик истиқболи бўлса, Билибиннинг дипломатия ишидаги истиқболи ундан ҳам порлоқ эди. У ҳали ўзи ёш бўлса ҳам, ўн олти ёшдан хизмат қилиб Париж билан Копенгагенни кўрған ва ҳозир Венада катта маңсабни эгаллаган эски дипломат эди. Қанчлер ҳам, бизнинг Венадаги элчимиз ҳам уни билар, қадрлар эди. У салбий фазилатларга эга бўлишга мажбур бўлган, кўп ишлардан ўзини тиядиган ва яхши дипломатиғини кўрсатиш учунгина француэзча гапирадиган қўн дипломатларга ўхшамас эди: у ўз ишини биладиган ва яхши кўрадиган дипломатлардан бўлиб, кам ҳавсалалиғига қарамасдан, баъзан кечаларни ёзиш ва ўқиш билан тонг отдирад эди. У қандоқ иш бўлмасин жон дили билан қилар, бирон ишга ёпишганида «нима учун қилаётиман» демасдан, «қандоқ қилишим керак», деб ўйлар эди. Қандай дипломатик иш бўлмасин, унинг учун барибир эди, лекин у иўл-

ланма, меморандум ёки хабарномани усталик билан ўринлатиб, чиройли иборалар билан ёзиб, шундан ўзи роҳат қиласар эди. У фақат ёзув ишларигагина эмас, балки юқори доираларда муомала қилиш ва сўзлашга ҳам моҳир эди.

Билибин ишни нақадар яхши кўрса, чиройли ва ўткир сўз айтиш хонаси келганда суҳбатни ҳам шунча яхши кўрар эди. У суҳбатларда ҳаммавақт ўткир сўз ўрни келишини кутар ва фақат шундагина сўзга аралашар эди. Билибиннинг гапирадиган гаплари ҳаммавақт қисқа, ўткир, тутилмаган ва ҳаммани қойил қиласидиган гаплар бўлар эди. Бу гаплар, анчайин киборлар эсида тутиб ва у меҳмонхонадан бу меҳмонхонага ташишлари қулай бўлсин учун Билибиннинг ички лабораториясида худди жўрттага ўткир қилиб ясалгандай эди. Ҳақиқатан *les mots de Bilibine se colportaient dans les salons de Vienne*¹ ва муҳим деб аталган ишларга таъсир қиласар эди.

Унинг озғин, сўлғин; сарғимтирик юзини буткул ажин босган; бу ажинлар худди жуда тозалаб ювилганидан ҳаммомдан чиққандаги бармоқ учлари сингари оқ ем бўлиб кетгандай кўринар эди. Унинг юз ҳаракати фақат шу ажинларнинг қимирлашидан иборат эди. Гоҳ унинг қоши кўтарилиб, пешонаси тиришадио, ажинлар йўл-йўл бўлади, тоҳ қоши пастга тушадио, лунжида катта-катта ажинлар ҳосил бўлади. Унинг чуқур-чуқур ва кичкина кўзлари ҳаммавақт тўғри ва тетик боқар эди.

— Қани, кўрсатган ишларингиздан гапириб беринг энди,— деди Билибин.

Болконский жуда камтарлик билан, ўзи ҳақида оғиз очмай, жанг ҳақида ва ҳарбий министр қандай қабул қиласиганлиги тўғрисида гапириб берди.

— *Ils m'ont reçu avec ma nouvelle, comme un chien dans un jeu de quilles,*—² деди князь Андрей сўзининг охира.

— Билибин заҳарханда қилди ва лунжидаги ажин йўқолди.

— Сependant mon cher,— деди у тирноғига узоқдан қараб ва чап қошининг устини тириштириб — malgré la haute estime que je pro fesse pour le православ рус аскар-

¹ Билибиннинг сўзлари Венá меҳмонхоналарига тарқалар.

² Шундай хабар билан келсан, булар мёни ўйинга халал берадиган ит ўрнида қарши олишди.

лари», j'avoue que votre victoire n'est pas des plus victorieuses.¹

У ҳам французча гапирап, фақат таҳқиромуз қайд қиласётган сўзларнигина русча айтар эди.

— Бу қандай бўлди? Сизлар бечора Мортъенинг биттагина дивизиясига шунча куч билан ёпирилиб ҳужум қилсаларинг-у, яна у қўлларингдан чиқиб кетса? Шуни ғалаба деб бўладими?

— Лекин, дурустроқ ўйлаб қаралса, — деди князъ Андрей,— ҳар қалай бу Ульмдан кўра яхшироқ, десак му болаға бўлмайди...

— Нега битта, ҳеч бўлмагандা биттагина маршални асир олмадиларинг?

— Чунки ҳамма мўлжал тўғри чиқавермайди ва парадагидек силлиқ бўлавермайди. Биз ҳали айтганимдек, душманнинг орқа томонига эрталаб соат еттида ўтиб олишни мўлжаллаган эдик, лекин кечқурун соат бешда ҳам ўтиб ололмадик.

— Нега эрталаб соат еттида ўтиб олмадиларинг? Эрталаб соат еттида ўтиб олиш керак эди,— деди Билибин кулимсираб.— Эрталаб соат еттида ўтиб олиш керак эди.

— Нега сиз дипломатия йўли билан Бонапартга Генуяни ўз ҳолига қўйиш яхшироқ эканини тушунтирмадингиз!— деди князъ Андрей ҳам ўша оҳангда.

— Билиб турибман,— деди Билибин унинг сўзини бўлиб,— маршалларни камин олдида, диванда ўтириб асир олиш осон, демоқчисиз. Бу гапингиз дуруст, лекин ҳар қалай нега қўлдан чиқариб юбордиларинг? Сиз таажжубланманг, бу ғалабаларингдан фақат ҳарбий министр эмас, олий ҳазрат император билан қирол Франц ҳам унча хурсанд бўлмайди, ҳатто мендек рус элчихонасининг бир секретари ҳам уни ортиқча бир хурсандчилик, деб билмайди...

У князъ Андрейга тўғри қаради ва пешонасидаги ажинлар тўсатдан йўқолди.

— Энди «нега» деб сиздан сўраш менинг навбатим, азизим,— деди Болконский.— Тўғрисини айтсан, мен тушунолмайман, эҳтимол, бунда менинг ожиз ақлим етмайдиган дипломатик нозиклик бордир, лекин мен тушуна ол-

¹ Лекин, азизим, «православ рус аскарлари» ни нақадар эҳтиром қиласам ҳам, бу ғалабаларинг жуда порлоқ ғалабалардан эмас, деб ўйламиш.

майман: Мак бутүн армиясини йўқотса, эрцгерцог Фердинанд билан эрцгерцог Карл жойидан ҳеч қимирламаса ва бирин-кетин ҳатолар қиласерса, Кутузов эса, чинакам ғалаба қозониб француздарнинг *charme*¹ тор-мор келтирса-ю, ҳарбий министр ҳатто бунинг тафсилотини билишга ҳам қизиқмаса.

— Шунинг учун ҳам шундай-да, азизим! *Voyez-vous tout cher;*² бу ғалабалар подшо, Россия ва дин учун бўлган ғалабалар! *Tout ça est bel et bon*³, лекин бундан, сизларнинг ғалабаларингдан бизга, яъни Австрия тож-тактига нима фойда? сиз бу ерга ип *archiduc vaut l'autre*⁴ ўзингизга маълум бўлган эрцгерцог Карл ёки Фердинанд ҳеч бўлмаганда Бонапартнинг бирон ўт ўчириш команда ротасини мағлуб қилди, деган хушхабар келтирганингизда, бунинг шодиёнасига тўплар стилар эди. Бу келтирган хабарингиз эса бизнинг ғашимиэга тегади холос. Эрцгерцог Карл ҳеч иш қилмаётитти, эрцгерцог Фердинанд шарманда бўлаётитти, Сизлар Венани ортиқ мудофаа қилмасдан ташлаб кетдиларинг. Бизга худди: бизга худо мададкор, сизларни эса пойтахтингиз билан бирга қўшиб худога топширдик, дегандай қилдингиз. Ҳаммамиз яхши кўрадиган бир генералнимиз Шмитни ўқча дучор қилдиларингу энди бизни ғалаба билан табрик қилиб ётибсизлар! Сиз келтирган хабардан кўра кишининг ғашига тегадиган нарса топиш қийин, десам хўп денг. *C'est comme un fait exprès, comme un fait exprès.*⁵ Бундан ташқари хўп, сизлар порлоқ ғалаба ҳам қилдиларинг, ҳатто эрцгерцог Карл ҳам ғалаба қилди, бундан нима чиқар эди? Энди фурсат ўтган, чунки француздар Венани аллақачон ишғол қилди.

— А? Венани ишғол қилди?

— Ишғол қилдигина эмас, Бонапарт аллақачон Шенброннида ўтирипти. Бизнинг граф, муҳтарам графикимиз Брбана унинг олдига амр-фармон олгани кетади.

Болконский йўлда чарчаганлиги, хаёлида сафар таас-суроти қеэганлиги, ҳарбий министрнинг муомаласидан руҳи тушганлиги ва хусусан тушликдан кейин оғирлашгани

² енгилмаслик сехрини.

³ Биласизми.

⁴ Булар ҳаммаси яхши.

⁵ бир-биридан қолишимаслиги.

⁶ худди жўрттага қилгандай, жўрттага қилгандай.

учун Билибин айтган сўзларнинг моҳиятига тушунмаёт гандай бўлар эди.

— Бугун эрталаб граф Лихтенфельс келган эди,— деди Билибин сўзида давом этиб,— француздар Венада парад ўтказишипти, шу парад муфассал тасвир қилинган бир хатни менга кўрсатди, *Le prince Murat et tout le tremblement...*¹ Кўрдингизми, сизларнинг ғалабаларингга жуда ҳам суюниб ва сизга халоскоримиз, деб қараб бўлмайди...

Князь Андрей Кремс атрофида бўлган жанг тўғрисида келтирган хабари Австрия пойтахтиниаг қўлдан кетишидек зўр воқеа олдида дарҳақиқат унча аҳамиятли эмаслигини фаҳмлай бошлаб:

— Менга барибир, мутлақо барибир,— деди.— Қандай қилиб Венани ишғол қилипти? Кўприк, машҳур tête du pont² ва князь Ауэрсперг қаёқда қолди? Биз Венани князь Ауэрсперг ҳимоя қилаётитти, деб эшитган эдик.

— Князь Ауэрсперг дарёнига бу томонида, яъни биз томонда туриб бизни ҳимоя қилаётитти; менимча унча яхши мудофаа қилмаётитти, лекин ҳар қалай мудофаа қилиб туритти. Вена бу томонда. Кўприк ҳали олинган эмас, ололмас ҳам деб ўйлайман, чунки мина қўйилган, кўприк портлатилисин; деб буюрилган. Ундоқ бўлмаганда биз аллақачонлар Богемия тоғларида бўлар эдик, сизлар армияларинг билан икки ўт ўртасида қолиб, машъум чорак соатни бошдан кечирап эдиларинг.

— Лекин ҳар қалай бу билан урушни бой бердик, деб бўлмайди,— деди князь Андрей.

— Менимча, бой берилди. Бу ердаги катталар ҳам шундай, деб ўйлашади, лекин буни очиқ айтишолмайди. Урушнинг бошида айтган гапларим келади. Масалани сизларнинг échauffourée de Dürenstein,³ умуман порох ҳал қилмайди, балки уни бошлаган одамлар ҳал қиласди, — деб Билибин ўткир сўзларидан бирини қайтарди ва пешонасидағи ажинларни ёзиб бир тўхтади.— Ҳамма гап император Александр билан Пруссия қиролининг Берлиндаги учрашувларининг натижасига боғлиқ. Агар Пруссия иттифоққа қўшилса, у вақтда on forcera la main à l'Autriche,⁴ ва уруш бўлади. Акс ҳолда, фақат янги Campo Formio⁵нинг дастлаб-

¹Шаҳзода Миорат ва бошқалар.

² истеҳком

³ Дюреинштейн атрофидаги отишмаларингиз.

⁴ Австрияни мажбур қилишади.

⁵ Кампо Формио

ки моддаларини қаерда тузиш тўғрисида гапни бир жойга қўйишигина қолади , холос.

— Бу қандоқ фавқулодда заковат эгаси экан! — деди князь Андрей бирдан қичқириб ва кичкина муштини столга уриб.— Мунча ҳам омади келган одам экан!

— Виопарте¹?— деди Билибин ҳозир ўринлатиб бир сўз айтмоқчи эканини пешонасининг тириштирганидан билдириб.— Виопарте? — деди «и»ни босиброқ.— Менимча, у ҳозир Шенбруннда Австрияга амру фармон бериб ўтирганида il faut iui faire grace de l'u². мен уни Bonaparte tout court³ деб атайман.

— Йўқ, беҳазил, чиндан ҳам сиз уруш тамом бўлди деб ўйлайсизми? — деди князь Андрей.

— Мен бундай деб ўйлайман: Австрия гўсхўр бўлиб қолди, лекин у гўсхўрликка ўрганган эмас. Ўчини олади. Унинг гўсхўр бўлиб қолишга аввало вилоятларнинг форат бўлганлиги (on dit, le православ est terrible) pour le pillage⁴ армиясининг тор-мор бўлганлиги, пойтахтнинг қўлдан кетганлиги сабаб бўлди ва шуларнинг ҳаммаси сардиниялик олий ҳазратнинг pour les beaux yeux du⁵ шунинг учун, entre nous, mon cher,⁶ билишимча, булар бизни алдашаётпти, билишимча, булар аллақачон Франция билан алоқа қилиб, биздан яшириқча ўzlари яраш шартномасининг лойиҳасини тузишган.

— Бу ҳеч мумкин эмас,— деди князь Андрей,— бу жуда разиллик бўлар эди.

— Qui vivra verra⁷,— деди Билибин ва гап тамом бўлганлигига ишора қилиб пешонасидаги ажинни ёзди.

Князь Андрей жой солиб қўйилган уйга кириб, оппоқ-қина ички кийимда парқу тўшакка ётиб, иситилган ва хушбўй ёстиққа бош қўйганида кечагина бўлиб ўтган ва ўзи хабарини олиб келгани жанг унга аллақачонлар бўлиб ўтгандай туюлар эди. Ҳозир мияси Пруссия иттифоқи, Австрияning хиёнати, Бонапартнинг янги ғалабаси, эртаги парад, император Францининг парадга чиқиши ва унинг қабул маросими билан банд эди.

¹ Буонапартми?

² Уни «икк» дан халос қилиш керак.

³ Бонапартгина.

⁴ православлар омонсиз форат қилишади, дейишади.

⁵ қора кўзлари учун бўлди.

⁶ бу гап орамизда қолсан-ку,

⁷ Бошимиз омон бўлса, кўрармиз.

У кўзини юмди, лекин юмган замониёқ тўп ва милтиқ овозлари, араваларнинг тарақлаши қулоғини қоматга келтиргандай бўлди, ана тепаликдан яна аскарлар турнадай қатор бўлиб тушиб келаётитпи, французлар ўқ отаётитпи: у ўқ остида юраги гупиллаб олға ўтиб Шмит билан ёнма-ён кетаётитпи, атрофидан ўқлар визиллаб ўтаётитпи ва у бунга шундай хурсандки, бундай хурсандликни болалигидан буён кўрган эмас.

У уйғониб кетди...

«Ҳа, шундоқ бўлган эди!...» — деди ўзича ва маъсум табассум қилиб, яна роҳат уйқуга кетди.

XI

Князь Андрей эрталаб хийла кеч уйғонди. У бўлиб ўтган ишларни ўйлаб, ҳаммадан бурун бугун император Францнинг ҳузурига бориши керак эканлигини, ҳарбий министрни, хушмуомала Австрия флигель-адъютантини, Билибинни ва кеча бўлиб ўтган гапларни эслади. У саройга бориш учун кўпдан бери киймаган, фақат парад вақтларидагина киядиган кийимларини кийиб, чиройли ва озода бўлиб, қўлини боғлаб олиб, Билибиннинг кабинетига кирди. Кабинетда дипломатлардан тўрт кили ўтирас эди. Элчихона секретари бўлган князь Йпполит Курагин билан Болконский таниш эди. Бошқалар билан уни Билибин таништириди.

Билибиннинг кабинетида ўтирган ёш, бой, хушчақчақ киборлар Венада ҳам, бу ерда ҳам бир доира ташкил қилинган бўлиб, бу доиранинг жўрабошиси Билибин, бу доирани ўзимизникилар, les nôtres деб атар эди. Деярли буткул дипломатлардан ташкил топган бу доира уруш билан сиёсатга ҳеч қизиқмай, фақат олимақом киборлар, баъзи бир хотинлар ва маҳкамама ишининг расмий томонлари билан гина машғул бўлар эди. Булар князь Андрейни, афтидан, ўз кишилари ҳисоблаб (бу илтифотни жуда кам кишига қилишар эди) жуда хуш қабул қилишди. Улар ҳам одоб ва ҳам гап бошлиш учун армия билан уруш тўғрисида унга биринкита савол беришдию, кейин яна ўз чақчагу кулгу ва гийбатлари билан машғул бўлишди.

Булардан бири ўз ўртоғи бир дипломатнинг иши ўнгидан келмагани тўғрисида гапириб:

— Ҳаммадан бунисини айтинг,— деди,— ҳаммадан буни айтинг: бош министр унга рўй-рост сенинг Лон-

донга тайин қилинишинг мартабангнинг ошгани, буни шундай деб билгин, дебди. Унинг важоҳатини кўз олдингиизга келтирасизми?

— Ҳаммадан ҳам Курагиннинг иши чатоқ: ўзи фалокатга учраган, бу Дон-Жуан, бу ярамас одам энди шундан фойдаланаётитпи.

Князь Ипполит вольтер креслосида оёқларини ёнга ташлаб ўтирад эди, кулиб юборди.

— Parlez-moi de ça¹, — деди у.

— Оббо, Дон-Жуан-эй! Оббо илон-эй! — деган товушлар эштилди.

— Сиз билмайсиз, Болконский, — деди Билибин князь Андрейга қараб, — бу одамнинг хотинлар орасига нифоқ солиб қилган иши француз (рус деб юбора ёздим-а!) армиясининг қилмишидан ошиб тушади.

— La femme est la compagne de l'homme², — деди князь Ипполит кресло ёнига ташлаб ўтирган оёқларига лорнет орқали қараб.

Билибин ва улфатлари Ипполитнинг кўзларига қараб кулиб юбориши. Князь Андрей билдики, Ипполит (князь Андрей хотинини ундан рашк қиласар ва ҳозир ичидаги бунга иккор эди), бу доирада калака бўлиб қолган экан.

— Мен сизни Курагин билан қалинроқ ошна қилиб, хурсанд этишим керак, — деди Билибин секин Болконскийга, — у сиёсатдан гапирганда жуда қойил қилди, буни бир кўриш керак.

У Ипполитнинг ёнига келиб ўтириди ва пешонасини тириштириб уни сиёсат ҳақида гапга солди. Князь Андрей ва бошқалар буларни қуршаб олиши.

— Le cabinet de Berlin ne peut pas exprimer un sentiment d'alliance, — деб гап бошлиди князь Ипполит ҳаммага бир-бир маъноли назар ташлаб, — sans exprimer... comme dans sa dernière note... vous comprenez... et puis si sa Majesté l'Empereur ne déroge pas au principe de notre alliance...³

— Attendez, je n'ai pas fini... — деди у князь Андрейга унинг қўлидан ушлаб, — Je suppose que l'intervention sera plus forte que la non-intervention. Et... — У жим қолди:

¹ Гапир, гапир

² Хотин — эркакнинг ҳамдами.

³ Берлин ҳукумати иттифоқ тўғрисида ўз фикрини баён қилолмайди, токи... ўзининг сўнгги нотасида айтганидай... биласизми... биласизми... лекин император ҳазратлари иттифоқимизнинг моҳиятини ўзгартирmasa...

— On ne pourra pas imputer à la fin de non recevoir notre dépêche du 28 novembre. Voilà comment tout cela finira.¹

У гапи тамом бўлганини билдиримоқчи бўлиб, Болконскийнинг қўлини қўйиб юборди.

— Demosthène, je te reconnais au caillou que tu a caché dans ta bouche d'or!² — деди ўзида йўқ мамнун бўлган Билибин.

Ҳамма кулиб юборди. Ипполит ҳаммадан ҳам қаттиқроқ кулди. У, афтидан, қийналар, энтикар, лекин ҳамиша бир зайлда турадиган юзини чўзиб юбораётган қаттиқ кулгидан ўзини тиёлмас эди.

— Гап бундай, жаноблар,— деди Билибин,— Болконский менинг меҳмоним, Брюнида ҳам меҳмон, шунинг учун мен уни бу ердаги ҳаётимизнинг ҳамма хурсандчилги билан қўлимдан келганича сийламоқчиман. Венада бўлганимизда бу жуда осон эди, лекин бу ерда бу dans ce vilain trou mogave,³ бу нарса қийин, шунинг учун ҳам сизлардан ёрдам сўрайман. Il faut lui faire les honneurs de Brünn.⁴ Сиз театрга мутасадди бўлинг, мен ёр-жўраларимиз билан танишираман; сиз, Ипполит, албатта хотинлар билан таниширасиз.

— Бу кишига Амелини кўрсатиш керак, жуда ҳам гўзал хотин! — деди улфатлардан бири бармоғининг учини ўпид.

— Умуман, бу қонхўр солдатни одампарвар қилиш керад, — деди Билибин.

— Сизларнинг меҳмондўстликларингдан баҳраманд бўла олишим даргумон, жаноблар, энди мен борай,— деди Болконский соатига қараб.

— Қаёққа?

— Император ҳузурига.

— Ўҳ! ў! ў!

— Хайр, Болконский! Хайр, князъ, тезроқ тушликка этиб келинг, биз сизнинг хизматингизда,— деган товушлар эшитилди.

Билибин Болконскийни даҳлизга кузатиб чиқар экан:

¹ Шошманг, гапни тамом қилганим йўқ... Менингча, аралашмаганини аралашгани яхшироқ. Ҳам... 28-ноябрдаги номамизни қабул қилмаганилиги билан иш тамом бўлди, деб бўлмайди... Бунинг оқибати шу бўлади.

² Демосфен, мен сени оғзингдаги топичигдан биламан!

³ Моравиянинг катакка ўҳшаган расво бир шаҳарчасида.

⁴ Бунга Брюнни кўрсатиш керак.

— Император билан гаплашганингизда озиқ - овқат етказиб беришдаги тартибни ва маршрутларни мумкин қадар кўпроқ мақташга ҳаракат қилинг,— деди.

— Мақтар эдим, бироқ мақтай олмайман, чунки биламан,— деди Болконский табассум қилиб.

— Ишқилиб мумкин қадар кўпроқ гапиринг. Унинг жону дили одам қабул қилиш: лекин ҳали кўрасиз, ўзи гапиришни хушламайди ва билмайди ҳам.

XII

Император Франц боргоҳдан чиқиш маросимида Австрия офицерлари орасида белгиланган жойда турган князь Андрейга синчиклаб қаради ва унга тож узун қилиб кўрсатган бошини ирғаб қўйди. Боргоҳдан чиқиш маросимидан кейин кечаги флигель-адъютант одоб билан Болконскийга император уни қабул қилмоқчи эканини билдириди. Князь Андрейни император Франц уйнинг ўртасида туриб қабул қилди. Гап бошлиш олдида князь Андрейни императорнинг худди гангид, нима дейишни билмасдан ва қизариб тургани ҳайратга солди.

— Хўш, жанг қай маҳалда бошланди? — деб сўради император шошиб.

Князь Андрей жавоб берди. Бундан кейин шунга ўхшаган оддий саволлар берилди: «Қутузов саломатми?», «У Кремсдан қачон чиқиб кетган эди?» ва ҳоказо. Император худди бутун мақсади маълум дараҷада савол беришдангина иборат бўлгандай кўринар эди. Бу саволларга бериладиган жавобларга эса ҳеч қизиқмаганлиги очиқ билиниб турар эди.

— Жанг соат нечада бошланди? — деб сўради император.

Ҳамма кўрган ва билганларини қандай тасвир қилиб беришни олдин ўйлаб қўйган Болконский бу саволдан кейин энди сўзлаш мавриди келди, деган хаёл билан жонланиб кетди:

— Олдинги қисмлар жангни соат нечада бошлаганини айта олмайман, олий ҳазрат, лекин мен турган Дюренштейнда қўшинилар атакани кеч соат олтида бошлаган эди.

Бироқ император кулимсираб, унинг сўзини бўлди:

— Неча мил экан?

— Қаердан қаергача, олий ҳазрат?

— Дюренштейндан Кремстача.

— Уч ярим мил, аъло ҳазрат.

— Француzlар сўл қирғокни ташлаб кетдими?

- Разведкачиларнинг маълумотига қараганда, французларнинг қолганлари кечаси солда ўтишипти!
- Кремсда ем-хашак етарлими?
- Етказиб берилган ем-хашак керакли миқдорда эмас эди.

Император унинг сўзини бўлди.

- Шмит соат нечада ҳалок бўлди?
- Соат еттида шекилли.
- Соат еттида? Кўп ёмон бўлипти! Кўп ёмон бўлипти!

Император унга ташаккур билдири ва бош иргаб жавоб берди. Князь Андрей чиқди ва уни дарҳол сарой аҳллари ўраб олишди. Ҳамма унга мулоийим боқар ва ширин сўзлар айтар эди. Кечаги флигель-адъютант ундан нега саройга тушмадингиз, деб ўпкалади ва ўз уйини манзират қилди. Ҳарбий министр келиб, уни император инъом қилган учинчи даражада Мария-Терезия ордени билан табриклади. Маликанинг камергери уни маликанинг ҳузурига таклиф қилди. Эрцгерцогнинг хотини ҳам уни кўришни истар эди. Князь Андрей буларнинг қайси бирига жавоб қилишни билмасдан бир неча лаҳза ўйлаб қолди. Рус элчиси уни елкасидан ушлаб, дераза олдига олиб бориб гаплаша кетди.

Князь Андрей келтирган хабардан, Билибиннинг сўзига хилоф ўлароқ, ҳамма хурсанд бўлди. Бунинг шукронасига умумий ибодат тайин қилинди. Кутузов биринчи **даражада** Мария-Терезия катта крести билан мукофотланди **ва** Бутун армия мукофот олди. Болконский кўп кишилардан таклифномалар олган бўлиб, эрталебдан бошлаб **Австрия** катта амалдорларининг уйларига бориши керак эди. У меҳмондорчиликлардан соат бешларда бўшаб, йўл йўлакай уруш ва ўзининг Брюннга келганлиги ҳақида отасига ёзадиган хатини ўйлаб, Билибиннинг уйига қайтиб келди. Билибин турадиган ҳовлининг эшиги олдида уй жиҳозлари ортилган бир арава турар ва Билибиннинг хизматкори Франц эшикдан зўрға чамадон кўтариб чиқмоқда эди. (Князь Андрей Билибиннинг уйига келаётганида китоб дўконига кириб, походда ўқигани китоб олмоқчи бўлиб дўконда ўтириб қолган эди.)

— Нима гап? — деди Болконский.

Франц чамадонни зўрға аравага қўяр экан:

— Ach, Erlaucht! Wir ziehen noch weiter. Der Bösewicht ist schon wieder hinter uns her! — деди.

¹ Эй, сўраманг, жаноб олий! Бу ердан ҳам кетаётимиз. Қонкўр **ни орқами**дан қувиб келаётитпи! (Нем.)

— Нима? — сўради князъ Андрей.

Шу онда Билибин чиқди. Ҳамма вақт хотиржам бўлган Билибин ҳаяжонланган эди.

— Non, non, avouez que c'est charmant, cette histoire du pont de Thabor. Ils l'ont passé sans coup férir,¹— деди у.

Князъ Андрей бу гапдан ҳеч нарса тушуна олмас эди.

— Каёқдан келаётибсиз ўзингиз? Наҳотки бутун шадар эшитған гапни сиз эшитмаган бўлсангиз?

— Мен эрцгерцог хостиининг уйидан келаётибман. У ерда ҳеч гап эшитганим йўқ.

— Одамлар юкини йиғишираётганини ҳам кўрмадингизми?

— Йўқ... Ўзи нима гап? — деди князъ Андрей тоқати тоқ бўлиб.

— Нима гап бўлар эди? Гап шуки, Ауэрсперг мудофаа қилиб турган кўприкдан француздар ўтипти, кўприк портлатилмай қолипти. Энди Мират Брюнига қараб от қўйиб келаётитти, демак, бугун-эрта француздар бу ерга етиб келади.

— Қандай қилиб келади? Кўприкка мина қўйилган эди-ку, нега портлатилмай қолар экан?

— Буни сиздан мени сўрашим керак. Буни ҳеч ким, Бонапартнинг ўзи ҳам билмайди.

Болконский ҳайрон бўлиб, елкасини қисди.

— Француздар кўприқдан ўтган бўлсан, демак, армия ҳам ҳалок бўлипти-да, чунки йўли кесишиб қолади, — деди.

— Ҳамма гап ҳам шунда-да,— деди Билибин.— Қулоқ солинг, кеча айтганимдай, француздар Венага иришипти. Ишлар жойида. Эртасига, яъни кеча жаноб маршаллар: Мират, Лани ва Бельяр отланишиб тўғри кўпrikка қараб боришипти. (Шунин биллингки, учови ҳам гаскониялик.) Жаноблар,— депти бири,— ўзларингга маълумки, Табор кўприғига мина қўйилган, лекин унинг портлатилишига қарши чора ҳам кўрилган, улар кўприк олдига зўр tête de pont² қуриб, кўприкни портлатиш ва бизни ундан ўтказмаслик учун ўн беш минг кишидан иборат аскар қўйган. Лекин биз шу кўприкни олсак, олий ҳазрат император Наполеон хурсанд бўлади. Юринглар, учовимиз

¹ Йўқ, йўқ. Табор кўприги воқеаси жуда ажойиб бўлипти, десам ҳўп деңг. Француздар бу кўприкдан қаршилика учрамай ўтишипти.

² кўприк истеҳкоми.

бориб шу кўприкни оламиз. Юринглар бўлмаса,— дейти бошқалари; учови борибдию, кўприкни олиди, ундан ўтишибди, шундан кейин бутун армиялари билан Дунайнинг бу томонига ўтишибди ва мана энди бизга, сизга ва сизларнинг алоқа йўлларингта қарши келаётган эмиш-да.

— Кўйинг ҳазилни,— деди князъ Андрей жиддий ва маъюс қиёфада.

Бу хабарни эшитиб князъ Андрей ҳам хафа бўлди, ҳам хурсанд. Рус армияси жуда оғир аҳволга тушганини эшитгач, князъ Андрейнинг бошига, армияни бу оғир аҳволдан мен қутқазишим керак ва бу иш ўша Тулон бўлиб, мени оддий офицерлар қаторидан чиқаради ва шон-шараф томон йўллайди, деган фикр келди. Билибиннинг сўзига қулоқ солар экан, қайтиб борганидан кейин ҳарбий кенгашда армияни қутқазадиган бирдан-бир тўғри фикр баён қила жагини ва бу планни амалга ошириш ёлғиз ўзига топширилишини хаёл қилди:

— Бас қилинг ҳазилни,— деди у.

— Мен ҳазиллашастганим йўқ,— деди Билибин,— афуски, бу аччиқ бир ҳақиқат. Учови кўприкка келадио, оқ рўмолчаларини кўтаришади; омон-омон бўлди, биз маршаллар князъ Ауэрсперг билан музокара қилгани келдик, деб солдатларни ишонтиришади. Навбатчи офицер буларни *tête de pont* киргизади, булар офицерга гасконларча кўп ёлғон-яшиқ тўқиб, уруш тамом бўлди, император Франц Бонапарт билан кўришадиган бўлди, биз князъ Ауэрсперг билан гаплашгани келдик, дейишади. Офицер Ауэрспергга одам юборади. Ҳалиги жаноблар офицерлар билан қулоқлашиб кўришади, ҳазиллашади, замбаракларга минишади, бу орада эса француз батальони секингина билдирамасдан кўприкка келади-ю, портгайдиган моддалар солиниб қўйилган қолларни сувга ташлаб юборади ва *tête de pont* га кириб олади. Ниҳоят генерал-лейтенант, муҳтарам князимиз Ауэрсперг фон Маутернинг ўзи келади. «Жонажон душманимиз! Австрия қўшинларининг гули, Туркия урушларининг қаҳрамони! Адоват тамом бўлди, энди бир-бirimизга қўл бера оламиз... Император Наполеон князъ Ауэрспергни кўришга муштоқ». Хуллас, бу жаноблар (бекорга гасконияликлар дейишмайди) Ауэрспергга шу қадар яхши сўзлар айтишади, князъ француз маршаллари билан бунчалик тез иноқ бўлиб қолғанилигига шу қадар маҳлиё бўлади. Мюраттнинг кийими ва бошидаги туяқушнинг патига шунча эси кетадики *qu'il n'y voit que du feu*,

et oublie celui qu'il devait faire, faire sur l'ennemi.¹ (Билибин жуда тез гапираётган бўлса ҳам ўринлатиб айтган гапларининг мағзини чаққани фурсат бериш учун бу тоғдан сўнг бир оз тўхташни унутмади.) Француз батальонлари tête de pont га ёпирилиб киради-ю, тўпларни қимирлатмай қўяди, кўприкни олади. Йўқ, ҳаммадан қизиги шуки,— деди ўз ҳикоясининг таъсиридан ҳаяжонланган Билибин ўзини босиб,— қизиги шуки, дорига ўт қўйгани сигнал бериши керак бўлган тўпнинг олдига қўйилган сержант француз қўшинларининг кўприкка томон чопиб келаётганликларини кўриб ўқ отмоқчи бўлганида Лани унинг қўлини тутипти. Сержант ўз генералидан ақллироқ бўлса керак, Ауэрспергнинг олдига келиб: «Князь, сизни алдашаётити, ана французлар!» — дейди. Мират кўрадики, агар сержантни гапиргани қўйса иш қўлдан кетади. Бинобарин, у гўс таажжубланган бўлиб (уччига чиққан гаскониялик-да), Ауэрспергга мурожаат қиласди: «Дунёга овозаси кетган Австрия интизоми шуми ҳали,— дейди,— наҳотки сизга шундоқ муомала қилгани сержантнинг ҳадди сифса». C'est génial. Le prince d'Auerperg se pique d'honneur et fait mettre le sergent aux arrêts. Non, mais avouez que c'est charmant toute cette histoire du pont de Thabor. Ce n'est ni bêtise, ni lâcheté...²

Князь Андрей кулранг шинелни, ярадор бўлишини, порох тутинини, милтиқ билан тўп овозлари ва ўзини кутаётган шон-шарафни дарҳол қўз олдига келтириб:

— C'est trahison peut-être,³ — деди.

— Non plus. Cela met la cour dans de trop mauvais draps,— деди Билибин давом этиб.— Ce n'est ni trahison, ni lâcheté, ni bêtise; c'est comme à Ulm...— У худди мувофиқ ибора излагандай ўйланиб қолди: — C'est... c'est du Mack. Nous sommes inaccés,⁴ — деди ва гапни жуда қойил қилганига ва бу гап энди оғизма-оғиз бўлишига ишониб сўзини тамом қилди.

¹ французларнинг ўқ отаётганликларини кўрадио, лекин душманга қарши ўт очишни эсадан чиқариб қўяди.

² Бу ниҳоят даражада усталник. Князь Ауэрсперг жаҳли чиқиб сержантни қамоққа буюради. Йўқ, бу кўприк воқеаси ажаб бир воқеа, десам хўп дeng. Буни аҳмоқчилик ҳам деб бўлмайди, разиллик деб ҳам бўлмайди...

³ Бу балки хиёнатдир.

⁴ Йўқ, бу саройни жуда ноқулай аҳволга қўяди. Бу хиёнат ҳам эмас, разиллик ҳам эмас, аҳмоқчилик ҳам эмас. Бу — Ульмнинг ўзи, бу макчилик. Биз маклашидик.

Шу дамгача пешонасида тўпланиб турган ажинлар унинг ўз гапидан ўзи мамнун бўлганига ишора ўлароқ, дарҳол йўқолди ва у хиёл кулимсираб тирноғига қаради.

— Қаёққа? — деди у ўрнидан туриб, ўз бўлмасига томон кетаётган князь Андрейга қараб.

— Мен кетаман.

— Қаёққа?

— Армияга.

— Яна икки куп турмоқчи эдингиз-ку?

— Энди, ҳозир кетмоқчиман.

Князь Андрей хизматкорга йўл ҳозирлигини кўришни буюриб, ўз бўлмасига кириб кетди.

— Биласизми, дўстим,— деди Билибин унинг кетидан кириб,— мен сизнинг тўғриңизда ўйлаб кўрдим. Нима қиласиз бориб?

Айтган гапи рад қилиб бўлмайдиган эканлигига ишора ўлароқ, юзидаги ажинлар буткул йўқолди.

Князь Андрей суҳбатдошига анқайиб қаради-да, ҳеч нима демади.

— Нима қиласиз бориб? Биламан, армия хавф-хатар остида қолган бир вақтда етиб бориш менинг бурчим дейсиз,— топ cher c'est de l'héroïsme.¹

— Ҳеч ҳам,— деди князь Андрей.

— Сиз ип philosophe² шундай бўлгандан кейин дурустроқ файласуф бўлинг, масалага иккинчи томондан қарасангиз кўрасизки, сизнинг бўйнингиздаги бурч аксинча, ўзингизни ҳаётди қилиш. Бу ишни бошқа ҳеч ишга ярамайдиган одамлар қилсии. Сизга ҳеч ким қайтиб келгин, леган эмас, бу ердан ҳам сизга жавоб берилгани йўқ; шундек, бўлгандан кейин бу ерда қолиб, бизлар билан нон-насиб тортган ерга боришингиз мумкин. Ольмюцга борар эмишмиз. Ольмюц жуда чиройли шаҳар. Иккаламиз тинчгина менинг коляскамда кетамиз.

— Кўйинг ҳазилингизни, Билибин,— деди Болконский.

— Мен сизга чин кўнгилдан, дўстона гапираётиман. Ўйлаб кўринг. Шу ерда қолишингиз мумкин бир вақтда қаёққаю нима учун борасиз? Сизни иккининг бири кутади (у сўл чаккасини тириштирди): ё армияга етиб бормасингиздан бурун сулҳ бўлади, ёки енгиламизу бутун Кутузов армиясининг шармандаси чиқади.

¹ бу қаҳрамонлик, азизим.

² Файласуфсиз

Билибин бу диллемаси рад қилиб бўлмайдиганлигига амин бўлгани учун пешонасидаги ажинлар йўқолади.

— Мен буни ўйлаб ҳам кўролмайман,— деди князь Андрей совуқина, лекин ичида, «армияни қутқазиш учун бораман», деб ўйлар эди.

— Mon cher, vous êtes un héros¹,— деди Билибин.

XIII

Болконский ўша кечаси ҳарбий министр билан хайрлашиб, армиянинг қаердалигини билмагани ва Крёме йўлида французларнинг қўлига тушиб қолишидан хавфсирагани ҳолда жўнаб кетди.

Брюннда сарой аҳли кўч-кўронини тириширар ва юклар Ольмюцга жўнатилар эди. Князь Андрей Эцельсдорфга яхин, рус армияси ниҳоятда тартибсиз ҳолда ва жуда тез кетиб бораётган йўлга чиқди. Ҳарбий юк ортилган аравалар йўлда шунчалик кўп эдики, унда файтонда юриш маҳол эди. Чарчаган ва оч қолган князь Андрей казаклар бошлиғидан от билан бир одам олиб, юк ортилган ареваларни қувиб ўтиб, бош қўмондон ва ўз кишиларини қидира кетди. Армия ҳақидаги энг хунук хабарларни у йўлда эшилди. Тартибсиз ҳолда қочиб бораётган армиянинг ахволи бу хабарни тасдиқ қиласар эди.

Князь Андрей уруш бошлаш олдидан Наполеон ўз армиясига қарата ёзган буйруғидаги «Cette armée russe que l'or de l'Angleterre a transportée des extrémités de l'univers, nous allons lui faire éprouver le même sort (le sprit de l'armée d'Ulm)»,²— деган сўзларни эслади ва бу сўзлар ундан буюк қаҳрамонга нисбатан ҳам ҳайрат, ҳам нағсонаят ҳисси уйғотди ва ҳам шуҳрат умиди туғидиди. «Бордию ўлишдан бошقا чора бўлмасачи,— деб ўйлади,— майли, лозим бўлса, жон фидо қилишда бошқалардан қолишмайман».

Князь Андрей бош-кети йўқ, аралаш-қуралаш бўлиб кетган командаларга, юк ортилган қатор-қатор ареваларга, артиллерияга, ифлос йўлда уч-тўрт қатор бўлиб тизилиб ва бир-биридан ўзиб бораётган сон-саноқсиз ва турлигуман ареваларга қаради. Олдиндан, кетиндан, бутун те-

¹ Сиз қаҳрамонсиз, азизим.

² «Инглиз олтини дунёнинг у бурчидан бу ерга келтирган бу рус армиясининг бошига ўша кунни (Ульм армияси кунини) соламиз».

варак-атрофдан гилдирак, арава, замбараклар тарақлаши, отларнинг туёқ товуши, қамчиларнинг шатиллаши, «чу» деган товушлар, солдатлар, денщиклар ва офицерларнинг сўкишлари эшитилар эди. Йўлнинг икки томонида йиқилиб қолган баъзиларининг эгар-жабдуғи олинган, баъзилариники олимаган отлар, аравалари синиб, унинг олдида ниманидир кутиб ўтирган солдатлар, ўз командирларидан кейинда қолиб, тўп-тўп-бўлиб қишлоққа томон кетаётган ёки қишлоқдан товуқ, кўй, хашак ва нималар биландир тўлдирилган қопларни кўтариб келаётган аскарлар кўриниб қолар эди. Нишаблик ва баландлик жойларда сдамлар тўпланиб қолар ва нола-фифон товушлари тўхтовсиз эшитилар эди. Солдатлар тиззадан лой кечиб, тўпларни ва юк ортилган араваларни елкалаб итаришар, қамчилар ғувиллар, отларнинг туёғи тойилар, қоринбоғлар узилар, одамлар бақирап эди. Буларни бошқарип бораётган офицерлар аравалар орасида гоҳ олдинга, гоҳ кетинга от югуртирап, ғовур ичида уларнинг товуши зўрга эшитилса ҳам бу тартибсизликни бартараф қилиш учун қанчалик ҳаракат қилганликлари юзларидан билиниб турар эди.

Болконский Билибиннинг сўзларини эслаб ичидаги «*Voilà le cher¹ православ аскарлари*» -- деб қўйди.

У шу одамларнинг биронтасидан бош қўмондон қаерда эканини сўрамоқчи бўлиб, юк ортиб кетаётган араваларнинг олдига келди. Ундан олдинда, ағтидан, солдатнинг ўзи ясаган бир отлиқ колясканамо ғалати бир арава борар эди. Аравани солдат ҳайдаб борар, унда олдига пешгир тутилган чарм соябон остида бошини рўмол билан ўраб олган бир хотин ўтирап эди. Князь Андрей бу араванинг олдига келиб, аравакаш солдатдан бир нарса сўрамоқчи бўлган элики, аравада ўтирган хотиннинг дод овозини эшитиб, унга қарашга мажбур бўлди. Юк ортилган араваларни кузатиб бораётган офицер бошқалардан ўтиб кетмоқчи бўлган шу аравакаш солдатни урган эди. Қамчиннинг уни араванинг пешгирига тегиб, хотин қичқириб юборди. У князь Андрейни кўриб пешгирининг остидан чиқди ва щол рўмолининг тагидан ориқ қўлини чиқарип, силкитар экан:

— Адъютант! Жаноб адъютант! — деб қичқириди.— Худо ҳаққи... ёрдам беринг... Бу қандай гап? Мен 7-ўқчи

¹ Мана севгили

полк докторининг хотини бўламан... Қўйишмаяпти. Биз кейинда қолиб ҳамроҳларимизни йўқотиб қўйдик...

— Бу ёққа юр дейман, ҳозир янчиб ташлайман! — деб қичқирди ғазабланган офицер солдатга.— Бу ёққа юр дейман манжалақинг билан!

— Жаноб адъютант, ёрдам қилинг. Бу нима деган гап?— деб қичқирди хотин.

— Ўтказиб юборинг бу аравани. Хотин киши ўтирганини кўрмаётисизми? — деди князь Андрей офицернинг олдига келиб.

Офицер унга бир қаради-ю, сўзига жавоб бермай, яна солдатга томон ўгирилди:

— Тўхтатасанми, йўқми... Қайт дейман!

— Ўтказиб юборинг, сизга айтиётибман,— деди князь, Андрей лабини қимтиб.

— Сен ўзинг кимсан? — деди бирдан офицер жон-пони чиқиб.— Кимсан ўзинг? Сен (у «сен»ни жуда писандада қилиб айтарди) каттадик қилма! Бу ерда мен катта, сен эмас. Торт отнинг бошини,— деди яна солдатга,— янчиб ташлайман.

Бу гап, афтидан, офицернинг ўзига жуда маъқул эди.

Орқа томондан:

— Бечора адъютантни боплади,— деган товушлар эшилди.

Князь Андрей кўрдики, офицер нима деганини ўзи ҳам билмайдиган даражада дарғазаб эди. У кўрдики, аравада ўтирган доктор хотинининг тарафини оламан деб кулгига қолди, у дунёда ҳамма нарсадан ҳам кўра шундан қўрқар эди-ю, лекин унинг ички туйфуси бошқа нарсани кўрсатар эди. Офицер кейинги сўзларини айтиб ҳам улгурга олмади, ғазабдан башараси қийшайган князь Андрей қамчинини ўйнатиб унинг олдига келди-да:

— Ўтказиб юборинг дейман! — деди.

Офицер қўл силтади-ю, тескари ўгирилиб кетаверди.

— Ҳамма тартибсизлик мана шунака штаб одамларидан чиқади,— деди офицер дўйғиллаб.— Билганингизни қилинг.

Князь Андрей халоскорим деб атаган хотинининг олдидан ерга қараганича шошиб ўтиб кетди ва бу хижолатга қўйган можарони ипидан-игнаси гача хаёлидан кечириб, бош қўмондон тушган қишлоққа қараб от қўйди.

У қишлоққа кириб отдан тушди-да, бирпастгина бўлса ҳам дам олиш, бирон нарса ейиш ва кўнглини ғаш қилаёт-

ган фикрларни дурустроқ ўйлаб кўриш учун рўпара келган биринчи уйга қараб юрди. У ўша уйнинг деразаси олдига келиб, «Бу қўшин эмас, разил одамлардан иборат бир оломон», деб кўнглидаң ўтказаётганда, таниш бир овоз унинг отини айтиб ҷақириди.

У қайрилиб қаради. Кичкина деразадан Несвицкийнинг чиройли юзи кўриниб турар эди. Несвицкий ниманидир ҳузур қилиб чайнар экан, қўли билан имо қилиб уни ҷақириди.

-- Болконский! ҳов Болконский! Сенга айтаётибман!
Бу ёққа тезроқ келсанг-чи,— деб қичқириди.

Князь Андрей уйга кириб Несвицкий билан бир нима еб ўтирган яна бир адъютантни кўрди. Улар Болконскийни кўрибоқ, бирон янги хабар йўқми, деб сўрашди. Буларнинг юзларида Болконский ваҳима ва ташвииш аломати борлигини кўрди. Бу аломат хусусан ҳамиша кулиб турадиган Несвицкийнинг юзида очиқроқ кўринар эди.

— Бош қўмондон қаёқда? — деб сўради Болконский.

— Шу ерда, нариги ҳовлида,— деди адъютант.

— Сулҳ бўлипти, таслим бўлибмиз, деган овозалар ростми? деди Несвицкий.

— Мен ўзим сизлардан сўрамоқчиман. Мен фақат зўрға шу ерга етиб олганимни биламан, холос, бошқа ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

— Эй, биродар, бизнинг бу ердаги аҳволимизни қўявер! Макдан кулиб әдик, ўзимиз ундан ҳам баттар кунига қолаётимиз,— деди Несвицкий,— Қани ўтири, бирон нарса есанг-чи.

— Энди, князь на арава топилади-ю, на бошқа нарса, Пётрингиз худо билади, қаёқларда юрипти,— деди иккинчи адъютант.

— Бош квартира қаёқда?

— Цнаймда ётибмиз.

— Мен икки отнинг юкини ўзимга ортиб олдим,— деди Несвицкий,— юкларни жуда боллаб боғлатиб олганман. Багемия тоғларидан қочиб ўтсам ҳам бўлаверадиган. Аҳвол чатоқ, биродар. Ҳа, сенга нима бўлди, касалмисан, мунича этинг ўчаётитпи? — деди Несвицкий князь Андрейнинг худди совуқ сув сепгандай сесканганини кўриб.

— Йўқ,— деди князь Андрей.

Шу пайт йўлда ҳалиги доктор хотини ва юк араваларини күчатиб бораётган офицер билан учрашгани эсига тушди.

— Баш қўмондон бу ерда нима қилаётитти? — деди князь Андрей.

— Ҳеч билолмайман,— деди Несвицкий.

— Мен фақат шуни биламанки, ҳаммаёқда расвогарчилик, расвогарчилик,— деди-ла, князь Андрей, баш қўмондон тушган уйга қараб кетди.

Князь Андрей Кутузовнинг файтони, баш қўмондон одамларининг қора терга пишган отлари ва ўзаро қаттиқ-қаттиқ гапиришиб турган казакларнинг олдидан ўтиб даҳлизга кирди. Кутузов, князь Андрей эшиганича, дарҳа-қиқат кичкина бир уйда князь Багратион ва Вейротер билан ўтирас эди. Вейротер ҳалок бўлган Шмитлинг ўрнига келган Австрия генерали эди. Даҳлизда жиккәккина Козловский мирзанинг олдидаги чўиқайиб ўтирас эди. Мирза бочкачани курси қилиб, мундириининг енгини шимариб, тез-тез хат ёзар эди. Козловский ҳам кечаси ухламаган бўлса керак, жуда чарчаган кўриниар эди. У князь Андрейга қаради-ю, ҳатто бош ҳам иргамади.

— Иккинчи линия... ёздингми? — деди Козловский мирзага.— Киев гренадер полки, Подольский...

— Ёзигб етказиб бўлмаяпти, тақсир,— деди мирза Козловскийга қовоғини солиб.

Шу пайт ичкаридан Кутузовнинг нимадандир норози бўлиб қаттиқ-қаттиқ гапираётганини ва кимнингдир унинг сўзини бўлаётган овози эшитилди. Бу товушлардан, Козловскийнинг эътиборсиалик билан қараганидан, чарчаган мирзанинг бенбо гапирганидан, мирза билан Козловскийнинг баш қўмондон ўтирган уйнинг даҳлизида ерда бочканинг устида ўтиришидан ва отлари тутиб тургац казакларнинг дераза олдидаги қаттиқ-қаттиқ кулишларидан князь Андрей бирон катта ва қайфули ҳодиса рўй берса керак, деб ўйлади,

Князь Андрей Козловскийга берган саволларига жавоб кутар эди.

— Ҳозир, князь,— деди Козловский.— Қандай ҳаракат қилиш тўғрисида Багратионга буйруқ ёзаётимиз.

— Таслим бўлганимиз йўқми?

— Ҳеч-да, жанг қилиш тўғрисида фармон берилди.

Князь Андрей товушлар эшитилиб турган эшикка тўмон борди. У эшикни энди очмоқчи бўлганида ичкаридаги гап тинди-ю, эшик очилиб кетди ва бўсағада лўппи юзли, қийғирбурун Кутузов кўринди. Князь Андрей Кутузовга рўлара бўлиб қолди: баш қўмондоннинг биттагина соғ кў-

зидаги ифодага қараганда, бутун ҳуши хаёли нима биландир банд бўлиб, ҳеч нарсани кўрмәтганга ўхшар эди. У ўз адъютантига тикка қаради-ю, уни танимади.

— Қани, тамом қилдингми? — деди у Козловскийга.

— Ҳозир, олий ҳазрат.

Бон қўмондон кетидан ўрта бўйли, башараси Шарқ одамларига ўхшаш ҳали хийла ёш Багратион чиқди.

— Амрингизга ҳозирман,— деди князь Андрей конвертни берар экан, хийла баланд овоз билан.

— Ҳа, Венаданми? Яхши. Кейин, кейин.

Кутузов Багратион билан бирга эшик зинасидан чиқди.

— Хайр, князь,— деди Кутузов Багратионга.— Худо ёр бўлсин. Илоҳим, буюк қаҳрамонликлар кўрсат.

Кутузовнинг бирданига кўнгли юмшаб, кўзига ёш келди. У чап қўли билан Багратионни ўзига тортили-ю, узук таққан ўн қўли билан уни чўқинтириди ва лўпти юзини тутди. Багратион унинг юзидан ўлмай, бўйнидан ўпди.

— Худо ёр бўлсин,— деди яна Кутузов ва колясканинг олдига келди.— Қани, чиқ сен ҳам,— деди Болконскийга.

— Олий ҳазрат, мен шу ерда қолиб ўз бурчимни адоқилсан экан. Князь Багратионнинг отрядида қолишга ижозат беринг.

— Чиқ,— деди Кутузов Болконский тезда чиқавермаганидан кейин,— яхши офицерлар менинг ўзимга керак, ўзимга керак.

Булар коляскага тушиб, бир неча минут жим боришиди.

Кутузов Болконскийнинг кўнглидан нималар кечётганини қариларга хос бир зийраклик билан фаҳмлагандай:

— Бошимизга ҳали кўп ишлар тушади, бунақа ишлар кўп бўлади,— деди.— Эртага унинг отрядидан ўндан бири қайтиб келса ҳам худога шукур қилар эдим,— деди яна Кутузов худди ўз-ӯзи билан гаплашаётгандай.

Князь Андрей Кутузовнинг юзига қаради ва кўзи беижтиёр унинг Измайл жангидага чаккасига теккан ўқнинг изига ва кўр бўлган кўзига тушди. «Ҳа, бу одамларнинг ҳалокати тўғрисида бундай осойишталик билан гапиришга унинг ҳақи бор экан», деди Болконский ичида.

— Шунинг учун ҳам мени шу отрядга юборишингизни сўрайман,— деди князь Андрей.

Кутузов жавоб бермади. У худди ҳозиргина айтган гапини эсидан чиқаргандай ўйланиб ўтирас экан. Юмшоқ коляскада тебраниб бораётган Кутузов беш минутдан кейин князь Андрейга қаради. Унинг юзида ҳаяжондан асар ҳам

йўқ эди. У хиёл табассум билан князь Андрейдан унинг император Франц билан кўришганинг тафсилотини, Кремс воќеаси тўғрисида саройда эшитган сўзларини ва баъзи таниш хотинлари ҳақида суриштириди.

XIV

Кутузов биринчи ноябрда разведкачисидан бутун армиясини оғир аҳволга солиб қўядиган бир хабар олди. Разведкачи француздарнинг жуда катта қўшини Вена кўпригидан ўтиб, Кутузовнинг Россиядан келаётган қўшинлар билан алоқа қиласидиган йўлига қараб кетаётганидан хабар берди. Агар Кутузов Кремсда қоладиган бўлса, у вақтда юз эллик мингдан иборат бўлган Наполеон армияси бутун алоқа йўларини тўсиб, унинг қирқ мингдан иборат ҳолдан тойгани армиясини қуршаб олар ва Кутузов худди Макнинг Ульм атрофида тушган аҳволига тушиб қолар эди. Борди-ю, Кутузов Россиядан келаётган қўшинлар билан алоқа қиласидиган йўлини ташлаб кетса, у вақтда душманнинг катта кучидан ўзини мудофаа қилиб, йўлсиз Богемия тоғлари этагига қараб кетиши ва Буксевден билан алоқа қилиш умидидан воз кечиши керак эди. Агарда Кутузов Россиядан келаётган қўшинлар билан қўшилиш учун Кремсдан Ольмюцга борадиган йўлдан чекинса, у вақтда Вена кўпригидан ўтган француздарга дуч келиб қолиши мумкин бўлиб, унда ўз армиясидан уч баравар ортиқ бўлган ва икки томондан ўраб олган душманга қарши поход ҳолида, яъни бутун юк аравалари билан кетаётган ҳолда жанг қилишга мажбур бўлар эди.

Кутузов шу йўлдан чекинишга қарор берди.

Разведкачининг берган хабарига кўра, француздар Вена кўпригидан ўтиб, Кутузов чекинаётган йўлда (ундан юз чақиримча олдинда) бўлган Цнаймга қараб тезлик билан бормоқда эди. Цнаймга француздардан олдинроқ бориб олиш— армияни ҳалокатдан қутқазишга катта умид боғлаш, француздардан кейинроқ бориш эса армиянинг бошига Ульм кунини солиб шарманда қилиш ёки тамоман ҳалокатга дучор қилиш деган сўз эди. Лекин бутун армия билан француздардан илгарироқ етиб бориш мумкин эмас эди, чунки француздар бораётган Вена-Цнайм йўли руслар борадиган Кремс-Цнайм йўлига қараганда яқинроқ ва яхшироқ эди.

Шу хабар келган кечаси Кутузов Багратионнинг тўрт

мингдан иборат авангардини ўнг томондан тоғлар орқали Кремс-Цнайм йўлидан Вена-Цнайм йўлига юборди. Багратион бу йўлни ҳеч дам олмасдан босиб ўтиб, Вена билан Цнайм орасида тўхташи, агар французлардан илгарироқ етиб бора олса, у вақтда французларни ўша ерда иложи борича тўхтатиб туриши керак эди. Кутузовнинг ўзи эса бутун юк-аравалари билан Цнаймга қараб жўнади.

Багратион оч-ялангоч солдатлари билан йўлсиз тогтошдан довулли кечада қирқ беш чақирим йўл босиб, аскарининг учдан бири йўлларда қолиб кетиб, Венадан Голлабрунга қараб келаётган французлардан бирнеча соат илгари Голлабрундан Вена-Цнайм йўлига чиқиб олди.

Бутун юк аравалари билан Цнаймга етиб бориш учун Кутузов яна бир кечаю бир кундуз йўл юриши керак эди, демак, Багратион армияни ҳалокатдан қутқариш учун ўзининг тўрт мингдан иборат бўлган оч-ялангоч, ҳолдан тойган солдатлари билан Голлабрунда дуч келган душман армиясини бир кечаю бир кундуз тўхтатиб туриши керак эди, лекин бу, чамаси, мумкин эмас эди. Аммо мумкин бўлмаган нарсани ғалати бир тасодиф мумкин қилди. Вена кўпригини алдамчилик билан жангсиз қўлга киргизиб мазахўрак бўлган Мюрат Кутузовни ҳам алдамоқчи бўлди. У Цнайм йўлида Багратионнинг озгина отрядини учратиб, Кутузовнинг бутун армияси шу экан, деб ўйлади. Бу армияни ҳеч шубҳасиз, тор-мор қилиш учун у Вена йўлида қолган қўшинларнинг етиб келишини кутмоқчи бўлди ва шу мақсад билан ҳар икки қўшин ҳам ўрнидан қимирламаслиги ва ўз вазиятини ўзгартирмаслиги шарти билан уч кунлик яраш таклиф қилди. Мюрат, ҳозир сулҳ тўғрисида музокара бўлаётитти ва шунинг учун бекорга қон тўкилмаслиги мақсадида яраш таклиф қилаётубман, деб ишонтирмоқчи бўлди. Авантостда турган Австрия генерали граф Ностиц Мюрат элчисининг сўзига ишонди ва Багратион отряди томонга йўлни очиқ қолдириб чекинди. Иккинчи бир элчи эса сулҳ тўғрисида музокара бўлаётитти, деб рус қўшини ёнига борди ва уларга уч кунлик яраш таклиф қилди. Багратион бунга ҳа ёки йўқ деб жавоб беролмаслигини айтиб, бу таклифни Кутузовга маълум қилигани адъютантини юборди.

Бу яраш Кутузов учун ҳолдан тойган Багратион отрядига дам бериш, юк-араваларни (буларнинг ҳаракати французылардан яширинча эди) Цнаймга томон ҳарна бир манбили илгари бостириш учун фурсат берадиган бирдан-бир

восита эди. Бу яраш таклифи армияни ҳалокатдан қутқазиш учун ягона ва ҳеч кутилмаган бир имконият берар эди. Кутузов бу хабарни олиши биланоқ хизматидаги генерал-адъютант Винценгеродени душман лагерига юборди. Винценгероде бу яраш таклифини қабул қилиш билангина қолмай, таслим бўлиш шарт-шароитини ҳам айтиши керак эди. Бу орада Кутузов орқада қолган бутун армияни Кремс-Цнайм йўлидан тезроқ етиб келишга шошилтириш учун адъютантларини юборди. Багратионнинг оч-яланғоч, ҳолдан тойған отряди, етиб келмоқда бўлган юк аравалари ва бутун армияни ҳимоя қилиб ўзидан саккиз баравар ортиқ бўлган душман қархисида қимирламасдан туриши керак эди.

Кутузов ҳеч қандай мажбурият юкламайдиган бу яраш таклифи юк-аравалардан бир қисмининг ўтиб олишига имкон беради ва Мюратнинг бу хатоси тезда маълум бўлиб қолади, деб ўйлаган эди, ҳар иккиси ҳам тўғри чиқди: Голлабрундан 25 чақирим нарида, Шенбруннда турган Бонапарт Мюратнинг мактубини, яраш ва таслим тўғрисидаги лойиҳасини олиши биланоқ, Мюратнинг алданганлигини билди-ю, унга бундай деб хат ёзди:

«Au prince Murat. Schoenbrunn, 25 brumaire en 1805 à huit heuser du matin.

Il m'est impossible de trouver des termes pour vous exprimer mon mecontentement. Vous ne commandez que mon avant-garde et vous n'avez pas le droit de faire d'armistice sans mon ordre. Vous me faites perdre le fruit d'une campagne. Romper l'armistice sur-le et marchez à l'ennemi. Vous lui ferez déclarer que le général qui a signé cette capitulation n'avait pas le droit de la faire, qu'il n'y a que l'Empereur de Russie qui ait ce droit.

Toutes les fois cependant que l'Empereur de Russie ratifierai la dite convention, je ratifierai; mais ce n'est qu'une ruse. Marchez, detruisez l'armée russe... vous êtes en position de prendre son bagage et son artillerie.

L'aide-de-camp de l'Empereur de Russie est un... Les officiers ne sont rien quand ils n'ont pas de pouvoirs: celui-ci n'en avait point... Les Autrichiens se sont laissé jouer pour le passage du pont de Vienne, vous vous laissez jouer par un aide-de-camp de l'Empereur.

Napoléon¹.

¹ Шаҳзода Мюратга, Шенбрунн, 1805 йил, 25 брюмер. Эрталаб соат 8.

Норозилигимни баён қилиш учун сўз топа олмайман. Сиз менинг

Бонапартнинг адъютанти бу ваҳимали хатни олиб, **Мюратга** томон от қўйиб кетди. **Бонапартнинг** ўзи генераллариға ишонмасдан, тайёр ғаниматни қўлдан бой беришдан қўрқиб, бутун гвардияси билан жанг майдонига қараб жўнади. Тўрт минг кишидан иборат Багратион ортяди эса, бошига қандай кун келишини хаёлига ҳам келтирмай, гулхан ёкиб, кийим-кечакларини қуритиб, исиниб, уч кунилик сафардан кейин биринчи маротаба бўтқа пишириб ўтиради.

XV

Князь Андрей ахири Кутузовнинг розилигини олиб, кечки соат тўртларда Грунтга жўнаб Багратионнинг ҳузирига келди. **Бонапартнинг** адъютанти **Мюратнинг** отрядига ҳали етиб келмаган, шунинг учун жанг ҳам бошланмаган эди. Багратион отрядидагилар бу гаплардан бехабар бўлиб, сулҳ тўғрисида гапиришарди-ю, лекин сулҳ бўлишига кўзлари етмас эди. Жанг бўлиши ҳақида ҳам гапиришар, лекин бунинг ҳам яқин ўртада бўлишига ишонмас эдилар.

Багратион Болконскийни бош қўмондоннинг севимли ва ишончли адъютанти деб билиб, уни айрим эътибор ва илтифот билан қабул қилиб, бугун-эрта жанг бўлиш эҳтимоли борлигини айтди ва жанг вақтида истасангиз, менинг ҳузуримда бўлинг, истасангиз, ариергардда бўлиб чекинишни кузатиб турингки, «бу ҳам жуда муҳим иш», деди.

— Лекин бугун эҳтимол жанг бўлмас,— деди Багратион худди князь Андрейга тасалли бергандай.

Факат авангард отрядимга қўмондонлик қиласиз, шунинг учун мен буюрмасдан туриб, яраш таклиф қилишга ҳаққингиз йўқ. Сиз мени бугун уруш самарасини қўлдан беришга мажбур қиласиз. Ярашни дарров бекор қилиб, душманга қарши отлапинг. Бу таслим шартномасига қўл қўйган генералнинг бунга қўл қўйишга ҳаққи йўқ ва Россия императоридан бошқа ҳеч кимнинг ҳам ҳаққи йўқ, деб айтинг.

Башарти Россия императори шу шартларга рози бўлса, мен ҳам рози бўлмани, лекин бу бир найрангдан бошқа нарса эмас. Тезроқ рус армиясига ҳарши боринг, уни тор-мор қилинг... унинг юк аравалари билан артиллериясини қўлга киргизиш ҳозир жуда қулай.

Россия императорининг генерал-адъютанти алдоқчи... Ваколат берилмаган офицернинг ҳеч эътибори йўқ... Унга ҳам ваколат берилгани эмас. Биз Вена кўпргидан ўтганимизда австриялкларни алдадик, энди император адъютанти сизни алдаяпти.

Наполеон

«Агар уҳам штабдан фақат нишон олиш учунгина юбори-ладиган одатдаги олифталардан бўлса, ариергардда ҳам мукофот олиш мумкин, агар мен билан бўлишни истаса, майли... жасур офицер бўлса, зарур бўлиб қолади», деб ўйлади Багратион. Князь Андрей Багратионнинг сўзига жавоб бермай, топшириқ олган вақтида қаёққа боришини билиб қўйиш учун ҳозир позицияни, қўшинилар турган жойни айланаб кўришга ундан ижозат сўради. Чиройликкина, олифтагина кийинган, кўрсаткич бармоғига олмос кўзли узук тақсан, француздани яхши билмаса ҳам жуда иштиёқ билан гапирадиган отряднинг навбатчи офицери князь Андрейни бошлаб бормоқчи бўлди.

Теварак-атрофда худди бир нимани қидириб юргандай қовоғи солиқ, кийим-бошлари нам офицерлар, қишлоқдан эшик, скамейка, деворларнинг тахтасини кўтариб келаётган солдатлар кўринар эди.

— Буларни ҳеч одам қилиб бўлмаяпти, князь,— деди штаб офицери одамларни кўрсатиб.— Командирлар солдатларни ўз ҳолига қўйиб, мана бу ерга кириб олиб, баҳузур ўтиришади,— деди маркитант¹ чодирини кўрсатиб,— эрталаб ҳаммасини ҳайдаб юборган эдим, қаранг, яна тўпланишилти, бориб бир дўқ қилиш керак, князь. Ҳозир.

— Юринг, бирга борайлик, мен ҳам пишлоқ билан нон олмоқчи эдим,— деди князь Андрей. У ҳали нонушта қилмаган эди.

— Ҳали нега айтмадингиз, князь? Ўзим нон-чой қилар эдим-ку.

Иккови отдан тушиб, маркитантнинг чодирига кирди. Чарчаган, юzlари қизарган бир неча офицер столлар ёнида еб-ичиб ўтиришар эди.

— Бу қандай гап ахир, жаноблар! — деди штаб офицери худди шу гапни айтавериб жонига теккандай.—Хизматни ташлаб қўйиши ярамайди. Князь ҳеч кимни қўйма, деб буюрдилар. Бу қанақаси, жаноб штабс-капитан, — деди кичкинагина, афти боши кир, ориқ (этигини маркитантга қуриптгани бериб), пайпоқчан ўтирган ва уларни кўргач, ўрнидан туриб файритабиий илжайиб турган артиллерия офицерига қараб.— Уят эмасми, капитан Тушин? — деди штаб-офицер,— сиз артиллеристсиз, ҳаммага намуна бўлишингиз керак эди, сиз бўлсангиз этиксиз ўтирибсиз. Шу

¹ Уруш майдонида аскарлар орасида озиқ-овқат сотиб юрувчи сдамбаққол. (Ред.)

вақтда тревога бўлиб қолса, жуда чиройли кўринасиз-да.
(Штаб-офицер қулимсиради.) Қани, ҳаммаларинг жой-
жойингизга жўнанглар,— деди пўписа қилиб.

Князь Андрей штабс-капитан. Тушинга қараб беихтиёр табассум қилди. Тушин индамасдан, оғирлигини гоҳ бир, гоҳ иккинчи оёғига солиб, катта-катта кўзлари билан маъноли мулойим боқиб, гоҳ князь Андрейга ва гоҳ штаб-офицерга савол назари билан қарап эди.

Капитан Тушин ўзининг ноқулай аҳволга тушиб қолганини ҳазил билан ёпмоқчи бўлди шекилли:

— Солдатларда яланг оёқ бўлсанг, абжирроқ бўласан, деган гап бор,— деди қулимсираб ва қизарib.

Бироқ у сўзини тамом қилмасданоқ бу ҳазили ўтмаганини пайқаб, хижолат бўлди.

— Қани, жўнайверинг,— деди штаб-офицер қовоини очмасликка тиришиб.

Князь Андрей артиллеристга яна бир қараб қўйди: унинг афт-боши жуда ғалати, ҳеч ҳарбийга ўхшамас, кишининг қулгисини қистатадиган, лекин жуда дилкаш эди. Штаб-офицер билан князь Андрей отланишиб, жўнашди.

Улар қишлоқдан чиқиб, йўлларда кетаётган ва келаётган солдатлар ва турли команда офицерини учратиб боришар экан, сўл томондан ҳозиргина тупроғи чиқарилиб ташланган янги қурилаётган истеҳкомни кўришди. Бир неча батальон солдат, изғирин бўлишига қарамасдан, кўйлакчан, худди оқ чумолига ўхшаб шу истеҳкомда ивирсимида эди: тупроқ тепанинг нариги томонида кимлардир курак билан қизил тупроқ отмоқда эди. Улар келиб, истеҳкомни кўришди, кейин ўтиб кетишиди. Истеҳкомнинг орқасида дам олиб ўтирган бирмунча солдатларни кўришди. Улар бурунларини беркитиб, бу сассиқ жойдан тезроқ ўтиб кетиш учун отларини ниқташди.

— Voilà l'agrément des camps, monsieur le prince,¹ — деди навбатчи штаб-офицер.

Булар нариги томонидаги тепаликка чиқишли. Бу ердан француздар кўриниб тураган эди. Князь Андрей тўхтаб, синчиклаб қарай бошлади.

Штаб-офицер энг баланд бир ерни кўрсатиб:

— Бизнинг батарея ҳу, ўша ерда туринти,— ҳалиги яланг оёқ ўтирган тентакнинг батареяси: у ердан ҳаммаёқни кўриш мумкин, юринг, князь, ўша ёққа борамиз,— деди.

¹ Лагернинг ҳиди қурсин-да, князъ.

— Раҳмат, энди ўзим боравераман,— деди князь Андрей штаб-офицердан тезроқ қутулмоқчи бўлиб,— сиз ташвиш гортманг.

Штаб-офицер қолиб, князь Андрей ўзи якка кетди.

У олдинга юрган сари, яъни душманга яқинлашган сари қўшинларимизни тартибли ва руҳи баланд кўра бошлиди. Энг тартибсиз ва руҳи тушган қўшинни у эрталаб Цнаймга яқин ерда француздардан ўн чақирим берида кўрган эди. Грунтда ҳам ташвиш ва бир қадар ваҳима бор эди. Аммо, князь Андрей француздарга яқинлашган сари қўшинларимизнинг бардам ва тетиклигини кўрар эди. Шинель кийган солдатлар саф тортиб турар, фельдфебель ва рота командирлари одамларни бўлимларга ажратиб санар ва бўлимларнинг охирида турган солдатларнинг кўкрагига бармоғи билан ниқтаб қўлини кўтарар эдилар: бутун атрофга тарқалган солдатлар ёғоч ва шохлар ташиб, ўзаро чақчақлашиб чайла ясашар, гулхан атрофида кийимли ва яланғоч солдатлар кўйлакларини, пайтаваларини қуритиб ёки этик ва шинелларини ямаб ўтиришар, қозон ва бўтқапазлар атрофига уймалашиб туришар эди. Бир ротанинг тушлиги тайёр экан, солдатлар буғланиб турган қозонга ютиниб қарашар ва ўз чайласи олдидаги хари устида ўтирган офицернинг капитенармус ёғоч косада келтириб берган овқатни татиб кўришини кутишар эди.

Бошқа бирор ароқ бор омадлироқ ротада (ароқ йўқ роталар ҳам кўп эди) солдатлар кичкина бочкани энгаштириб навбат билан тутилаётган сувдоёнларнинг қопқоғига ароқ қуяётган чўтири ва кенг яғринли фельдфебель атрофида уймалашиб туришар эди. Солдатлар ароқни худди «банияти шифо» дегандай кўтариб бирдан ютишар ва оғизларини чайқаб, шинелларининг енги билан лабларини артиб, хурсанд бўлиб фельдфебельнинг олдидан кетишар эди. Бу одамларнинг афт-ангоридан бу иш душманнинг рўпарасида, отряднинг кам деганда ярми қайтиб чиқмайдиган жанг олдида эмас, балки худди мамлакатнинг ичкарисида осойишта дам олишни кутиб ўтирган жойда бўлаётганга ўхшар эди. Князь Андрей мерганлар полкидан ўтиб, худди шу хилда хушчақчақлик билан овора бўлган бўлиқ йигитлардан иборат Киев гренадер полкига қарашли бир гренадер взвод олдидан чиқиб қолди. Бу взвод бошқа чайлалардан баландроқ бўлган полк командири чайласига яқин ерда бўлиб, саф тортган взвод солдатларининг олдида яланғоч бир киши ётар эди. Уни икки солдат тутиб турар,

Иккиси эса чивиқ билан яланғоч орқасига қулочкашлаб савалар эди. Калтакланаётган одам бўжириб дод солар эди. Семиз майор солдатлар сафи олдида нари-бери юриб, унинг додига қулоқ солмасдан нуқул: ...

— Солдатга ўғирлик номус,— дер эди,— солдат деган ҳалол, олижаноб ва жасур бўлиши керак: ўз оғайнисининг нарсасини ўғирлаган бўлса, демак, номуси йўқ, бу абраҳ. Ур, ур!

Ҳамон чивиқнинг шартиллаб теккани, калтакланаётган одамнинг бутун далани бошига кўтариб ёлғондакам дод солаётгани эшитилар эди.

— Ур, ур,— дер эди майор.

Ҳайрон бўлган ва ачинган ёш бир офицер бораётган адъютантга савол назари билан қараб, саваланаётган одамнинг олдидан нари кетди.

Князь Андрей олдинги линияга чиқиб, фронт бўйлаб кетди. Ҳар икки қанотдаги бизнинг аскарларимиз билан душман аскарлари ўртасидаги оралиқ анча узоқ эди-ю, лекин эрталаб элчилар ўтиб юрган ўрта бир жойи шу қадар яқин эдики, икки томондаги аскарлар бир-бирини баҳузур кўрар ва баҳузур гаплаша олар эди. Иккала томонда ҳам соқчиликда турган солдатлардан ташқари, яна кўп томошабинлар кўзларига ёт ва ғалати кўринган душманни томоша қилиб туришар эди.

Гарчи соқчи солдатларга яқин келиш ман қилинган бўлса ҳам командирлар эрталабдан бери бу томошабинларни ҳайдаб қутулиша олмас эди. Худди тансиқ бир нарсанни кўрсатаётгандай соқчи солдатлар энди француzlарга қарамай смена кутиб, зерикиб томошабинларни кузатишар эди. Князь Андрей француzlарни дурустроқ кўргани тўхтади.

Солдатлардан бири ўртоғига, офицер билан яқинроқ келиб францууз ўқчи солдати билан нима тўғридадир жуда тез-тез гаплашаётган рус ўқчи солдатни кўрсатиб:

— Уни қара, уни қара, француздани ҳам хўп қотирад эканми, французви ҳам йўлда қолдираётити,— деди.— Қани, Сидоров, сен ҳам бир гапир.

— Шошма, қулоқ сол, хўп қотирад эканми-al — деди французча сўзлашга уста деб танилган Сидоров.

Солдатлар кулиб кўрсатаётган одам Долохов эди. Князь Андрей уни таниб, гапига қулоқ солди. Долохов сўл қашотда турган полкидан бу ерга ўз ротасининг командири билан келган эди. Рота командири олдинга энгашиб ва

ўзи тушунмайдиган сўзниг бирон калимасини ҳам эшитмай қолмасликка тиришиб:

— Ҳа, гапир, гапир! Тез-тез гапир! У нима деяётипти? — деди.

Долохов рота командирига жавоб бермасди: у француз солдати билан қизғин мунозара қилмоқда эди. Албатта, улар уруш тўғрисида гаплашаётган эди. Француз, австрияликларни руслар гумон қилиб, руслар таслим бўлди ва Ульмдан зўрға қочиб қутулишди, дер эди. Долохов эса, руслар таслим бўлгани йўқ, аксинча, улар французларни калтаклади, деб уқтирад эди.

— Сизларни бу ердан ҳам ҳайда десалар, ҳайдайверамиз,— деди Долохов.

— Ҳушёр бўлинглар, тағин казак-пазакларинг билан ҳаммаларингни асир олиб кетмайлик,— деди француз солдати.

Француз томошабинлар билан соқчи французлар кулиб юборишиди.

— Суворов вақтида боплаганимиздай яна боплаймиз,— деди Долохов.

— Qu'est-ce qu'il chante?¹ — деди бир француз.

— De l'histoire ancienne,² — деди иккинчиси, гап илгариги уруши тўғрисида бораётганини фаҳмлаб, — L'Empereur va lui faire voir à votre Souvara, comme aux autres...³

Долохов гап бошламоқчи бўлиб энди:

— Бонапарте... — деган эдики, француз аччиғи келиб унинг гапини бўлди-да:

— Бонапарт эмас, император дегин! Sacré nom...⁴ — деб бақирди.

— Императорингни бошингга ур!

Долохов русчалаб солдатчасига боплаб сўкинди-ю, мильтигини елкасига осиб:

— Юринг, Иван Лукич,— деди рота командирига.

— Французчасига гапириш мана бунақа бўлади,— дейишди соқчи солдатлар.— Қани, Сидоров, сен ҳам бир Сопла.

¹ Нима деб вақиллаётитпи ўзи?

² Эски гаплар.

³ Император Суворовларингга ва бошқаларингга ҳам кўрсатиб қўяди...

⁴ Лаънати...

Сидоров солдатларга кўз қисди-ю, французларга қараб бидирлай кетди.

— Кари, мала, тафа, сафи, мутер, каскà,— деди худди ростдан ҳам французча гапираётгандай.

— Хо, хо, хо! Ха, ха, ха! Ух! Ух! — солдатлар шундай қаҳқаҳа уриб, ичак узилди бўлиб кулишдики, буларни кўриб французлар ҳам бенхтиёр кулиб юборишиди. Шундай кулгидан кейин милтиқларнинг ўқини слиб ташлаб, ўқ-дориларга ўт қўйиб ҳамма уй-уйига кетаверса ҳам бўладигандай туюлар эди.

Бироқ ўқланган милтиқлар, уйлар ва истеҳкомлардаги ўқ отиладиган ваҳимали тешиклар, бир-бирига қаратиб ўрнатиб кўйилган замбараклар ўша зайлда турар эди.

XVI

Князь Андрей ўнг қанот-сўл қанотгача бутун линияни айланиб, штаб-офицернинг айтишига қараганда, бутун жанг майдони кўринадиган батарея турган тепаликка чиқди. Бу ерда отдан тушиб, қатор ўрнатилган замбаракдан бирининг олдида тўхтади. Замбаракнинг олдида юриб турган соқчи тўпчи офицерни кўриб «смирно» вазиятида турмоқчи бўлган эди, лекин князь Андрейнинг ишорасидан кейин яна боягида бир қиёмдаги зериктирадиган юришида давом этди. Замбаракларнинг орқасида тўп аравалари, ундан нарида қозиқча боғланган отлар ва артиллеристлар гулхани кўзга ташланар эди. Энг четда турган замбаракнинг чап томонидаги янги қурилган кападаи офицерларнинг қаттиқ-қаттиқ гаплашаётган овозлари эши билар эди.

Дарҳақиқат батарея турган бу тепаликдан бутун рус қўшинлари ва душман қўшинларининг ярмидан кўпи кўринар эди. Батареянинг рўпарасидаги нариги тепаликнинг чўққисида Шенграбен қишлоғи бўлиб, унинг ўнг ва сўл томонида гулхан тутунлари орасида уч ерда анчагина француз қўшинлари кўринар, афтидан, буларнинг аксари қисми қишлоқ ичиди ва тепаликнинг орқасида эди. Қишлоқнинг сўл томонида тутун орасида батареяга ўхшаган бир нарса кўринарди, лекин буни дурбинсиз ажратиш қийин эди. Қўшинларимизнинг ўнг қаноти французларнинг марраси яқъол кўриниб турадиган хийлагина тик тепаликка жойлашган эди. Бу тепаликка бизнинг пиёла аскарларимиз жойлашган бўлиб, нариги четида отлиқ аскарларимиз

куринар эди. Гуани батареяси ўрнашган ва князь Андрей маррани кузатиб турган бу тепалик ўрга ерда бўлиб, бунинг нимас этагида бизни Щенграбен қишлоғидан ажратиб турган сой оқар, ундан нари яна тепалик бошланар эди. Сўл томондаги қўшинларимизнинг гулханлари тутаб турган ўрмонга бориб тақалар эди. Француздарнинг линиялари бизникидан кўра кенгроқ бўлиб, француздар бизни икки томондан осонгина ўраб олиши очиқ кўриниб турар эли. Бизинг маррамизнинг орқа томони тикка чуқур жарлик бўлиб, артиллериямиз ва отлиқ аскарларимизнинг чекиниши учун қийин жой эди. Князь Андрей замбаракка суюниб, чўнтағидан қофоз-қалам олди-да, қўшинларимиз қандай ўрнашганлигини планга чизиб олди. Багратионга маълум қилмоқчи бўлиб икки жойига қалам билан белги қўйди. У, биринчидан, бутун артиллерияни ўртага тўплашни, иккинчидан отлиқ аскарларни орқага, жарнинг у томонига ўтказишни мўлжаллар эди. Князь Андрей ҳар доим бош қўмондан билан, бирга бўлиб, аскарларнинг ҳаракатини ва амру фармонларини кузатгани, жангларнинг тасвир ва тавсифи билан машғул бўлиб ўргангани учун бўлажак жанг ҳаракатлари қандай бўлишини тахминий тарзда дарров кўз олдига келтириди. У мана шундай кутилмаган катта тасодифлар рўй бернишини эҳтимол тутди: «Агар душман ўнг қанотга ҳужум қилса,— деди ўзича,— Киев гренадер полки билан Пюдольск егер полки то марказдаги эҳтиёт қисмлар етиб келгунча ўз марраларини қўлда тутиб туришлари керак бўлади. Бундай бўлган тақдирда драгуналар душман қанотга зарба бериб, улоқтириб ташлай олади. Агар душман ўртага ҳужум қилса, биз ўргадаги батареяни шу тепаликка ўринатиб, унинг ҳимояси остида сўл қанотдаги аскарларимизни олиб келамизу жарликка томон эшелон-эшелон бўлиб чекинамиз», деб ўзича муҳокама қилас эди...

У батарея ёнита келганидан бошлаб қулоғига капада ўтириб гаплашаётган офицерларнинг товушлари тинмай кириб турар, лекин улар нима тўғрида гапираётганликларини сира англамас эди. Кападан эшитилаётган товушлар бирдан шундай бир таъсири мөхим касб этдики, князь Андрей беихтиёр қулоқ солди.

— Йўқ, азизим,— деди ёқимли ва князь Андрейга танишдай бир овоз,— мен шуни айтмоқчиманки, агар одам ўлганидан кейин нима бўлишини билса эди, ҳеч ким ўлимдан қўрқмас эди... Шундай, азизим.

Ундан кўра ёшроқ бир товуш унинг ганини бўлиб:

— Кўрқсанг, қўрқмасанг барибир ўласан,— деди.

Учинчи бир йўғон товуш иккаласининг сўзини бўлиб:

— Мунча қўрқасизлар! Э, олимлар-ей,— деди.— Сиз артиллеристлар, шунинг учун ҳам олимсизларки, ароғу закускаларингни бирга олиб юра оласизлар.

Йўғон товушли киши, пиёда аскар офицери бўлса керак, кулди.

— Ҳар қалай, қўрқади жиши,— деди биринчи таиш товуш,— нима бўлишингни билмаганлигинг учун қўрқсан. Ўлгандан кейин руҳнинг осмонга чиқиб кетади, десанг ҳам... биз ахир осмоя йўқ эканлигини, бу фазо эканини биламиз-ку...

Йўғон товуш артиллеристининг сўзини яна бўлиб:

— Қани, Тушин, бир чеким тамакингиздан беринг-чи,— деди.

«Ҳа, бу ўша маркитантнинг чодирида этиксиз ўтирган капитан-ку», деди мамнуният билан князъ Андрей фалсафа сотаётган ёқимли товушни таниб.

— Тамаки-ку, бераман-а,— деди Тушин,— лекин ҳар қалай келаси ҳаётни билиш...— Унинг сўзи оғзида қолди.

Шу пайт осмонда чийиллаган бир товуш эштилди. Бу товуш борган сайин яқинлашиб, авж олиб, бирдан худди дами ичига тушгандай тинди-ю, тўп ўқи капанинг яқинига тушиб гумбурлади. Ер ларзага келди.

Шу он кападан ҳаммадан бурун трубкасини қийшиқ тишлиб олган пакана Тушин чиқди, унинг жиддий юзи бир оз оқаришган эди. Унинг кетидан ҳалиги йўғон товушли, барваста пиёда аскар офицери чиқди-да, йўлакай тугмаларини сола-сола ўз ротасига томон чопиб кетди.

XVII

Князъ Андрей батареянинг олдида отини тўхтатиб, ўқ отилган тўпнинг оғзидан чиқсан тутунга қаради. У кенг атрофга бошдан-оёқ кўз югуртириб чиқди. У энди қўрдики, илгари тўпланиб ҳимирламай турган французлар ҳаракатга келди ва чап томонда, дарҳақиқат батарея ҳам бор экан. Батарея устидаги тутун ҳали тарқалматан эди. Отлик икки француз (эҳтимол адъютант бўлса) тепаликка қараб от қўйди. Адирнинг этагида душманнинг кичикроқ бир колониаси олдинги қаторни кучайтириш учун бўлса керак, унга томон келаётганлиги яққсл кўриниб турар

эди. Биринчи отилган ўқнинг тутуни ҳали тарқалмасдан яна бир туғун кўринди-ю, гумбурлаган овоз эшитилди. Жанг бошланиши шу эди. Князь Андрей отнинг бошини қайтариб, князь Багратионни ахтаргани орқага қараб Грунтга темон от кўйди. У от қўйиб борар экан, орқасида бирин-кетин отилаётган ва борган сайин авж олаётган тўп овозларини эшитар эди. Бизнинг артиллери ямиз ҳам душманга жавобан ўқ отар эди шекилли. Пастда, элчилар ўтган ерда милтиқ товушлари эшитилди.

Лемарруя (Lemarre) Бонапартнинг даҳшатли мактубини Миратга ҳозиргина олиб келган экан, уялиб қолган Мират ўз хатосини тузатиш учун қаршисидаги озгина отрядни кечгача, яъни император келгунчаёқ тор-мор қилиш мақсадида дарҳол қўшинларини марказга ва ўраб олиш учун икки қанотга сурди.

«Ана бошланди!» — деди князь Андрей борган сайин қони қайнаётганини сезиб.— «Қани? Менинг Тулоним нимадан иборат бўлади!» — деб кўнглидан кечирди.

У чорак соат илгари бўтқа еб, ароқ ичиб ўтирган роталар орасидан ўтиб борар экан, ҳамма ерда шошиб-пишиб саф тортаётган ва милтиқларини олаётган солдатларни кўрап ва ҳар бир солдатнинг ҳам ўзидаёт қони қайнаб ғайратга кирганини сезар эди. Ҳар бир солдат ва офицернинг юзида «Ана бошланди! Ҳам даҳшатли, ҳам кўнгилли!» — деган ифода ётар эди.

У қурилаётган истеҳкомга етмасдан ғира-шира куз оқшомида узоқдан келаётган отлиқларни кўриб қолди. От миниб олдинда келаётган одам елкасига енгиз чакмон ташлаган ва бошига барра телпак кийган эди. Бу — князь Багратион эди. Князь Андрей уни кутиб, тўхтади. Князь Багратион отини тўхтатди-да, князь Андрейни кўриб, унга бош иргади. Князь Андрей кўрганиларини гапирав экан, князь Багратион ҳамон олга қараб туар эди.

«Ана бошланди!» — деган ифода ҳатто Багратионнинг унча-мунча нарсадан ўзгармайдиган буглойранг юзида ва ўйқудан қолган сингари сузилиб турган кўзларида ҳам кўриниб турар эди. Князь Андрей унинг беларво юзига безовталик билан жуда ҳам тикилиб қарап экан, шу топда, у ҳам ўйлаётганимикан ва сезаётганимикан, бу одам нима ўйлаётган экан ва нима сезаётган экан, деб кўнглидан ўтказар эди. Князь Андрей унга қараб: «Сиртидан бундоқ кўринган бу одамнинг ичидаги умуман нима бор экан?» — деб ўзига савол берар эди. Князь Багратион князь Андрей-

нинг сўзини маъқуллаганига ишора қилиб бош иргади-да, худди ҳозир рўй берадиган ва ҳозир унга айтилган ҳодисаларни ўзи олдиноқ билгандай, «яхши», деб айта қолди. Князь Андрей отини тез чоптириб кетганидан ҳансира бапирав эди. Князь Багратион худди шошишнинг ҳожати йўқ, дегандай, салмоқлаб ўзининг Шарқ лаҳжаси билан бапирав эди. Лекин у, Тушин батареясига қараб кетаётганида отини чоптириди. Князь Андрей штаб аҳлига қўшилиб унинг кетидан кетди. Князь Багратион кетидан бош штаб офицери, князининг шахсий адъютанти Жерков, ординарец, чиройли инглизча ясатилган от мингидан навбатчи штаб офицери, урушни томоша қилгани ижозат олган граждан чиновники аудитор борар эди. Барваста, юзи лўппи, отнинг устида силкиниб атрофга тиржайиб қараб бораётган аудитор гусарлар, казаклар, ва адъютантлар орасида ўзининг кигизга ўхшаган шинели, остидаги немисча эгари билан ғалати кўринар эди.

— Бу киши урушни томоша қилмоқчи,— деди Жерков Болконскийга аудиторни кўрсатиб.— Ҳалидан юраги орқасига уриб кетаётитпи-ю.

Аудитор Жерковнинг тегишганини ўзига бир мартаба деб билгандай ва худди ўзини жўрттага яна ҳам гўлроқ кўрсатмоқчи бўлгандай риёкорона тиржайиб:

— Кўйсангиз-чи,— деди.

— Trés drôle, mon monsieur prince,¹ — деди навбатчи штаб-офицер. (У князь деган сўз француузласига жуда ғалати талаффуз қилинишини билар эдио, лекин сира ўринлатиб айта олмас эди.)

Улар Тушин батареясининг олдига энди келишган эдики, шу чоғ булардан сал нарироққа тўп ўқи тушли.

— Нима у тушган? — деди аудитор тиржайиб.

— Француз ёнғоғи,— деди Жерков.

— Ёнғоқ отишар экан-да? — деди аудитор.— Буни қаранг-а!

Аудитор бу гаплардан жуда маза қилгандай буткул тарвайиб кетди. У ҳали гапни тугатар-тугатмас, яна бир ўқ фувиллаганича келиб, худди суюқ бир нарсага тушгандай шалоплаб кетди. Аудитордан кейинда, унинг ўнг томонида бораётган казак от-поти билан ерга қулади. Жерков билан навбатчи штаб-офицер эгар устида энгашиб отнинг бошини буришди. Аудитор казакнинг рўпарасида тўх-

¹ Жуда қизик, жаноб князь.

таб, унга тикияғанича қараб қолди. Қазак ўлган, от ҳануз жон бермокда эди.

Князь Багратион кўзини қисиб, орқасига қаради-да, одамларнинг тўзиб қолганига сабаб бўлган нарсалар билан ҳам овора бўладими киши», дегандай, бепарволик билан юзини ўғирди. У ўткир чавандозларга хос бир ҳаракат билан озини тўхтатди-ю, салгина энгашиб, чакмонига илиниб қолган қиличини тузатди. Унинг қиличи қадимий қиличлардан бўлиб, ҳозирги қиличларга ҳеч ўхшамас эди. Князь Андрей Италияда Суворов Багратионга ўз қиличини қандай тақдим қилганлиги тўғрисидаги ҳикояни эслади ва бу хотирот шу пайт унга жуда яхши туюлди. Улар ҳали Болконский жанг майдонини кузатган тепаликдаги ўша батареянинг олдига борицди.

— Бу кимнинг ротаси? — деб сўради Багратион ўқ-дори қутилари олдидা турган фейерверкердан.

У: «Кимнинг ротаси?» — деб сўраган бўлса ҳам аслида: «Ҳалитдан юракларнинг пўкиллаётитпими?» — демоқчи эди. Фейерверкер буни фаҳмлаб олди.

Сап-сарик, иззини сепкил босган фейерверкер «смирно» туриб, беланд овоз билан:

— Қалитаң Тушиннинг ротаси, жаноб олийлари,— деб жавоб берди.

— Ҳа, ҳа,— деди Багратион нимацидир ўйлаб, сўнгра тўп аравалари олдидан ўтиб, энг четдаги тўпнинг олдига борди.

У келиши биланоқ, тўп гумбурлаб, унинг ва ёнидаги одамларнинг қулоғини қоматга келтирди ва тўпни бирдан чулғаб олган тутуви орасида шошиб-пишиб зўр бериб тўпни аввалги жойига итараётган артиллеристлар намоён бўлди. Кенг елкали, норғул, тўп тозалайдиган чўтка кўтарган биринчи номер солдат бир сакраб ўзини ғилдиракнинг олдига олди. Иккинчи номер солдат қўллари қалтираб, тўпнинг оғзиға ўқ солар эди. Бир оз букчайган паканароқ офицер Тушин тўпнинг пишангиға қоқиниб, генерални кўрмасдан, кўзини кичкина қўли билан қоплаганича олдинга югуриб чиқди.

Ў ингичка товушини кичкина гавдасига келишмайдиган бир тарзда йўғон қилишга ҳаракат қилиб:

— Яна икки чизиқ юқорироқ олгин, худди ўзига тегади,— деб қичқирди.— Иккинчи,— деб чийиллади.— Титифини чиқар, Медведев!

Багратион уни олдига чақирди. Тушин ҳарбийларча әмас, худди фотиҳа берадиган руҳонийдай, уч бармоғини шапқасининг соябонига қўйиб, генералнинг олдига келди. Тушинга сойликни тўпга тутиш топширилган бўлса ҳам у тепаликдан кўриниб турган Шенграбен қишлоғини ёндирадиган ўққа тутмоқда эди, чунки бу қишлоқдан сал пастроқда кўпгина француз аскарлари ҳаракат қилмоқда эди.

Тушин ҳеч ким қаерга ва қанақа ўқлар отишни буюрган әмас, лекин ўзининг яқин кўрган кишиси фельдфебель Захарченко билан маслаҳатлашиб, шу қишлоқ ёндириб юборилса яхши бўлар эди, деган қарорга келган эди. Багратион офицернинг рапортини эшитиб, «яхши», деди ю бир нарсани ўйлаб кўраётгандай, яққол кўриниб турган жанг майдонини кўздан кечира бошлади. Француздар ўнг томондан анча яқинлашиб қолган эди. Киев полки турган тепаликнинг өтагидаги сойликдан юракни ваҳимага соладиган қасурқусур милтиқ товушлари эшитилди ва бош штаб офицери яна ҳам ўнгроқдан, драгун полкининг орқасидан бизнинг қанотимизни айланиб ўтадиган француз колониасини кўрсатди. Чап томон ўрмонзор эди. Князь Багратион ўртадаги икки батальонни ёрдам учун ўнг томонга юборишини буюрди. Бош штаб офицери, агар бу икки батальон бу ердан кетса тўплар ҳимоясиз қолажагини айтган эди, князь Багратион ўнга хўмрайиб қарадию, индамади. Князь Андрейнинг назаридаги бош штаб офицерининг гапи тўғри бўлиб, дарҳақиқат, бунга қарши бир нима дейишининг ўрни йўқ эди. Лекин шу пайт, сойликда турган полк командирининг адъютанти, француздарнинг жуда катта кучи пастдан келаётгани, полк жанговар сафи бузилиб Киев гренадерлар полкига томон чекинаётгани ҳақида хабар келтирди. Князь Багратион полкининг ўша томонга чекинганини маъқуллаганига ишора қилиб, бош иргади. У отини битта-битта қадам ташлатиб, ўнг томонга борди да, француздарга атака қилиш тўғрисида буйруқ бериб, адъютантини драгун полкига юборди. Бироқ юборилган адъютант ярим соатдан кейин, драгун полкининг аллақачон жарликнинг у томонига чекингани ҳақида хабар олиб келди. Француздар унинг полкини ҳаттиқ ўққа тутган экан, полк командири одамлар бекорга нобуд бўлмасин, деб аскарларини ўрмонга киргизиб юборипти.

— Яхши! — деди Багратион.

У батареянинг олдидан энди жўнаган эдикни, сўл томондаги ўрмондан ҳам милтиқ овозлари эшитилди: князь

Багратион сўл қанот узоқ бўлгани учун ўзи бормай, Жерковни юбориб, ўша Браунауда полкими Кутузовнинг кўригидан ўтказган кекса генералга ўнг қанотимиз душманни узоқ тутиб турга олмаслиги эҳтимоли борлиги учун мумкин қадар тезроқ жарликнинг у томонига чекинишини тайинлади. Тушин батареяси билан уни ҳимоя қилиб турган батальон эсдан чиқиб қолди. Князъ Андрей князъ Багратионнинг командирлар билан гаплашаётган гапларига ва уларга берастган амр-фармонларига диққат билан қулоқ солар экан, шуни пайқади ва шунга ҳайрон бўлдики, князъ Багратион ҳеч қандай буйруқ бермай, фақат заруран, тасодифан, ундан ижозатсиз айрим командирларнинг ихтиёри билангина қилинган ишларни маъқуллаш билан гўё ўзи ҳам шундай буйруқ бермоқчи бўлганлигини кўрсатмоқчи бўлар эди. Князъ Андрей шуни ҳам пайқадики, гарчи бўлаётган ишлар тасодифий ва бошлиқнинг ихтиёридан ташқари қилинаётган бўлса ҳам князъ Багратионнинг шу ерда ҳозир бўлишининг ўзиёқ катта фойда етказар эди. Асабийлашган командирлар Багратионнинг олдига келганда босилишар, солдатлар билан офицерлар унга баланд овоз билан салом беришар эди; у ҳозир бўлган жойда солдатларнинг руҳи кўтарилилар ва афтидан, унинг олдида ўзининг жасурлигини кўрсатишга ҳаракат қилишар эди.

XVIII

Князъ Багратион ўнг қанотимизнинг энг баланд жойига чиқди-ю, кейин қасур-қусур ўқ товушлари эштилаётган жарга томон туша бошлади. Бу ерда порох тутунидан ҳеч нарса кўринмас эди. Ўлар жарга тушиб борган сари, тутун қуюқлашиб ҳеч нарса кўринмаса ҳам, лекин ҳақиқий жанг майдони яқинлашаётганлиги кўпроқ билинар эди. Йўлда ярадорлар кўрина бошлади. Бошидан ўқ еган яланг бош бир солдатни икки солдат қўлтигидан кўтариб олиб борар эди. Ярадор хириллар ва тупурагар эди. Ўқ унинг оғзи ёки томогига теккан бўлса керак. Яна бир ярадор қуролсиз, ўзи якка, бардам қадам ташлаб ҳозиргина ўқ теккан ва шинелига қон шовуллаб оқаётгани қўлини силкиб-силкибвойвойлаб келмоқда эди. Унинг афти азоб чекаётгандан ҳам кўра, кўпроқ қўрқанга ўхшар эди. Ў ҳозиргина ўқ еган эди. Князъ Багратион штаб аҳли билан йўлни кесиб ўтиб, сойликдан пастга туша бошлагандан ёнбагирликда ётган бир неча солдатни кўрди, яна бир тўп солдат учради, уларнинг

ицида ярадор бўлмаганлар ҳам бор эди. Солдатлар ҳанси-раб тепаликка чиқиб боришар, генерални кўриб ҳам қўлларини силкитиб қаттиқ-қаттиқ гапиришар эди. Пастликдан тутун ицида қатор бораётган солдатларнинг кулранг шинеллари кўрина бошлади ва офицер Багратионни кўриб, кетиб бораётган солдатларни қайтармоқчи бўлиб, уларнинг кетидан чопиб қичқирди. Багратион унда-бунда ўқ отилиб, қичқириқ ва команда товушларини босиб турган солдатлар сафига қараб борди. Ҳаммаёқни порох тутуни босиб кетган эди. Солдатларнинг юзи пороҳдан қорайиб кетган, ўзлари ғайратга кирган эди. Бири сумба урас, иккинчиси милтиқга дори солар ва сумкалан ўқ олар, учинчиси милтиқ отар эди. Лекин ер-кўкни босиб кетган тутунни шамол олиб кетмаганлиги учун улар кимга қараб ўқ отаётганини билиб бўлмас эди. Тез-тез ғуенллаган ва чийиллаған товушлар эшитилар эди. Князъ Андрей тўпланиб турган солдатларга яқинлашар экан: «Бу нима экан? — деди ўзича,— Олдинги қатор десам, тўпланиб туришипти! Атака қиляпти десам, қимирлашмаётитпи: ўзини мудофаа қилгани тўпланишган десам, туришлари нотўғри».

Полк командири бўлмиш озғин, кўринишда заифгина, қовоғи кўзининг ярмидан кўпини қоплаб, уни зэгу бир қиёфага киргизган чол мулойим табассум билан князъ Багратионнинг олдига келди ва уни худди азиз меҳмонидай қарши олди. У князъ Багратионга ўз полкига қарши францусларнинг отлиқ аскарлари атака қилганини ва бу атака қайтарилган бўлса ҳам, лекин полк солдатларнинг ярмидан кўпи нобуд бўлганини билдириди. Полк командири полкида бўлган ҳодисага ўзича ҳарбий ном бериб, атака қайтарилди деди, лекин шу ярим соат давомида полкида нима ҳоллар рўй берганини ўзи ҳам билмас ва полки францусларнинг атакасини қайтардими ёки атака натижасида тор-мор бўлдими -- буни аниқ айттолмас эди. У бошида фақат шуни билдики, бутун полкка замбарак ўқи ёки гранатлар ёғилиб, одамларга тега бошлади ва кейин кимдир «отлиқлар» деб қичқирди-ю, бизнинг солдатларимиз ўқ ота бошлади. Улар шу вақтгача аллақачон кетиб қолган отлиқ аскарларга эмас, балки сойликда пайдо бўлиб, бизнинг аскарларимизни ўқча тутаётган француэ пиёда аскарларига қараб отишмоқда эди. Князъ Багратион худди бу нарсалар кўнглидагидай бўлганига ва шундай бўлишини кутганига ишора қилиб, бош ирғади. У адъютантга қараб адирдан олтинчи ўқчи полкининг ҳали йўлда учраган икки батальонини олиб

келишини буюрди. Князь Андрей шу пайт князь Багратионнинг юзида пайдо бўлган ўзгаришни кўриб, ҳайратда қолди. Унинг юзи худди иссиқ кунда ўзини сувга ташламоқчи бўлиб, сувга томон сўнгги қадамни босаётган кишининг юзидек бир фикр ва сўр қатъиятни ифода қиласр эди. Кўзлари ҳам илгаригидай нурсиз, уйқудан қолган кишининг кўзидаи эмас, ўзини чуқур фикр қилаётгандай кўрсатишга ҳам ҳаракат қилмас: у ҳамон боягидай осойишта ва салмоқли ҳаракат қилса ҳам қарчигайники сингари ўткир кўзлари ҳеч нарсада тўхтамай ўйнар ва бир қадар нафратомуз олга боқар эди.

Бу ер жуда хавфли бўлганлиги учун полк командири князь Багратионнинг бу ердан кетишини сўраб ёлворар эди. «Шундоқ қилинг, жаноби олий, худо ҳакки! — деди бошқа томонга ўғирилган штаб-офицерга сўзимни қувватла, дегандай қараб.— Мана кўрдингизми». У атрофда тинмай ғувиллаб, чийиллаб турган ўқларга ишора қилди. У кўлига болта олган хўжайинига «биз ўрганиб қолганмиз, қўйинг, сизнинг қўлингиз қаваради», деяётган хизматкордай ёлвориб, ворланиб гапирав эди. У гўё ўзига ўқ тегмайдигандай гапирав ва унинг ярим ёпиқ кўзлари бу сўзларини яна ҳам ишонарлироқ қилиб кўрсатар эди. Штаб-офицер ҳам полк командирининг сўзига қўшилди, лекин князь Багратион уларнинг сўзига жавоб бермай, келаётган икки батальонга жой бериш учун ўқ отишни тўхтатиб, ўрин бўшатишни буюрди. У гапираётган вақтида бирдан кўзғалган шамол жарни қоплаб турган тутунни чап томонга олиб кетди-ю, рўпарадаги адир ва ундан шу томонга қараб келаётган француздар баралла кўриниб қолди. Ҳамма бирдан паст-баланд адирдан иланг-биланг бўлиб, биз томонга тушиб келаётган француз колоннасига тикилиб қолди. Солдатларнинг пахмоқ шапкаларини очиқ кўриш, офицерларни солдатлардан фарқ қилиш мумкин бўлиб қолди: байроқларнинг пирпираб сопига урилиши кўриниб турар эди.

Багратионнинг штаби аҳлидан кимдир:

— Келишини қара-я! — деб қўйди.

Колоннанинг боши жарга тушди. Тўқиниш бу томондаги ёнбағирликда бўлиши керак эди...

Жанг қилган полкимизнинг қолган-қутгани шошиб-пишиб сафланди-ю, ўнг томонга қараб кетди: уларнинг ўрнига битта-яримта қолган солдатларни ҳайдаб, олтинчи ўқчи полкнинг икки батальони келиб ўрнашди. Булар ҳали

Багратионга яқинлашмасданоқ уларнинг бараварига ташлаётган оғир қадам товушлари эшитилиб туар эди. Кулча юэли, барваста, Тушин батареяси турган тепаликдаги ўша кападан югуриб чиққан рота командири сафнинг чап томонидан, Багратионнинг яқинроғидан тиржайтганича қадам ташлаб борар, у, афтидан, шу топда бошлиқларнинг олдидан боплаб қадам ташлаб ўтишдан бошқа ҳеч нарсани ўйламас эди.

У йўғон оёқларини худди ерга текизмагандай енгиленгил одим отиб, ўзии «смирно» вазиятида тутишдан ҳеч қийналмай, шу енгил ҳаракати билан оғир-оғир қадам ташлаб кетаётган солдатлардан ажralиб, ҳарбийларга хос ғуурур билан борар эди. У ёнига яланғоч ингичкагина қилич (қуролга ҳам ўхшамайдиган эгри бир қиличча) осиб олган, гоҳ бошлиқларга томон ва гоҳ бутун гавдаси билан ўгирилиб, лекин қадамини янгиштирмасдангина орқасига қарап эди. У бошлиқларнинг олдидан жуда боплаб ўтишга жон-жаҳди билан тиришаётганга ва буни қойил қилаётганлигини ҳис қилиб, ўзи ниҳоятда хурсанд бўляётганга ўхшар эди. У худди ҳар қадамда ўзича «Левой... левой... левой...» — деяётганга ўхшар, буюм халта, яроқ-аслаҳадан оғирлашиб қатор бораётган ва бир-бирига ўхшамаган, лекин ҳаммасининг ҳам юзида жиддият бўлган бу юзларча солдатнинг ҳар бири ҳам шу мақомда қадам ташлаб, ичida «левой... левой... левой...» — деб бораётгандай туюлар эди. Семиз майор ҳансираф ва чалакам-чатти қадам ташлаб, йўл бўйидаги бутани айланиб ўтди: кейинда қолган солдат энтикиб, лапашанглигидан, орқада қолганидан қўрқиб лўкиллаганича ротага етиб олди. Тўп ўқи Багратион билан штаб аҳлининг тепасидан ғувиллаб ўтиб, баравар қадам ташлаб бораётган солдатлар колоннаси устига тушди. Рота командирининг ифтихор билан: «Сомкнись!» — деган товуши эшитилди. Солдатлар тўп ўқи тушган жойдан ниманидир айланиб ўтишди, ҳалоқ бўлганларга қараб кейинда қолган новча, кекса, нишонли унтер-офицер чопқиллаб сафига етиб олди-ю, бир ирғиб оёғини бошқаларга тўғрилаб, жаҳл билан яна орқага қараб қўйди. Таҳликали бир қиёфада гурсиллаб ерга тушаётган қадам товушлари орасидан «Левой... левой... левой...» — деган садо эшитилаётгандай туюлар эди.

— Офарин, йигитлар! — деди князь Багратион.

Сафлардан «Хизматга тайёрмиз..., жаноб...» деган садо эшитилди. Сўл томонда бораётган қовоғи солиқ солдат қич-

қириб ўтар экан, худди: «Ўзимиз биламиз», дегандай қилиб, Багратионга қаради; яна бир солдат, қарасам кейинда қоламан, деб қўрққандай, қарамасдан, оғзини катта очиб қичқириб ўтди.

Тўхташ ва буюм халталарини елкадан тушириш тўғрисида буйруқ берилди.

Багратион ҳозиргина олдидан ўтган солдатлар сафини айланиб ўтиб, отдан тушди. У отининг жиловини казакка тутқазиб, чакмонини ечиб берди. Кейин оёқларини ростлаб, бошидаги телпагини тузатиб қўйди. Олдинда офицерлари келаётган француздар колоннасининг боши адирнинг этагида кўринди.

Багратион баланд кескин товуш билан:

— Худо ёр бўлсин! — деб солдатлар сафига қайрилиб бир қаради-ю, кейин сал-сал қўл ташлаб, худди пиёда юргани қийналаётгандай одим отиб, паст-баланд ердан олға қараб кетди. Князъ Андрей Багратионни қандайдир бир зўр куч олға олиб бораётганини сезиб терисига сифмай кетди¹.

Француздар яқинлашиб қолган эди: Багратионнинг ёнида бораётган князъ Андрей француздарнинг елкадан тортиб боғланган қайишларини, қизил эполетларини баралла кўрар, ҳатто уларнинг юзларини бир-биридан ажрата олар эди. (У кекса бир француз офицери майиб оёғини судраб, буталарни ушлаб тепаликка зўра чиқиб бораётганини баралла кўрди). Князъ Багратион бошқа ҳеч қандай буйруқ бермасдан, индамаганича сафнинг олдидан борар эди. Бирдан француздар сафидан битта ўқ чиқди, унинг кетидан яна битта, яна... ва уларнинг бузилган сафидан тутун кўтарилиб, қасир-қусур бошланиб кетди. Бизнинг одамлардан бир неча киши, шу жумладан, ифтихор билан шахдам қадам ташлаб бораётган кулча юзли офицер ҳам қулади. Француздар томонидан биринчи ўқ чиқиши биланоқ, Багратион орқасига қаради-ю, «Ура!» — деб қичқириди.

«Ура-а-а-а!» садоси бизнинг сафларни бўйлаб чўзилиб кетди-ю, аскарларимиз князъ Багратиондан ва бир-бир-

¹ Тъер [руслар катта жасурлик кўрсатиши; урушда жуда кам учрайдиган ҳодиса бўлди, икки пиёда қўшин бир-бирига қарши юрдию то тўқиниш бўлгунча биронтаси ҳам ён бермади] деган ўша атака шу ерда бўлган эди. Бу ҳужум тўғрисида Наполеон эса Муқаддас Елена оролида бундай деган эди: [Бир неча рус батальони довюраклик кўрсатди].

ларидан ўтиб, ёпирилиб, сафи бузилган французларнинг кетидан гуриллашганича адир этагига қараб чопишиди.

XIX

Олтинчи егер полкининг ҳужуми ўнг қанотимизнинг чекинишига имконият берди. Шенграбен қишлоғини ёндириб юборишга улгурган Тушиннинг унугилган батареяси марказга қараб келаётган французларни тўхтатди. Французлар шамол гуриллатиб юборган ёнгинни ўчириш билан овора бўлганда, бизнинг аскарларимиз бундан фойдаланиб, чекинишиди. Марказдаги аскарларимиз жарликдан жадал ҳаракат билан тўполон қилиб ўтишиди, шундоқ бўлса ҳам командалар бир-бирига аралашиб кетмади. Лекин Лани бошчилигидаги французларнинг катта кучи айни вақтда ҳам атака қилгани ва ҳам ўраб олгани натижасида Азов ва Подольск пиёда аскарлар полки ҳамда Павлоград гусарлар полкидан иборат бўлган чап қанотимиз тўзиб кетди. Багратион чап қанотимизнинг генерали олдига Жерковни юбориб, тезда чекиниши буюорди.

Жерков қўлини шапкасининг соябонидан олмасдан, чаққонлик билан отини буриб чопиб кетди. У Багратиондан кўп ҳам узоққа кетмасдан дармони қуриди. У ваҳимага тушиб, хатарли жойга боргани оёғи тортмади.

У чап қанотимизда турган қўшинларга етганда нарига, яъни отишма бўлаётган томонга бормай, генерал ва бошлиқларни шу атрофдан, улар бўлмайдигаи жойлардан ахтарди ва шунинг учун буйруқни етказа олмади.

Чап қанотнинг қўмондонлиги унвон жиҳатидан катта, яъни генерал бўлганлиги учун ўша Браунауда полкини Кутузов кўригидан ўтказган, Долохов солдат бўлиб хизмат қилган полк командирига топширилган эди. Энг чап қанотнинг қўмондонлиги эса Ростов хизмат қилаётган Павлоград полкининг командирига топширилган эди, шунинг орқасида англашилмовчилик чиқди. Ҳар иккала командир ҳам бир-биридан аччиқланган бўлиб, ўнг қанотимизда жанг бораётган ва французлар ҳужум бошлаган бир вақтда улар бир-бирини камситиш мақсадида мунозара билан банд эдилар. Полклар эса — гусарлар полки ҳам, пиёда аскарлар полки ҳам урушга дуруст тайёр эмас эди. Полкларнинг солдатидан тортиб то генералигача ҳеч ким уруш тўғрисида ўйламай, тинч вақтдаги ишлар билан бемалол машғул

бўлиб, отлиқлар от боқиш, пиёдалар ўтиш қилиш билан банд эди.

Асли немис бўлган гусар полковниги генерал юборган адъютантга:

— Мен полковник, у генерал,— деди жаҳлдан қизариб,— нима қилса қиласерсин! Мен гусарларимни қурбон қилмоқчи эмасман. Трубачи!.. Чал трубангни, чекинамиз.

Бироқ фурсат жуда танг бўлиб қолди. Ўнг томонда, ўртада тўп ва митлиқ овозлари гумбурларди, Лани бошчилигидаги француз ўқчилари тегирмоининг тўғонидан ўтиб, митлиқ ўқи етмайдиган масофада саф торта бошлади. Пиёда аскарлар полкининг командири одатдагича гавдасини силкита-силкита қадам ташлаб, отининг олдига келди ва отини миниб қоматини баланд кўтарганича, Павлоград полки командирининг олдига кетди.

Полк командирлари ичларида бир-бирларидан жуда ачиқланган бўлсалар ҳам юзаки ҳурмат билан саломлашди.

— Ҳар қандай бўлганда ҳам, полковник,— деди генерал,— мен солдатларнинг ярмини ўрмонда қолдира олмайман. Мен сиздан сўрайман, сўрайман,— деди таъкидлаб,— маррами ишғол қилиб, ҳужумга тайёрланинг.

— Мен ҳам сўрайман, генерал, сиз бошқаларнинг ишига аралашманг,— деди полковник қизишиб. — Агар сувори бўлганингизда эди...

— Мен сувори бўлмасам ҳам рус генералиман, полковник, агар буни билмасангиз...

Полковник қизариб-кўкариб тўсатдан:

— Яхши биламан, жаноб олийлари,— деди қичкирди отини никтаб.— Марҳамат қилиб, олдинги қаторни бориб кўрсангиз, бу марранинг тамоман ярамаслигини билар эдингиз. Сизнинг хоҳишингизни деб мен ўз полкимни қириб ташлатаманми!

— Унча катта кетманг, полковник. Мен ўз хоҳишимни деб иш қилаётганим йўқ, бундай дейишга йўл ҳам қўймайман.

Генерал ботирлик важидан бел ушлашиб кўриш хусусида полковникнинг таклифини қабул қилиб, кўкрагини кўтарди-да, қовоғини солиб, у билан бирга, худди бу баҳснифоқ олдинги қаторда, яъни ўқ ётилиб турган жойда ҳал бўладигандай, олдинги қаторга қараб кетди. Иккоби олдинги қаторга етиб келди, уларнинг сошларидан бир неча ўқ визиллаб ўтди, иккоби ҳам индамай тўхтаб қолди.

Олдиги қаторни келиб кўришнинг ҳожати ҳам йўқ эди, чунки улар турган ҳалиги жойининг ўзиданоқ бу бутазору жарликларда кавалериянинг иш кўриши ҳам мумкин эмаслиги ва французлар чап қанотдан айланиб ўтаётганилиги яққол кўриниб турар эди. Генерал билан полковник, қани, ким юраклироқ экан деб худди ҳозир тепишидган хўроздар сингари бир-бирига дўғайиб туришар эди. Иккови ҳам сир бой бермади. Галлашадиган гап бўлмагани, бир-бирининг ўқ остидан аввал сен қочдинг, дейишига баҳона топилишни истамагани учун агар шу чоғ орқадаги ўрмондан қасур-қусур милтиқ товуши ва бўғиқ дод-фарёд овозлари эшитилмаганда эди, иккови бир-бирининг довюраклигини синааб узоқ турган бўлар эди. Французлар ўрмонда ўтин қилаётган солдатларга ҳужум қилишган эди. Энди гусарларининг пиёда аскарлар билан бирлика чекиниши мумкин бўлмай қолди. Уларнинг чалға томон чекинадиган йўлини французлар тўсди. Энди паст-баландлик деб ўтирасдан, йўл очиш учун атака қилиш зарур бўлиб қолди.

Ростов хизмат қилаётган эскадрон эндиғина отланган эди, душман яқнилашиб қолди. Энс кўпригида воқе бўлғандай, яна эскадрон билан душман юзма-юз келиб қолди, яна уларнинг орасида ҳаётни мамотдан ажратадиган чизик сингари у томони номаълум ва қўрқинчли бўлган чизик қимма турар эди. Ҳамма шу чизиқни ҳис қилас ва бундан ўтамиши-йўқми, ўтганда қандоқ ўтамиш, деган савол одамларни ҳажонга солар эди.

Полковник отланган эскадрон олдига келди, офицерларнинг саволларига жеркиб жавоб берди ва ўз гапини ўтказаётганини кўрсатмоқчи бўлиб, аллақандай бир буйруқ берди. Ҳеч ким тайинли бир нарса демаган бўлса ҳам бутун эскадронда, ҳужум қилас эмишмиз, деган гап тарқалди. Саф бўлиш ҳақида команда берилди. Сўнгра қиличлар визиллаб қиндан сугурилди. Лекин ҳануз ҳеч ким ўрнидан қимирламас эди. Чап қанотда турган пиёда аскарлар ҳам, гусарлар ҳам, бошлиқлари нима қилишларини ўзлари ҳам билмаётгандиларини сезишибди ва бу иккиланиш кайфияти қўшинларга ҳам ўтди.

Гусар ўртоқларидан ҳужумнинг таърифини кўп эшитган Ростов унинг гаштини сурин пайти келганини сезиб, «тезроқ бўла қолса-чи», деб ошиқар эди.

— Худо ёр бўлсин, йигитлар,— деди Денисов баланд овоз билан,— от қўйинглар!

Олдинги сафдаги отлар ҳаракатга тушди. Грачик боини силкиб, ўзи юриб кетди.

Ростов ўнг томонда ўз гусарларининг олдинги сафларини кўрди. Ростов улардан анча олдинда қорайиб турган нарсани кўриб, нима эканини ажратса олмаса ҳам душман деб тахмин қилди. Узоқлардан милтиқ овозлари эшитилар эди.

— Отларнинг қадами тезлатилсин! — деган команда эшитилди. Ростов Грачикнинг тобора учидан бораётганлигини ҳис қилди.

У Грачикнинг чопқир чиқишига кўзи етган эди: ҳозир эса борган сайн вақти чоғ бўлиб борар эди. У узоқдаги якка бир дарахтни кўзлаб қўйди. Бу дарахт аввал узоқда, ўша даҳшатли кўринган чизиқнинг ўртасида эди, мана энди бу чизиқдан ўтишди ҳам, лекин ҳеч қандай даҳшат йўқ, аксинча, борган сайн ҳамманинг юраги дадилроқ бўлиб, руҳи кўтарилимоқда эди. Ростов қиличининг дастасини сикиб ушлар экан, бир уриб, икки бўлиб ташлайман деб ўйлар эди.

— Ур-р-а-а-all! — деган садо янгради.

Ростов Грачикнинг биқинига шпорини ниқтар экан, «Қани, юрагинг бўлса, менга бир рўпара келиб кўр-чи», деди-да, отини бошқалардан ўздириб, бошини қўйиб берди. Олдинда душман кўриниб қолди. Бирдан эскадронга каттакон супурги теккандай бўлди. Ростов урмоқчи бўлиб, қиличини кўтарди-ю, лекин шу чоғ олдинда от чопиб бораётган солдат Никитенко ажralиб кетди. Ростов ўзи худди тушдагидай, ғайритабий бир суръат билан олга бораётган бўлса ҳам жойидан қимиirlамаётгандай ҳис қилди. Орқасида келаётган таниш гусар Бондарчук унга ўзини уриб олди-ю, хўмрайиб қаради. Бондарчукнинг оти хуркиб, унинг ёнidan ўтиб кетди.

«Нима бўлди? Нега ўрнимдан қимиirlамайман? — Мен йиқилдим, ўлдим...» деб Ростов бир онда ўзига ҳам савол берди, ҳам жавоб. У майдонда ўзи якка қолган эди. Ҳалигина кўз олдида ҳаракат қилаётгани отлар билан гусарлар ўрнида у фақат қора еру яйдоқ саҳрони кўрар эди. У иссиқ қон устида ётар эди. «Йўқ, мен ярадор бўлибману от ўлипти». Грачик олдинги оёғи билан туришга интилган эди-ю, йиқилиб Ростовнинг оёғини босиб қолди. Отнинг бошидан қон оқмоқда, от ҳарчанд уринса ҳам ўрнидан туролмас эди. Ростов ҳам ўрнидан турмоқчи бўлган эди, қиличи эгарга илиниб қолган экан, у ҳам йиқилди. Бизнинг қўшинлар

қаёқдаю французлар қаёқда—сира била олмас эди. Теварак-атрофда ҳеч ким йўқ.

У оёғини отнинг остидан тортиб олиб, ўрнидан турди. «Икки қўшинни бир-биридан ажратиб турган ўша чизик қайси томонда қолди экан?» — деб ўзидан сўрадио бу саволга жавоб бера олмади. «Менга бирон фалокат бўлмадимикин? Шундай ҳодисалар бўлармикин? Бўлгандан нима қилиш керак экан? — деди ўрнидан туриб ўзича: шу чоғ карахт бўлиб қолган чап қўлида бир нарса осилиб тургандай туюлди. Ўнинг панжалари ҳеч нарсани сезмас эди. У панжасига қараб ўқ теккан жойини қидирди. «Мана, одамлар келаётитпи,— деди чопиб келаётган бир неча кишини кўргач, хурсанд бўлиб,— менга ёрдам беришади». Бу одамлардан олдинда кўк шинель, ғалати чарм шапка кийган, офтобда қорайиб кетган, қийғирбурун бир киши чопиб келар эди. Ўнинг кетидан икки киши, яна бирмунча киши чопмоқда эди. Булардан бири тушуниб бўлмайдиган ғалати бир тилда бир нима деди. Кейинда келаётган ва ўшанақа шапкалар кийган одамлар орасида бир рус гусари кўринди. Уни қўлидан ушлаб олишган, отини орқасидан етаклаб келишар эди.

«Бизнинг гусарни асир олишипти-да... Ҳа. Наҳот мени ҳам асир олишса? Булар қандай одамлар экан? — дер эди Ростов кўзларига ишонмай...— Наҳот булар французлар бўлса?» У яқинлашиб келаётган французларга қаради. Гарчи бундан бир дақиқа илгари шу французларни чопиб ташламоқчи бўлиб, от қўйиб келаётган бўлса ҳам ҳозир уларнинг яқинлашуви шу қадар даҳшатли бўлиб қолдики, у ҳатто ўз-ўзига ишонмай қолди. «Булар кимлар? Нега чопиб келаётитпи? Наҳот менинг олдимга келаётган бўлса? Наҳот чопиб менинг олдимга келаётган бўлса? Нега? Мени ўлдирганими? Мени, ҳамма яхши кўрадиган мени-я?» У онасининг, уй ичидагиларнинг, ўртоқларининг ўзига бўлган муҳаббатини эслади ва душманнинг ўлдириш нияти мумкин бўлмагандай туюлди. «Балки ўлдирар ҳам!» У қимирламасдан, ўзининг қай аҳволга тушиб қолганини ҳам билмасдан, ўн лаҳзача туриб қолди. Олдинда келаётган қийғирбурун француз шу қадар яқинлашиб қолдики, ҳатто унинг юз қиёфасини кўриш ҳам мумкин эди. Ростов бу ёт, қизишган, найза ўқталиб, тин олмай чаққонлик билан келаётган одамининг башарасидан қўрқиб кетди. У тўппон-часини ёнидан олди-ю, французга қараб ўқ узиш ўрнига, тўппончани унга томон улоқтириб ташлади-да, дармони

еттувча чопиб, буталар орасига кириб кетди. У Энс кўпригига борганидаги шубҳа ва қураш туйғуси билан эмас, балки итдан қўрқдан қуён туйғуси билан қочди. Шу пайтда унинг кўзига фақат ёш жонию баҳтиёр ҳаётигина кўринар эди. У марзалардан иргиб, сакраб, оқариб кетган, эзгу ва ёш юзини ҳар замон орқага ўгириб қарап экан, бутун вужуди жувиллашиб гўё учиб борар эди. «Йўқ, қарамаганим яхшироқ», деб ўйлади, лекин буталарнинг олдига келганида яна орқасига қаради. Француздар кейинда қолишибди. Ростов орқасига қайрилиб қараганда олдинда йўртиб келаётган француз ҳатто секин юра бошлади ва орқасига қараб ўртоқларига бир нима деб қичқирди. Ростов тўхтади. «Йўқ, мен янглишгандирман,— деди ўзича,— улар мени ўлдирмоқчи эмасдир». Унинг чап қўли худди икки пудлик тош осилгандай оғир эди. У ортиқ югурга олмади. Француз ҳам тўхтаб уни нишонга олди. Ростов кўзини юмиб энгашди. Икки ўқ бирин-кетин ёнидан ғувиллаб ўтди. У бутун кучини тўплаб, чап қўлинин ўнг қўлига олдию буталарга томон чопди. Бу буталар орасида рус ўқчилари бор эди.

XX

Ғафлатда қолиб ўрмонда душманга дуч келган пиёда аскарлар полки ўрмон ичидан қочиб чиқа бошлади, роталар бир-бирига араласиб, тартибсиз ҳолда чекинар эди. Капалаги учган бир солдат урушда жуда хунук эшитиладиган: «Йўли кесишиди!» — деган беҳуда гапни айтиб қўйди ва бу ваҳима гап бирпастда ҳаммага тарқалиб кетди.

Қочиб бораётган солдатлар:

— Ўраб олишибди! Йўл йўқ! Хароб бўлдик! — деб қичқирар эдилар.

Полк командири орқа томондан ўқ товуши ва шовқин-суронни эшиитгани ҳамоно полкнинг даҳшатли аҳволда қолганини билди. Полк командири, мен шунча йил хизмат қилиб, бошқаларга намуна бўлиб келган, ҳеч қачон ножӯя иш қилмаган бир офицер бўлдиму энди бошлиқлар олдinda бўшанглик ва хато иш қилишда айбланаманми, деган ваҳима билан тўнг сувори полковникни ҳам, ўзининг генераллик унвонини ҳам унутиб, хавф-хатар ва жони ҳам кўзига кўринмай, эгарнинг қошидан маҳкам ушлаб, отига қамчи бериб, ёғилиб турган ва баҳтига ёнидан ўтиб кетаётган ўқлар остида полкка қараб кетди. Унинг бирдан-бир мақсади: нима ҳодиса рўй берганини билиш, агар бирон хато

қилған бўлса, қандай қилиб бўлмасин, ёрдам бериш ва ўша хатони тузатиш, йигирма икки йил йиллик хизмати давомида сира гап эшитмай, бошқаларга ибрат бўлиб келиб, эндиликда айбдор бўлиб қолмаслик эди.

У французлар орасидан эсон-омон ўтиб, ўрмоннинг нариги томонидаги майдонга чиқди. Бу ўрмондан бизнинг аскарларимиз қочиб ўтиб, командаға қулоқ солмасдан, адирнинг этагига қараб бормоқда эди. Жанг тақдирини ҳал қиласидан руҳий иккиланиш лаҳзаси эди: тарқалиб кетаётган солдатлар ўз командирининг сўзига қулоқ со-лишадими ёки бир қараб қўйиб, яна қочиб кетишаверадими? Полк командири илгари солдатлар учун жуда даҳшатли бўлган овоз билан шунча қичқирса ҳам ғазабдан қизариб-кўкариб қиличини минг силкитса ҳам солдатлар командаға қулоқ солмай, ўзаро гаплашиб, осмонга қараб ўқ узиб, ҳамон қочиб боришар эди. Жанг тақдирини ҳал қиласидан руҳий иккиланишдаги ваҳима томони зўр келди шекилли.

Генерал қичқириқдан ва порох тутунидан бўғилиб йўталди-да, нима қилишини билмай тўхтаб қолди. Бутун иш қўлидан кетгандай бўлган эди, бироқ бизнинг қўшинларга ҳужум қилаётган французлар шу пайт тўсатдан негадир орқага қараб қочиб, ўрмоннинг этагида ғойиб бўлиб кетди ва ўрмонда рус ўқчилари пайдо бўлди. Бу ўрмонда якка ўзи жанговар сафини бузмасдан турган ва ўрмоннинг че-тидаги зовурга тушиб олиб, тўсатдан французларга ҳужум қиласи Тимохин ротаси эди. Тимохин французларга шундай астойдил ва шундай даҳшат билан ҳужум қилди, қўлида биттагина қилич билан душманга қараб шундай отилдикни, французлар гангид қолиб, қуролларини ташлаб қочишиди, Тимохиннинг ёнида чопиб кетаётган Долохов бир французни рўпарасидан ҳужум қилиб ўлдирди ва таслим бўлган офицернинг ёқасидан ушлаб олди. Қочиб келаётган солдатлар қайтди, батальонлар тўпланди ва чап қанотимизни иккига бўлаёзган французлар бир нафасга орқасига суриб ташланди. Резерв қисмлар уларга қўшилиб олишиди ва қочоқлар тўхтади. Полк командири роталар чекиниб ўтиб бораётган кўприк олдида майор Экономов билан турганида бир солдат келиб, унинг узангисини ушлаб унга энгашди. Солдат кўкимтир мовутдан шинель кийган, орқасида буюм халта бўлиб, бошида шапкаси йўқ эди, боши боғланган ва елкасига француз ўқдони сенб олган, қўлида офицер қиличи бор эди. Унинг ранги ўчган, оғзи-

нинг таноби қочган, кўк кўзлари полк командирига беибогтикилар эди. Полк командири, майор Экономовга буйруқ бериш билан овора бўлса ҳам солдатга беихтиёр қаради.

— Жаноб олийлари, мана иккита ўлжа олдим,— деди Долохов француз қиличи билан ўқдонини кўрсатиб.— Мен бир француз офицерини асир олдим. Бир ротани тўхтатдим.— Долохов камоли чарчаганлигидан нафаси тиқилар, тўхтаб-тўхтаб гапирав эди.— Бутун рота гувоҳ. Эсингизда бўлсин, жаноб олийлари.

— Яхши, яхши,— деди полк командири ва майор Экономовга қаради.

Лекин Долохов кетмади: боши боғланган рўмолни ечиб, сочида қотиб қолган қонни кўрсатди-да:

— Башимга найза тегиб ярадор бўлган бўлсан ҳам жанг майдонидан чиқмадим. Эсингизда бўлсин, жаноб олийлари,— деди.

Тушин батареяси эсдан чиқиб кетган эди. Марказда ҳамон гумбурлаётган тўп овозларини эшитган князь Багратион жанг тамом бўлаётган вақтдагина навбатчи штаб-офицерни ва ундан кейин князь Андрейни юбориб, батарея мумкин қадар тезроқ чекинсин, деб тайинлади. Тушин тўпларини ҳимоя қилиб турган куч жанг айни қизиган вақтда кимнингдир буйруғи билан кетиб қолган эди, лекин батарея ҳамон отишда давом эгди ва французлар ҳимоясиз қолган тўртта тўпнинг ёлғиз ўзи бу қадар дадиллик билан ўқ отишинга кўзлари етмагани учунгина уни олишолмаган эди. Ўлар ҳатто бу батареяниг гумбур-гумбур ўқ отишидан русларнинг асосий кучлари бу ерга тўпланган экан, деб тахмин қилиб, икки маротаба атака қилмоқчи бўлишиди ва икки мартасида ҳам тепалиқда ҳимоясиз турган тўрт тўпнинг чочма ўқига дуч келиб, орқага қайтишиди.

Князь Багратион кетиб, орадан кўп ўтмай, Тушин Шенграбен қишлоғини ёндириб юборди.

— Ўхў, тўзиб кетди-ку! Қишлоққа ўт кетди! Тутунни қарагин-а! Хўп иш бўлдими! Тутуни, тутуни қара! — дейишар эди тўпчилар.

Ҳеч қандай буйруқсиз ҳамма тўплар ўша ёнаётган қишлоққа қараб ўқ отар эди. Ҳар ўқ узилгандан солдатлар худди ҳаҳалагандай: «Балли! Ана бу дуруст! Ўхў... қойил!»— деб қичқиришар эди. Ёнгин шамолда дарров ёйилиб кетди: Қишлоқнинг у томонидан чиқиб келаётган француз колон-

назари орқага қайтди, лекин французлар бу муваффақият-сизлиқ учун ўч олмоқчи бўлгандай, қишлоқнинг ўнг томонига ўнта тўп ўрнатиб, Тушин батареясини тўпга тута бошлиди.

Авж олаётган ёнғинни ва французларга отаётган ўқларнинг хато кетмаганини кўриб ёш болалардай хурсандликка берилиб кетган тўпчиларимиз бу тўпларни пайқамай қолди: булар аввал иккита ва ундан кейин яна тўртта ўқ батареянинг ўртасига тушиб, икки отни қўлатганида ўқ қутиси ташувчининг оёғини узуб ташлаганидагина буни пайқашди. Шундай бўлса ҳам тўпчиларнинг руҳи тушмади, лекин кайфиятлари бир оз ўзгарди. Ўлган отларнинг ўрнига лафетдаги ортиқча отлар қўшилди, ярадорлар четга чиқарилди, тўрт тўп ўша ўн тўпдан иборат бўлган душман батареясига қаратилди. Тушиннинг сфицер ўртоги отишма бошланганида ёқ ҳалок бўлган эди, бир соат ичидан қирқ тўпчидан ўн етти киши сафдан чиққан эди, шундоқ бўлса ҳам тўпчилар ҳамон бардам ва руҳан тетик эди. Булар икки маротаба пастда французлар яқин келиб қолганини кўриб, уларни сочма ўққа тутишди.

Кичкинагина Тушин имиллаб ва бесўнақай ҳаракат қилиб хизматчисидан дам-бадам шу қилганимга яна битта чектир, деб трубка сўрар, трубканинг ўтини сочиб, олдинга чопиб чиқар ва кичкина қўлини соябон қилиб, французларга томон қарап:

— Титифини чиқаринглар, йигитлар! — дер ва ўзи тўпнинг винтини бураб, нишонни тўғрилар эди.

Муттасил гумбурлаётган тўплардан қулоғи қоматга келган ва тўп ҳар гумбурлаганда бир иргиб тушган Тушин оғзидан калта грубкасини қўймай, тутунда тўплар орасида югуриб, гоҳ тўпни нишонга тўғрилар, гоҳ ўқларни санар, гоҳ ўлган ва ярадор бўлган отларни алмаштириш, қўшиш тўғрисида ингичка занф товуш билан қичқириб буйруқ берар эди. Унинг чехраси тобора очилмоқда эди. Бирон киши ярадор ёки ҳалок бўлгандагина у афтини буриштириб юзини ўгирад ва ўлик ёки ярадорни имиллаб кўтараётган кишиларга жаҳл билан бақирад эди. Кўпчилиги келишган йигитлардан иборат солдатларнинг ҳаммаси (батарея ротасида ҳамма вақт солдатлар командирдан икки қарич новча-ю, икки баравар йўғон бўлади) нима қилишини билмасдан қолган ёш боладай ўз командирларига қарашар ва командирнинг юзида ифода дарҳол уларнинг ҳам юзида акс этар эди.

Гумбур-гумбур, шовқин-еурон, иш қистов бўлиб дикқат талаб қилиши натижасида Тушин қўрқувни унугтган эди, ўлиш ёки ярадор бўлиш ҳақидаги ёқимсиз фикр хаёлига ҳам келмас эди. Аксинча, у тобора тетик ва бардам бўлиб бормоқда эди. Унинг назарида душманни биринчи маротаба кўриб, биринчи ўқ узганига кўп вақтлар бўлгандай, ҳозир турган ери кўпдан таниш ва ўзи шу ерда ўсгандай кўринвар эди. У ҳамма нарса ёдида бўлишига, ҳамма нарсани фаҳмлашнига, бир яхши офицернинг қўлидан келадиган ҳамма ишни қиласётганига қарамай, маст ёки иситмаси баланд кишининг ҳолатида эди.

Теварак-атрофда тўпларнинг гумбурлаши, душман тўл ўқларининг ғувиллаши ва урилиши, терлаб-пишиб, қизарип, шошиб ўқ отаётган тўпчилар, одамлар ва отлардан оқаётган қон, душман томонидан чиқаётган тутун (ҳар тутун чиққандан кейин тўп ўқи келиб ерга, одамга, тўпга ёки отга тегар эди) — мана шулардан ҳосил бўлган манзара унинг кўэ олдида хაслий бир олам яратдики, бу олам шу пайтда унга лаззат берар эди. Душман тўплари ҳозир унинг назарида тўп эмас, балки кўзга кўринмаган кашанда дамбадам тутун чиқараётган трубка эди.

Тушин тепаликдан буралиб чиқиб шамол чап томонга, ўчириб кетган тутуни кўриб, ўзича:

— Ана, тағин пуфлади, ҳозир копток келиб тушади, қайтариб ўзига от,— дер эди у.

— Нима дедингиз, жаноблари? — деди ёнида турган фейерверкер унинг нима деганини англаш олмай:

— Ҳеч, граната снарядидан... — деди Тушин.

«Қани, Матвеевна», — деди Тушин ўзича. У четда турган, жуда қадимдан қолган каттакон тўпни Матвеевна, деб тасаввур қиласр эди. Тўплари олдида ивирсиётган французлар унинг кўзига чумоли бўлиб кўринар эди. Иккинчи тўпнинг биринчи номери чиройли ва пияниста солдат унинг тасаввурида *тоға* эди; Тушин ҳаммадан қўпроқ ўшангага қарап ва унинг ҳамма ҳаракатини кўриб суюнар эди. Адирнинг этагида гоҳ пасайиб, гоҳ авж олаётган милтиқ товушлари унга худди бировнинг пишиллаб нафас олишидай туюлар эди. У шу товушнинг гоҳ пасайиб, гоҳ авж олишига қулоқ солар экан:

«Ўҳӯ, тағин пишиллаб қолди-ку», — дерди ўзича.

У ўзини новча, ниҳоятда бақувват французларга иккى қўллаб тўп ўқи улоқтираётган баҳодир деб тасаввур қиласр эди.

— Ҳа, Матвеевна, онагинам, бўш қелма! — деди тўп олдидан нари кетаётиб. Шу пайт қулоғига:

— Капитан Тушин! Капитан! — деган бегона бир товуш эшишилди.

Тушин капалаги учиб, у ёқ-бу ёққа қаради. Бу Тушинни Грунтда маркитантнинг чодиридан ҳайдаб чиқазган ўша штаб-офицер эди. У нафаси тиқилиб қичқирди:

— Нима бўлди, эсингизни йўқотдингизми? Сизга чекининг, деб икки марта буюорилса-ю, сиз...

Тушин бошлиққа қўрқиб қарап экан: «Мен уларга нима қилдим экан?» — деб ўйлар эди.

— Мен... ҳеч нарсанни... — деди Тушин икки бармогини шапкасига қўйиб.— Мен...

Бироқ полковник сўзини тамом қила олмади. Ёнгина сидан ўтиб кетган ўқ уни отнинг устида пусишига мажбур қилди. У яна нимадир демоқчи бўлган эди-ю, яна бир ўқ уни гапдан тўқтатди. Шундан кейин у бурилиб пастга қараб от қўйди-ю, узоқдан:

— Чекининг! Ҳаммаларинг чекининглар! — деб қичқирди.

Солдатлар кулиб юборишиди. Ҳаял ўтмай шу мазмундаги буйруқ билан адъютант хам келди.

Бу адъютант князь Андрей эди. У Тушин батареяси турган жойга келганда ҳаммадан бурун оёғи синиб лафетидан чиқарилиб қўйилган ва лафетига қўшилган отлар слидида кишинаб ётган отга кўзи тушди. Унинг оёғидан қон бурқираб оқмоқда эди. Тўп аравалари орасида бир нечта ўлик ётар эди. Князь Андрей тепаликка чиққанида, тепасидан бирин-кетин бир нечта снаряд учиб ўтганда, унинг эти жувиллашиб кетди. Қўрқдимми, деган фикр бошига келгач, яна ўзини дадил тутди. «Мен қўрқмаслигим керак», деди-ю, тўплар орасига келиб, отидан секин тушиди. Буйруқни айтди, лекин қайтиб кетмади. У тўпларни маррадан олиб, бирга кетмоқчи бўлди. У Тушин билан бирга французларнинг даҳшатли ўқи остида ўликларни оралаб юриб, тўпларни четга чиқара бошлиди.

— Ҳали бир офицер келган эди, дарров қочиб кетди, сизга ўхшаган довюрак эмас экан, жаноблари,— деди фейерверкер князь Андрейга.

Князь Андрей Тушин билан ҳеч гаплашмади. Улар, бирини бири кўрмагандай, иш билан астойдил банд эдилар. Тўрт тўпдан омои қолган иккитасини аравага тиркаб (бузилган иккита тўп қолдирилди), адирнинг этагига томон

тушиб бораётган князь Андрей Тушиннинг олдига келди.

— Хайр бўлмаса,— деди князь Андрей унга қўл узатиб.

— Хайр, азизим,— деди Тушин,— хайр, яхши йигит! Соғ бўлинг, азизим,— деди Тушин нима учундир кўзларига ёш тўлгани ҳолда.

XXI

Шамол тинди, қора булутлар уфқдаги порох тутуни билан қўшилиб уруш майдони устини қоплади. Ҳаво хиралашганидан, икки жойда бўлаётган ёнгин шуъласи янада яққолроқ кўрина бошлади. Тўп овозлари бир оз тинди-ю лекин ўнг ва орқа томондаги милтиқ товушлари авж олиб тобора яқинлаша бошлади. Тушин ўзининг тўплари билан гоҳ ярадорлар устидан, гоҳ уларни айланиб ўтиб, зўрга ўқдан қутулиб жарга тушганда уни бошлиқлар ва адьютантлар қарши олди: булар орасида икки маротаба Тушин батареясига юборилиб ҳар икки маротаба ҳам йўлдан қайтган Жерков билан штаб-офицер ҳам бор эди. Улар ҳаммаси бир-бирига сўз бермай, қаериа ва қандай бориши тўғрисида Тушинга буйруқ берар, уни берилган буйруқдан огоҳ қилар, ундан койир ва унга танбеҳлар қилар эди. Тушин эса, тўпчиларига ҳеч қандай буйруқ бермасдан, негадир ўпкаси тўлиб тургани учун гапиргани қўрқиб, ориқ отини миниб тўпларнинг кетидан борар эди. Гарчи ярадорларни ташлаб кетилсин, дейилган бўлса ҳам кўп ярадорлар аскарларнинг кетидан эргашар ва тўп аравасига чиқариб олинглар, деб илтимос қилишар эди. Жанг бошланиши олдида Тушин капасидан югуриб чиқсан ўша қўркам пиёда аскар офицери қорнидан ўқ еган бўлиб, Матвеевнанинг лафетига ётқизиб қўйилган эди. Адир этагида капалаги учган бир гусар юнкер бир қўли билан ярадор қўлини ушлаб Тушиннинг олдига келди-да, лафетига чиқариб олишини сўради.

— Капитан, худо хайр берсин, қўлим контузия бўлган,— деди юнкер ёлвориб,— худо ҳаққи, юролмайман. Худо ҳаққи!

Бу юнкер, бирон уловга миндириб олинишини кўп илтимос қилгану, лекин ҳеч ким илтимосини қабул қилмаган шекилли, у қўрқиб-қўрқиб ва маъюс бир овоз билан:

— Худо ҳаққи, айтинг, чиқариб олишсин,— деб яна илтимос қилди.

— Чиқариб олинглар, чиқариб олинглар аравага,— деди Түшин.— Хой, тоға, шинелни тагига солиб бер,— деди у севимли солдатига.— Э, ярадор бўлган офицер қани?

— Ўлиб қолди, қўйиб келдик,— деди кимдир.

— Чиқариб олинглар, ўтиринг, азизим. Шинелни солиб бер, Антонов.

Бу юнкер Ростов эди. У бир қўли билан иккинчи қўлини ушлаган, ранги ўчган, жаги худди безгак тутгандай титрар эди. Уни ҳалиги Матвеевна деган тўп аравасига, яъни боя ўлган офицернинг ўрнига чиқариб олишди. Остига солинган шинель қонга бўялган экан, Ростовнинг шими билан қўли қон бўлди.

Түшин Ростов чиқиб олган тўп аравасининг олдига келиб:

— Э, азизим, ярадор бўлдингизми? — деб сўради.

— Йўқ, қўлим контузия бўлди.

— Нега бўлмаса ҳаммаёфингиз қон? — деди Түшин.

Тўлчи солдат қонни шинелнинг енги билан артар экан, худди тўпга сачраётгани учун узр сўрагандай:

— Бу ҳалиги офицердан оққан қон, тақсир,— деди.

Тўпни пиёда аскарлар ёрдами билан зўр-базўр тепаликка чиқаршиди ва Гунтерсдорф қишлоғига етганда тўхталишди. Коронги тушиб, ўн қадам наригидаги кишини таниб бўлмайдиган бўлиб қолган эди, отишма ҳам тина бошлади. Тўсатдан ўнг томонда жуда яқиндан яна қичқириқ ва қасур-қусур ўқ узган овозлар эшитилиб қолди. Милтиқ оғзидан чиққан алангалар қоронгила ялт-юлт этар эди. Бу француздарнинг сўнгги ҳужуми бўлиб, қишлоқ уйларига кириб олган бизнинг солдатларимиз бунга жавоб бермоқда эди. Ҳамма яна қишлоқдан чиқиб кетди. Лекин Түшиннинг тўпларини ўрнидан қимирлатиш қийин эди, шунинг учун тўпчилар, Түшин ва юнкер энди аҳволимиз нима бўлар экан, дегандай индамай бир-бирига қарашар эди. Отишма яна тина бошлади ва ён кўчалардан солдатлар вағир-вуғур қилиб чиқа бошлади.

— Омонисан, Петров? — деди бири.

— Жуда бопладик, оғайни, бопладик, энди тумшуғини тиқмайди,— деди яна бири.

— Коп-коронги, француздар ўзларини-ўzlari хўп ўққа тутишиди-да! Коронгидаги ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Сувларнинг йўқми?

Француздарнинг сўнгги ҳужуми қайтарилган эди. Яна

қоп-қоронғи кечада гуриллаб бораётган пиёда аскарлар түрт томондан ўраб олган Тушин тўплари қаёққадир юриб кетди.

Қоронғида гўё кўзга кўринмайдиган, қоп-қора дарёғовур, ғилдирак ва туёқ товушлари билан гувиллаб бир томонга қараб сўқмоқда эди. Бу говур ичидаги бошқа ҳамма товушлардан кўра, ярадорларнинг инқиллаши ва фигони қоронғи кечада аниқроқ эшитилар эди. Кўшинни чулғаб олган қоронғиликда уларнинг фигону ноласидан бошқа ҳеч нарса йўққа ўхшар эди. Бир оз йўл юрилгандан кейин кетиб бораётган одамлар ташвишга тушиб қолди. Оқ от минган кимдир бир неча киши билан ўтиб кетаётуб, бир нима деди.

— Нима деди? Қаёққа борар эканмиз? Тўхтар эканмизми? Ташаккур билдирамми? — деган саволлар ҳар тарафдан эшитилди-ю, слдингиллар тўхтади шекилли, тикилинч бўлиб кетди ва тўхтар эмишмиз, деган гап тарқалди. Лой йўлнинг ўртасида ҳамма шундайича тўхтаб қолди.

Ўт шуъласи кўринди, одамларнинг овози баландроқ эшитила бошлади. Капитан Тушин ротага амр-фармонини бериб, яра боғлаш пунктини ахтариш ёки юнкерга доктор топиб келиш учун бир солдатни юборди-да, ўзи йўл бўйидаги солдатлар ёқсан гулханга келиб ўтириди. Ростов ҳам бир илож қилиб гулханга келди. У, оғриқдан, совуқ ва намлиқдан худди безгак тутгандай титрагар эди. Ўйку енгаётган бўлса ҳам зирқираётган қўлини қаерга қўйишни билмай, ухлай олмас эди. У кўзини тоҳ юмар, тоҳ назарида қил-қизил кўринаётган гулханга қарап, тоҳ ёнида чордана куриб, буқчайиброқ ўтирган Тушинга назар ташлар эди. Унинг азоб чекаётганини сезиб, ичи ачиётган Тушин унга шаҳло кўзлари билан термилар эди. Тушин жон-дили билан ёрдам беришга тайёру, лекин ноилож эканлигини Ростов сезиб турар эди.

Теварак-атрофдан келиб-кетаётгани, ўрнашаётган пиёда аскарларнинг қадам товушлари ва говурлари эшитилиб турар эди. Одамларнинг ғовури, қадам товушлари, от туёқларининг лойда шапиллаши ва яқин-йироқда солдатларнинг қарсиллатиб ўтин ёриш овози тоҳ авж олиб, тоҳ сусайиб турган бир гувиллашга айланган эди.

Кўзга кўринмас дарё қоронғида энди илгаригидай оқмай, худди қаттиқ шамолдан кейин чайқалиб, мавж уриб турган дengizdай бир жойда турар эди. Ростов ўз олдида ва теварак-атрофида бўлаётган ҳодисаларга ўшшайиб қараб

ўтиrmокда эди. Бир пиёда аскар гулхан ёнига келиб чўк-
каладиу юзини буриб, қўлни ўтга тутди.

— Майлими, жаноблари? — деди бу солдат Тушинга
қараб. — Ротамни йўқотиб қўйдим, билмайман қаёқда экан.
Жуда ёмон бўлди.

Гулханга солдат билан изма-из лунжини боғлаб олган
бир пиёда аскар офицери ҳам келди ва араваларни ўтказиш
учун Тушиндан тўпни жиндай нари суриш ҳақида бўйруқ
беришни илтимос қилди. Рота командиридан кейин гул-
ханга яна икки солдат чопиб келди: Улар аллақандай бир
этикни талашиб бир-бирини туртар ва сўкар эди.

— Аввал мен олдим эмиш-а! Сендақа чаққонни қара-ю! —
дер эди бири бўғиқ товуш билан бақириб.

Улардан кейин озғингина, ранги ўчган, бўйнига қонли
латта ўраб олган бир солдат келиб, тажанглик билан тўп-
чилардан сув сўради.

— Нима, итдай ўлиб кетайми? — деди у.

Тушин сув беришни буюрди. Унинг кетидан пиёда ас-
карлар учун олов сўраб шўх бир солдат келди.

— Бу иссиқнина оловни пиёда аскарларга олиб борайин.
Яхши қолинглар, ҳамқишлоқлар. Ўт берганларинг учун
раҳмат. Фойдаси билан қайтариб берамиш, — деди чўғни
қоронғида қаёққадир олиб кета туриб.

У кетгандан кейин тўрт солдат шинелда оғир бир нарса
жутариб, гулхан олдидан ўтиб кетди. Булардан бири қоқи-
ниб кетди.

— Фалокатлар-эй, йўл устига ўтин қўймаса нима қи-
лар экан, — деди дўнгиллаб.

— Ўлипти-ку, энди олиб бориб нима қиласиз? — деди
улардан бири.

— Қўйсаларинг-чи!

Улар ҳам ўлик билан қоронғиликда ғойиб бўлишиди.

— Ҳа, оғриётитими? — деди Тушин Ростовга шиғир-
лаб.

— Оғриётитти.

— Сизни генерал чақираётиттилар, жаноблари. Ана
у ерда, уйда, — деди фейерверкер Тушиннинг олдига келиб.

— Ҳозир, азизим.

Тушин ўрнидан турди-да, тугмаларини солиб, ўзини
ростлаб гулхан олдидан кетди...

Тўпчиларнинг гулханига яқинроқ бир жойда махсус
тайёрланган уйда князь Багратион овқат еб, баъзи бир
қисм командирлари билан гаплашиб ўтирас эди. Бу ерда

қўйининг илигини ҳафсала билан тозалаб ўтирган биткўз чол ҳам бир рюмка арақ ичиб овқат еб қип-қизариб кетган, йигирма икки йиллик хизмати давомида заррача ҳам камчилик содир бўлмаган генерал ҳам, қўлига ҳадя узук таққан штаб-офицер ҳам, ҳаммага кўзини ўйнатиб ўтирган Жерков ва ранги учган, лабларини қимтигани, кўзлари чақнаб турган князъ Андрей ҳам бор эди.

Ўйнинг бир бурчига француздардан ўлжа олинган байроқ суяб қўйилган ва аудитор содда одамдай уни ушлаб кўрар ва дарҳақиқат, байроққа таажжублангандаими ёки қорни оч бўлгани учун овқатни кўриб бетоқат бўлганиданми (коса етишмас эди) — тонг қолиб бош чайқар эди. Нариги вийда драгунлар асир олган францууз полковниги бор эди. Бизнинг офицерларимиз унинг атрофида тўпланишиб, уни томоша қилишар эди. Князъ Багратион айrim командирларга ташаккур билдирав ва жанг тафсилотини ҳамда берган талафотимизни суришириар эди. Браунауда полкни кўрикдан ўtkazgan ўша полк командири, жанг бошланиши биланоқ ўрмондан чекиндим ва ўтин қилаётган солдатларни йиғидуму уларни ўtkazib туриб, икки батальон билан ҳужум қилдим ва найзабозлик қилиб, француздарни улоқтириб ташладим, деб маълумот берар эди.

— Биринчи батальон тўзиб қолганини кўрдиму, жаноб олийлари, йўл бўйига чиқдим-да, «буларни ўtkazib туриб, кейин батальон билан ҳужум қиласман», деб ўйладим ва шундай ҳам қилдим.

Полк командири шундоқ қилишни шу қадар истар, шундай қилолмай қолганига шу қадар афсусланар эдики, назарида бу иш худди бўлгандай кўринар эди. Балки ҳақиқатан ҳам бўлгандир? Бу тўс-тўполонда нима бўлгани ва нима бўлмаганини билиб бўлармиди?

— Шуни ҳам айтишим керакки, жаноб олийлари, — деди полк командири Долоховнинг Кутузов билан гаплашганини ва солдатликка туширилган бу йигитни кейинги маротаба кўрганини эслаб,— солдатликка туширилган Долохов менинг кўз олдимда францууз офицерини асир олди, жасурлик кўрсатди.

Шу куни гусарларнинг қорасини кўрмаган ва улар қилган ишни пиёда аскар офицерларидан эшишган Жерков кўзларини жавдиратиб гапга қўшилди:

— Павлоград полканинг атакасини мен ҳам шунда кўрдим, жаноб олийлари. Француздарнинг икки туркум аскарини янчиб ташлади, жаноб олийлари,— деди у.

Жерковдан ҳамма вақт қизиқ гаплар эшитиб ўрганган баъзи одамлар унинг гапига кулимсирашди: бироқ унинг қуролимизнинг шон-шарафи ва бугунги жанг тўғрисида гапи-раётганини англаб, гарчи кўпчилик, Жерков ёлгон ва асос-сиз гапларни гапираётганини билса ҳам кулгидан тийилиши-ди. Князь Багратион кекса полковникка мурожаат қилди.

— Ҳаммага ташаккур билдираман, жаноблар, ҳамма қисмлар: пиёда ва отлиқ аскарлар, тўпчи қисмларимиз қаҳрамонларча жанг қилди. Нима бўлиб иккита тўп марказда қолдирилипти? — деди қўзи билан кимнидир қидириб. (Князь Багратион чап қанотдаги тўплар ҳақида суриштирмади ҳам; чунки жанг бошланиши биланоқ бу ердаги ҳамма тўплар ташлаб кетилганлигини билар эди.)— Мен сизни юборган эдим шекилли,— деди навбатчи штаб-офицерга қараб.

— Биттасига ўқ тегиб бузилган эди,— деди навбатчи штаб-офицер, иккинчисини эса билмадим; мен ҳамма вақт ўша ерда ишни бошқариб турган эдим, мен кётишим билан... Лекин қаттиқ отишма бўлиб турган эди,— деб қўйди яна.

Кимнидир капитан Тушин шу қишлоқнинг олдигинасида турганини ва уни айтиб келгани одам юборилганини айтди.

— Ҳа, мен сизни юборган эдим·а,— деди князь Багратион князь Андрейга қараб.

— Ҳа, биз олдинма-кетин борган эдик,— деди навбатчи штаб-офицер князь Андрейга мулоийимгина табассум қилиб.

— Мен жанобларини кўрганим йўқ,— деди князь Андрей совуққинна.— Ҳамма жим қолди.

Бўсағада генералларнинг орқасидан эҳтиёт билан ўтаётган Тушин кўринди. У торгина уйда генералларнинг орқасидан ўтар экан, ҳамма вақтдагидай катталар ҳузурида хижолат тортганидан деворга суяб қўйилган байроқнинг сопига қоқиниб кетди. Уч-тўрт киши кулиб қўйди. Князь Багратион Тушиндан ҳам кўра кулганларга, хусусан, ҳаммадан баландроқ товуш чиқариб кулган Жеркоға қовоғини солиб сўради:

— Нима бўлиб тўп ўша ерда қолиб кетди?

Тушин салобатли бошлиқни кўргандагина ўзи тирик бўла туриб икки тўпни қўлдан бериш нақадар катта гуноҳ ва шармандачилик эканини тасаввур қилди. У шудамгача шунчалик ҳаяжонда эдики, бу тўғрида ўйламаган эди. Офицерларнинг кулиши уни яна ҳам гангитиб қўйди. У Багратионнинг қаршиисида турар экан, жаги титраб, зўрга-зўрга деди:

— Бўлмайман... Жаноб олийлари... одам йўқ эди.

— Батареяни ҳимоя қилиб турган одамлардан ёрдамга чақиришингиз мумкин эди.

Батареяси ҳимоясиз қолган бўлса ҳам, лекин Тушин буни айтмади. Ў ростини айтса, бошқа командирга *ган тегишидан* кўрқиб, индамай худди имтиҳонда тутилиб, муаллимига бақрайиб қараб қолган мактаб боласидай Багратионнинг юзига тикилиб қолди. Иккови ҳам анча фурсат жим қолди. Князъ Багратион, қаттиққўл бўлишни истамади шекилли, нима дейишини билмай қолди: бошқалар сўзга аралашибга журъат қила олмади. Князъ Андрей ер остидан Тушинга қарап ва бармоқлари асабий бир ҳолатда қимирлар эди.

— Жаноб олийлари,— деди князъ Андрей бирдан сўз қотиб,— сиз мени капитан Тушиннинг батареясига юборган эдингиз. Бориб қарасам, одамларнинг ва отларнинг учдан икки қисми сафдан чиқипти, иккита тўп мажақлашти, батарея ҳимоясиз қолипти.

Хаяжонланиб, лекин ўзини тутиб гапираётган Болконскийга князъ Багратион билан Тушин бир хилда тикилиб қарап эдилар.

— Агар, жаноб олийлари, менга ўз фикримни айтгани ижозат берсангиз,— деди у сўзида давом этиб,— мен шуни айтар эдимки, бу кун муваффақиятга эришувимиз ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ бу батареянинг, капитан Тушиннинг ўз ротаси билан қаҳрамонларча иш кўрсатгани сабаб бўлди,— деди князъ Андрей ва жавоб кутмай дарҳол ўрнидан туриб столдан нарига ўтди.

Князъ Багратион Тушинга қаради-ю, афтидан, Болконскийнинг қалтис сўзига ишонмаганини билдиргиси келмади ва шу билан бирга, унинг ҳамма гапига ишонгани кўнгли йўл бермай, Тушинга бош иргаб, кетгани ижозат берди. Унинг кетидан князъ Андрей ҳам чиқди.

— Баракалла-ей, хайрият ҳам сен бор экансан, дўстим,— деди унга Тушин.

Князъ Андрей Тушинга бир қаради-ю, индамасдан ўтиб кетди. Князъ Андрей таъби хира ва жуда хафа бўлди. Бу ишлар унга ғалати туюлди ва унинг кутганидан жуда йироқ бўлиб чиқди.

Ростов кўз олдида кезиб юрган кўланкаларга қараб: «Булар кимлар ўзи? Нима кераги бор? Нима қилиб юрипти? Қачон булардан қутуламан?» — деб ўйлар эди. Қўлийнинг оғирии тобора кучаяр эди. Уни уйқи босар, кўз олдида

қизил алангалар ўйнар, бу товушлар, бу одамлар, ўзининг ғариблиги — булар ҳаммаси дарддай туюлар эди. Уни эзаётган, оғирлаштираётган, томирларини суғуриб олаётган, контузия бўлган қўли ва елкасининг гўштини куйдираётганлар гўё шулар — ўша ярадор ва ярадор бўлмаган солдатлар эди. Булардан қутулиш учун кўзларини юмди.

У бир лаҳзагина ўзини унуди, лекин шу бир лаҳза ичидаги жуда кўп нарсаларни туш кўрди: онасини, унинг каттакон оплоқ қўлини, Соняниг нозиккина елкаларини, Наташанинг кўзларини ва унинг кулиб туришини, ким биландир гаплашаётган Денисовни ва унинг мўйловини, Телянинни, ўзининг Телянин ва Богданич билан бўлган можаросини кўрди. Бу бўлиб ўтган можаро ҳам биру бу чинқироқ солдат ҳам бир эди: мана шу бўлиб ўтган можаро билан мана шу солдат уни маҳкам ушлаб, босиб, гўё қўлини бир томонга қараб тортар эди. У ўзини булардан қутқазишга уринар, лекин булар унинг елкасини сал бўлса ҳам бўшатмасди. Улар босиб, тортиб турмаганда эди, унинг елкаси соппа-соғ ва оғримас эди; бироқ булардан қутулишнинг иложи йўқ эди.

У кўзини очиб, осмонга қаради. Тун чодири яшнаб турган чўғдан бир газгина юқорида тургандай кўринар эди. Чўғнинг шуъласида қор ўпқинлари учиб юрар эди. Тушин ҳали қайтгани йўқ ва доктор ҳам келмаган эди. Ростов Әлғиз, фақат гулханинг нариги томонида кичкина ориқ бир солдат яланғоч сариқ баданини ўтга тоблаб ўтиради.

«Менинг ҳеч кимга керагим йўқ экан,— деди Ростов ичидаги,— менга ҳеч ким қарамайди ҳам, куймайди ҳам. Мен ҳам бир вақтлар уйда эдим, кучли эдим, қувноқ эдим, севгили эдим». У оҳ тортиб беихтиёр ингради.

— Ҳа, оғриётитпими? — деди кичкина солдат кўйлагини ўтга қоқиб ва жавоб кутмасдан томорини қириб: — Бир кунда шунча одамни ишдан чиқаришиди-я! — деб илова қилди.

Солдатнинг гапи Ростовнинг қулоғига кирмас эди. У чўғнинг шуъласида учиб юрган қор ўпқинига қараб, Россия қишини, иссиқ уйини, бароқ пўстинини, учар чанасини, сог-саломат юрганини ва уй ичидағиларнинг меҳр-муҳаббат ва фамхўрлигини эслади. «Нега бу ёқларга келдим!» — деди ичидаги.

Эртасига французлар қайтиб ҳужум қилишмади ва Багратион отрядининг қолдиги Кутузов армиясига бориб қўшилди.

УЧИНЧИ БҮЛИМ

Князь Василий режаларини ҳар тарафлама ўйламай иш кўрадиган, айниқса бировга ёмонлик қилиб мақсадига эришиш йўлини кўзламайдиган одам эди. У киборлар доирасида ошиғи олчи бўлиб, шунга ўрганиб қолган бир кибор эди. У шароитга, одамлар билан яқин-узоқлигига қараб, турли-туман режалар, мўлжаллар қилар, бу режа ва мўлжалларини дурустроқ ўйлаб кўрмаса ҳам лекин бутун туриш-турмуши шуларга боғлиқ бўлар эди. Унинг ҳамма вақт бир эмас, икки эмас, ўнлаб шунақа режа ва мўлжаллари бўлар эдик, булардан бири энди юзага чиқмоқчидай кўринса, иккинчиси амалга ошган, учинчиси эса чиппакка чиққан бўлар эди. Масалан, у ўзига-ўзи: «Хозир мана бу одамнинг қўли баланд, мен унга яқинлашиб, дўст бўлиб олиб, шу орқали бир йўла нафақа олиш иложини қилай» ёки: «Мана, Пьер жуда бой йигит, бир амаллаб уни куёв қилиб, ундан ҳозир менга зарур бўлгаң 40 минг сўмни қарз олай», демас эди; лекин қўли баландроқ одам учраганда унинг кўнгли дарҳол мана шу одамдан фойда чиқади, дер эди-ю, князь Василий у билан мумкин қадар тезроқ яқинлашиб, беихтиёр унга тўсатдан хушомад қилиб, у билан қалин бўлиб олиб, нима керак бўлса шу тўғрида гапирав эди.

Пьер Москвада князь Василий билан ҳамма вақт бирга бўлиб, князь Василий уни ўша вақтда статский советник мартабаси билан баравар бўлган камер-юнкерликка тайинлатди ва унга мен билан Петербургга борасан ва менинг уйимга тушасан, деб туриб олди. Князь Василий ҳеч қандай муддаони кўзламагандай кўринса ҳам шундоқ бўлиши

керак, деган ишонч билан қизини Пъерга бериш учун қўлидан келганча ҳаракат қиласр эди. Агар князь Василий ўзининг режаларини олдинроқ ҳар тарафлама ўйлаб кўрганида эди, ўзидан хоҳ катта, хоҳ кичик, ҳамма билан бундай табиий муомала қила олмас ва уларга бундай жўн ва бетакаллуф муносабатда бўлолмас эди. Уни ҳамма вақт нимадир ўзидан каттароқ ва ўзидан давлатмандроқ кишиларга томон тортар ва у одамлардан қачон ва қай маҳалда фойдаланиш йўлини жуда яхши билар эди.

Яқиндагина ёлғиз ва такасалтанг бўлиб юрган Пъер бирданига бадавлат граф Безухов бўлиб қолганидан, атрофида шу қадар одам кўпайди ва шу қадар банд бўлиб қолдики, фақат кўрпага киргандагина ором олар эди, холос. У қоғозларга қўл қўйиши, ўзи нима эканлигини билмаган маҳкамалардан хабар олиши, бош мудирдан алланималарни сўраши, Москва атрофидаги мулкларига бориши ва у ерда илгари унинг бор-йўқлиги билан ҳам ишлари бўлмаган, лекин ҳозир эса қабул қилмаса, жуда хафа бўладиган одамлар билан кўришуви керак эди. Бу турли-туман одамлар — қариндошлари, таниш-билишлари, иш туфайли алоқаси бўлган одамлар — ҳаммаси бу ёш меросхўрга яхши муомала қилишар ва меҳрибон эди: булар ҳаммаси, афтидан, Пъернинг шундай иззат-хурматга сазовор эканлигига шубҳасиз ишонган эди. У: «Сизнинг лутфу марҳаматингиздан» ёки «Сизнинг мусаффо қалбингиз», ёки «ўзингиз шундоқ олижанобсизки, граф...», ёки «Агар у сиздай ақлли бўлса эди...» сингари сўзларни шу қадар кўп эшитар эдик, ҳатто ўзи ҳам фавқулодда лутфу марҳаматли ва ниҳоят даражада ақлли эканлигига чинакам ишона бошлаган эди, чунки у ўзини ҳамма вақт лутфу марҳаматли ва ақлли гумон қиласр эди. Илгари ҳатто унга қовоғини очиб қарамайдиган ва ҳатто кўргани кўзи бўлмаган кишилар ҳам унга меҳрибон ва хушмуомала бўлиб қолишли. Ҳамма вақт қоп-қовоғини солиб юрган, бели узун, соchlари худди қўтиричоқнинг сочиға ўҳшаган силлиқ, катта княжна граф дафи қилингандан кейин Пъернинг уйига кирди. Княжна ерга қараб, дам-бадам қизариб-бўзариб, ораларида ўтган инглазильтовчиликлар тўғрисида таассуф билдириди ва ўнди ҳеч нарса сўрашга ҳадди сифмаганини, бу қайғу-ҳасратдан кейин шунча йиллар яхши кўриб ва жонини фидо қилиб келгани шу даргоҳда бир неча ҳафта туришга ижоат берилishiшинигина сўрашини айтди. У шу гапларни ётирил экан, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди. Бу, ҳайкалсимон

княжнанинг буичалик ўзгариб кетганини кўриб, кўнгли бузилган Пьер уни қўлидан ушлаб узр сўради, лекин нега узр сўраганини ўзи ҳам билмас эди. Шу кундан бошлаб, княжна Пьерга йўл-йўл шарф тўқишга киришди ва унга муносабати буткул ўзгарди.

— Мана шу қоғозга қўл қўйиб бер, mon cher, ҳар қалай, бу бечора марҳум отангни деб кўп жафо тортган,— деди князъ Василий княжнага тегишли бир қоғозни Пьерга қўл қўйгани бериб.

Князъ Василий ўзининг нақшин портфель можаросига аралашганини княжна оғиздан чиқармасин, деб унга суяқ ташлашга, яъни 30 минг сўмлик вексель олиб беришга қарор қилган эди. Пьер векселга қўл қўйиб берди ва шу кундан бошлаб княжна унга яна ҳам меҳрибонроқ бўлди. Унинг сингиллари ҳам меҳрибон бўлишди, айниқса кичкина, чиройли холдор княжна Пьерни кўрганида табассум қилиши ва қизариши билан уни хижолатга қўяр эди.

Пьер энди ўзини ҳамма яхши кўришини табий бир ҳол деб билар, агар бирор уни яхши кўрмаган тақдирда ҳам бу назарига файритабии кўринган бўлар эди, шунинг учун атрофидаги одамларнинг самимиятига шубҳа қилолмас эди. Зотан бу одамларнинг самимий ёки самимий эмаслиги тўғрисида ўйлашга қўли тергас ҳам эди. Унинг ҳамиша фурсати йўқ, ҳамиша ўзини хурсанд ва ширакайф ҳис қиласр эди. У ўзини аллақандай муҳим умумий бир ҳаракаганинг маркази деб сезар эди; назаридан ҳамиша бир нима кутилаётгандай, агар фалон ишни қилмаса, кўп одамлар хафа бўладиган ва улар умид қилгак нарсаларидан маҳрум бўладигандай, агар фалон-фалон ишларни қилса, жуда яхши бўладигандай кўринар, шунинг учун у нима талаб қилинса, шуни қиласр, лекин ўша яхши бўладиган фалон ишнинг навбати ҳеч келмас эди.

Мана шу дастлабки кунларда Пьернинг ишларини ҳам, унинг ўзини ҳам ҳаммадан кўра кўпроқ князъ Василий қўлга олди. У граф Безухов ўлгандан бошлаб Пьерни қўлидан чиқармади. Князъ Василий иши бошидан ошиб ётган, чарчаган, жуда эзилиб бўлса ҳам, лекин ичи ачиғанидан дўстининг ўғли бўлган бу бечора ёш йигитни, *après tout*¹, шунча мол-мулк билан тақдирга ҳавола қилиб ва догули кишиларнинг қўлига ташлаб кетгани кўнгли бўлмаган одамга ўхшар эди. У граф Безухов ўлгандан кейин

¹ хусусан

Москвада турган ўша кунлари Пьерни чақириб ёки ўзи унинг олдига кириб, унинг қилиши керак бўлган ишларини айтиб берар экан, ҳар сафар худди «Vous savez que je suis accablé d'affaires et que ce n'est que par pure charité, que je m'occupe de vous, et puis vous savez bien que ce que je vous propose est la seule chose faisable.»¹ деяётгандай ўзини ҳориган ва бу гапларнинг тўғрилигига амин бўлгандаи қўрсатар эди.

— Мана, охири эртага кетадиган бўлдик, дўстим,— деди бир куни князъ Василий қўзини юмган ҳолда унинг тирсагидан секин ушлаб; бу гапни шундай бир тарзда айтдики, гўё бу тўғрида аллақачонлар бир қарорга келингану энди бошқа гап бўлиши ҳеч мумкин эмас эди.— Эртага жўнаймиз, сен менинг коляскамда кетасан. Жуда хурсандман. Бу ерда ҳамма зарур ишларимиз битди. Мен аллақачонлар кетишим керак эди. Мана, канцлердан хат олдим. Мен ундан илтимос қилган эдим, сени дипломатия корпусига ўtkазиб камер-юнкерликка тайинлапти. Энди сенга дипломатлик йўли очиқ.

Князъ Василий бу гапларни бу қадар ҳориган ва амин бўлган бир оҳангда гапирганига қарамай, мансаб тўғрисида жуда кўп ўлаган Пьер эътиroz билдиromoқчидай бўлди. Бироқ князъ Василий йўғон, дўнғиллаган, эътиrozга йўл бермайдиган, жуда ноилож қолган вақтдагина ишлатиладиган бир оҳанг билан унинг сўзини кесди.

— Mais, mon cher², мен бу ишни ўзим учун, ўз [виждоним учун қилдим, бунга ташаккур билдиришнинг ҳожати йўқ. Мехр-муҳаббатнинг ҳеч кимга оғирлиги йўқ. Ундан кейин, хоҳламасанг, ташлайсану кетаверасан. Мана, Петербургга борсанг, ўзинг кўрасан. Асли сен бу оғир қайғуни унутиш учун аллақачонлар бу ердан кетсанг бўлар эди.— Князъ Василий уф тортди.— Дунёнинг иши шу-да, дўстим. Менинг камердинерим сенинг колясканда кетаверсин. Ҳа, айтгандай, эсимдан чиқаёзипти,— деди князъ Василий яна,— марҳум отанг билан орамизда жиндай олди-берди бор эди, мен Рязандан тушганни ўзимга қолдиридим: сенга керак эмас, mon cher³, кейин суришиб кетамиз.

¹ Биласанми, ишим бошимдан ошиб ётилти; лекин сени ўз ҳолингга ташлаб қўйин шафқатсизлик бўлар эди, бундан ташқари, ўзинг биласанки, менинг сенга айтиётгандай гапларим бирдан-бир тадбирдир.

² Аммо, азизгинам.

³ дўстим,

Унинг «Рязандан тушган» дегани, Рязандаги деҳқонлардан тушган бир неча минг сўм ўлпон пули бўлиб, уни князъ Василий Пьерга бермасдан ўзи олиб қолган эди.

Пьерни Петербургда ҳам Москвадаги сингари меҳрибон ва шириңсўз одамлар қуршаб олди. У князъ Василий топиб берган ишни, тўғриси, унвонни, рад қилолмасди, чунки қиласидиган иши ҳам йўқ эди. Таниш-билишлари, меҳмондорчилик ва чақириқлар шу қадар кўп эдики, Пьер ўзини Москвадагидан ҳам кўра кўпроқ гаранг, саросима бўлган ва ҳамон яқинлашиб келаётган, лекин бўлмаётган бир яхши ишга кўз тутгандай сезар эди.

Петербургда унинг илгариги бўйдоқ улфатларидан жуда кам киши қолган эди. Гвардия урушга кетган, Долохов унвондан маҳрум қилиниб, солдатликка юборилган, Анатоль қайси бир вилоятда армияда, князъ Андрей эса чет элда эди, шунинг учун Пьер кечаларни илгаригидай ўтказа олмас, ўзидан катта ҳурматли дўстига гоҳо дардҳасратини айта олмас эди. Унинг бутун вақти тушликда, балларда, кўпинча князъ Василийнинг уйида унинг хотини — семиз княгиня ва гўзал қизи Элен билан суҳбатда ўтар эди.

Бутун жамоатнинг Пьерга назари бошқача бўлиб қолгандай, Анна Павловна Шерернинг ҳам унга қараши ўзгарди.

Илгари Пьер ҳамма вақт Анна Павловнанинг олдида нима деса назарида шу гапи айб, беҳуда бўлиб чиққандай кўринар; жуда бамаъни деб ўйлаган гапи ҳам гапириши биланоқ беҳуда бўлиб қолар, Ипполитнинг жуда аҳмоқона гаплари эса ҳамма вақт бамаъни ва ёқимли кўринар эди. Энди у нима демасин, жуда гўзал чиқар эди. Гарчи Анна Павловна бундай демаса ҳам Пьернинг назарида шундай демоқчи бўлгандай ва фақат унинг камтарлигини риоя қилгани учунгина айтмагандай кўринар эди.

1805—1806 йиллар қишининг бошида Пьер Анна Павловнадан бир таклифнома олди ва бу таклифномага «Vous trouverez chez moi la belle Hélène, qu'on ne se lasse jamais voir»¹, деб қўшимча қилинган эди.

Бу мактубнинг шу жойини ўқигандан кейин Пьер Элен билан ўзи орасида бошқаларга маъқул кўринган бир муносабат пайдо бўлганини биринчи марта ҳис қилди ва бу фикр худди унинг бўйнига қўлидан келмайдиган бир вази-

¹ Бу ўтиришда киши кўриб ҳеч тўймайдиган гўзал Элен ҳам бўлади.

фани юклагандай, қўрқиб кетди ва шу билан бирга бу нарса яхши бир эрмакдай ўзига маъқул бўлди.

Анна Павловнанинг бу меҳмондорчилиги ҳам ўша биринчи меҳмондорчилигидай эди, лекин у бу сафар меҳмонларини Мортемар билан эмас, Берлиндан келган ва подшо Александрнинг Потсдамга боргани, икки буюк дўстнинг мустаҳкам иттифоқ бўлиб инсоният душманига қарши ҳаққоний иш учун курашга қасамёд қилганликлари ҳақида муфассал хабар келтирган дипломат билан сийлар эди. Анна Павловна Пьерни яқинда унинг бошига тушган кулфат, яъни граф Безуховнинг ўлгани туфайли бўлса керак, маъюс бир қиёфада қарши олди (ҳамма унга ўзи дурустроқ ҳам билмаган отасининг ўлими тўғрисида «эўр қайфуга қолдингиз», деб таассуф билдиришни мудом ўзининг бурчи ҳисоблар эди) ва бу маъюслик малика Марья Фёдоровна тўғрисида гап кетган вақтда юзида пайдо бўладиган ўша маъюсликка айнан ўхшар эди. Пьер бу гапларни әшитиб талтайиб кетди. Анна Павловна ўзига хос моҳирлик билан меҳмонларни давра-давра қилиб ўтқизди. Дипломат, князь Василий ва генераллардан иборат бўлган катталар даврасида ўтирад эди. Пьер ҳам шу даврага қўшилмоқчи бўлган эди-ю, лекин жанг майдонида бошига келаётган мингларча порлоқ фикрларни амалга оширишга зўрга улгуриб асабийлашган саркарданинг аҳволига тушган Анна Павловна Пьерни кўриб, секин унинг енгидан ушлади-да:

— Attendez, j'ai des vues sur vous pour ce soir¹, — деди-ю, Эленага қараб қулимсиради.

— Ma bonne Hélène, il faut que vous soyez charitable pour ma pauvre tante, qui a une adoration pour yours. Allez lui tenir compagnie 10 minutes². Зерикиб қолмайсиз, мана, муҳтарам граф ҳам сиз билан бирга ўтирадилар.

Гўзал Элен кампирнинг олдига қараб кетди, лекин Анна Павловна худди сўнгги муҳим амр-фармонини бермоқчи бўлгандай, Пьерни тўхтатиб турди.

— Қаранг, хўп ҳам чиройли-а? — деди Пьерга Анна Павловна, виқор билан йўрғалаб кетаётган соҳибжамол Эленни кўрсатиб.— Et quelle tenue!³ Шундай ёшгина қиз бўла туриб, ўзини шундай оғир, шундай бамаъни тута бил-

¹ Шошманг, бу кеча учун сизга атаб бир нарсани қўзлаб қўйибман.

² Жонгинам Элен, бечора холамга илтифот кўрсатинг у киши сизнинг суҳбатингизга ниҳоятда орзуманд. Ўн минутгина гаплашиб ўтиринг.

³ Ўзини тутишини айтинг!

са-я! Фақат кўринишни эмас, ўзи шундай! Олган йигит хўн ҳам хушбахт бўлади-да! Киборлар доирасидан бўлмаган одам ҳам шундай хотинни олса, киборлар доирасида бенхтиёр тўрга чиқиб қолади. Шундоқ эмасми? Сиз нима дейсиз, граф? Мен фақат шуни билмоқчи эдим,— деди-да, Анна Павловна Пьерни қўйиб юборди.

Эленинг хулқ-одоби тўғрисида Анна Павловнанинг берган саволига Пьер чин кўнгилдан ижобий жавоб берди. Агар у мабодо Элен тўғрисида бирон вақт ўйласа, фақат унинг ҳусни жамоли ва киборлар доирасига муносиб равишда ўзини ниҳоят оғир ва тамкин тутиши тўғрисидагина ўйлар эди, холос.

Кампир бу икки ёшта ўз ёнидан жой берди, лекин Эленинг сұхбатига орзуманд эканлигини яшиromoқчи ва кўпроқ Анна Павловна олдида зўр ташвишга қолганини кўрсатмоқчидай кўринар эди. У Анна Павловнага худди буларни нима қиласай, деб сўрагандай назар ташлади. Анна Павловна уларнинг олдидан кетар экан, яна Пьернинг енгини бармоғи билан туртиб:

— J'espèrre que vous ne direz plus qu'on s'еплуie chez moi¹, — деди ва Эленга қаради.

Элен худди мени бир кўрган одам мафтун бўлмай иложи йўқ, дегандай кулимсираб қўйди. Кампир йўталиб тупугини ютди ва француздечалаб Элен билан кўришганидан мамнун эканини билдири; сўнгра Пьерга ҳам ўшандай чехра билан қараб ўша хилда таъзим қилди. Одамни зериктирадиган, қовушмаётган гап-сўз орасида Элен Пьерга қаради ва бошқаларга қарагандаги сингари жуда чиройли табассум қилиб қўйди. Пьер бу табассумга шунча ўрганган, унинг учун бу табассум шунчалик ҳеч нарсани ифода қилмайдиган бўлиб қолган эдики, бунга сира эътибор ҳам қилмади. Шу чоғ кампир Пьернинг марҳум отаси граф Безухов йиққан тамакидонлар ҳақида гапириб, қопқоғига эрининг сурати солинган тамакидонини кўрсатди. Қияжна Элен суратни кўрмоқчи бўлиб, тамакидонни олди.

— Буни Винес ясаган бўлса керак,— деди Пьер машҳур ўймакор рассомнинг номини тилга олиб ва тамакидонни олмоқчи бўлиб столга энгашар экан, нариги даврада бўлаётган гапга қулоқ солди.

У тамакидонни олгани ўрнидан қўзғалган эди, кампир тамакидонни Эленинг орқасидан унга узатди. Элен унга

¹ Умид қиласанки, сизнинг уйингизда одам зерикар экан, демассиз.

халал бермаслик учун энгашди ва Пъерга қараб илжайди. У ҳаммавақт мөхмөндорчиликка борганида киядиган ва ўша вактда расм бўлган кўкраги ва орқаси очиқ кўйлак кийган эди. Пъернинг кўзига ҳамиша мармардай кўринган Эленинг бадани шунчалик яқин эдики, Пъер калтабин бўлса ҳам унинг латиф елкаси ва бўйинни баралла кўрди: унга шу қадар яқин эдики, сал энгашса, лаби-тегар эди. Пъер унинг баданининг иссиғини ва атириниг ҳидини турар, қимирлаганида корсетининг ғижирлашини эшитар эди. У Эленинг кўйлак ярашиб барқ уриб турган ҳусни жамолинигина эмас, балки фақатгина кийим беркитиб турган бутун гавдасининг латофатини кўраётгандай бўлар эди. Киши бир маротаба ҳақиқатига етилган ёлронга иккинчи маротаба ишонмагандай, унинг бунчалик ҳусни латофатини бир мартаба кўрган Пъернинг назарида у минбайд бошқача кўриниши мумкин эмас эди.

Элен гўё: «Менинг ҳусни жамолимни шу чоққача пай-қамаганмидингиз? — дер эди кўз қараси билан: — Менинг аёл эканлигимни билмабмидингиз? Ҳа, мен аёлман, мен ҳар кимга, сизга ҳам насиб бўлишим мумкин». Шу пайт Пъер Эленини олиши мумкингина эмас, балки олиши зарурлигини ва олмаслиги ҳеч мумкин эмаслигини ҳис қилди.

У Эленини олишига бу пайт шу қадар ишонар эдики, фақат никоҳ маросимида бирга турганидагина бунга шунчалик ишониши мумкин. Лекин никоҳ қандай ва қачон бўлишини, агар шундай бўлса, яхши бўладими, йўқми (унга ҳатто негадир унча яхши бўлмайдигандай туюларди), буни у билмас, лекин шу иш бўлишини муқаррар деб билар эди.

Пъер ерга қаради, сўнгра уни ўша илгари (ҳар куни кўриб юрганидай), ўзидан узоқ, ўзига бегона бир гўзалдай кўришни истаб яна кўз ташлади: лекин бундоқ қилолмади. Туманда бурганни кўриб, дараҳт гумон қилган ва унинг дараҳт эмаслигини билган киши яна қараганида кўзига ўша бурганинг ўзи кўрингандай, Пъернинг ҳам кўзи ортиқ алданмас эди. Элен унга ниҳоят яқин бўлиб қолган эди. У Пъерни ўзига мафтун қилиб қўйди. Иккови-нинг орасида Пъернинг ўз хоҳишидан бошқа ҳеч қандай тўсиқ йўқ эди.

Анна Павловнанинг овози эшитилди:

— Bon, je vous laisse dans notre petit coin. Je vois que vous y êtes très bien.¹

¹ Хўп, ўша ерда ўтиравернинг. Жойларини ўзларинга жуда маъкул шекилини.

Пьер бирон ножёя иш қилдимми, деб қўрқиб, қизариб атрофига қаради, унинг назаридаги ҳозирги ҳолатини ҳамма билгандай кўринар эди.

У бир неча дақиқадан кейин катталар даврасига келганида Анна Павловна унга:

— On dit que vous embellissez votre maison de Pétèrsbourg¹, — деди.

(Бу гап дарҳақиқат тўғри эди: архитектор безатиш керак деган эди, Пьер нимага эканини ўзи ҳам билмай, Петербургдаги катта ҳовлисини безатишга киришган эди.)

— C'est bien, mais ne déménagez pas de chez le prince Basile. Il est bon d'avoir un ami comme le prince,— деб, Анна Павловна князь Василийга кулимсираб қаради.— J'en sais quelque chose. N'est-ce pas?² Сиз ҳали жуда ёшсиз. Сизга бир маслаҳатчи ҳам керак. Қампирларча маслаҳат қилаётганимга мендан хафа бўлманг тағин.— Анна Павловна ўзининг ёши тўғрисида гапирганда, бу ҳақда ҳамсуҳбатининг бирон нарса дейишига ҳамма вақт мунтазир бўлиб жим қолган хотинлардай, жим қолди.— Агар уйлансангиз, бошқа гап эди,— деб икковига бир-бир қараб қўйди. Пьер Эленга, Элен ҳам Пьерга қарамас, лекин Элен ҳамон Пьерга жуда ҳам яқин туар эди. Пьер нимадир демоқчи бўлди-ю, айтмади ва қизарди.

Пьер уйига қайтиб келганидан кейин, менга нима бўлди, деб ўйлаб узоқ ухлай олмади. Унга нима бўлди экан? ҳеч нарса. Болалик чоғидаёқ эътиборсизлик билан: «Ҳа, яхши қиз» деб юрган Эленни бошқалар гўзал қиз дегандан кейин, бу қиз ўз маҳбубаси бўлишини англади.

«Лекин ақлли қиз эмас, ўзим биламанки, ақлли эмас,— деди Пьер ўзича.— У қиз менда пайдо қилган туйғунинг нечукдир бир қабиҳ, макруҳ томони бор. Акаси Анатоль билан иккови бир-бирини яхши кўриб қолишган, ўртада кўп гаплар ўтган, шунинг учун Анатолини бу ердан жўнатишишган, деб эшиштган эдим. Унинг бир акаси эса — Ипполит... Отаси эса мана бу князь Василий... Бу яхши эмас»,— деб ўйлар эди. У шундай деб ўйлар экан (ҳали бу фикрини охирига етказмасдан), ўзининг илжайиб турганини ва

¹ Петербургдаги ҳовлингизни безаётган эмишсиз.

² Яхши қилибсиз, лекин князь Василийнидан кетманг. Одамга шундоқ бир дўст керак. Бундан менинг унча-мунча хабарим бор. Шундоқ эмасми?

дастлабки фикри бир ёқда қолиб, бошқа кўп фикр-хаёллар бошига келганини пайқади. У Эленинг пастлиги тўғрисида ўйлар экан, шу билан бирга, уни олишини, Элен балки яхши кўриб қолишини, балки ўзгариб кетишини, унинг ҳақида эшитган ва ўйлаган нарсалари балки нотўғри чиқишини хаёл қилар эди. У яна князъ Василийнинг аллақандай бир қизини эмас, балки баданини кулранг кўйлагигина беркитиб турган гўзал Эленин кўрар эди. «Йўғ-е, нега бунақа ўйлар илгари бошимга келмас эди?» У яна ўзига-ўзи бу ҳеч мумкин бўлмаган гап, дер, бу никоҳ назарида нечукдир қабиҳ ва ғайритабний кўринар эди. У Эленинг илгариги гапларини, қараашларини ва икковини бирга кўрган одамларнинг гап ва қараашларини эслади. У Анна Павловнанинг ҳовли тўғрисида айтган гапларини ва кўз қараашларини, князъ Василий ва босқалар томонидан қилинган шу хилдаги кўп имо-ишораларни эслади-да, бу ножӯя кўринган ва қилмаслигим керак бўлган нарсанни зиммамга юклайдиган бирон иш қилиб қўймадиммикин, деб ваҳимага тушди. У, бир томондан, шу қарорга келар экан, иккинчи томондан, гўзал Эленининг ҳусну латофати унинг кўз олдидан кетмас эди.

II

1805 йилнинг нояброда князъ Василий тўрт губернияга тафтиш иши билан бориши керак эди. Бу вазифани ўзи талабгор бўлиб олишидан мақсади — ўзининг издан чиқиб кетган мулкларини бориб кўриш, ўғли Анатолни полкидан олиб у билан бирга князъ Николай Андреевич Болконскийнинг олдига бориш ва уни шу бой чолнинг қизига уйлантириш эди. Бироқ бу сафарга чиқмасдан ва бу янги ишларни бошламасдан олдин князъ Василий Пьернинг ишини бир ёқли қилиши керак эди. Пьер сўнгги чоғларда бутун кунларини уйда, яъни князъ Василийникида ўtkазиб, Эленинг олдида ҳаяжонланиб, не аҳволга тушиб, мажнун бўлиб юрган бўлса ҳам, лекин ҳануз унга уйланиш тўғрисида гап очмас эди.

Кўп яхшиликлар қилгани (худога ҳавола!) Пьернинг бу ишни пайсалга солиб юришидан хафа бўлган князъ Василий бир куни эрталаб уф тортиб:» Tout ça est bel et

bon, mais il faut que ça finisse»,¹ — деди ўзича.— Ёшлик... мулоҳазасизлик... Хайр, майли,— деди князъ Василий, ўзининг яхши одам эканлигига мамнун бўлиб,— mais il faut que ça finisse.² Индинга Лёлянинг туғилган куни; ошна-оғайниларни таклиф қиласман, агар Пьернинг ўзи нима қилишини билмас экан, у вақтда ўзим биламан. Ҳа, бу иш менинг ишим. Мен — отаман!»

Пьер, Анна Павловнанинг меҳмондорчилигидан қайтиб келганидан кейин кечаси билан ухламасдан ўйланиб, Эленга уйланишим бадбахтлик бўлади, ундан узоқлашиш учун бу ердан кетишм керак, деган қарорга келганига бир ярим ой бўлган бўлса ҳам ҳануз ўша князъ Василийниг ҳовлисида турар ва одамлар назарида кундан-кун Эленга боғланиб бораётганини, унинг тўғрисида бурунги фикрига қайта олмаганини, ундан узоқлаша олмаганини, бунинг оқибати ёмон бўлишини, бироқ шундай бўлса ҳам ўз тақдирини унинг тақдирига боғлаши керак бўлиб қолганини фаҳмлаб, ваҳимага тушар эди. Пьер бундан, эҳтимол, ўзини сақлаши ҳам мумкин эди-ю, лекин ҳар куни князъ Василийницида бўладиган кечада (князъ Василийницида меҳмондорчилик камдан-кам бўлар эди) суҳбатдагиларнинг кайфини бузмаслик ва ҳамманинг маломатига қолмаслиги учун у албатта иштирок қилиши керак эди. Князъ Василий аҳёнда уйида бўлган чоғларида Пьернинг олдидан ўтар экан, унинг қўлинин ушлаб пастга тортар, буришгән соқоли қирилган юзини унга ўпгани тутар ва «эртагача хайр», ёки тушлика кўришамиз, бўлмаса, мен кетиб қоламан», ёки «мен сени деб қоляпман» ва ҳоказо дер эди. Лекин князъ Василий, ўзи айтмоқчи, Пьер учун қолган вақтларида у билан дурустроқ гаплашмаса ҳам Пьер унинг олдига кирмасликка ўзини ожиз сезар эди. Пьер ҳамиша ўз-ўзига шуидай дер эди: «Ахир унинг қандай қиз эканини билишим ҳам керакми, йўқми? Йлгари янглишганимидим ёки ҳозир янглишмаётимани? Йўқ, ақлсиз қиз эмас; йўқ, у жуда яхши қиз! — дер эди Пьер баъзан, ўз-ўзига, у ҳеч қачон, ва ҳеч нима тўғрисида янглишмайди, ҳеч қачон бемаъни гап гапирган эмас. Ўзи камгал, чалкаш ва болохонадор гаплар гапирмайди.— Бамаъни қизга ўхшайди. Ҳеч қачон хижолатга қолган эмас, қолмайди ҳам.

¹ Буларнинг ҳаммаси яхши-ю, лекин ҳамма нарсанинг бир чегараси бўлади.

² бунга хотима бериш керак.

Демак, бамаъни киз-да!» Кўпинча у Элен билан бирон нарса тўғрисида муҳокама қилганида, ўзича гапириб қўйганида Элен ҳамма вақт, менга бунинг дахли йўқ, дегандай қисқача жавоб берар ёки индамай унга қараб жилмайтиб қўяр эдики, бу жилмайиш ва қараш Пьерга Эленинг устунлигини яна ҳам писандада қилгандай бўлар эди. Бу табассумга нисбатан унинг ҳамма гап-сўзини Элен бир пул ҳисоблашда ҳақли эди.

Элен унга ҳамма вақт қувноқ, соғдилилк ва фақат Пьер гагина қиласидиган табассум билан муомала қиласар, бу табассумида эса Эленинг ўзига ҳусн бўлиб тушадиган табассумидан кўра қандайдир бир каттароқ маъни бўлар эди. Пьер ҳамма унинг ниҳоят бир сўз айтишига, маълум чегарадан ўтишига маҳтал эканини ва эртами-кечми ўзининг шу чегарадан ўтишини ҳам билар эди-ю, лекин бу чегарадан ўтишни хаёлига келтирса, аллақандай бир ваҳимага тушар эди. Пьер ўзини ваҳимага солаётган ўша чоҳга кун сайни яқинлашиб бораётганини сезган шу бир ярим ой давомида ўзига қайта-қайта: «Шу ҳам гап бўлдими? Жасорат қерак! Наинки менда жасорат бўлмаса?» — дер эди.

У бу ишга жасорат қилмоқчи бўларди-ю, лекин ўзида борлигига ишонган ва ҳақиқатан ҳам бор бўлган жасорат унга келганда йўққа чиққанини сезиб, ваҳимага тушар эди. Пьер ҳам ўзларини буткул бегуноҳ сезгандагина довюрак бўладиган кишилар жумласидан эди. Анна Павловна-никида тамакидонга қараётганида пайдо бўлган туйфуси уни ўша кундан бўси гуноҳкордек қиласар ва унинг бирон ишга журъаг этишига халал берарли.

Эленинг туғилган куни князь Васлийницида бўлган зиёфатга, княгиня айтгандай, энг яқин ёр-дўстлар ва қариндошлиаргина келган эди. Бу келган меҳмонларга шу бугун Эленинг пешонаси очилиши билдирилган эди. Меҳмонлар дастурхон ёнига ўтиришган эди. Семиз, ёшликда чиройли ва савлатли бўлган княгиня Курагина мезбон ўрнида ўтирасидан эди. Унинг икки томонида энг қадрли меҳмонлардан бўлган кекса генерал билан унинг хотини ва Анна Павловна Шерер, столнинг у бошида эса булардан кўра ёшроқ ва мундайроқ меҳмонлар ҳамда хонадон аҳли ўтиради, Пьер билан Элен ҳам шулар орасида ёнма-ён ўтиришар эди. Князь Василий, кайфи чог, овқат емасдан, стол атрофида айланниб юрар, ҳали у-ҳали бу меҳмоннинг олдига бориб ўтирасидан эди. У шу ерда ўтирган Пьер билан Эленинг кўрмагандай, шулардан бошқа ҳаммага очилиб

қизиқ-қизиқ гаплар гапирав, кулдирав, суҳбатни қизитар эди. Мум шамлар порлаб ёнар, кумуш ва биллур идиштоловоқлар, аёлларнинг зеб-зийнати, эполетларнинг олтин ва қумушлари бунинг ёргуғида жилваланар, стол атрофида қизил кафтан кийган хизматкорлар ивиришиб юрар, пичоқ, стакан, тарелкаларнинг жиринглаши ва стол атрофидаги одамларнинг қизғин гурунги эшитилар эди. Бир томонда камергер кампир — баронессага ўзининг жўшқин муҳаббатини изҳор қилас, кампир кулар, иккинчи томонда кимдир Марья Викторовна деган бир хотиннинг омади келмаганилиги ҳақида гапирав эди. Столнинг ўртасида ўтириб олган князь Василий бирмунча одамларни оғзига қаратди. У давлат кенгашининг чоршанба куни бўлган сўнгги мажлиси тўғрисида хотинларга ҳазиломуз табассум билан гапирав эди. Бу кенгашда Петербургнинг янги ҳарбий генерал-губернатори Сергей Кузьмич Вязмитинов подшо Александр Павловичнинг армиядан юборган машҳур номасини ўқиб берган экан, бу номада подшо Сергей Кузьмичта ҳар томондан ҳалқнинг содиқлиги ҳақида мактублар олаётганини, Петербургдан олган бу мазмундаги хатларидан айниқса хурсанд эканлигини, шундай миллатга бош бўлгани учун фахр қилишини ва шунга сазовор бўлишга ҳаракат қилишини айтган экан. Бу нома шундай бошланар экан: «Сергей Кузьмич! Ҳар томондан менинг қулоғимга»ва ҳоказо.

— Ҳа, шунақа қилиб, «Сергей Кузьмич»дан нари ўта олмабдилар денг,— деди хонимлардан бири.

— Ҳа-ҳа, бир ҳарф ҳам,— деди князь Василий кулиб.— Сергей Кузьмич... Ҳар томондан, ҳар томондан Сергей Кузьмич...» Бечора Вязмитинов шундан нари ўта олмади. Ўқимоқчи бўлиб бошлади-ю, *Сергей*, дейинши билан ўпкаси тўлади... «Ку...зъми...ч», дейинши билан кўзидан ёши оқади... Ҳар томондан, деганида ҳўнграб юборади-ю, у ёғини ўқий олмайди. Яна рўмолчасини олади, яна «Сергей Кузьмич, ҳар томондан», яна кўз ёши... охири бошқа одам ўқиб берди.

— Кузьмич... Ҳар томондан... Кўз ёши...— дер эди кимдир кулиб.

— Унақа кулманглар,— деди столнинг нариги томонида ўтирган Анна Павловна, бармоги билан таҳдид қилиб,— c'est un si brave et excellent homme notre bon Viasmitinoff...¹

¹ бизнинг Вязмитинов кўнгли юмшоқ, яхши одам.

Ҳамма қотиб-қотиб кулди. Столнинг тўрида ўтирган меҳмонлар хурсанд ва кулги-чақчақларга берилган эди; фақат Пьер билан Эленгина индамасдан столнинг пойгаҳида ўтиришар, икковининг ҳам юзида Сергей Кузьмичга алоқаси йўқ, ўз ҳисларига доир уятчан бир табассум япиришиб ётар эди. Меҳмонлар нима тўғрида гапиришмасин, қанчалик ҳазил-мутойиба қилиб кулишмасин, қанчалик иштаҳа билан вино ичишмасин ва мороженое, тоте ейишмасин, уларга қарамасликка қанчалик ҳаракат қилишмасин, уларга қанчалик аҳамият бермаётгандай кўринишмасин, лекин ҳар замонда бир кўз ташлаб қўйишларидан Сергей Кузьмич ҳақидаги латифа ҳам, кулгилар ҳам, овқатга бўлган майллари ҳам сохта бўлиб, ҳамманинг бутун диққати Элен билан Пьерда экани сезилиб турар эди. Князъ Василий Сергей Кузьмичнинг йиғлашини қилиб кўрсатар экан, қизига кўз қирини ташлади ва кулганида юзи: «Ҳа, ҳа, жуда яхши, бугун масала ҳал бўлади», деб турар эди. Анна Павловна, Вязмитинов яхши одам, калака қилма, деган мазмунда бармоғи билан таҳдид қиласр экан, Пьерга бир кўз ташлаб олди ва унинг кўзидан князъ Василий бўлажак куёв ва қизингга келадиган баҳт қутлуғ бўлсин, деган маънони ўқиди. Кекса княгиня қизига бир хўмрайиб ёнида ўтирган меҳмонга вино қуйиб берар экан, чуқур уф тортиди ва шу уф билан гўё: «Бизга энди ширин вино ичишдан бошқа иш қолмапти, дўстим, эндиги давр-даврон беибо баҳт синашиб ўтирган шу ўшларники», демоқчи эди. Дипломат гул-гул очилиб ўтирган ошиқ-маъшуқларга қараб: «Нимага мен қаёқдаги беҳуда гапларни гапириб ўтирибман, менига нима кераги бор экан? Мана, баҳт — мана бу-да», деб ўйларди.

Арзимаган майдо ва сохта манфаатлар бир-бирига боғланган бу одамлар орасига табиий бир ҳис бирини-бирига боғлаган ёш, чиройли, соғлом йигит билан қиз кириб қолгани эди. Мана шу инсоний ҳис ҳамма нарсани босиб кетиб, бу соҳтагарчиликдан иборат бўлган ғовур-ғувур устида парвоз қиласр эди. Уларнинг ҳазиллари кўнгилсиз, айтилган янгиликлар қизиқ эмас, хурсандчиликлари, афтидан, сохта эди. Меҳмонларгина эмас, ҳатто стол атрофида ивиришиб юрган хизматкорлар ҳам буни сезгандай, гул-гул очилиб ўтирган гўзал Эленга ва қип-қизариб, ўзини баҳтиёр ҳис қилиб, аланглаб, ҳар томонга қараб ўтирган семиз йигит Пьерга маҳлий бўлиб, қиладиган ишларини унугиб қўйган

эдилар. Гўё шамлар ҳам бутун шуъласини шу икки бахтиёр нинг бошига сочар эди.

Пьер ҳамманинг диққатини жалб қилиб ўтирганини сезиб, бундан ҳам хурсанд бўлар, ҳам хижолат тортар эди. У бир ишга жуда берилаб кетган кишининг ҳолатида эди. У ҳеч нарсани яққол кўрмас, ҳеч нарсага аниқ тушунмас ва ҳеч нарсани дурустроқ эшитмас эди. Фақат гоҳо тўсатдан миясида айрим фикрлар ва боқеликнинг айрим таассуротлари йилт этиб қўяр эди.

«Ҳа, энди иш тамом! — дер эди ичида.— Нима бўлиб шундоқ бўлди? Дарров-а! Энди билдимки, фақат унинг учунгина эмас, ўзим учунгина эмас, балки ҳамма учун *шу иш* шундоқ бўлиши зарур экан. Ҳамма *шуни* кугади, шу ишнинг бўлишига ва менинг шу ишни қилишимга ҳамманинг имони комил. Лекин бу қандоқ бўлади? Билмайман; лекин шундай бўлади ва бўлиши *шарт!*» — дер эди Пьер кўз олдида барқ уриб турган Эленнинг елкаларига қараб.

У гоҳ тўсатдан нимадандир хижолат тортар эди. У ҳамманинг диққатини ўзига тортиб ўтирганига, бошқаларнинг кўзида бахтиёр бўлганига, ўзи хунук бўлса ҳам шундай соҳибжамол қизни олаётганига ўнғайсизланар эди. «Лекин расми шунақа бўлади ва шундай бўлиши керак,— деб ўзига тасалли берар эди Пьер.— Хўш, бу ишнинг шундоқ бўлиши учун нима қилдим? Бу қачондан бошланди ўзи? Москвадан мен князъ Василий билан бирга келдим. Орада ҳеч қандай гап йўқ эди. Шундоқ бўлгандан кейин нега мен унинг уйига тушмайин? Хўп, мен бу қиз билан карта ўйнадим, тушиб кетган ридикюлини олиб берган эдим, у билан чанага тушиб айланган эдим. Бу ишлар қачон бошланди, қачон бўлди ўзи?» Мана энди у куёв бўлмоқчи бўлиб, унинг ёнида ўтирипти! Эленнинг яқинлигини, ҳаракатини сезиб, нафас олишини эшитиб, ҳусни жамолини кўриб ўтирипти. Гоҳ унинг назарида Элен эмасу, балки Пьер ўзи фавқулодда чироғли ва шунинг учун ҳамма унга қараётгандай кўринар ва шунга ҳаммани ҳайратда қолдирганидан ўзида йўқ хурсанд бўлиб, кўкрагини керар, бошини кўтарар ва ўз бахтига суюнар эди. Тўсатдан нечундир таниц бир овоз эштилиб, ниманидир ундан икки маротаба сўради. Бироқ Пьер шу қадар банд эдики, эшитаётган гапини англай олмади.

— Мен сендан сўраётиман, Болконскийдан қачон хат олиб эдинг? — деди князъ Василий учинчи марта.— Мунча ҳам паришонхотир бўлмасанг, азизим.

Князь Василий табассум қилди. Пьер қарасаки, ҳамма Элен икковига қараб кулиб турипти. «Хайр, майли, ҳаммаларинг билсаларинг нима қипти? Ростдан ҳам шундай»,— деди Пьер ўзига-ўзи ва маъсум табассум қилади, Элен ҳам табассум қилади.

— Қачон олиб эдинг? Ольмоцдан ёзитими? — деди князь Василий, худди шу пайт шуни билиши бирон баҳсни ечиш учун зарур бўлиб қолгандай.

«Наҳот одам шунаقا майда-чуйдалар тўғрисида гапириб ўтиrsa?» — деб ўйлади Пьер.

— Ҳа, Ольмоцдан,— деди Пьер уф тортиб.

Зиёфат тамом бўлгандан кейин Пьер ҳам бошқаларнинг кетидан маъшуқасини мәҳмонхонага олиб кирди, мәҳмонлар жўнай бошлиди, улардан баъзилари Элен билан хайрлашмасдан кетди. Баъзилари, худди уни муҳим машғулотдан қўйишини истамагандай, бирров келиб, кузатицингизнинг ҳожати йўқ, деб дарров хайрлашиб кетишар эди. Дипломат мәҳмонхонадан ғамгин бир қиёфада чиқар экан, индамас эди. Унинг назарида ўзининг бутун дипломатик мансаби Пьернинг бахти олдида бир пул эди. Қари генерал хотини «оёғинг қалай», деб сўраганида дўнгиллаб берди. «Ҳе, афтинг қурсин, кампир,—деди генерал ичидা.— Мана бу Елена Васильевна элликка кирганида ҳам ҳусни йўқолмайди».

— Сизни табрик қилсан бўлади шекилли,— деди сенинга Анна Павловна княгиняга ва уни қаттиқ ўпди.— Баш оғриғим тутмаганда қолар эдим-а.

Княгиня ҳеч нарса демади; у қизининг бахтига ичи куяр эди.

Мәҳмонлар кузатилаётган вақтда Пьер ўша кичкина мәҳмонхонада Элен билан анча вақт ёлғиз ўтириб қолди. У сўнгги бир яром ой ичидаги илгари ҳам Элен билан кўп вақт ёлғиз қолган бўлса ҳам, лекин унга ҳеч қачон муҳаббат изҳор қилиш зарур бўлиб қолипти, лекин бу сўнгги қадамни босишига сира журъат қилолмас эди. У қаттиқ хижолат тортар, назарида ўзини Эленинг ёнида бирорвонинг ўрнини банд қилиб ўтиргандай сезар эди. «Бу баҳт сенинг насибанг эмас,— дер эди кўнглиниң бир бурчи.— Бу баҳт сенда бор нарсадан маҳрум бўлган одамнинг насибаси». Бироқ бирон нарса дейиши керак эди ва Пьер тилга кирди. У Элендан, буғунги суҳбатдан мамнунмисиз, деб сўради. Элен одатдагича жўнгина қилиб, туғилган куни муносабати билан

бўлган бу зиёфат энг кўнглига ёққан зиёфатлардан бири бўлганини айтди.

Яқин қариндошлардан баъзи бирлари ҳали кетмаган эди. Улар катта меҳмонхонада ўтиришар эди. Князь Василий битта-битта қадам ташлаб Пьернинг олдига келди. Пьер вақт кетди, деб ўрнидан турди. Унинг бу гапи гўё шу қадар ғалати, ҳатто дафъатан тушуниб бўлмайдиган эдики, князь Василий унга жиддий тарзда савол назари билан қаради. Лекин дарҳол юзидағи жиддият йўқолиб, Пьернинг қўлинин пастга тортди-да, ўтқизиб, мулоим табассум қилди.

Князь Василий болаларини ёшлигидан эркалаб ўргангандан ота-оналарга хос меҳр билан князь Василий фақат бошқа ота-оналарга тақлидан болаларига шундай муомала қила бошлаган эди қизига:

— Хўш, Лёлягинам? — деди.

Кейин Пьерга қаради ва нимчасининг юқориги тугмасини ечар экан:

— Сергей Кузьмич, ҳар томондан — деб қўйди.

Пьер табассум қилди, лекин бу табассумидан шу пайтда князь Василийни қизиқтираётган нарса Сергей Кузьмич ҳақидаги латифа эмаслигини фаҳмлагани билиниб тураган эди; князь Василий ҳам Пьернинг фаҳмлаганини билди. Князь Василий тўсатдан бир нима леб дўнгиллади-ю, чиқиб кетди. Пьернинг назаридаги ҳатто князь Василий ҳам хижолатда қолгандай кўринди. Бу кекса киборнинг хижолатда қолгани Пьерга таъсир қилди: у Элёнга қаради; Элен ҳам хижолат тортгандай кўринар ва кўзлари: «Қандай қиласай, айб ўзингизда», деб тураган эди.

«Бу чегарадан албатта ҳатлаш керак, лекин ҳатлолмайман, ҳатлолмайман», — дерди Пьер ўзича ва яна бошқа тўғрида гап бошилаб. У Сергей Кузьмич латифаси нимадан иборат эканлигини сўради, чунки буни дурустроқ эшитолмаган эди. Элен табассум қилиб, мен ҳам билмайман, деди.

Князь Василий меҳмонхонага кирганида киягиня бир қари хоним билан Пьер тўғрисида секин-секин гаплашиб ўтирасан эди.

— C'est un parti très brillant, mais le boheur, ma chére... — деди киягиня.

— Les mariages se font dans les cieux¹ — деди қари хоним.

¹ Албатта, икковий бир-бирига жуда муносиб, лекин баҳт деган нарса, азизим... Бу иш худонинг иродаси билан.

Князь Василий буларнинг гапига қулоқ солмагандай, уйнинг у бурчига бориб диванга ўтириди ва кўзини юмиб пинакка кетгандай бўлди. Бирдан боши тушиб кетди-да, кўзини очди.

— Aline,— деди хотинига,— allez voir ce qu'ils font.¹

Княгиня меҳмонхонанинг эшиги олдига борди ва эшик олдидан ўтар экан, ҳеч ҳам эътибор қилмагандай ичкарига бир кўз ташлади, Пьер билан Элен ҳамон илгарйгидай гаплашиб ўтирас эди.

— Ҳамон аввалгича,— деди княгиня эрига.

Князь Василий қовогини солди, оғзи бир томонга қийшайди, икки юзи ўзига хос бир хунук тусга кириб, пирпираб учди; у сапчиб ўрнидан турди ва бошини орқага ташлаб, катта-катта қадам босиб аёллар олдидан ўтиб, кичкина маҳмонхонага борди. У қувноқлик билан йўрғалаб Пьернинг олдига келди. Унинг юзи шу қадар фавқулодда тантанали тус олган әдики, Пьер қўрқиб кетиб, ўрнидан турди.

— Худога шукур,— деди князь Василий.— Онаси менга ҳамма гапни айтди. У бир қўли билан Пьерни, иккинчи қўли билан қизини қучоқлади.— Азизим Лёля, мен ниҳоятда хурсандман.— Унинг товуши титради.— Мен сенинг отангни жуда яхши кўрар әдим...— Сенга вафодор хотин бўлади... Худо баҳтларингни берсин!

У аввал қизини, сўнgra яна Пьерни қучоқлади ва ҳидли оғзини очиб ўпди. Ҳақиқатан икки кўзидан ёш оқар әди.

— Княгиня, бу ёққа келсанг-чи,— деб қичқирди хотинига.

Княгиня югуриб келди-да, йиғлаб юборди. Ҳалиги қари ҳоним ҳам рўмолчаси билан юз-кўзини артди. Пьерни ўшишиди. Пьер ҳам бир неча маротаба гўзал Эленинг қўлини ўпди. Бирпастдан кейин яна икковини холи қўйишиди.

«Ўзи шундоқ бўлиши керак әди, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас әди,— деди Пьер ўзича — шунинг учун ҳам бу иш яхши бўлдими, ёмон бўлдими, деб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Яхшилиги яхши, илгариги шак-шубҳалар йўқолди, энди ҳамма нарса маълум». Пьер индамасдан қайлигининг қўлини ушлаб, унинг кўтарилиб, пасайиб турган кўкрагига қараб турас әди.

— Элен! — деди Пьер ва жим қолди.

«Бундай вақтларда аллақандай сўзлар айтилар әди-да»,

¹ Алина, қара-чи, иккови нима қилинб ўтирипти.

дёди-ю, лекин бундай вақтларда нима дейнилишини ҳеч эслай олмади. У Эленнинг юзига қаради. Элен унга яқинроқ силжиди. Унинг юзи ловиллаб ёнар эди.

— Вой, олиб ташланг... бунингизни,— деб Элен унинг кўзойнагини кўрсатди.

Пьер кўзойнагини олди, унинг кўэлари кўзойнак олингандан кейин ғалати кўринишидан ташқари яна қўрқиб, энди нима қилишим керак, деб тургандай кўринар эди. У Эленнинг қўлини ўпгани энгашмоқчи бўлган эди, бироқ Элён бошини бир силкиб абжирлик билан лабини унинг лабига тутди. Унинг бутун ўзгариб-гезариб кетган юзи Пьерни ҳайратда қолдирди.

«Энди ўйлаб ўтиришта ўрин қолмади, иш тамом, ҳа, мен ҳам яхши кўраман», деб ўйлади Пьер.

— Je vous aime!¹— деди Пьер шундай вақтларда айтиладиган сўзни эслаб, лекин бу гап шундоқ тузсиз чиқдики, ўзи ҳам уялиб қолди.

Бир ярим ойдан кейин тўй бўлди ва Пьер, одамлар айтигандай, соҳибжамол хотинга, миллион-миллион бойликка эга бўлиб, граф Безуховларнинг Петербургдаги қайтадан безатилган ҳовлисига кўчиб борди.

III

Кекса князь Николай Андреевич Болконский 1805 йилнинг декабрида князь Василийдан ўғли билан бирга келмоқчи эканлиги тўғрисида хат олди. («Мен тафтиш ишлари билан бораётиман, йўл юз чақиримча айланиш бўлса ҳам сизларни кўриш учун, ҳеч бокиси йўқ, кириб ўтаман, муҳтарам валинеъматим,— деб ёзган эди князь Василий.— Анатоль мени кузатиб, шунақаси армияга кетади; умидворманки, отасидан ўrnак олиб, сизни бениҳоят ҳурмат қиласиган Анатолга шахсан арз-ихлос билдириш учун изожат бергайсиз!»).

— Мана, Марьяни Петербургга олиб бориш ҳам кераксиз бўлиб қолди, куёвларнинг ўзлари бу ёқقا келишяпти,— деди бехосдан кичкина княгиня мактубни эшишиб.

Князь Николай Андреевич афтини буриштирди-ю, индамади.

Хат келгандан кейин орадан икки ҳафта ўтгач, бир куни кечқурун князь Василийнинг одамлари, эртаси эса унинг ўзи ўғли билан келди.

¹ Мен сизни яхши кўраман!

Кекса Болконский князь Василийнинг хулқ-атворини азалдан ёқтирмас ва хусусан, у янги подшолар Павел билан Александр давронида мартабаси жуда ошиб кетгандан кейин хушламай юрар эди. Князь Василийни хушламай юрган князь Николай Андреевич хатнинг мазмун ва кичкина киягинянинг киноясидан гап нима эканлигини билгач, энди уни буткул ёмон кўрди-қолди. У князь Василий тўғрисида гапирганида ҳамма вақт жини кўзғар эди. Князь Василий келадиган куни князь Николай Андреевич айниқса таъби хира бўлиб, феъли айниб юрди. Князь Василий келаётгани учун феъли айниганимида ёки феъли айниб юргани учун князь Василийнинг келишидан бунчалик норози бўлдими, ишқилиб, феъли айниган эди, шунинг учун Тихон архитекторга эрталабоқ бугун князининг ҳузурига кирмасликни маслаҳат берган эди.

— Эшитаётибсизми қадам босишини,—деди Тихон архитекторнинг диққатини князининг қадам товушига жалб қилиб.— Тап-тап қилиб қадам ташлаётитти, биз мана шундан биламизки...

Шундоқ бўлса ҳам князь одатдагича сувсар ёқали баҳмал пўстинини ва сувсар телпагини кийиб, эрталаб соат тўққизларда айлангани чиқди. Кечакор ёқсан эди. Князь Николай Андреевич гулхонага қатнайдиган йўлка тозаланган, супурилган қорда супурги изи кўриниб турар, **кўрак йўлка бўйинда уйилиб ётган қорга санчиб қўйилган** эди. **Князь қовоғини солиб, индамасдан гулхонаси, хизматидаги одамлар турадиган жойларни ва бинокорликларни айланиб** чиқди.

У ўзининг уйигача кузатиб келган, афти ангори ва қиликлари ўзига ўхшаган саркордан:

— Чана юрармикин? — деб сўради.

— Қор қалин, жаноб олийлари. Аллақачон катта йўлгача қорни куратиб қўйдим.

Князь бош иргаб, зинанинг олдига келди. «Худога шукур,— деди саркор ичиди,— қора булат тарқалди».

— От зўрга юрадиган бўлиб қолған эди, жаноб олийлари,— деди саркор яна.— Ҳузурларига министр жаноблари келармишлар, деб эшитган эдик, тўғри бўлса.

Князь қайрилиб саркорга қовоғини солиб қаради.

— Нима? Министр? Қанақа министр? Ким буўорди? — деди князь ўткир ва дағал товуш билан.— Менинг қизим **книжка** учун эмас, министр учун тозалабсизлар-да! Менинг **министри**м йўқ.

— Жаноб олийлари, мен ўйлаган эдимки...

— Ўйлаган эдим эмиш! — деб бақирди князъ жазаваси тутиб ва сўзларни пойма-пой айтиб.— Ўйлагаң әмиш.. Муттаҳамлар! Безорилар!.. Мен сенга ўйлашини кўрсатиб қўяй,— деди-да, қўлидаги ҳассаси билан Алпатични урмоқчи бўлган эди-ю, лекин саркор беихтиёр ўзини четга олиб, ҳасса тегмай қолди.— Ўйлаган эмиш!.. Безорилар!..— деб бақирди князъ. Лекин Алпатич калтакдан ўзини четга олиб, беодобчилик қилганидан қўрқиб кетди-ю, князнинг олдига келиб тепакал бошини қўйи солди, шундоқ бўлса ҳам (ёки унинг шундоқ қилгани учунни), князъ ҳамон: «Безорилар!.. Йўлга қайтадан қор ташлансин!» — деб қичқирди, лекин ҳассасини қайта кўтартмади ва шошилиб уйга кириб кетди.

Князъ Николай Андреевичнинг феъли айнигацидан хабардор бўлган княжна билан m-Hle Bourgiенне тушлик олди-дан уни кутиб туришар эди:—m-Hle Bourgiенне хушҳол бир қиёфада худди: «Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, мен ҳар кун гидайман», деяётгандай, княжна Марья эса ранги оқарган, қўрқсан ва сукут қилиб ерга қараб турар эди. Княжна Марьяга ҳаммадан шуниси оғир эдики, бундай вақтларда Марья m-Hle Bourgiенне дай бўлиш керак эканлигини билар эди-ю, лекин шундай қилолмас эди. У шундай деб ўйлар эди: «Ўзимни ҳеч нарсани пайқамаганга солсам, отам менинг хафа-хурсандлигим билан иши йўқ, деб ўйлади; ўзимни хафаликка солсам, отам (алгариғидай) тумшугини осипти, дейди» ва ҳоказо.

Князъ қизининг гезарган юзига қараб, димогида кулдидা:

— Афтинг... аҳмоқ! — деди.

Қичкина княгинянинг ошхонада йўқлигини кўриб:

«Униси ҳам! Унга ҳам аллақачон етқизишти-да», деб ўйлади Николай Андреевич.

— Княгиня қани? — деб сўради у.— Қочиб ўтирип-тими?

— Тоби йўқроқ,— деди кулимсираб m-Hle Bourgiенне, — чиқмайди. Оғироёқ әмасми.

— Ҳм! Ҳм! ўҳ-ҳў! ўҳ-ҳў! — деб стол ёнига ўтирди князъ.

Тарелка кўзига кир кўринди: у доғни кўрсатиб, тарелкани улоқтириб юборган эди, бироқ Тихон абжирлик қилиб уни тутиб олиб буфетчига берди. Қичкина княгиня соғ

эди, лекин княздан шу қадар қўрқар эдики, унинг феъли айниганини эшитиб, уйдан чиқмай қўя қолди.

— Болага бир нима бўлмасин, деб қўрқаман,— деди кичкина княгиня m-Hle Bourgiennега,— одам қўрқса ҳар нима бўлиши мумкин.

Кичкина княгиня Лисие Горига келганидан буён бу ерда умуман бир ваҳима ичидан ва қари князни хушламай юрага эди. У қари княздан шу қадар қўрқар эдики, уни нима учун хушламагани ҳақида ўйлолмас ҳам эди. Князъ ҳам уни хушламас, лекин уни паст кўргани учун унча биллинмас эди. Княгиня Лисие Горига туриб m-Hle Bourgiennепе— уни яхши кўриб қолди. Кунларни ўша билан ўтказар, уни кечалари ётгани таклиф қиласар, у билан кўпинча қайнатаси тўғрисида гаплашар ва уни ёмонлар эди.

— Il nous arrive du monde, mon prince¹,— деди m-Hle Bourienne қип-қизил қўллари билан оппоқ салфеткани ёзар экан.— Son excellence le prince Kouraguine avec son fils, à ce que j'ai entendu dire?²— деди савол оҳанги билан.

— Ҳм... бу бола excellence. Мен коллегияга ўрнаштириб қўйган эдим,— деди князъ койиб.— Ўғлини нега олиб келаётитти, ҳеч тушуна олмайман. Эҳтимол княгиня Лизавета Карловна билан княжна Марья билишар; мен ўғлини нега олиб келаётганини билмайман. Менга кераги йўқ.— У қизарив кетган қизига қаради.

— Тобинг йўқми? Ана у аҳмоқ Аллатич айтгандай, министр ваҳимасидан касал бўлдингми?

— Йўқ, mon père³.

M-Hle Bourienne бу мавзуда бемаврид гап очган бўлса ҳам князнинг кайфиятига қарамай гулхона, янги очилган гуллинг чиройлилиги ва ҳоказолар тўғрисида жавраб кетди: шўрвадан кейин князнинг қовоғи салгина очилди.

Князъ тушлиқдан кейин келинининг олдига кирди. Кичкина княгиня кичкина столча ёнида оқсоқ Маша билан гаплашиб ўтирас эди, қайнатисини кўриб, ранг-қути ўчди.

Кичкина княгиня буткул ўзгариб кетган, ҳозир хунук-кича бўлиб қолган эди. Лунжлари осилган, юқориги қисқа лаби кўтарилган, кўзлари киртайган эди.

У князнинг қалайсан, деган саволига:

— Ўзимни оғирроқ сезаётибман,— деб жавоб берди.

¹ Мехмонлар келар эмиш, князъ.

² Князъ Курагин жаноблари ўғиллари билан келар эмишларми?

³ отажон.

— Ҳеч нарса керак эмасми?

— Йўқ, тегеи, топ рёге¹.

— Ҳўн, яхши, яхши.

У келинининг олдидан чиқиб, официантлар бўлмасига борди. Бўлмада Алпатич бошини қуйи солиб ўтирар эди.

— Йўлга қайтадан қор ташладиларингми?

— Ташладик, жаноб олийлари, кечиринг, худо ҳаққи, билмабман.

У сўзини тамом қилмасдан князъ сокта кулиб:

— Ҳа, яхши, яхши,— деди.

У қўлни узатди. Алпатич қўлни ўпгандан кейин кабинетга кириб кетди.

Кечқурун князъ Василий келди. Уни кучерлар ва официантлар катта йўлга чиқиб қарши олиди. Улар, шовқи-сурон кўтариб, унинг юкларини ва ҷенасини атайлаб қор ўйилган йўлдан ҳовлининг у томонидаги уйга боришиди.

Князъ Василий билан ўғли Анатолга алоҳида-алоҳида уй ажратилди.

Анатоль камзулини ечиб, иккала қўлни белига қўйиб, олдидаги столнинг бурчига катта-катта шаҳло кўзларини тикиб, хомуш ҳолда кулимсираб ўтирар эди. У ўзининг бутун ҳаётини бирорлар томонидан албатта қилиб кўйиладиган кайф-сафони суришдан иборат деб билар эди. Ҳозир бу ерда баджаҳл чол билан унинг хунук, бой мерос-хўр қизининг олдига келишига ҳам у шу назар билан қарап эди. Унинг тахминига кўра, бу ишларининг ҳаммаси жуда яхши ва қизиқ натижা берини мумкин эди. «Бу қиз шунчалик бой бўлса, нега уйланмайин? Бунинг ҳеч зиёни тегмайди», деб ўйлар эди Анатоль.

У соқолини олди, олифтачилликка зеб бериб, боллаб ўзига атир сепди, азали мулоийим, мағрур бир қиёфада чироғли бошини баланд кўтариб, отасининг олдига кирди. Князъ Василийни икки камердинери кийинтирмоқда эди. У у ёқ-бу ёқка қарап эди, ўғини кўриб худди: «Ҳа, айни муддао бўлибсан», дегандай бош иргади.

— Йўқ, ростини айтинг, отажон, жуда ҳам хунук экани? А? — деди Анатоль французчалаб худди йўлда бослаган гапини давом эттиргандай.

— Беҳуда гапларни кўй. Ҳаммадан зарури — кекса князъ олдида ўзингни бамаъни, боодоб тут.

¹ раҳмат, отажон.

— Агар қовоғу димоғ қиладиган бўлса, чиқиб кетаман, менинг чолларга ҳеч тоқатим йўқ. Нима дейсиз? — деди Анатоль.

— Шуни эсингдан чиқармаки, сенинг ҳамма ишинг шунга боғлиқ.

Бу орада қизлар бўлмасидагиларга министринг ўғли билан келгалиги маълумтина эмас, балки буларнинг афти боши ҳам тўла-тўқис таъриф қилинган эди. Княжна Марья ўз бўлмасида ўтириб ўзининг ички ҳаяжонини ҳарчанд босишга уринса ҳам босолмас эди.

«Нега ҳам улар хат ёзишди, нега ҳам Лиза буни менга айтди? Бу ҳеч бўлмайди ан иш! — дер эди ойнага қараб.— Мехмонхонага қандоқ қилиб чиқаман? У менга ёқкан тақдирда ҳам унинг олдида қандоқ қилиб ўтираман». Ўз отасининг кўз қарашининг ўзи унинг кайфини учирар эди.

Оқсоқ қиз Маша аллақачон кичкина княгиня билан m-lle Bourienne министринг ўғли қизил юзли, қора қош, чиройли йигит эканлигини, отаси зинадан зўрға пайласлаб чиққанда, у уч зинани бирдан босиб лочиндан югуриб чиққанини айтиб берган эди. Бу гапларни эшитгандан кейин кичкина княгиня билан m-lle Bourienne қаттиқ-қаттиқ гаплашиб Марьянинг олдига киришди.

— Ils sont arrivés, Marie,¹ хабарингиз борми? — деди Кинкина княгиня қорнини чиқариб креслога ўтирас экан. Кинкина эрталаб кийиб ўтирган блузкасини ечиб, энг яхши кўйлакларидан бирини кийиб олган, сочини яхшилаб тараб ўрган; таъби очилган бўлса ҳам юзи сўлғин ва нурсиз эди. У Петербургда меҳмондорчиликларга кийиб борадиган кўйлагини кийганида кейинги вақтларда хийла хунук бўлиб қолгани яна ҳам очиқроқ кўринар эди. M-lle Bourienne ҳам унча-мунча ўзига зеб бериб, чиройли ва қизил юзли кишининг диққатини яна ҳам жалб қиладиган бўлган эди.

— Eh bien, et vous restez comme vous êtes, chère princesse? — On va venir annoncer que ces messieurs sont au salon; il faudra descendre, et vous ne faites pas un petit brin de toilette!² — деди m-lle Bourienne.

Кичкина княгиня креслодан турди ва қўнғироқ чалиб, оқсочини чақирди-да, дарров княжна Марьянни ясантириш

¹ Улар келишди, Мари.

² Ўозиқа кўйлак киймайсизми? Ҳозир улар чиқишига керак. Пастга тушини лозим, Салгина ясан-тусан қиласангиз-чи.

пайдан бўлди. Княжна Марья ўша айтилган куёв келганига ҳаяжонланганидан, айниқса иккала дугонасининг шу иш албатта шундоқ бўлади, деб қараганликларидан нафси койиган эди. Дугоналарига бундан хижолатда эканини айтса, ўзининг ҳаяжонланганини билдириб қўйган бўлар эди; бундан ташқари агар кийинтиromoқчи бўлаётган дугоналарига кийинмайман, деса, улар ҳазил қилиб кулишлари ва қисташлари мумкин эди. У бирдан тулақди, чироили кўзларі сўнди, икки бети қизарди, юзида тақдирга тан берганини кўрсатадиган хунук бир ифода билан (унинг юзида кўпинча шундай ифода пайдо бўлар эди) ўзини m-lle Bourgiенне билан Лизанинг ихтиёрига топширди. Ҳар иккала хотин уни чироили қилишга жон-дили билан киришди. Княжна Марья шу қадар хунук эдики, уларнинг ҳеч бири у билан рақобат қилиш тўғрисида ўйламас эди, шунинг учун иккови кийим одамни чироили қилади, деган хотинлар ақидаси билан астойдил уни кийинтиришар эди.

— Йўқ, қўй ма bone amie¹, бу кўйлак бўлмайди,— деди Лиза княжнага нарироқдан қийшайиб қараб.— Айт, жигарранг кўйлагингни беришсан. Ажабланма, эҳтимолки, турмуш масаласи ҳал бўлса. Йигитнинг ақли кўзида бўлади, деган гап бор. Йўқ, буниси жуда ҳам оч, қўй, бўлмайди, хунук!

Кўйлак хунук эмас, балки княжнанинг юзи ва қаддикомати хунук эди. Аммо m-lle Bourgiенне билан кичкина киягиня буни сезмас, уларнинг назарида агар юқорига таралган сочига кўк лента боғланса ва жигарранг кўйлак устидан шарф ташланиб қўйилса, унда чироили бўладидигандай кўринар эди. Улар кўрқсан одамнинг афг-ангорини кийим билан ўзгартириб бўлмаслигини эсларидан чиқарган, шунинг учун улар қанчалик уринмасин, қанча зеб бермасин, княжна Марья барibir хунук эди. Княжна Марья уларнинг раъига кириб, икки-уч маротаба қайга кийиниб, сочини юқорига тараф (сочини юқорига тараши унга сира ҳам келишмас эди) чироили жигарранг кўйлак устидан ҳаворанг шарф ташлаб олганидан кейин кичкина киягиня унинг атрофида бир-икки айланди ва кичкина қўлчаси билан кўйлакнинг у ёқ-бу ёни, шарфини тузатиб яна у ён-бу ёнидан қаради-да:

— Йўқ, бу бўлмади,— деди қўлини-қўлига уриб.— Non, Marie, décidément ça-ne vous va pas. Je vous aime

¹ Ўртоқжон.

mieux dans votre petite robe grise de tous les jours. Non, de grâce, faites cela pour moi.¹ — Катя,— деди оқсочга,— ўша кулранг кўйлакни олиб кел... Мана, кўрасиз, m-lle Bourienne, менинг ясантирганимни,— деди ҳали бўлмаган ишига завқи келиб.

Катя кулранг кўйлакни келтирганда княжна Марья ойнага қараб ҳамон тек ўтирас ва ойнада кўзи жиққа ёшга тўлиб, йиглашга тайёр бўлиб, лаблари пирпираб учётганини кўрди.

— Voyons, chére princesse, m-lle Bourienne, encore un petit effort.²

Кичкина княгиня оқсочнинг қўлидан кўйлакни олиб, княжнанинг олдига келди.

— Мана ҳозир одмигина-ю, лекин соз қиламиз,—деди княгиня.

Княгиня, m-lle Bourienne ва нимагадир кулган Катянинг товушлари, бир-бирига қўшилиб худди қушларнинг сайрашига ўхшаб кетди.

— Non, laissez moi³,— деди княжна.

Княжна бу гапни шу қадар жиддий ва алам билан айтдики, қушдай сайраётганлар дарҳол жим бўлиб қолишли. Булар княжнанинг жиққа ёшга тўлган ва мунғайиб қараб турган шаҳло кўзларини кўриб билишдики, уни энди бундан ортиқ мажбур қилиш бефойда ва ҳатто жабр.

— Au moins, changez de coiffure,— деди кичкина княгиня m-lle Bourienne ни койиб.— Je vous disais. Marie a une fix de ces figures auxquelles ce genre de coiffure ne va pas du tout. Mais du tout. Mais du tout, du tout. Changez de grice.⁴

— Laissez-moi, tout ça m'est parfaitement égal,—⁵— деди Марья ўпкасини зўрға тутиб.

M-lle Bourienne билан княгиня кўриб ва билиб туришар эдики, княжна Марья шу туришда ҳар кунгидан ҳам хуникроқ эди, лекин энди бирор чора қилиш фурсати ўтган эди. Княжна уларга маҳзун ва фикру хаёлга чўмган ҳолда

¹ Йўқ, Мари, бу сизга ҳеч ҳам ярашмади. Менга ҳаммасидан ўша ҳар куни киядиган кулранг кўйлагингиз ёқади. Мен сиздан сўрайман, ўшани кийинг.

² Яна жиндалкина сабр қилсангиз бўлади, княжна.

³ Йўқ қўйинглар энди мени.

⁴ Ҳеч бўлмаса, сочини бошқатдан тузатинглар. Мен сизга айтиб ёдим-ку, сочини юқорига таращ Марига ярашмайди, деб. Бошқатдан қилинг.

⁵ Қўйинглар мени, менга барибир.

қараб қолди. Улар унинг бундай ҳолатларда қандоқ бўлишини билганликлари учун ташвишга тушмадилар (У ҳеч кимни ташвишга қўймас эди.) Лекин улар Маръянинг шундай ҳолатларда индамас ва сўзидан қайтмас бўлишини билишар эди.

— Vous changerez, n'est-ce pas?¹, — деди Лиза, лекин княжна индамаганидан кейин ташқарига чиқиб кетди.

Княжна Маръя ўзи ёлғиз қолди. У Лизанинг айтганини қиласмиай, сочини бошқатдан тараш у ёқда турсин, ҳатто ойнага ҳам қарамади. У бўшашиб қўлларини осилтириб ўйга толди. У эрни, эркак кишини, кучли ҳукмрон ва нечукдир жозибали, уни тўсардан бошқача оламга, ўз оламига, баҳт-саодат оламига олиб борадиган вужудни кўз олдига келтирди. У болалик бўлганини, кеча кўргани энаганинг қизидай бола эмизиб ўтирганини тасаввур қилди. Тепасида гўё эри туриб, унга ва боласига меҳр билан кўз ташларди. «Йўғ-ей, бундай бўлиши сира ҳам мумкин эмас, мен жуда хунукман», деди княжна ичида.

Оқсоchnинг эшикдан:

— Чойга марҳамат қилинг, князъ ҳозир чиқадилар,— деган овози эшитилди.

У ўзига келди-да, ўйлаган ўйидан қўрқиб кетди. У ўрнидан турди-ю, пастга тушмасдан бурун санамлар қўйилган ўйга кирди ва шамчироқлар ёритиб турган нажотбахшнинг катта сурати олдига борди ва қўлинин кўкрагига қўйганича унга тикилиб бир неча дақиқа турди. Унга кўнглидаги бир шубҳа азоб берар эди. У ҳам дунёвий муҳаббатдан баҳраманд бўлиши, эркак кишини яхши кўриши мумкинмикин? У эру хотинлик тўғрисида ўйлаганида оилавий баҳтиёрлик ва болани орзу қиласар, лекин унинг энг катта орзуҳаваси дунёвий муҳаббат эди. У бу ҳисни бошқалардан ва ҳатто ўзидан ҳам яширишга ҳаракат қилган сайин авж олар эди. «Эй худо,— дер эди ўзига-ўзи,— бу шайтоний ҳисни қандай қилиб енгсам экан? Тинчгина сенга ибодат қилиш учун бу ёмон хаёллардан қандоқ қилиб қутулсан экан?» У бу савонни бериш билан қалби унга худо тилидан жавоб берар эди: «Ҳеч нарсани орзу қилма, қидирма, изтиробга тушма, ҳеч кимга қасд қилма, одамларнинг келажаги ва ўз тақдиринг сенга маълум бўлмаслиги керак, лекин ҳамиша тақдирга тан бергани тайёр тур. Агар худо сени зиммангга хотинлик бурчини юклаб, имтиҳон қиладиган

¹ Сочингизни бошқача қилиб тарабсиз-а?

бўлса, унинг иродасига тайёр бўл». Княжна Марья тасалли бўладиган шу фикрлар билан (лекин ҳар қалай дунёвий орзусига эришишга умид боғлаб) енгил нафас олиб чўқиндила, на кўйлак, на сочи, на меҳмонлар олдига қандай кириши ва на уларга нима дейиши тўғрисида сира ўйламасдан пастга тушди. Худонинг иродасидан ташқари кишининг битта туки ҳам тўкилиши мумкин бўлмаганидан кейин, унинг ёзмиши олдида бу нарсалар нима деган гап.

IV

Княжна Марья уйга кирганда князь Василий ўғли билан меҳмонхонада кичкина княгиня ва m-le Bourgienne билан гаплашиб ўтирас эди. Княжна оғир-оғир қадам қўйиб кирганида эркаклар ва m-le Bourgienne ўринларидан туришди: кичкина княгиня уни эркакларга кўрсатиб: «Voilà Magie!»¹— деди. Княжна бир қарашда ҳаммани кўздан кечирди. У бир лаҳза жиддий қиёғага кириб яна дарҳол табассум қилган князь Василийнинг юзини, Марья меҳмонларда қандай таассурот туғдиради экан, деб мароқ билан уларга қараб турган кичкина княгиняниң юзини кўрди. У Анатолга кўзлари жавдираб қараб ўтирган, лента таққан чиройли m-le Bourgienne ни ҳам кўрди; лекин княжна Анатолнинг юзини кўра олмасди, уйга кирганида ўзига томон келган каттакон ва хушқомат бир гавданигина кўрди, холос. Унинг олдига аввал князь Василий келди ва бошини энгаштириди, Марья унинг тепакал бошидан ўпди ва сўзларига жавобан «эсимда борсиз», деди. Ундан кейин Анатоль келди. Марья уни ҳануз кўрмас эди. У фақат қўлинин мулојим бир қўл қаттиқина ушлаганини ва билаги қўнғир сочлар ёпишиб турган оппоқ пешонага текканиниги сезди. У Анатолииниг юзига қарагач, ҳуснини кўриб хайратда қолди. Анатоль ўнг қўлининг бош бармоғини мундирининг икки тугмаси орасига тиқиб, кўкрагини олдинга ва елкасини кейинга чиқариб, олдинга қўйган оғенини тебратиб ва бошини бир томонга сал қийшайтириб индамасдан княжнага, афтидан, унинг тўғрисида ўйламасдан, очиқ чеҳра билан қараб турар эди. Анатоль ҳозиржавоб эмас, гапга чечан ва уста эмас, аммо-лекин киборлар доирасига муносиб хислатларга эга, яъни вазмин ва ўзига қаттиқ ишонган киши эди; ўзига илонмаган одам бирор билан биринчи маротаба танишганда гап

¹ Мана, Mari!

топилмаса-ю, жим туриш яхши эмас, деган мулоҳазасини ва бирон нарса демоқчи бўлиб ўйлаётганини билдириб кўйса, албатта яхши эмас; лекин Анатоль индамай турган бўлса ҳам княжнанинг сочини кўздан кечириб, оғини тебратиб турар эди. У шу зайлда бемалол узоқ вақт галирмасдан тура олиши кўриниб турарди. Унинг афти худди: «Бу жимлик ўнғайсиз бўлса, сизлар гапираверинглар, менинг гапиргим келмай турипти», дер эди. Бундан ташқари, Анатоль хотин-қизлар билан муомала қилганида, кеккайиб уларни назарига илмагандай бир қилиқ қилар эдикси, хотин-қизларда бу кўпроқ мароқ, қўрқув ва ҳатто муҳаббат ҳиссини туғдирап эди. Унинг кўриниши хотин-қизларга гўё шундай дер эди: «Биласман, биламан сизларни, сизларга овора бўлиб юраманми? Сизлар жон ҳам дер эдиларингку-я!» Эҳтимол у хотин-қизларни кўрганида бундай деб ўйламас ҳам эди (ўйламаслиги мумкин, чунки унинг ўзи умуман кам ўйлар эди), лекин унинг кўриниши ва қилиғи шундай деб турар эди. Княжна буни пайқади, шунинг учун худди унинг диққатини ўзига тортиш хаёлига ҳам келмаганини кўрсатмоқчи бўлгандай, қари князга мурожаат қилди. Майин тук босган лаби кўтарилиб оқ тишлари кўриниб турган кичкина киягиня ўтиргани учун суҳбат жуда қизиб кетди. Кичкина киягиня князъ Василийни кўпинча сергап хушчакчақ кишиларга хос бўлган иборалар, гаплашаётган одамлари билан ҳеч қандай яқин муносабатлари бўлмаса ҳам кўпдан таниш ва ҳазил-мутойиба қилиб юрган ва ораларида худди бошқаларга унча маълум бўлмаган қизиқ хотиротлар бўлган кишилардай ҳазил-мутойиба билан қарши олди, ҳолбуки, князъ Василий билан киягиня орасида ҳеч қандай муносабат йўқ эди. Князъ Василий ҳам дарров унга мос сўзлар айтди. Кичкина киягиня ҳеч қачон бўлмаган бу қизиқ хотиротлар тўғрисидаги гапга Анатольни ҳам торти, ҳолбуки уни дурустроқ билмас ҳам эди. М-!! Bourienne ҳам бу хотиротларга қўшилди, ҳатто княжна Марья ҳам бу қизиқ хотиротларга тортилганини мамнуният билан ҳис қилди.

— Мана энди охири сиз буткул бизнинг ихтиёrimиздасиз, князъ,— деди кичкина киягиня албатта французчалаб,— энди уйдаги ўтиришлардан ҳамиша қочганингиздай қочолмайсиз.

— Cette chére Appelt¹ эсингиздами?

¹ суюмли Аннет.

— Ҳа, Annette га ўхшаб сиз ҳам мени сиёсат тўғрисида *этиргани қўймассиз*.

— Чой столни атрофида ўтирганимиз-чи?

— Ҳа, ўшани айтинг!

— Нега сиз Annette никига ҳеч бормас эдингиз? — деди кичкина княгиня Анатолга.— Ҳа! биламан, биламан,— деди кўз қисиб.— Акангиз Ипполит сизнинг қилган ишларингизни менга айтиб берган эди. Биламан! — деди бармоги билан таҳдид қилиб.— Парижда қилган шўхликларингиздан ҳам хабардорман.

— Ипполит сенга айтгани йўқми? — деди князъ Василий ўғлига қараб ва худди княгиня қочмоқчи бўлгандай унинг қўлидан ушлади.— Ипполит княгиняга шайдо бўлганини ва *le mettait à la porte*¹ сенга айтмадимми?

— Oh! C'est la perle des femmes, princesse!²— деди князъ Василий княгиняга қараб.

Кичкина княгиня Париждан гап очганда m-lle Bourgiennе ҳам фурсатни фанимат билиб, гапга қўшилди.

У Анатолдан Париждан қачон келдингиз, бу шаҳар сизга маъқул бўлдими, деб сўради. Анатоль унга жуда иштиёқ билан жавоб берди ва табассум билан унга қараб, унинг ватани тўғрисида гаплаша кетди. Анатоль чиройлигина m-lle Bourgiennе ни кўриб, бу ерда, Лисие Горида ҳам зерикиб қолмас эканман, деб қўйди. «Жуда жойида! — деди уни кўздан кечириб,— demoisellede compagnie³ жуда жойида экан. Княжна менга тегса буни ҳам бирга олиб бсрар,— деди ичиди,— La petite est gentille».⁴

Кекса князъ кабинетида қовогини солиб, нима қилсан экан, деб ўйлай-ўйлай, аста-секин кийинар эди. Бу меҳмонларнинг келишига унинг ғаши келган эди. «Князъ Василию унинг ўғли менга нима керак экан? — Князъ Василийнинг ўзи мақтанчоқ, бемаъни бир одам, унинг ўғли ҳам ўзидан қолишмаса керак», дер эди ўзича дўнғиллаб. Бу меҳмонларнинг келиши унинг кўнглидаги ҳал қилинмаган, кундан-кун пайсалга солиниб келаётган масалани кўтардик, бу тўғрида кекса князъ доим ўзини алдаб юрар эди. Қачон бўлмасин, княжна Марьядан айрилишига рози бўлиб уни эрга берадими, йўқми — масала шундан иборат эди.

¹ уни уйндан ҳайдаб юборганини

² Ўҳӯ! Бу нозанилар нозанини-ку, княжна!

³ бу компаньонка қиз.

⁴ жуда, жуда жойида.

Князь ҳеч қачон ғизига бундай савол бергани журъат қилган эмас, чунки бу саволга ҳаққоний жавоб бериш кераклигини ўзи биларди, ҳаққоний жавоб бериш эса унинг хоҳишига зидгина эмас, балки уни бутун тирикчилик имкониятидан маҳрум қиласр эди. Князь Николай Андреевич гарчи княжна Марьяни унча қадрламагандай кўринса ҳам, лекин усиз ҳаёт кечиришни сира тасаввур қилолмас эди. «Эрга тегиб нима қиласр? — деб ўйлар эди у.— Шўрпешона бўлмоқчидир-да. Мана, Лиза Андрейга тегди (ҳозирги замонда бундан яхши эр топиш ҳам қийинтир), ундан нима кўрди? Уни ким ҳам яхши кўриб олар эди? Ҳунук, бесўнақай. Олса ҳам фақат молу дунёсию номига қизиқиб олади. Эр қилмай кун кўриб бўлмас эканми? Қайта, яхшироқ кун кўради». Князь Николай Андреевич кийинар экан, шуларни кўнглидан ўтказар ва шу билан бирга шу чоққача пайсалга солиниб келаётган масалани бетўхтов ҳал қилиши керак эди. Князь Василий, афтидан, ўғлини княжнага уйлантироқчи бўлиб олиб келган ва эҳтимол, бугун ё эрта дангал жавоб талаб қиласа. Унинг обрўйи, киборлар доирасида тутган мавқеи ёмон эмас. «Хайр, майли, мен қарши эмасман,— дер эди князь ўзига,— лекин ўғли қизимга арзийдиган бўлсин. Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз».

— Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз,— деди князь овозини чиқариб.— Мана шу томонини ўйлаб кўрамиз.

У одатдагидай тетик-тетик қадам ташлаб меҳмонхонага кирди, ўтирганларга бир-бир кўз ташлади-да, кичкина княгинянинг бошқа кўйлак кийганини, Bourgiенне нинг лента таққанини, княжна Марьянинг ҳунук таралган сочини, Bourgiенне билан Анатолнинг бир-бирига қараб табассум қилиб ўтирганини, гаплашиб ўтирганлар ичидаги қизининг гаригина бўлиб ўтирганини пайқади. «Оро бераман деб ўзини мунча ҳам расво қилмаса! — деди ичидаги ҳўмрайиб қўйди.— Уятсиз! Кошки куёв бўладиган уни назар-писанд қиласа!»

У князь Василийнинг олдинга келди.

— Салом, салом; хуш келибсиз.

— Кўнгил яқин — йўл яқин,— деди князь Василий одатдагича тезгина ва бетакаллуп.— Мана, кичик ўғлим, лутфу марҳаматингизни дарис тутманг.

Князь Николай Андреевич Анатолга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Баракалла! Баракалла! Қани, кел, ўп, — деди ва унга юзини тутди.

Анатоль чолни ўпди ва отасининг йўлда айтган гапини эслаб, унинг қачон жини қўзғар экан деб, ўзини жуда вазмин тутиб, мароқ билан афтига қараб ўтириди.

Князь Николай Андреевич ўзининг одатдаги ўрни бўлган — диванинг бир бурчига ўтириди, князь Василий учун креслони яқинига тортди ва князь Василий ўтиргандан кейин ундан сиёсий ишлар ва янгиликлар тўғрисида гай сўради. У князь Василийнинг сўзига диққат билан қулоқ солаётгандай бўлса ҳам, лекин қўзини княжна Марьядан олмас эди.

У князь Василийнинг охирги жумласини такрорлаб:

— Потсдамдан ёзаётитпи денг,— дедио бирдан ўрнидан туриб қизининг олдига борди.

— Мехмонларни деб шунча ясан-тусан қилдингми, а?— деди.— Ҳай-ҳай, мунча яхши! Сен меҳмонларнинг олдига сочингни бошқача қилиб чиқсан бўлсанг, мен меҳмонларнинг олдида сенга шуни айтиб қўяйки, минбаъд мендан беижозат ясан-тусан қилма.

— Бунга мен гуноҳкорман, тои реё¹,— деди кичкина княгиня қизарип.

— Сизнинг бутун ихтиёргиз ўзингизда,— деди Николай Андреевич келинга таъзим қилиб,— ўзига ярашмайдиган ишларни қилишни бунга ким қўйипти. Бусиз ҳам ўзи хунук.

У қўзига ёш келган қизига қайтиб қарамасдан, яна ўз ўрнига бориб ўтириди.

— Аксинча, сочини шунача тараиш княжиага жуда ярасипти,— деди князь Василий.

— Қани, ёш князъ, оти нима эди?— деди князь Николай Андреевич Анатолга қараб,— қани, бери кел, гаплашайлик, танишайлик-чи.

«Мана энди бошланади», деди Анатоль ичидага ва кулими сираб, қари князининг ёнига бориб ўтириди.

— Қани, сизни чет элда тарбия кўрган, дейишиади. Отанг икковимизга ўхшаб поп саводингни чиқарган эмас. Ҳозир отлиқ гвардияда хизмат қиласизми, яхши йигит?— деб сўради князь Анатолга яқиндан тикилиб.

— Йўқ, армияга ўтдим,— деди Анатоль кулгидан ўзини зўрға тийиб.

— Шундоқми! Яхши. Подшо билан ватанга хизмат қилмоқчимисиз, яхши йигит? Уруш вақти, сиздай йигит

¹ отажон.

албатта хизмат қилиши керак. Хўш, фронтга бормоқчи-
мисиз?

— Йўқ, князь, бизнинг полк жўнади. Мен ҳозир... Мен
ҳозир қандай хизматдаман, дада? — деди Анатоль отасига
қараб кулиб.

— Ана хизмат қилишу! Мен қандай хизматдаман
эмис-а! — деди князь Николай Андреевич хохолаб кулиб.

Анатоль ҳам ундан қаттиқроқ кулди. Князь Николай
Андреевич тўсатдан қовофини солдию:

— Ҳўп, бор,— деди Анатолга.

Анатоль илжайиб яна хонимларнинг олдига бориб
ўтириди.

— Сен буларни чет элга юбориб тарбия бергансан-а,
князь Василий? Шундоқми? — деди кекса князь Василийга.

— Қўлимдан келганини қилдим; мен сизга айтсан,
у ернинг тарбияси бизникидан кўра яхшироқ.

— Ҳа, ҳозир ҳамма нарса ўзгариб, янгича бўлиб кет-
ган. Офарин, яхши йигит бўлипти! Офарин! Қани, менинг
үйимга кирайлик.

У князь Василийни қўлтиқлаб кабинетига томон олиб
кетди.

Князь Василий князь билан танҳо қолиб, дарров унга
ўз хоҳишини ва умидини баён қилди.

— Нима, мени унинг этагига ёпишиб олган, қўйиб
юбормайди, деб ўйлайсанми? — деди кекса князь жеркиб.—
Ҳеч бундай эмас! — деди яна жаҳли чиқиб.— Менга қолса
эртага бўлсин! Лекин мен сенга шуни айтайки, мен куё-
вимни дурустроқ танимосчиман, менинг одатимни ўзинг
биласан; ҳамма гапни очиқ гаплашаман! Эртага мени сен
борингда Маръядан сўрайман! Агар хўп деса, тегаверсин.
Тегсин, кўрамиз.— Князь димоги билан кулди.— Тегса
тегаверсин, менга барибир! — деб ўғлини кузатаётган вақ-
тидагидай қаттиқ қичқирди.

Князь Василий ҳамсуҳбатининг сергаклигини кўриб
айёрлик қилиш керак бўлмай қолганига ишонч ҳосил қил-
гандай:

— Мен сизга тўғрисини айтаман,— деди,— сиз одамни
бир кўришда ичию ташини дарров биласиз, Анатоль зако-
ват эгаси эмас, лекин ҳалол, мўмин йигит — яхши ва меҳ-
рибон фарзанд.

— Ҳўп, хўп, яхши, кўрамиз.

Узоқ вақт эркакнинг суҳбатини кўрмай ёлгиз турган
хотинлар сингари, князь Николай Андреевичнинг уйидаги

уч аёл ҳам Анатолни кўришлари билан шу дамгача кечирган ҳаётлари кўзларига ҳаёт эмасдай кўринди. Улардаги фикр, сезги, мушоҳадакорлик кучи бирдан ўн баравар ортди ва уларнинг шу вақтгача гўё қоронғиликда кечираётган ҳаётларини бирдан янги мазмунга тўла бир нур ёритгандай бўлди.

Княжна Марья ўзининг афт-боши ва сочи тўғрисида ҳеч ўйламас ва билмас ҳам эди. Унинг бутун эс-ҳуши куёви бўлиши эҳтимол бўлган очиқ йигитнинг чиройли юзида эди. Бу йигит унинг кўзига хушфөъл, жасур, саботли, мард, олиҳиммат кўринар ва бунга имони космил эди. Унинг миясида келажак оиласвий ҳаёт тўғрисида минг хил хаёллар кезар эди. У бу хаёлларни бошидан чиқаришга ва яширишга ҳаракат қиласр эди.

«Мен унга жуда совуқ муомала қилаётibманмики? — деди княжна Марья ўзига, — мен ўзимни тутишта ҳаракат қиласман, чунки кўнглимни унга жуда мойилдай сезаётibман; лекин у менинг кўнглимни билмайди, балки мен қизга ёқмадим, деб ўйлар».

Княжна Марья ҳарчанд ҳаракат қиласа ҳам бу янги меҳмон билан очилиб гаплаша олмае эди.

«*La pauvre file! Elle est diablement laide*»,¹ — деди Анатоль ичида.

Анатоль келиши билан ниҳоятда ҳовлиқиб қолгант-lle Bourienne эса бошқача фикрда эди. Киборлар дойрасида ҳеч мавқеи бўлмаган, ота-онасиз ва ҳатто ватанидан ҳам айрилган чиройли ёш қиз албатта бутун умрини князь Николай Андреевич хизматида, яъни унга китоб ўқиб бериш ва княжна Марьяга дугона бўлиш билан ўтказмоқчи эмас эди. M-lle Bourienne хунук, кийинишини билмайдиган, бесўнақай рус княжналаридан устунлигини дарҳол қадрлайдиган ва яхши кўриб олиб кетадиган рус князига кўпдан бери мунтазир эди; ниҳоят ўша *рус князи* келди. M-lle Bourienne холасидан эшитиб, кейин ўзи тўлатган бир ҳикояни ичида такрорлаб юришни яхши кўрар эди. Бу ҳикоя алданган бир қизнинг кўзига бечора онаси кўринган, та *rauvre mître*² нега тегмасдан туриб эркак кишига ихтиёрингни бердинг, деб таъна қилгани ҳикояси эди. M-lle Bourienne хаёлида ўша йўлдан урган хушторига бу ҳикояни айтганида кўпинча кўзига ёш келар эди. Энди

¹ Бечора! Мунча ҳам хунук бўлмаса.

² бечора онагинаси.

ўша хуштор, ҳақиқий рус князи ниҳоят келди. Уни олиб кетади, кейин ша раууге тіре пайдо бўлади ва рус князи Bourieppега уйланади. M-lle Bourieppе Anatоль билан Париж тўғрисида гаплашиб ўтирган вақтида хаёлида шу нарсалар кезар эди. M-lle Bourieppе бирон нарсани қўзда тутиб эмас, (у, нима қилсам экан, деб бирон дақиқа ҳам ўйламас эди), аллақачонлар кўнглида бўлган ва энди Anatоль келиши билан юзага чиқаётган туйғуларига берилиб, унга қўпроқ ёқишга ҳаракат қиласр эди.

Қари полк оти карнай товушини эшитганида қарилигини ҳам унутиб чопишга интилгандай, кичкина княгиня ўзининг оғироёқ эканлигини эсидан чиқариб, ҳеч нарсани мулоҳаза қилмай, енгил-елпи кулиб, одатдагича таннозлик қилишга ҳаракат қиласр эди.

Anatоль хотинлар сұхбатида ўзини хотинларнинг кетидан юриш жонига теккан кишидай кўрсатса ҳам, лекин бу уч аёлнинг типирчилаб қолганини кўриб, талтайиб кетди. Бундан ташқари, чиройликкина ва кўзини сузаётган Bourieppе ни кўриб, тез қўзғаладиган ва уни ҳар куйга сола оладиган ҳайвоний ҳирси қўзғалиб кетди.

Чойдан кейин меҳмонлар истироҳат бўлмасига киришди ва княжнадан клавикордда чалиб беришни илтимос қилишди. Anatоль унинг олдида M-lle Bourieppега яқин креслода ёнбошлиб ўтирас экан, княжна Марьяга хурсандлик билан кулимсираб қарап эди. Княжна Марья унинг қараб турганини сезиб қувончидан беҳад ҳовлиқар эди, ўзи яхши кўрган соната унинг қалбини ардоқловчи гўзал бир оламга олиб кетар ва Anatolnинг қараб туриши бу оламни унга яна ҳам гўзалроқ кўрсатар эди. Anatоль унга қараб турган бўлса ҳам, лекин кўзи M-lle Bourieppе нинг оғифида бўлиб, унга ҳар замон фортелиано остидан оғини тегизиб қўяр эди. M-lle Bourieppе ҳам княжнага қараб туар, унинг ҳам чиройли кўзларида княжна Марья илгари кўрмаган чўчигансимон қувонч ва умид ифодасини кўтар эди.

«Мени мунча ҳам яхши кўрмасал — дер эди княжна Марья ичида.— Энди нақадар бахтиёрман, шундай дўсту шундай эр билан нақадар бахтиёр бўламан! Эр билан-а?» — дер эди у Anatolnинг тикилиб турганини сезиб, лекин ўзи унга қарай олмас эди.

Кечки овқатдан кейин ҳамма тарқалаётганда Anatоль княжнанинг қўлини ўпди. Княжна қўлини ўпгани келаётганда, Anatolnинг чиройли юзига тўғри қаради, лекин

бунга қандай журъат қилганини ўзи ҳам билмай қолди. Анатоль княжнадан кейин m'-lle Bourgiennepening қўлини ўпди (бу одобдан бўлмаса ҳам, лекин у ҳеч истиҳола қилмасдан дадил ўпаверди) ва m'-lle Bourgiennе қизариб кетиб, княжнага ялт этиб қаради.

«Quelle délicatesse¹, — деди ичиди княжна.— Наинки Annelie (m'-lle Bourgiennepени шундай деб аташар эди) мени рашик қиласди, деб ўйласа, наинки муҳаббат ва садоқатимни билмайди деган хаёлда бўлса?» — Шу ўй-хаёл билан княжна Марья бориб m'-lle Bourgiennепени қаттиқ ўпди. Анатоль кичкина княгинянинг ҳам қўлини ўмоқчи бўлиб унинг олдига борди.

— Non, non, non! Quand votre père m'écrira que vous vous conduisez bien, je vous donnerai ma main à baiser. Pas avant.²— деди кичкина княгиня ва бармоқчаси билан таҳдид қилиб, илжайганича уйдан чиқиб кетди.

V

Ҳамма уй-уйнга кириб кетди ва кўрпага кириши била-ноқ уйқуга кетган Анатолдан бошқа ҳеч ким бу кеча тез ухлай олмади.

Ҳеч вақт қўрқмайдиган княжна Марья ваҳимага тушиб: «Наҳотки шу бир бегона, чиройли, мўмин йигит менинг эрим бўлса; ҳаммадан ҳам мўминлиги-я», деб ўйлар эди. У қўзини очиб қарашидан қўрқар, назарида парданинг орқасидаги қоронғи бурчакда бирор тургандай кўринар эди. Бу бирор — иблис — пешонаси оқ, қошлари қора, лаблари қип-қизил ўша эркак эди.

У қўнғироқ чалиб оқсочни чақирди ва шу ерда ётишини буюрди. M'-lle Bourgiennе ҳам шу кечаси ухламай кимнидир бекорга кутиб, гоҳ кимгацир кулиб, гоҳ ўз хаёлида рашиуге инігенинг таънасини эшитиб йиглагудай бўлиб, қишки бодга узоқ вақт айланаб юрди.

Кичкина княгиня эса оқсочга жойни дуруст солмабсан, деб дўнғиллар эди. У ёнбошлаб ҳам, кўкрагини ерга бериб ҳам ёта олмас, қандай бўлмасин, ётиш қийин ва ноқулай эди, унга қорни халал берар эди, айниқса бугун ҳар қа-

¹ Мунча ҳам андиша қилмаса.

² Йўқ, йўқ, йўқ! Дадангиз, менга ўғлим жуда яхши бўлиб қолди, деб хат ёсалар, ана ўшандагина қўлимни ўпгани ижозат бераман. Ўшалгача ижозат йўқ.

чонгидан ҳам кўра кўпроқ ҳалал берар, чунки Анатоль келиши унинг ўйнаб-кулиб юрган кунларини хотирига келтирган эди. У кофта ва чепец кийиб креслода ўтирас эди. Мудраган ва соchlари тўзган Қатя алланималар деб оғир пар тўшакни учинчи маротаба ағдариб солар эди.

— Солган тўшагингнинг бир жойи чуқур, бир жойи дўнг демадимми,— деди княгиня яна қайтариб,— ухласам кошки эди, ётиб бўлмаётитни,— ва худди ўпкаси тўлган ёш боладай товуши титради.

Кекса князъ ҳам ухламас эди. Мудраб ётган Тихон унинг жаҳл билан қадам ташлаб, пишқириб юрганини эшишиб туарар эди. Кекса князъ ўзини қизи туфайли ҳақоратланган сезар эди. Бу ҳақорат ўзига эмас, бошқа одамга, жонидан ортиқ кўрадиган қизига қаратилган эди. У ўйлаб кўраман, нимани тўғри топсам, шуни қиласман, деган қарорга келган эди, лекин бунинг ўрнига у борган сайин тувақиб кетди:

«Битта эркак учраши биланоқ отаси ҳам, бошқаси ҳам эсидан чиқди-кетди, кетидан югуриб, соchlарини юқорига тараб, қийшанглаб, не аҳволга тушиб юрипти! Отаси ҳам кўзига кўринмай қолди! Менинг пайқашимни-ку, билар эди. Фҳм... фҳм... У аҳмоқнинг Буръёнкага (уни ҳайдаш керак!) кўз тикканини мен билмаймани? Иззати нафси ҳам йўқки, буни пайқаса! Ўзининг иззати нафси бўлмаса, менини бор ахир. Унга фаҳмлатиш керакки, бу аҳмоқ уни хаёлига ҳам келтирмайди, икки кўзи Bourjennpeda. Унинг иззати нафси йўқ, лекин мен буни унга кўрсатаман...»

Кекса князъ билар эдики, агар қизига, сен янгилашаётисан, Анатоль Bourjennpега кўз тиккан деса, бу гап княжнанинг нафсониятига тегади-ю, натижада муродига (қиздан айрилмаслик) етади, шунинг учун ҳам унинг кўнгли тинчиди. У Тихонни чақириб ечина бошлади.

Тихон унинг ориқ, кўкрак жуни оқарган гавдасига тунги кўйлагини кийгизар экан: «Қаёқдан ҳам келишди! — деди князъ ичида.— Мен чақирмаган бўлсан, келиб менинг тирикчилигимга туз ташлашди, ўзи жиндаккина умрим қолган бўлса».

— Келмай ҳам ўлсин! — деди ҳали кўйлагининг ёқасидан бошини чиқармай.

Тихон князнинг баъзан ўзидан-ўзи гапиришини билар эди. Шунинг учун ҳам кўйлагининг ёқасидан чиққан тунд ва худди бир нарсани сўрагандай кўринган башарасини кўриб ҳайрон бўлмади.

— Ётишдими? — деб сўради князъ.

Ҳамма яхши хизматкорлар сингари Тихон ҳам хўжайининг бир оғиз гапидан унинг кўнглидагини билар эди. У дарров бу саволи князъ Василий билан унинг ўғли тўғрисида эканини фаҳмлади.

— Чироқларни ўчириб ётишди, жаноб олийлари.

— Ҳеч кимнинг эси кетмовди, эси кетмовди... — деди князъ тез-тез ва оёнини туғлигаю қўлини авра тўннинг енгига тиқиб, ётадиган диванига томон борди.

Анатоль билан m-Hle Bourienne орасида ҳеч қандай гап бўлмаган бўлса ҳам, иккови муҳаббатнинг раувгэ тёге — гача бўлган қисми тўғрисида бир-бирининг кўнглини, бир-бирига яширинча айтадиган гаплари кўп эканини билар, шунинг учун эрталабдан бошлаб хилватда кўришгани баҳона излашар эди. Княжна Марья ҳар кунги вақтда отасининг олдига кириб кетганида m-Hle Bourienne Анатоль билан қишки боғчада учрашди.

Княжна Марья бугун кабинет эшиги олдига алоҳида бир ҳаяжон билан келди. Назарида одамлар унинг пешонаси очилишинигина эмас, ҳатто бу тўғрида ўзи нималар ўйлаётганини ҳам биладигандай кўринар эди. У Тихоннинг ва йўлакда қайноқ сув¹ олиб кетаётib салом берган князъ Василий камердинерининг юзида ҳам шу маънони ўқиди.

Кекса князъ бугун қизига одатдан ташқари меҳрибон бўлиб, уни жуда хуш қабул қилди. У қай вақтда бундай хушмуомала бўлишга ҳаракат қилишини княжна Марья яхши билар эди. У княжна Марья ҳисоб масалаларига тушумаганда юраги сиқилиб ориқ қўлларини мушт қилганда шу ҳолатда бўлар эди ва княжнанинг олдидан туриб кетиб, бир сўзини секин-секин бир неча маротаба тақрор қиласиз.

Княжна кириши биланоқ у сизлаб гап бошлади.

— Сизга оғиз солишаётитпи, — деди князъ сохта табасум қилиб. — Сезган бўлсангиз керакки, деди давом этиб, — князъ Василий бу ерга асрандисига (князъ Николай Айлреич негадир Анатолни асранди, дерди) менинг қора кўзимни томоша қилдиргани олиб келгани йўқ. Кеча мен билан сизнинг тўғрингизда гаплашди. Менинг феълимни биласиз, буни сизга ҳавола қилдим.

— Гапингизни қандай тушунай, mon père?¹ — деди княжна оқариб-қизариб.

¹ отажон.

— Қандай тушунай деганинг нимаси! — деб бақирди князь жаҳли чиқиб.— Князь Василий сени келинликка муносиб кўриб, асрандисига олиб бермоқчи. Мана, бундай тушун! Қандай тушунай эмиш-а?!. Сен айт.

— Мен билмайман, ўзингиз биласиз, топ рёге,— деди княжна шивирлаб.

— Мен? Мен? Мен нима дейман? Мени қўйинг. Эрга мен тегмайман. Сиз нима дейсиз? Мана шуни билмоқчи-ман.

Княжна отасининг бу ишга кўнгли йўқ эканини билиб, пешонам ё ҳозир очилади, ё ҳеч қаҷон очилмайди, деган фикрга келди. У отаси қараб турганда ҳеч нарсани ўйлай олмаганини, одати бўйича факат бўйин эгишга мажбур бўлганини билиб, ерга қаради-да:

— Менинг бирдан-бир хоҳишм сизнинг тилагингизни ўрнига етказиш,— деди,— лекин агар хоҳишмни айти-шим керак бўлса...

Княжна сўзини тамом қилолмади.

— Жуда яхши! — деб бақирди князь унинг сўзини бў-либ.— У сени мол-дунёнг билан Mlle Bourgiенне учун олади... Mlle Bourgiенне хотин бўлади-ю, сен эса...

Князь тўхтади. У қизига бу гап қандай таъсир қилга-нини пайқади. Княжна ерга қараб, кўзига ёш олди.

— Кўй, қўй, ҳазил гап, ҳазиллашдим,— деди отаси.— Лекин шуни эсиндан чиқармаганики, княжна, мен, эр тан-лаш қизнинг ўз ихтиёрида деган қонданинг тарафдориман. Мен ихтиёрингни ўзингга бераман, шуни эсингла тутки, сенинг бахтинг шу масалани қандай ҳал қилишингга боғлиқ. Менинг тўғримда гапиришнинг ҳожати йўқ.

— Мен билмайман... топ рёге.

— Кўй, бу гапларни, у сеними, бошқаними — кимни олгин, дейишган бўлса, ўшани олиши керак. Лекин сенинг ихтиёринг ўзингда... Тур, уйингга кириб, хўп ўйлаб кўргину бир соатдан кейин ўшаларнинг олдида, «ҳа»ми-«йўқ»ми, айтгин. Мен биламан, ҳозир кириб исбодат қиласан. Майли, ибодат ҳам қилгин. Лекин яхшироқ ўйла. Бор.

Княжна гаранг бир аҳволда, титраб чиқаётганда князь унинг орқасидан:

— «Ҳа»ми, «йўқ»ми, «ҳа»ми, «йўқ»ми! — деб бақириб қолди.

Унинг пешонаси очилиши муқаррар эди, лекин отасининг Mlle Bourgiенне тўғрисида қилган кинояси жуда оғир эди. Борингки, бу нотўғри, лекин шундоқ бўлса ҳам бу жуда

оғир ва бу тўғрида унинг ўйламаслиги ҳеч мумкин эмас эди. У у ёқ-бу ёққа қарамай, кўзига ҳеч нарса кўринмай, қулоғига ҳеч нарса кирмай, қиши боғчадан ўтиб кетаётганида бирдан m-lle Bourgienneling таниш овозини эшишиб ўзига келди. У бошини кўтариб, икки қадам нарида француз қизни қучоқлаб, пичирлашиб ўтирган Анатолни кўрди. Чиройли юзидан ваҳима акс этган Анатоль унга қаради-ю, дафъатан m-lle Bourgienneling белидан қўлйини олмади, m-lle Bourgienneling эса княжнани ҳали кўрмаган эди.

Анатолнинг юзи худди: «Ким у? Нимага?» Шошманг! — деяётгандай эди. Княжна Марья икковига қараганича қолди. У бу ҳолга тушуна олмас эди. Ниҳоят, m-lle Bourgienneling қичқириб юборди-ю, қочиб кетди. Анатоль худди бу галати ҳодисага кулса бўлади, дегандай табассум билан княжна Марьяга таъзим қилди ва елкасини қисиб, ичкарига кириб кетди.

Бир соатдан кейин Тихон княжна Марьяни айтгани келди. У княжнани отаси чақираётганини айтиб, князъ Василий Сергеининг ҳам ўша ерда эканини билдириди, Тихон келганда княжна ўзининг хонасидаги диванда йифлаётган m-lle Bourgienneli қучоқлаб ўтирас эди. Княжна унинг бошини секин-секин силар эди, княжнанинг чиройли, бурунгидек ҳамон сузук, порлаб турган кўзлари m-lle Bourgienneling гўзал юзига меҳр-шафқат билан қарап эди.

— Non,, princesse, je suis perdue pour toujours dans votre coeur,¹ деди m-lle Bourgiennie.

— Pourquoi? Je vous aime plus que jamais,— деди княжна Марья,— et je tâcherai de faire tout ce qui est en mon pouvoir pour votre bonheur.²

— Mais vous me méprisez, vous si pure, vous ne comprendrez jamais cet égarement de la passion. Ah, ce n'est que ma pauvre mère...³

— Je comprends tout,⁴— деди княжна Марья маҳзун табассум қилиб.— Хафа бўлманг, дўстим. Хайр, мен отамининг олдиларига чиқаман,— деб чиқиб кетди.

¹ Йўқ, княжна, энди умрбод мендан кўнглингиз совиди.

² Нега ахир? Мен сизни илгаригидан ҳам кўпроқ яхши кўраман. Гизнинг бахтингиз учун қўлимидан келган ҳамма ишни қиласман.

³ Лекин энди сиз мендан жирканасиз, сиз поксиз, мендан жирканингиз керак; сиз ёхтиросга берилиш нималигини ҳеч қачон билмайтиш! Оҳ, бечора онагниам...

⁴ Мен ҳамма гапни тушундим.

Княжна Марья кириб келганды князь Василий иштенинде тамакидон, оёгини чалиштириб, худди шу иш ҳеч бўлмаслигини олдан сезган ва ўзининг сезгирилигига ўзи афсус қилган ва мулойим табассум қилиб ўтирас эди. У шошиб пишиб бир чимдим тамаки ҳидлади.

— Ah, ma bonne, ma bonne,¹— деб ўрнидан турди у ва княжнанинг қўлини ушлаб, бир уф тортиб имова қилди:

— Le sort de mon fils est en vos mains. Décidez, ma bonne, ma chére, ma douce Marie, qui j'ai toujours aimée, comme ma fille.²

Бу гаплардан кейин у четланди. Дарҳақиқат кўзидан ёш чиқди.

— Пф... Пф...— деб князь Николай Андреич пишқириб ўтирас эди.

— Князь ўз асрандиси... ўғли номидан сени сўраётитти. Князь Анатоль Курагинга хотин бўлишни истайсанми, йўқми? Ё ҳа, ё йўқлигини айт,— деб қичқирди княз Николай Андреич,— сендан кейин мен ҳам ўз фикримни айтаман, мен ўз фикримни, фақат ўз фикримни айтаман,— деди князь Василийнинг термилиб турган кўзларига қараб. Айт, «ҳами, «йўқми?

— Менинг хоҳишим, топ réte ҳеч қачон сиздан ажралмаслик ва сизни ташлаб кетмаслик. Мен эрга тегмайман,— деди княжна қатъият билан князь Василийга ва отасига чиройли кўзларини тикиб.

— Бўлмаган гап, беҳуда гап! Беҳуда, беҳуда!— деб қовоғини солиб қичқирди князь ва қизининг қўлидан ушлаб ўзига тортиди, лекин ўпмасдан фақат пешонасини пепонасига теккизди-ю, унинг қўлини шунча қаттиқ сиқдики, княжна афтини буриштириб қичқириб юборди.

Князь Василий ўрнидан турди.

— Ma chére, je vous dirai que c'est un moment que je n'oublierai jamais, jamais; mais, ma bonne, est-ce que vous ne nous donnerez pas un peu d'espérance de toucher ce soeur si bon, si généreux, Dites que peut-être... L'avenir est si grand. Dites: peut-être.³

¹ Оҳ, қизгинам, қизгинам.

² Ўғлимнинг тақдирни сизнинг қўнингизда. Ўзингиз ҳал қилинг. Жондан азизим, Мари, мен сизни ҳамма вақт ўз қизимдан ҳам ортиқ кўраман.

³ Азизим, мен сизга айтсан, бу минутларни ҳеч қачон унумтамайман, лекин бизни ноумид қилманг, меҳрибон қизим, айтинг, балким... келажакдан умидимиз бор. Айтинг: балким бўлар.

— Князъ, мен кўнглимда бор гапни айтдим... Келганингизга раҳмат, лекин мен ҳеч қачон сизнинг ўғлингизга тегмайман.

— Мана, масала ҳал, дўстим. Келганингга жуда хурсандман, жуда хурсандман. Сен бор уйингга кир, княжна, деди қари князъ.— Келганингга жуда-жуда хурсандман,— деб князъ Василийни қучоқлади.

«Менинг орзум бошқа,— деди княжна Марья ичида,— менинг орзум бошқача, хушбахтлик, инсонга муҳаббат ва ўзимни фидо қилиб хушбахт бўлиш. Менинг учун қанчалик мушкул бўлмасин, мен бечора Amélieни баҳтиёр қиласман. Бу йигитни у ҳаддан ташқари яхши кўради... Amélie бу қилмишидан жуда пушаймон бўлиб қийналастипти. Мен ҳар қандай қилиб ҳам бўлса икковининг бошини қўшишга ҳаракат қиласман. Агар бу йигит уни олишга қудрати етмаса, мен ўзим Amélierга пул бераман, отамдан, Андрейдан ёрдам сўрайман. Amélie унга теса, мен жуда хурсанд бўлар эдим. Бечора қиз ғариб, мусофир, кимсасиз! Ё худойим шунчалик эсини йўқотиб қўйган бўлса, бечора бениҳоят яхши кўрар экан-да. Унинг ўрнида мен бўлганимда ҳам балки шундоқ бўлар эдим!..» — деб ўйлар эди княжна Марья.

VI

Ростовлар оиласи Николушкадан кўпдан бери хатхабар олмас эди: фақат қиши ўртасида граф бир хат олдию унинг адресидан ўғлининг қўлини таниди. Граф хатни олгач, ҳеч ким пайқамасин, деб қўрқиб ва шошиб, оёқ учиди ўз кабинетига кирди ва эшикни беркитиб, хатни ўқий бошлиди. Анна Михайловна хат келганидан хабардор бўлиб (у хамма вақт ҳовлидаги ҳар бир ҳодисадан хабардор эди), аста юриб графининг олдига кирди. Граф ҳам йиғлаб, ҳам кулиб хат ўқимоқда эди.

Анна Михайловна, иши битган бўлса ҳам ҳануз Ростовникида тураг эди.

— Тен bon ami?¹— деди Анна Михайловна граф йиғласа йиғлашга-ю, кулса кулишга тайёр ғамгин бир тарзда.

Граф баралла йиғлаб юборди.

— Николушка... хат... ярадор бўлган... экан, ярадор,

¹ Ҳа, азиз дўстим?

... жигарим... Графинягинам... офицер бўлипти... Худога шукур... Графиниошкага қандоқ айтаман?..

Анна Михайловна унинг ёнига ўтириб, рўмолчаси билан унинг кўзини, ҳатто томган кўз ёшини ва ўзининг кўз ёшини артди, хатни ўқиди, графга тасалли берди ва тушлик-кача графиняни бу хабарга тайёр қиласман, тушлик қилиб, чой ичиб бўлгандан кейин, худо ёр бўлса, ҳаммасини айтаман, деб ваъда берди.

Тушлик вақтида Анна Михайловна нуқул уруш хабарлари тўғрисида, Николушка тўғрисида гапириди; гарчи ўзи билса ҳам икки марта Николушканинг охирги хати қачон келган эди, деб сўради, ҳадемай хат келиб қолар, деди. Анна Михайловна ҳар гал Николушкани тилга олганда, графиня ташвишланар ва гоҳ графга, гоҳ Анна Михайловнага жавдираф қарап, шунда Анна Михайловна гапни секин бошқа ёққа бурар эди. Оилада ҳаммадан ҳам зийрак бўлган Наташа бу гапларнинг оҳангидан, кўз қарашлардан ва юз ифодаларидан бир нарсани пайқади-да, тушлик бошланганданоқ қулоғини динг қилиб, отаси билан Анна Михайловна орасида акасига оид бирон гап борлигини ва Анна Михайловна онасини бирон хабарга тайёр қилаётганини сезди. Наташа ҳарчанд тортинчоқ бўлмаса ҳам (онаси Николушка тўғрисидаги анчайин хунук хабарни ҳам кўтара олмаслигини билар эди), тушлик вақтида бу тўғрида бирон нарса сўрашга журъат қилолмади ва кўнглига ғулғула тушиб, томоғидан овқат ҳам ўтмай, мураббияснинг танбехларига ҳам қулоқ солмасдан, стулда ўзини у ёққа ташлаб, бу ёққа ташлаб ўтирар эди. Тушликтан кейин у Анна Михайловнанинг орқасидан чопқиллаб бориб, истироҳат бўлмасида унинг бўйнига осилди.

— Холажон, жон хола, айтинг, нима бўлипти?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, жонгинам.

— Йўқ, жон хола, ўргилиб кетай, айтинг, сиз бир нарсани биласиз, айтинг, бўлмаса қўймайман.

Анна Михайловна бош чайқаб:

— Vous êtes une fine mouche, mon enfant¹, — деди.

Наташа Анна Михайловнанинг юзидан «ҳа, биламан» деган бир маънони уқиб:

— Николенъкадан хат келилтими? Шундоқдир! — деб юборди.

— Ҳай, оғзингдан чиқарма, онаңг эшитса, қандоқ бўлишини ўзинг биласан-ку.

¹ Ҳа, шайтон қиз,

— Хўп, хўп, оғзимдан чиқармайман, лекин айтинг, айтмайсизми? Бўлмаса ҳозир бориб айтаман.

Анна Михайловна ҳеч кимга айтмаслик шарти билан хатнинг мазмунини қисқача айтиб берди.

— Мана, мана, бировга айтсан худо урсин,— деди Наташа чўқиниб ва юрганича Соняниг олдига чиқди.

— Николенъка... Ярадор... Хат...— деди Соняга тантана ва хурсандлик билан.

Соня дарҳол ранги бўзариб:

— Nicolas! — деди.

Наташа акасининг ярадор бўлганлиги ҳақидаги хабар Соняга қандай таъсир қилганини кўрганидан кейингина бу хабарниг қайғули эканини сөзди.

У Соняни қучоқлаб йиғлади.

— Салгина ярадор бўлган экан, лекин офицер қилиб қўйништи; ҳозир тузалиб қолипти, хатни ўзи ёзилти,— деди Наташа йиги аралаш.

Петя катта-катта қадам ташлаб уйда нари-бери юрар экан:

— Хотин-қизлар ҳаммаси ҳам шунаقا йиғлоқи-да,—деди,—мен акамниг катта иш кўрсатганига суюнаман, жуда суюнаман. Сизларниг ҳамма вақт кўз ёшлиаринг тайёр! Ҳеч нарсага тушунмайсизлар.

Наташа йиги аралаш табассум қилди.

— Сен хатни ўқидингми? — деб сўради Соня.

— Ўқиганим йўқ. Лекин Анна Михайловна тузалипти, аллақачон офицер бўлипти, деб айтдилар.

— Худога шукур,— деди Соня чўқиниб.— Ёлғондан айтган бўлмасинлар тағин. Юр, ташапниг олдиларига борамиз.

Петя индамасдан нари-бери юрар эди.

— Мен Николушканинг ўрнида бўлганимда французларни бундан ҳам кўпроқ ўлдирап эдим— деди Петя.— Аблаҳлар! Мен бу аблаҳларни ўлдиравериб, ҳаммаёқи ўликка тўлдириб юборар эдим,— деди яна Петя давом этиб.

— Жаврамасанг-чи, мунча бетутуриқ бўлибсан!

— Мен бетутуриқ эмасман, ҳар нарсага йиғлайдиган бетутуруқ,— деди Петя.

Бир оз жимликдан сўнг Наташа:

— Эсингдан чиқарганинг йўқми уни? — деб сўради.

Соня жилмайиб:

— Nicolas ними? — деди.

Наташа сўзига жуда катта маъно бермоқчи бўлса керак, қўл ва бош ҳаракатлари билан жуда писанда қилиб:

— Йўқ, Соня, унинг ҳамма-ҳамма гаплари, ҳамма ишлари, ҳаммаси-ҳаммаси эсингда борми? Ҳаммаси менинг эсимда турипти,— деди,— лекин Борисни эсимдан чиқарибман, ҳеч эсимда йўқ.

— Нима деяпсан? Наҳот Борис эсингдан чиққан бўлса? — деди Соня ҳайратда қолиб.

— Йўқ, эсимдан чиқишига чиққани йўқ, афти эсимда-ю, Николенъкадай эмас-да. Кўзимни юмсан, Николенька кўз олдимга келади, лекин Борис келмайди (у кўзинни юмди). Мана, ҳеч кўзимга кўринмайди.

— Оҳ, Наташа! — деди Соня худди дугонасини ҳозир айтмоқчи бўлган гапини эшитишга нолойиқ кўргандай ва бу гапни бошқа, ҳазиллашиб мумкин бўлмаган одамга айтетгандай бир алфозда, тантана ва жиддият билан.— Мен сенинг акангни яхши кўриб қолганман, унинг бошига нима келмасин, ўзимнинг бошимга нима келмасин, барибир мен уни ўлгунимча яхши кўраман.

Наташа ҳайрон бўлиб, Соняга қараганича, жим қолди. У Сонянинг гапи ҳақ эканини ва ўша, айтган муҳаббат бор эканлигини сезди; лекин Наташа ҳали бу нарсанинг фаҳмига етмас эди. У шундоқ бўлишига ишонар, лекин буни англамас эди.

— Сен Николенъкага хат ёзасанми? — деб сўради Наташа.

Соня ўйланиб қолди. Nicolasга қандай хат ёзиш керак, умуман, хат ёзиш керакми,— бу масалани у ҳеч ҳал қиломас эди. Энди Николай офицер ва қаҳрамонларча ярадор бўлганида унга хат ёзиб ўзини эслатиши, унинг ваъдасини ёдига солиши яхши бўлармикин?

— Билмайман; у хат ёёси, мен ҳам ёзарман,— деди Соня қизарив.

— Сен унга хат ёзгани уялмайсанми?

— Йўқ,— деди Соня жилмайиб.

— Мен Борисга хат ёзгани уяламан, ёзмайман.

— Нимадан уяласан?

— Билмасам. Шундай уяламан-да.

Наташанинг ҳалиги гапига аччиғи келган Петя:

— Нимадан уялишини мен биламан,— деди,— ана у

семиз кўзойнаклини яхши кўриб қолгани учун уялади (Петя ўзининг адаши бўлмиш янги граф Безуховни шундай деб атар эди): энди мана бу ашулачини (Петя ашулачи деб Наташанинг ашула муаллими — итальянни атар эди) яхши кўриб қолган: шунинг учун ҳам уялади.

— Мунча бетамиз бўлибсан, Петя! — деди Наташа.

— Бетамиз бўлсам ҳам сенчалик эмасман,— деди тўқиз яшар Петя худди катта одамдай.

Графиня тушлик вақтида Анна Михайловнанинг киноялари орқасида воқеани унча-мунча сезган эди. У ўз уйига кириб, креслода ўтирас экан, ўғлининг кичкинагина тамакидонининг қопқоғига ўрнатилган сурагидан кўзини олмас ва кўзида ёш айланар эди. Анна Михайловна, қўлида мактуб, оёқ учida юриб графинянинг кабинети эшиги олдига келиб тўхтади.

— Сиз кирманг,— деди орқасидан келган кекса графга,— кейин кирасиз,— ўзи ичкарига кириб эшикни беркитди.

Граф калитнинг ўрнига қулогини қўйиб тинглай бошлади. Унинг қулогига аввал осойишта гап овози, кейин узундан-узоқ гапирган Анна Михайловнанинг товуши, кейин қичқириқ кирди, сўнgra жимлиқ чўки, кейин яна икки кишининг хушҳол гапираётган товуши, кейин оёқ шарпаси эшитилди-ю, Анна Михайловна графга эшикни очди. Анна Михайловнанинг юзида, мураккаб операцияни ўринлатиб, санъатини томоша қилгани одамларни таклиф қилган хирургнинг юзидаги мағрурлик ифодаси ётар эди, Анна Михайловна бир қўлига тамакидонни, иккинчи қўлига мактубни ушлаб, гоҳ бирини, гоҳ иккинчисини ўпастган графиняни тантана билан кўрсатиб:

— C'est fait!¹ — деди.

Графиня графни кўриб, унга қўлини узатди, унинг тепакал бошини кўкрагига босди ва ялтироқ калласи оша яна хатга, ўғлининг суратига қаради: хат билан суратни яна ўпмоқчи бўлиб, эрининг тепакал бошини сал итарди. Уйга Вера, Наташа, Соня ва Петя кирди. Хат яна ўқилди. Николай хатида ўзи иштирок қилган икки поход ва икки жангни қисқача тасвир қилган, ўзининг офицер бўлганини айтган ва онаси билан отасининг қўлларини ғойибона ўпиб, дуо қилишларини сўраган; Верани, Наташани, Петяни ўпаман, деган. Бундан ташқари у т-г Шелинг, т-те Шосс ва мураб-

¹ Мана, иш битди!

биясига салом айтган ва яна ҳануз яхши кўргани ҳамда ҳеч қачон эсидан чиқармагани қимматли Соняни ўпид қўйинглар, деган. Буни эшитиб, Соня шу қадар қизарип кетдики, ҳатто кўзларидан ёш чиқди. У ҳамма қараётганиндан уялиб, чопқиллаганича залга чиқди ва гир айланаб кўйлагининг этагини чодир қилди-да, қип-қизарганича жилмайиб полга ўтириди. Графиня йиғлар эди.

— Нега йиғлайсиз, татап? — деди Вера.— Унинг ёзган гапларига суюниш керак, наинки йиғласангиз.

Веранинг бу гапи жуда тўғри бўлса ҳам, лекин граф, графиня ва Наташа ҳамма унга худди «наҳот шундоқ десант», дегандай қаради. «Бу кимга тортди экан!» — деб ўйлади графиня.

Николушканинг хати қайта-қайта ўқилди ва бу хатни ўқитиб эшитишга ўзларига лойиқ кўрганлар хатни ҳеч кимга бермай ўтирган графиняни олдига келишлари керак эди. Мураббиялар, энагалар, Митенька, баъзи таниш-билишлари келишди ва графиня уларнинг ҳар қайсида ҳатни алоҳида лаззат билан ўқиб берар экан, ҳар ўқиганида бу хатдан ўғлининг янги бир фазилатини топар эди. Бундан йигирма йил бурун қорнида митти қўл-оёғини билинар-билинмас зўргагина қимиirlатган ўша ўғли, кўп әркалатма, деб граф билан уришувига сабаб бўлган ўша фарзанди, аввал «груша» ва ундан кейин «баба» деб тили чиққан ўша Николенька энди ёт юртларда, бегсна одамлар орасида мард жангчи бўлиб, ўзи ёлғиз, бирорвнинг ёрдаминосиз, ўз билганича алланечук мардона ишлар қилиб юргани графиняни ҳайратга солар ва бениҳоят хурсанд қиласар эди.

Бола гўдаклигидан бошлаб аста-секин улғайиб боришини кўрсатадиган тажрибани, асрлар давомида ҳосил бўлган тажрибани графиня тан олмас эди. Гўё миллион-миллион одамлар ҳам шу камолот босқичини босиб ўтмагандай, ўғлининг ҳар бир камолот босқичи графиня учун фавқулодда бир ҳодиса бўлар эди. Графиня ундан йигирма йил бурун қорнида қимиirlаган кичкинагина вужуднинг бир кун келиб йиғлашига, эмишига ва гапиришига ишонмагандай, ҳозир ҳам ўша вужуднинг у ёқларда, хатига кўра, кучли, жасур әркақ, ўғилларининг ва одамларнинг намунаси бўлиб юрганига ишонгиси келмас эди.

— *Хатини* қара-я, мунча ҳам чиройли ёзмаса! — дерди графиня хатининг тасвир қисмини ўқиб.— Мунча ҳам камтар бўлмаса! Ўзи тўғрисида бирон оғиз ҳам ёзмапти, бирон

Оғиз ҳам... Аллақаёқдаги Денисов тұғрисида ёзипти. Үзи үшалардан ҳам жасурроқдир. Үзининг чеккан азоблари тұғрисида лом-мім демапти, олижаноблигига қаранг-а! Ұша Николушкам-да! Ҳаммани бир-бир әслапти. Ҳеч кимни эсидан чиқармапти. Үзим ҳам айттар әдим, мана бундайлигідаеқ, айттар әдим...

Бутун оиласан Николушкага ёзиладиган хатлар қарийб бир ҳафта ёзилди ва ниҳоят оққа күчирилди; графиня-нинг назорати остида, графнинг ҳаракати билан Николушкага керакли нарсалар ҳозырланды ва янги офицерлердин кийим-кечаги учун пул тайёрланди. Тадбиркор Анна Михайловна үғли билан хатлашиб туришининг ҳам осонгина йўлини топган әди. У хатларини тұғри гвардияга қўмондонлик қилиб турган буюк князь Константин Павловичга юборар әди. Ростовлар оиласи чет өладаги рус гвардияси-нинг үзи тайинли адрес, агар мактуб гвардияга қўмондонлик қилиб турган буюк князга тегса, ұша ерга яқин турган Павлоград полкига етиб боришига ҳеч шубҳа йўқ, деб ўйлашар әди, шунинг учун ҳам хатлар билан пулни буюк князниң куръери орқали Борисга юборадиган бўлишиди ва Борис буни Николушкага етказиши керак әди. Юбориладиган хатлар қари граф, графиня, Петя, Вера, Наташа, Соня томонидан ёзилган әди. Граф кийим-кечак учун 6000 сўм пул ва бошқа майда-чуйдалар юборди.

VII

Кутузовнинг Ольмюцга яқин ерда лагерь қуриб турган жанговар армияси 12 ноябрь әртаси бўладиган кўрикка, яъни Россия ва Австрия императорларининг кўригига тайёрланмоқда әди. Россиядан янгигина келган гвардия кечани Ольмюцдан ўн беш чақирим нарида ўтказиб, әртасига әрталаб соат ўнда кўрикдан ўтгани Ольмюц майдонига чиқди.

Николай Ростов шу куни Борисдан хат олган әди. Борис бу хатига Измайл полки Ольмюцдан ўн беш чақирим бериди тунайди, сенга хат билан пул келган, келиб олгин, деган әди. Шу кунлари Ростовга пул жуда зарур әди, чунки походдан қайтиб, Ольмюц яқинида тұхтаган армия лагерини моли кўп маркитантлар ва австриялық жуҳудлар босиб кетган әди. Павловградликлар поход учун олинган мукофотлар шодиёнасига зиёфат устига зиёфат ўтказишар,

яқиндагина Ольмюцга келиб хотин-халаж хизмат қиладай-
ган майхона очган Каролина Венгерканинг майхонасиға
боришар эди. Ростов офицер бўлиши муносабати билан
яқиндагина зиёфат бергани, Денисовнинг оти Бадавини
сотиб олгани учун ўртоқларидан ва маркитантлардан қарз-
дор бўлиб қолган эди. Бориснинг хатини олгандан кейин
бир ўртоғи билан Ольмюцга борди, ўша ерда сўқат еб, бир
шиша вино ичди-ю, кейин ўзи якка, бирга ўсган ўртоғи
Борисни қидириб гвардия лагерига борди. Ростовнинг
ҳали офицерлик кийим-боши йўқ эди. Унинг эгнида эски-
риб кетган ва солдат крести тақилган юнкер курткаси,
ўшанга ўхшаб эскириб тиззаларидағи чармлари қирилган
шім, белида офицерлар тақадиган қилич, остида поход
вақтида казакдан сотиб олинган Доң оти эди. Уғижим бўлиб
кетган гусар телпагини бошининг орқасига қийшайтириб
кийиб олган. У Измайл полки лагерига яқинлашар экан,
урушни кўрган жанговар гусарлик важоҳатимни кўриб
Борис ва унинг гвардиячи ҳамма ўртоқлари оғзини очиб
қолар, деб ўйлар эди.

Гвардия бутун походни худли саёҳатга чиққандай озодалик ва интизомга зеб бериб ўтказди. Манзиллар яқин-
яқин бўлиб, буюм ҳалталарни ҳам аравалар олиб борар,
ҳар манзилда Австрия маъмурлари офицерларга яхши
сөқатлар тайёрлаб қўйишар эди. Полклар шаҳарларга
музика билан кириб, музыка билан чиқар, бутун поход
вақтида буюк князнинг буйруғига кўра солдатлар баравар
оёқ ташлаб юришар (гвардиячилар шу билан фахрланар
эди), офицерлар эса ўз ўриналарида пиёда боришар эди.
Борис бутун поход вақтида энди рота командири бўлган
Берг билан юриб, бирга тураг эди. Берг поход вақтида
рота командири бўлиб, яхши хизмати ва ҳар ишни ўз вақ-
тида қилиши орқасида бошлиқларнинг ишончига сазовор
бўлган ва ўзини иқтисодий жиҳатдан яхши таъминлаб ол-
ган эди. Борис поход вақтида кўп керак бўлиб қоладиган
одамлар билан танишди ва Пьер ёзиг берган мактуб орқали
князъ Андрей Болконский билан танишиб олди ва у орқали
бош қўмондон штабига ўрнашиб олиш умидида эди. Озода
ва яхши кийинган Берг билан Борис сўнгги кундузги
юришдан кейин, озодагина уйда тўғарак стол ёнида дам
олиб, шахмат ўйнаб ўтиришар эди. Берг тутаб турган труб-
касини икки тиззасининг орасига қистириб қўйган. Борис
Бергнинг юришига маҳтал бўлиб, ўзига хос назокат билан
шахмат доналаридан оппоқ ва нозик қўллари билан қубба

ясар ва афтидан, ўйин тўғрисида ўйлаб (у ҳамма вақт фагатгина ҳозир қилаётган иши тўғрисидагина ўйлар эди), ҳарифининг юзига қараб турар эди.

— Қани, энди нима қиласр экансиз? — деди.

— Ҳаракат қилиб кўрамиз-да,— деди Берг ва пиёдани ушлади-ю, юрмади.

Шу чоғ эшик очилди.

— Э, бу ерда экансан-ку!—деди Ростов баланд овоз билди.—Берг ҳам шу ерда! *Петизанфан, але күше дормир!*— деб бақириб, энагасининг гапини такрорлади. Борис иккови ёшликларида ҳамма вақт энаганинг шу гапига кулишар эди.

— Ўҳӯ, бутунлай ўзгариб кетибсан-ку! — деб Борис ўрнидан турди ва тўкилиб кетган шахмат доналарини териб жойига қўйди-да, дўсти билан кўришгани қучоқ очди, Бироқ Николай ўзини четга олди. У ўртоғини кўрганида бошқаларга тақлид қилишни истамайдиган ёшлик туйғуси билан ўз ҳиссини, ҳар қандай бўлганда ҳам аксари катталарда кўрилганидек, риёкорона эмас, ўзича, янгичасига ифода қилишни истади, у бошқалар сингари ўпишмоқчи эмас, балки уни чимчиламоқчи, туртмоқчи бўлди. Бироқ Борис, аксинча, осойишта ва дўстона бир йўсинда Ростовни қучоқлаб уч марта ўпди.

Улар қарийб олти ойдан берн кўришмаган эди: ёшлар ҳаёт йўлига тушиб, дастлабки қадамни босган ёшда қанчалик ўзгарса, улар ҳам бир-бирида шу ўзгаришни кўришиди ва шу дастлабки қадамларни қайси муҳитда босган бўлса иккаласига ҳам ўша муҳитнинг акси урган эди. Сўнгги марта кўришганидан бўён иккови ҳам анча ўзгарган ва иккови ҳам бу ўзгаришни бир-бирига тезроқ айтишни истар эди.

— Оббо олифталар-её! Озодагина, тозагина, худди сайнлдан қайтиб келгандайсизлар-а! Биз ҳам юрибмиз-да, армияда хизмат қиласиз деб,— деди Ростов лой сачраган шимини кўрсатиб. Унинг йўғон товуши ва солдатча ҳаракати Борис учун тамом янгилик эди.

Ростовнинг қаттиқ-қаттиқ гапираётганини эшитган уй этаси немис хотин эшикдан бошини чиқариб қаради.

— Қалай, жойидами? — деди Ростов Борисга кўз қисиб.

¹ Боринглар, болалар, ухланглар!

— Мунча бақирасан! Уларни ҳуркитиб юборасан,— деди Борис.— Мен бугун келмассан, деб ўйлаган эдим,— деди яна,— мен хатни кечагина Кутузовнинг адъютантларидан Болконский орқали бериб юборган эдим. Парров элтиб берар, деб ўйламаган эдим... Хўш, қалайсан? Урушга кирдингми? — деб сўради Борис.

Ростов унинг сўзига жавоб бермай, мундирига тақилган Георгий крестини солдатларча силкитиб қўйди ва боғланган қўлини кўрсатиб Бергга кулимсираб қаради.

— Кўриб турибсан-ку,— деди.

— Эй, ҳали шундоқ бўлди, дегин,— деди Борис кулиб.— Биз ҳам жуда ажойиб поход ўтказдик. Шаҳзода доим бизнинг полк билан бирга бўлди. Шунинг учун биз походни жуда соз ўтказдик. Польшада бўлган қабул маросимларини зиёфатларни, балларни айтасанми, гапирган билан тамом бўлмайди. Шаҳзода бизнинг офицерларга жуда катта мардаматлар кўрсатди.

Икки ўртоқ бири ўзининг гусарлик айш-ишратлари билан жанговар ҳаёти ва иккинчиси баланд мартабали кишилар командаси остида хизмат қилишининг қулайликлари ва фойдалари тўрисида гапирди.

— Гвардия яхши-да! -- деди Ростов.— Менга қара, вино олдириб келсанг-чи.

Борис афтини буриштируди:

— Жуда ичгинг келаётган бўлса, майли.

У каравоти олдига бориб, оппоққина ёстиқнинг тагидан картмонини олди-ю, винога одам юборди.

— Ҳа, айтгандай, сенга келган пул билан хатни ҳам беришим керак,— леди яна.

Ростов хатни олди, пулни диванга ташлади-ю, столга тирсаклаб ўтириб, хатни ўқий бошлади. У хатдан уч-тўрт сатр ўқиб, Бергга қовоғини солиб қаради ва унинг қараб турганини кўриб, хат билан юзини беркитди. Берг диванда ётган тўла картмонни кўриб:

— Анчагина пул юборишипти-ку,— деди, бизнинг кунимиз ойликка қолган, граф. Мана, мени олсангиз...

— Менга қаранг, дўстим Берг,— деди Ростов,— сизга ҳам уйингиздан хат келса, яқин кишингиз билан учрашиб у билан гаплашмоқчи бўлсангизу мен шунда ҳозир бўлсам, сизга халал бермаслик учун дарҳол чиқиб кетар эдим. Мумкинми, кетсангиз, чиқиб кета қолсангиз, йўқолсангиз!— деб бақирди, лекин шу ондаёқ унинг елкасидан ушлади ва қилган қўполлигини юмшатмоқчи бўлди шекилли, унинг

юзига мулойимгина боқиб, илюва қилди: — Хафа бўлманг, дўстим, мен сизни ўзимга яқин кўриб бу гапларни айттаётиман.

— Айтмасангиз ҳам ўзим тушунаман, граф,— деди Берг ўрнидан туар экан палағда товуш билан.

— Сиз уй эгаларининг олдига киринг, сизни йўқлашаётган эди,— деди Борис.

Берг озода, гард қўнмаган сюртукни кийди, ойнага қараб Александр Павловичга тақлидан сочини икки чаккасидан юқорига таради ва Ростовнинг кўз қарашидан сюртуги ёққанини пайқаганидан кейин, мулойим табассум қилиб, уйдан чиқиб кетди.

— Оббо, жуда ҳам бефаҳмлик қилибман,— деди Ростов хатни ўқир экан.

— Нима бўлди?

— Жуда бемазагарчилик қилибман-да, хат ёзмай юриб юриб у бечораларнинг ўтакасини ёрганимни қара. Оббо, жуда ёмон бўлипти-да! — деди тўсатдан қизариб; — юбор энди Гаврилони винога! Ха, майли, бир ичайлик!

Хатнинг ичида князь Багратион номига ҳам бир мактуб бор эди, бу мактубни Анна Михайловнанинг маслаҳати билан қари графиня таниш-билишлари орқали ёздириб слган ва ўғлига шу хатни эгасига етказиб, шундан фойдалангин, деб тайинлаган эди.

— Ана бемаънигарчилигу шунга зор эканман-да! — деди Ростов хатни столнинг тагига ташлаб.

— Нега ташлайсан? — деб сўрали Борис.

— Аллақандай бир тавсиянома, нима кераги бор менга!

— Нега кераги бўлмасин? — деди Борис мактубни олиб ўқир экан.— Сенга жуда керакли мактуб бу.

— Менга ҳеч нарсанинг кераги йўқ, мен ҳеч кимга адъютант бўлмайман.

— Нега? — деди Борис.

— Бундан паст иш йўқ!

— Сен ҳали ҳам алланималарни хаёл қилиб юрасан,— деди Борис бошини чайқаб.

— Сен бўлсанг, ҳали ҳам ўшанақа дипломат экансан. Кел, қўй бу гапларни... Қани, ўзингдан гапир-чи,— деди Ростов.

— Мана, кўриб турибсан-ку, шу-да. Ҳозирча ишим яхши, лекин шу фронтдан қутгулиб, адъютант бўлишни истар эдим-да.

— Нега?

— Нега бўлар эди, модомики ҳарбий ишда мартабага интиладиган бўлсанг, иложи бўлса дурустрогига интия.

— Эй, бундоқ дегин! — деди Ростов, афтидан, бошқа тўғрида ўйлаётib.

У қандайдир Бир масалани ҳал қилмоқчи бўлгандаи, ўртоғининг кўзига савол назари билан тикилиб туарар эди.

Чол Гаврило вино келтирди.

— Энди Альфонс Карличга одам юборайми? — деди Борис.— У сен билан ичар эди, чунки мен ича олмайман.

— Ҳа, юбор-юбор! Қалай у немис? — деди Ростов таҳқиromуз илжайиб.

— Жуда-жуда яхши, ҳалол ва дилкаш одам,—деди Борис.

Ростов Бориснинг кўзига яна бир марта тикилди-ю, уғ тортди. Берг қайтиб келди ва вино ичиб ўтириб, учала офицернинг қулф-дили очилди. Иккала гвардиячи Ростовга ўзларининг сафарлари, Россияда, Польшада ва чет элларда қандай иззат-ҳурмат кўрганликларини ҳикоя қилиб беришди. Командирлари буюк князнинг сўзлари, қилиқлари, гапириши, унинг юмшоқкўнгиллиги ва аччиғи тезлиги ҳақида латифалар айтишди. Берг сўз ўзинга тегишли бўлмагани учун одатдагича индамасдан ўтирас эди. Бироқ буюк князнинг аччиғи тезлиги тўгрисида латифалар айтилганда у Галицияда буюк князъ полкларни айланиб юриб полкнинг нотўғри ҳаракат қилгани учун аччиқланганини ва шу вақтда у билан гаплашишга муваффақ бўлганини зўр шавқ-завқ билан гапириб берди. У, жуда дарғазаб бўлган буюк князъ: «Арнаутлар!» (шаҳзода дарғазаб бўлган чоғларида, ҳамма вақт Арнаутлар, дер эди) — деб унинг ёнига келиб бақирганини ва рота командирини сўраганини мулойим табассум билан гапириди.

— Ишонасизми, граф, мен ҳеч қўрқмадим, чунки мен ҳақ эканимни билар эдим. Биласизми, граф, полк бўйича бериладиган бутуи буйруқларни, уставни беш бармоғимдай ёд биламан, десам мақтанган бўлмайман. Шунинг учун ҳам, граф, менинг ротамда ҳеч қачон камчилик бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳамиша хотирим жам. Югуриб олдига бордим. (У буюк князнинг олдига қандай ҳарбийча салом бериб келганини ўрнидан салгина туриб кўрсатди. Дарҳақиқат, одамнинг юзида ҳурмат ва мамнуниятни бундан ортиқроқ қилиб кўрсатиш қийин эди!) Шу сўка кетди: «Арнаут» ҳам деди, «фалокат» ҳам деди, «Сибирга юборман» ҳам деди, ишқилиб, ҳеч гап қолмади,—деди Берг та-

бассум қилиб.— Мен ҳақ эканимни билиб, индамай тура-вердим. Дуруст қилибманми, граф? «Ҳа, соқовмисан?» — деб бақирди. Яна индамай туравердим. Шундан кейин нима бўлди, деб ўйлайсиз, граф? Эртасига бурлуқда менинг тўғримда ҳеч гап бўлмади. Мана, кўрдингизми, одам ўзини дадил тутса, мана шундоқ бўлади. Мана шундай гаплар, граф,— деди Берг трубкасидан ҳалқа-ҳалқа тутун чиқарар экан.

— Ҳа, жуда ажойиб бўлипти,— деди Ростов табассум қилиб.

Бироқ, Борис Ростов Бергни масхара қилмоқчи бўлгани кўриб усталик билан гапни бошقا ёққа бурди. У Ростовдан қаерда ва қандай ярадор бўлгани ҳақида гапириб беришни сўради. Бу Ростовга жуда маъқул бўлди. Ростов бу ҳақда сўзлар экан, тобора очилиб гапирап эди. У Шенгрabenда бўлиб ўтган воқеани, жангда иштирок қилган кишилардай, яъни айнан эмас, ўзлари бошқалардан эшитганларича, ҳақиқатда бўлганини эмас, чироили чиқадиган қилиб айтишни истаган кишилардай сўзлаб берди. Ростов ростгўй йигит бўлиб, ҳеч қачон ёлгон гапирмас эди. У бўлган воқеани айнан гапириб бермоқчи бўлиб, сўз бошлаган эди, лекин аста-секин ёлғонга кўчишига мажбур бўлганини ўзи ҳам сезмай қолди. Агар у, ўзи сингари атака тўғрисида кўп ҳикоялар эшитиб, атака ҳақида муайян бир тушунча ҳосил қилган ва унинг ҳикоясини ўзлари тасаввур қилганча бўлишини кутиб ўтирган жўраларига воқеани айнан айтса эди, уларнинг ўзи ё ишонмас, ёки бундан ҳам ёмонроғи, одатда суворилар атакасида иштирок этган кишилар бошидан кепирадиган нарсаларни Ростов бошидан кечирмаганига унинг ўзи айбли деб ўйлашар эди. У жўраларига, от қўйиб бораётганимда отдан йиқилиб, қўлимни майиб қилдим, жонимнинг борича французлардан буталар орасига қочдим, деб жўнгина айта олмас эди. Бундан ташқари, бўлиб ўтган воқеанинг ўзинигина айтиб бериш учун катта ирова ҳам керак эди. Ҳақиқатни айтиш жуда қийин нарса: бу кўп ёшларнинг қўлидан келмайди, жўралари ундан қандай қизишиб жанг қилгани, кўзига қон тўлиб французлар колоннасига қандай қуюндай отилиб киргани, ўнг-сўлига қилич уриб, французларни қандай чопиб ташлагани, қилич уларнинг гўштини тилка-тилка қилгани ва ўзи қандай ҳолдан тойиб йиқилгани ва ҳоказолар тўғрисида гапиришини кутишар эди. У жўраларига мана шуларни айтиб берди.

У ҳикояси ярим бўлиб, «Ҳужум вақтида одамнинг кўзига қандоқ қон тўлишини сен тасаввур қила олмайсан», деяёттанида эшикдан князь Андрей Болконский кириб келди. Уни Борис кутиб ўтирас эди. Ёшларга ҳимояткорона муносабатда бўлишни яхши кўрадиган, ҳимоя сўраб мурожаат қилингандан ийиб кетган, кеча маъқул бўлиб қолган Борисга кўнгли мойил бўлган князь Андрей ёш йигитнинг хоҳишини ўтамоқчи эди. У Кутузовдан шаҳзодага мактуб олиб бораётган Борисни танҳо кўрарман, деган ўйда бу ерга кирган эди. Уйга кириб, жанговар саргузаштларидан гапириб ўтирган армия гусарини кўргач (князь Андрей бунақа одамларни жуда ёмон кўрар эди), Борисга мулойимгина табассум билан қаради, Ростовга эса афтини буриштириб, кўзини қисиб назар ташлади ва салгина таъзим қилиб, ҳорғин ва хушёқмаслик билан диванга ўтирди. У шу сухбатга кириб қолганига таъби хира бўлди. Ростов буни пайқаб, қизариб кетди. Лекин князь Андрей учун бунинг аҳамияти йўқ, чунки Ростов бегона одам эди. Лекин Болконский Бориснинг кўзига қараб унинг шу гусар туфайли хижолат тортаётганини кўрди. Князь Андрейнинг истеҳзоли ва ёқимсиз бир оҳангла гапираётганига, жанговарлик нуқтаи назаридан штаб адъютантларига (князь Андрей ҳам, афтидан, шу жумладан эли) бўлган нафратига қарамай, Ростов хижолат тортгандай бўлиб қизарди ва житим қолди. Борис, штабда қандай янгиликлар, бизнинг мўлжалларимиз ҳақида, камтарлик қилмай айтилганда, қандай гаплар бор, деб сўради.

Болконский бегона одамлар олдида ортиқ бир нима дейишни хоҳламади шекилли:

— Олга юрсак керак,— деб қўя қслди.

Берг фурсатдан фойдаланиб, жуда назокат билан рота командирларига ем-хашак учун энди икки ҳисса ортиқ пул Серинэли, деган гап бор, шу тўғрими, деб сўради. Князь Андрей кулимсираб, бундай муҳим давлат ишлари тўғрисида ҳеч нарса зўта олмайман, деди ва Берг хандон ташлаб кулди.

— Сизнинг ишингиз тўғрисида кейин гаплашамиз,— деди князь Андрей яна Борисга мурожаат қилиб, сўнгра Ростовга бир қараб қўйди.— Кўрикдан кейин менинг олдимга боринг, қўлимииздан келган ёрдамни берамиз.

Сўнгра уйнинг у ёқ-бу ёғига кўз ташлар экан, ниҳоятда хижолат бўлиб, бу хижолатлиги ғазабга айланётган Рос-

төнга қаради ва унинг қизариб ўтирганига эътибор ҳам қилмай:

— Сиз Шенграбен жанги тўғрисида гапираётган эдингиз шекилли, сиз ҳам бормидингиз унда? — деди.

— Ҳа, бор эдим— деди Ростов дағаллик билан ва шу дагаллиги билан гўё жангни кўрмаган адъютантни ҳақорат қилмоқчи бўлгандай.

Болконский гусарнинг ҳолатини пайқади ва бу унга қизиқ туюлди. У таҳқиромуз илжайиб қўйди.

— Ҳа! Бу жанг тўғрисида ҳозир кўп гапиришади.

— Ҳа, гап кўп! — деди тўсатдан Ростов баланд овоз билан гоҳ Борисга, гоҳ Болконскийга кўзларини олайтириб қараб.— Ҳа, кўп гапиришади, лекин биз душманинг ўқи остида кўрган-билгандаримизни гапирамиз, бизнинг гапларимиз ана шу топда ўтириб, ҳеч нарса қилмай мукофот слайдиган штаб олифталарининг гапидан эмас.

— Яъни сен ҳам ўшаларнинг бири демоқчисисиз-да? — деди князь Андрей вазминлик билан ва мулойимгина табассум қилиб қўйди.

Шу пайт Ростовнинг қалбida князь Андрейга нисбатан бўлган қаҳру ғазаб ҳисси унинг оғирлигини кўриб пайдо бўлган ҳурмат ҳиссига қўшилиб кетди.

— Мен сизни айтиётганим йўқ,— деди Ростов,— мен сизни билмайман, ростини айтсан, билишни ҳам истамайман. Мен умуман штаб одамлари тўғрисида гапираётиман.

— Мен сизга шуни айтиб қўяйки,— деди князь Андрей осойишта, салобатли товуш билан,— сиз мени ҳақорат қилмоқчисиз, агар ўз қадрингизни билмай, бирорвни ҳақорат қилиш жуда осон десангиз, бу фикрингизга қўшиламан; лекин ҳозир бунинг жойи ҳам эмасу, вақти ҳам. Шу кунларда биз ҳаммамиз яна ҳам каттароқ ва жиддийроқ дуэлга чиқамиз. Бундан ташқари, сизни қадрдон дўстим деяётган Друбецкой менинг афтим сизга ёқмаганлиги учун ҳеч ҳам айбли эмас. Керак бўлсан,— деди князь Андрей ўрнидан турар экан,— менинг фамилиямни, қаерда бўлишимни биласиз, лекин шуни билиб қўйингки,— деди яна,— мен ўзимни ҳам, сизни ҳам ҳақоратланган ҳисобламайман. Агар ўзингиздан каттанинг маслаҳатига кўнсангиз, бу ишни оқибатсиз қолдириинг, қўзғаб юрманг дейман. Хўп, жума куни кўрикдан кейин мен сизни кутаман, Друбецкой; хайр, кўргунча! — деди князь Андрей ва иккёвига таъзим қилиб чиқиб кетди.

Ростов унинг гапига нима жавоб бериш кераклигини у чиқиб кетгандан кейингина эслади. Шу жавоб ўша топда эсига келмаганига яна ҳам қаттиқроқ аччиғи келди. Ударров отини келиширишни буюрди ва Борис билан совуққина хайрлашиб, ўз жойига қайтиб кетди. Уни йўл бўйи, эртага бош квартирага бориб бу олифта адъютантни дуэлга чақирайми ёки бу ишни ҳақиқатан ҳам оқибатсиз қолдирайми, деган савол қийнаб борди. У гоҳ газаб билан бу кичкина, заиф ва мағур адъютант тўппончани кўриб қўркқанидан ўзининг қанчалик ҳузур қилишини ўйлар, гоҳ ҳамма танишибилишларидан ҳам кўра фақат шу кўзига ёмон кўринган адъютантча билан жонажон дўст бўлишини истаб қолганини тууб, ҳайрон бўлар эди.

VII

Борис билан Ростов кўришган куннинг эртасига Россиядан янги келган ва Кутузов билан походдан қайтган Россия ва Австрия армиясининг кўриги бўлди. Ҳар иккала император (рус императори валиаҳд шаҳзода билан, Австрия императори эса эрцгерцог билан) саксон мингдан иборат иттифоқчилар армиясининг кўригига чиқиши.

Эрталабдан бошлаб жуда озода, ўзига зеб берган қўшини қалъа олдиғаги майдонга чиқиб саф тортди. Гоҳ ҳилпираган байроқлар остида мингларча оёқ ва найзалар ҳарарат қилас, офицерларнинг командаси билан тўхтар, бурилар ва бошқача кийинган шундай пиёда аскарларни айланаб ўтиб, ораларида масофалар қолдириб, саф тортар; гоҳ саман, қора, жийрон отларга минган, зарҳал тикилган кийимлар кийган музикачилар олдинда бўлган кўк, қизил ва яшилранг мундирли сувориларнинг отлари баравар гурсиллаб қадам ташлар; гоҳ лафетда силкиниб, тарақ-туруқ қилиб бораётган ярқироқ тўплари пилта ҳидини анқитиб, пиёда аскарлар билан суворилар орасидан ўрмалаб артиллерия ўтар ва белгиланган жойларга бориб ўрнашар эди. Фақат тўлиқ равишда парад формаси кийган, йўғон ва ингичка белларини жуда тортиб боғлаган, тикка ёқа қисганидан қизариб кетган бўйинларига шарфлар боғлаган ва ҳар хил орденлар тақиб олган генералларгина эмас, фақат ўзларига зеб-оро берган офицерларгина эмас, балки яхшилаб ювинган, соқолларини қирдирган, кийим-бошлирини ярқиратиб тозалаган ҳар бир солдат яхшилаб қашланиб ҳар бир туки жило бериб турган, ёллари ипакдай

силиқ бўлган ҳар бир от ҳаммаси жуда катта, муҳим ва тантанали бир иш бўлишини кутар эди. Ҳар бир генерал ва ҳар бир солдат бу одамлар дарёсида ўзининг бир сомон парча эканини кўриб ўзини ожиз сезар ва шу билан бирга мана шу азамат дарёning бир томчиси эканини фаҳмлаб, ўзини қудратли ҳис қилар эди.

Эрталаб зўр тараддуд ва тайёрлик иши бошланиб, соат ўн деганда ҳаммаёқ тахт бўлди. Кенг майдонда аскарлар қатор бўлиб саф тортиди. Бутун армия уч қатор бўлди. Олдинда суворилар, унинг кетидан артиллерия, ҳаммадан кейинда пиёда аскарлар.

Ҳар бир саф ораси худди кўчага ўхшар эди. Уч қисмдан иборат бу армиянинг ҳар бир қисми бир-биридан тамоман ажralиб тураг эди: Кутузовнинг жанговар армияси (бунинг ўнг қанотида, олдинги сафда павлоградликлар тураг эди), Россиядан келган армия ва гвардия полклари ҳамда Австрия қўшинлари, лекин буларнинг ҳаммаси бир қаторда бир команда остида бир тартибда тураг эди.

Бутун сафлардан, худди шабада дараҳт япроқларини ёшитирлатаётгандай: «Келишаётитпти! Келишаётитпти!» — деган шивирлаш эсиб ўтди. Одамларнинг ҳовлиққан товушлари ёшитилди, бутун қўшин ҳаяжонланиб сўнгги тайёрликни кўра бошлади.

Ольмоц томонидан келаётган бир тўда отлиқлар кўринди. Шу маҳал, гарчи шамол бўлмаса ҳам армияни бўйлаб майнин шабада эсгандай бўлиб, найзаларнинг учидаги байроқчаларни, сопига урилиб ҳилпиллаб турган байроқларни хиёл тебратди. Армия шу хиёл қимирлаши билан гўё шаҳаншоҳларнинг яқинлашувига хурсандлик изҳор қилаётгандай кўринар эди. «Смирно!» — деган бир овз ёшитилди-ю, унинг кетидан худди саҳар чоғи хўрзлар қичқиргандай, ҳар томондан шу ёкоманда товуши такрорлапди. Жимлик чўкиди.

Бу жимликда фақат отларнинг туёқ товушигина ёшитилар эди, холос. Келаётганлар императорларнинг мулоҳимлари эди. Шаҳаншоҳлар қанотга яқинлашуви билан биринчи суворилар полкнинг карнайчилари генерал-маршни чалди. Бу карнай товуши эмас, гўё шаҳаншоҳнинг яқинлашуви шодиёнасига армиядан чиқаётган табиий хурсандчилик садосидай туюлар эди. Бу товушлар орасидан император Александрнинг ёш ва мулоҳим товуши баралла ёшитилди. У аскарларни табриклаган эди. Биринчи полк шундай қаттиқ давомли ва хурсандлик билан;

«Урра!» — деб қичқардикি, одамлар ўзлари ташкил этган кучнинг миқдори ва қудратидан ўзлари даҳшатга келишиди.

Ростов шаҳаншоҳ дастлаб яқин келган Кутузов армиясининг биринчи сафида турар экан, шу армиядаги ҳар бир киши кечираётган туйғуни кечирар, яъни ўзини тамом унуган, бу қудратга ифтихор қилиб мағрурланган ва бу тантананинг боиси бўлмиш кимсага жон-дили билан берилган эди.

Ростов шу кимсанинг бир оғиз сўзи билан бутун армия (ўзи ҳам шу армияга боғлиқ, унинг бир ушоги) ўзини ўтга, сувга ташлашга, жиноят қилишга, ўлишга ёки буюк қаҳрамонликлар кўрсатишга тайёр ҳис қиласар ва шунинг учун ҳам шу одам яқинлашаётганини кўрганида унинг ҳаяжонланмаслиги, қотиб қолмаслиги мумкин эмас эди.

Ҳар томондан гуриллаб: Урра! Урра! Урра! — деган товушлар эшитилиб, полклар бирин-кетин шаҳаншоҳни генерал-марш билан қарши олишар, кейин яна: «Урра!», яна генерал-марш яна тобора кучайиб, бир-бирига қўшилиб гувиллаган «урра! урра!» садолари янграп эди.

То шаҳаншоҳ етиб келмагунча полклар худди жонсиз жасад сингари қимирламасдан жим турар эди; шаҳаншоҳ келиши биланоқ полклар жонланар, шаҳаншоҳ ўтиб кетган сафлардан чиқаётган садолар қўшилиб гувиллар эди. Қулоқни қоматга келтирадиган бу садолар остида тўртбурчак бўлиб худди тошдай қотиб қолган қўшинлар сафи орасидан юзларча отлиқ мулоzимлар тартиб билан, лекин бемалол юришар, булардан салгина олдинда икки император кетишар эди, бутун қўшинларнинг фикри ёди ва ҳушхаёли шуларда эди.

Чиройли, ёш, отлиқ гвардия мундири билан учбурчак шіляпа кийган, истараси иссиқ, товуши мулойим император Александр ҳамманинг дикқатини ўзига тортган эди.

Карнайчилардан сал нарида турган қўзи ўткир Ростов императорни узоқдан таниб, унинг яқинлашиб келаётганини кузатиб турар эди. Шаҳаншоҳ йигирма қадам чамаси яқин Келгандга, Ростов унинг чиройли ёш ва қувноқ юзини яхшилаб кўриб олди. Унинг қалбида шу чокқача ҳеч қаҷон юз бермаган меҳр ва завқ пайдо бўлди. Шаҳаншоҳнинг бутун қиёфаси, ҳамма ҳаракатлари унинг қўзига фавқулодда чиройли кўринар эди.

Шаҳаншоҳ Павлоград полки олдидаги тўхтаб, Австрия императорига французчасига бир нима деди-ю, табассум қилди.

Бу табассумни кўриб, Ростов ҳам беихтиёр табассум қилди ва ўз шаҳаншоҳига яна ҳам меҳри ортганини сезди. Ўннима қилиб, шаҳаншоҳга ўз муҳаббатини кўрсатишни истар эди. Бироқ у мумкин эмаслигини билиб йиглагиси келарди. Шаҳаншоҳ полк командирини чақириб, унга учтўрт оғиз сўз айтди.

«Эй, худоё! Шаҳаншоҳ, мени чақириб қолса нима қиласар эдим экан! — деди Ростов ичида,— хурсанд бўлганимдан юрагим ёрилиб ўлар эдим».

Шаҳаншоҳ офицерларга қараб:

— Ҳаммаларингга, жаноблар, чин кўнглимдан ташаккур билдираман,— деди ва унинг ҳар бир сўзи Ростовга худди осмондан эштилаётгандай туолди.

Агар ҳозир Ростов ўз подшоҳи учун жонини қурбон қилолса, нақадар баҳтиёр бўлар эди-я!

— Сизлар Георгий байроқларини олишга муносаб иш қилдиларинг, шунга сазовор бўласизлар.

«Шундай подшога жонни қурбон қилиш керак, қурбон!»— деди Ростов ичида.

Шаҳаншоҳ яна бир нима деди, лекин Ростов эшита олмай қолди. Солдатлар чуқур нафас олиб «урра!» — деб қичқиришиди.

Ростов ҳам шаҳаншоҳга бўлган садоқатини билдириш учун эгарнинг устида энгашиб жонининг борича қичқирди.

Шаҳаншоҳ худди тараддуллангандай, гусарларининг қаршисида бир неча лаҳза қолди.

«Наҳотки шаҳаншоҳ тараддуланса?» — деди Ростов ичида, аммо кейинчалик шаҳаншоҳнинг тараддуланиши ҳам унинг бошқа ҳамма ҳаракатларидаи Ростовнинг кўзига улуғвор ва чиройли кўринди.

Шаҳаншоҳнинг тараддуланиши бир лаҳзадан ошмади. У ўша замонда расм бўлган тумшуғи ингичка этик кийган оғини, остидаги инглизча зеб берилган тўриқ биянинг човига салгина теккизди; оқ қўлқоп кийган қўли билан тизгинини йиғишириб олиб, сон-саноқсиз адъютантларининг кузатувида олға ўрди. Шаҳаншоҳ ҳар бир полкнинг олдиди бир оз, бир оз тўхтаб ҳамон олға борар эди. Нинҳоят, унинг гавдаси кўздан йўқолди, Ростов императорларни куршаб бораётган мулозимлар орасидан унинг оқ жигаси-нингини кўрар эди.

Ростов жаноб мулозимлар орасида отда сўлжайиб ўтирган Болконскийни ҳам кўриб қолди. Ростов уни кўриб, Кечи икки орада ўтган гапни эслади ва уни дуэлга чақир-

самми, чақирмасамми, деган савол яна хотирига келди. «Чақириш керак эмас,— деди Ростов ўзича,— шундай маҳалда шунақа нарсани ўйлаб ўтиришга арзийдими? Қалб шундай муҳаббат, шундай хурсандчилик ва шундай фидо-корлик ҳисси билан тўлган бир вақтда бизнинг жанжалу муноқашамиз нима деган гап?! Мен ҳаммани яхши кўраман, энди ҳеч кимга кек сақламайман», деб ўйлар эди Ростов.

Шаҳаншоҳ ҳамма полкларни кўриб чиққандан кейин кўшинилар унинг олдидан тантанали марш билан ўта бошлади ва Ростов яқиндагина Денисовдан согиб олган Бадавийсида ўз эскадронининг охирида, яъни якка ўзи шаҳаншоҳга яққол кўриниб ўтиб борар эди.

Чавандоз Ростов ҳали шаҳаншоҳнинг олдига етмасдан Бадавийсига икки марта шпор уриб, роса гижинглатди. Шаҳаншоҳнинг қараб турганини сезган от ҳам бўйинни гажак қилиб, кўпикланган тумшугини кўкрагига теккизиб, думини кўтариб, худди оёғи ерга тегмай учиб бораётгандай, оёқларини баланд-баланд ва чиройли кўтариб ташлаб шаҳаншоҳнинг олдидан жуда қойил қилиб ўтди.

Ростовнинг кўзи оёқларини узангига тираб, қоринни ичига тортиб, ўзини худди отга ёпишиб қолгандай ҳис қилиб қовоғини солган бўлса ҳам ўзида йўқ хурсанд ҳолда шаҳаншоҳнинг олдидан Денисов айтмоқчи, балодай ўтиб кетди.

— Офарин, павлоградликлар! — деди шаҳаншоҳ.

«Оҳ, шаҳаншоҳ менга ҳозир ўзингни ўтга ташла деса, қанчалик баҳтиёр бўлар эдим-а!»— деди Ростов ўзича.

Кўрик тамом бўлгандан кейин янги келган ва Кутузов армиясида бўлган офицерлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб тўпланиши: мукофотлар, австрияликлар ва уларнинг мундирлари, сафлари, Бонапарт тўғрисида айниқса Эссеннинг корпуси келсаю Пруссия биз томон бўлса, Бонапартнинг аҳволи чатоқ бўлиши ҳақида гап-сўз бошланди.

Лекин ҳамма тўпда ҳам кўпроқ шаҳаншоҳ Александр тўғрисида гапиришар, унинг айтган гапларини, қилган ҳаракатларини айтишар ва шундан завқ қилишар эди.

Ҳамманинг ҳам бирдан-бир тилаги — шаҳаншоҳнинг етакчилиги остида тезроқ душманга қарши урушга кириш эди. Кўрикдан кейин Ростов ва бошқа кўп офицерлар, шаҳаншоҳ ўзи қўмондонлик қилганда душманни енгмаслик мумкин эмас, деб ўйлашар эди.

Кўрикдан кейин ҳаммада ғалабага шундай ишонч ҳосил бўлдики, бундай ишонч икки жангда ғалаба қозонилгандан кейин ҳам ҳосил бўлмас эди.

Кўрикдан кейин эртасига Борис яхши мундирини кийди, ишинг ўнгидан келсин, деб кузатиб қолган ўртоғи Берг билан ҳайърлашиб, Ольмоцга — Болконскийнинг олдига жўнили. Унинг мақсади князь Андрейнинг меҳрибончилигидан фойдаланиб яхшироқ бир амалга, хусусан, назарида армияла ҳамманинг ҳаваси келадиган амалга миниб олиш, яъни каттароқ бирон одамга адъютант бўлиб олиш эди. «Отаси ҳар сафар ўнг минглаб пул юбориб турадиган Ростов, мен ҳеч кимга ялинмайман, ҳеч кимга лакей бўлмайман, леса бошқа гап. Лекин менга ўхшаган ақлидан бошқа ҳеч шарсаси бўлмаган одам мансабга ўзи эришуви ва имкониятни қўлдан бермай ундан фойдаланиши керак», деб ўйларди Борис.

Борис шу куни Ольмоцда князь Андрейни кўра олмади. Лекин бош квартира, дипломатия корпуси ўрнашган ва иккала император ўз мулозимлари, яъни сарой аҳллари, яқинилари билан турадиган Ольмоц унинг шу олимақомлар оламига кириш хоҳишини яна ҳам орттирди.

У ҳеч кимни танимас, гвардия мундири кийиб жуда ясаниб келган бўлса ҳам чиройли извошларга тушиб кўчакўйда айланиб юрган жига, лента орденлар тақиб олган сарой аҳллари ва ҳарбийлар назарида ундан, гвардия офицерчасидан шу қадар юқори турар эдиларки, булар уни назарга илиш у ёқда турсин, унга эътибор ҳам қилмас эдилар. У бош қўмондон Кутузов жойлашган бинога кириб Болконскийни сўраганила бу ердаги ҳамма адъютантлар ва ҳатто денщиклар ҳам унга худди сенга ўхшаган офицерлар бу ерга жуда кўп келиб кетади, жонга ҳам тегдиларинг демокчи бўлгандай қараашди. Шунга қарамасдан ёки шундай бўлгани учунми, у эртасига 15-числода тушликдан кейин яна Ольмоцга борди ва Кутузов жойлашган бинога кириб, Болконскийни сўради. Князь Андрей уйида эди. Борисни, афтидан, илгари танца қилинадиган, ҳозир эса бенита каравот қўйилган ва ҳар хил мебеллар: стол, стуллар, клавикордлар турган катта залга олиб киришди. Эронча чиқмон кийган бир адъютант эшикка яқинроқ қўйилган стол ёнида ўтириб хат ёзмоқда эди. Яна бир қип-қизил адъютант — семиз Несвицкий қўлини бошининг остига қўйиб каравотда чўзилиб ётар ва олдида ўтирган бир офицер билан кулишар эди. Учинчиси клавикордда Вена ғалисини чалар, тўртинчиси эса клавикордга ёнбосплага-

йича унга жўр бўлиб ашула айтар эди. Болконский кўринмас эди. Бу жаноблардан ҳеч бири Борисни кўриб ўрнидан қимирламади. Борис хат ёзиб ўтирган адъютантдан Болконскийни сўраганида у қовоғини очмасдан, Болконский навбатчилик қилаётитти, керак бўлса, чап қўлдаги эшикка — қабулхонага киринг, деб жавоб берди. Борис унга ташаккур билдириб, қабулхонага борди. Қабулхонада ўн чоғли генераллар, офицерлар ўтиришар эди.

Борис кирган вақтда князь Андрей қовоғини солиб (унинг юзида, агар вазифам бўлмаганида сиз билан бир минут ҳам гаплашмас эдим, деган бир ҳорғинлик ифодаси кўринар эди), орденлар таққан кекса рус генералининг сўзига қулоқ солар, генерал қип-қизил бўлиб, деярли оёқ учидা, солдатлардек қоматини тик тутиб, нима тўғридадир князь Андрейга доклад қиласар эди.

Князь Андрей генералга русча, лекин энсаси қотган вақтларида гидай, французча талаффуз билан:

— Хўп, хўп, бир нафас сабр қилинг,— деди ва Борисни кўргач, генералга эътибор қилмасдан (генерал яна нимадир демоқчи бўлиб ёлвориб, унинг кетидан чопар эди) унга табассум билан қараб, бош иргади.

Борис шунда илгари тахмин қилган нарсасини, яъни армия уставида ёзилган, бутун полк ва ўзи билган тартиб ва интизомдан ташқари яна бир бошқа муҳимроқ тартиб борлигини кўрдики, бу тартиб ҳали қип-қизил ва шопдай бўлиб турган генерални кутишга мажбур қилди, князь Андрей капитан бўла туриб, генералнинг гапини охиригача эшитмай, ўз кўнгли хушлигини деб, прaporщик Друбецкой билан гаплашишни маъқулроқ кўрди. Борис буни кўриб, келажакда, уставда ёзилган тартибга кўра эмас, мана бу ҳеч қаерга ёзилмаган тартибга кўра хизмат қилишга ҳар қачонгидан ҳам ортиқроқ бел боғлади. У князь Андрейга тавсия қилиниши натижасида ҳозирнинг ўзидаёқ генералдан ўзини каттароқ ҳис қилди, ҳолбуки, бошқа вақтда, сафда турган чоғда, бу генерал бунаقا гвардия прaporшигини мажақлаб ташлаши мумкин эди. Князь Андрей унинг олдига келиб қўлинни ушлади.

— Афусски, кеча келганингизда йўқ эканман. Кеча куни бўйи немислар билан овора бўлдим. Вейротер билан бирга диспозицияни текширгани борган эдик. Немислар тартибни ўрнига қўйишга бир киришмасин, киришгандан кейин одам безор бўлиб кетади!

Борис худди князь Андрейнинг гапига тушунгандай табиссум. қилди, ҳолбуки Вейротер деган номни ва ҳатто диспозиция деган гапни ҳам биринчи марта эшитаётган эди.

— Хўш, дўстим, ҳали ҳам адъютант бўлиш ниятидан қайтганингиз йўқми? Мен сизнинг тўғриңизда анчагина ўйладим.

— Йўқ,— деди Борис беихтиёр негадир қизариб,— мен бош қўмондондан илтимос қилмоқчи эдим. Менинг тўғримда князь Курагин у кишига мактуб ёзган эди. Мен шунинг учун ҳам илтимос қилмоқчи эдимки,— деди худди узр сўраётгандай,— гвардия жангта кирмайдиганга ўхшайди.

— Ҳа, яхши! Яхши! Ҳаммасини гаплашамиз,— деди князь Андрей,— ҳозир бу киши тўғрисида бош қўмондонга доклад қилиб чиқай, ундан кейин мен сизнинг ихтиёрингиздаман.

Князь Андрей юзи қип-қизил генерал тўғрисида доклад қилгани бош қўмондоннинг олдига кириб кетганидан кейин бу генерал, Бориснинг уставда ёзилмаган тартибнинг фойдаси тўғрисидаги тушунчасига қўшилмайдиган одам бўлса керак, адъютант билан гаплашувига халал берган бу шашак прaporщикка қараб шундай хўмрайдики, Борис ўнгайсизланиб қолди. У тескари ўгирилиб, князь Андрейнинг бош қўмондон кабинетидан қайтиб чиқишини сабрсизлик билан кута бошлади.

Борисни клавикорд турган катта залга бошлаб борар экан, князь Андрей:

— Мен сизнинг тўғриңизда шундай қарорга келдим, дўстим,— деди,— бош қўмондоннинг олдига киришингизнинг ҳеч ҳожати йўқ. Кирсангиз, бир қоп ширин сўз айтиди, уйига тушликка таклиф қиласди («ҳеч қаерда ёзилмаган тартибга кўра хизмат қилиш важидан шундоқ бўлганда ёмон бўлмас эдику-я»,— деди Борис ичиди), лекин иш шундан нарига ўтмайди; бизда адъютант, ординарецлар яқинда бир батальон бўлади. Биз шундоқ қилайлик: мен генерал-адъютант князь Долгоруков деган жуда яхши бир одам билан қалин ўртоқман; балки сиз билмассиз, лекин гап шундаки, ҳозир Кутузов ҳам, унинг штаби ҳам, ҳаммамиз ҳам ҳеч нарса билмай қолдик: ҳозир ҳамма иш шаҳаншоҳнинг қўлига ўтган: шунинг учун Долгоруковнинг олдига бора қолайлик, ўзимнинг ҳам унда ишим бор, сизнинг тўғриңизда у билан гаплашганман; бориб кўрамиз, балки

сизни ўз хизматига олишни ёки императорга яқинроқ бирон ишга тўғрилашни лозим кўрар.

Князь Андрей ҳамма вақт ёшларга йўл-йўриқ кўрса-тишни, уларнинг киборлар доирасида рўёбга чиқишиларига ёрдам қилишни жуда яхши кўрар эди. У мана шу хилда бошқаларга ёрдам бериш баҳонаси билан (у ўзи учун бирордан ёрдам сўрашга ор қиласр эди) кишини рўёбга чиқара-диган ва ўзига тортадиган муҳитга яқин турар эди. У Борисни бажонидил князь Долгоруковнинг олдига олиб борди.

Улар Ольмюнда императорлар ва уларнинг яқинлари турадиган саройга кирганларида кеч кириб қолган эди.

Шу куни ҳарбий кенгаш бўлиб, унда гофкригсратнинг ҳамма аъзолари ва иккала император иштирок қилган эди. Кенгашда, қарилардан Кутузов билан князь Шварцен-бергнинг фикрига қарши ўлароқ, тезроқ ҳужум бошлаб, Бонапарт билан катта уруш қилишга қарор қилинди. Князь Андрей Борис билан бирга князь Долгоруковни ах-тариб саройга кирганида, ҳарбий кенгаш ҳозиргина тамом бўлган эди. Ёшлар гуруҳи ғалаба қозонган бугунги кен-гашдан яхши кайфият бош квартира одамларининг юзида ҳануз барқ уриб турар эди. Ишни пайсалга солиб, ҳужум бошламасдан яна ниманидир кутиб туришни маслаҳат берган кишиларнинг товушларини бошқалар шундай як-диллик билан босишган, уларнинг далилларини ҳужум бошлаш фойдали эканлигини исбот қиласрдиган далиллар билан шундай рад қилишган эдики, кенгашда музокара қилинаётган бўлғуси жанг ва сўзсиз ғалаба худди бўлиб ўтгандай туюлиб қолган эди. Бизнинг қўлимиз ҳар жиҳатдан ҳам баланд эди: Наполеон қўшинларидан, шубҳасиз, ортиқ бўлган қўшинларимиз зўр куч бўлиб бир жойга тўп-ланган; императорларнинг келиши муносабати билан сол-датларнинг руҳи кўтарилиган ва улар урушга талпинишар эди; қўшинларга раҳбарлик қиласртган Австрия генерали Вейротерга жанг майдони бўладиган стратегия пункти беш бармоғидай маълум (бизнинг баҳтимизга Австрия қўшин-лари ўтган йил маневрни ҳозир француздарга қарши жанг бўладиган шу жойларда ўтказган экан); ҳозир жанг бўла-диган майдоннинг ҳамма икир-чикирлари аниқ ва батафсил харитага олинган; Бонапарт, жаҳли чиққанлигидан бўлса керак, бунга қарши ҳеч чора кўрмәётир эди.

Ҳужум бошлашнинг қизғин тарафдори бўлган Долгору-ков кенгашдан ҳозиргина жуда чарчаб қайтиб келган бўлса

ҳим кенгашда гапи ўтгани учун кайфи чоғ ва мағрур эди. Князь Андрей ўз ҳимоясига олган офицерни унга таништириди; лекин князь Долгоруков Бориснинг қўлини қаттиқ қисиб сўрашди-ю, ҳеч нарса демади ва афтидан, ҳозир бутун фикр-ёди кенгашда бўлиб ўтган гапларда бўлса керак, князь Андрейга француздабалаб:

— Эй, азизим,— деди,— бугун шундай ҳам катта жанг қилдикки, илойим бунинг оқибати ҳам шундай баҳайр бўлсин-да! Лекин, азизим,— деди хурсанд бўлиб ва сўзни узиб-узиб,—мен австрияликлар, айниқса Вейротер олдида ўз айбимға иқрор бўлишим керак. Жанг режаси бу қадар аниқ, бу қадар батафсил, жанг майдонини бу қадар билиш, барча эҳтимолларни бу қадар кўзда тутиш, ҳамма шароитни, ҳамма икир-чикирни бу қадар муфассал билиш-а! Йўқ, азизим, ҳозир бизда бўлган бунчалик қулай шароитдан бошқасини ўйлаб топиб бўлмайди. Австрияликларнинг пишиқлиги-ю, русларнинг ботирлиги бирга қўшилгандан кейин яна нима керак, азизим?

— Демак, ҳужум қилишга узил-кесил қарор берилти-да? — деди Болконский.

— Биласизми, азизим, назаримда, Буонапарте калавасининг учини йўқотиб қўйганга ўхшайди. Бугун императорга мактуб юборишипти,— Долгоруков маъноли табасум қилиб қўйди.

— Ҳали шундоқ денг! Хўш, нима ёзилти? — деб сўради Болконский.

— Нима ҳам ёзар эди? У-бу деб вақтни ўтказиб, шундан фойдаланмоқчи. У ҳозир бизнинг қўлимизда десам, ишонинг, бу турган гап! Ҳаммадан қизифи шуки,— деди тўсатдан соғдилона кулиб,— жавоб мактуби ёзилганда уни нима деб аташни ҳеч ким билмади. Консул деб бўлмайди, император деб бўлмаслиги турган гап, шундоқ бўлгандан кейин, менимча, генерал Буонапарте дейиш тўғри келади.

— Лекин уни император деб танимаслик билан генерал Буонапарте дейиш орасида фарқ бор,— деди Болконский.

— Ҳамма гап шунда-да,— деди Долгоруков кулиб ва унинг сўзини бўлиб.— Билибинни танийсизми, жуда доно одам, у хатга: «зўравон ва инсониятнинг душманига», деб ёзилсин, деган таклифни қилди.

Долгоруков хандон ташлаб кулди.

— Бундан ёмонроғини топмапти-да? — деб қўйди Болконский.

— Ҳар қалай, Биллбин жуда мувофиқ унвон топди.
Жуда ўткир, доно одам.

— Бўлмасам-чи!

Франция ҳукуматининг бошлиғига, au chef du gouvernement français,— деди Долгоруков мамнуният билан жиддий тарзда,— жуда мувофиқ унвон эмасми?

— Мувофиқликка-ку, мувофиқ, лекин ҳеч ҳам ёқмас— деди Болконский.

— Ёқмаслик ҳам гапми! Менинг акам уни яхши билади; у бир неча марта Парижда ҳозирги император билан бирга тушлик қилган, акам, бундай зийрак ва айёр дипломатни умримда кўрмаганман, деган эди. Биласизми, французнинг эпчиллиги билан итальян актёrlиги бирга қўшилган-да! Граф Марков билан унинг тўғрисидаги латифаларни биласизми? Фақат граф Марковгина у билан муомала қилишни билган. Рўмолча воқеасини биларсиз? Жуда ажойиб!

Сергап Долгоруков гоҳ Борисга, гоҳ князъ Андрейга қараб, Бонапарт бизнинг элчимиз Марковни синаб кўрмоқчи бўлиб, жўрттага рўмолчасини унинг олдидага ерга тушириб юборганини ва олиб берармикин деб унга қараб турганида, Марков ҳам рўмолчасини жўрттага тушириб юборгани ва энгашиб ўзиникини олиб Бонапартникини олмаганини гапириб берди.

— Charmant¹,— деди Болконский.— Айтгандек, князъ мен сизнинг олдингизга мана шу йигит тўғрисида бир илтинос билан келган эдим. Биласизми?..

Лекин князъ Андрей сўзини тамом қилмасдан уйга бир адъютант кириб, князъ Долгоруковни император ҳузурига чақириди.

— Ҳай, аттанг! — деди Долгоруков шошиб ўрнидан турар экан, князъ Андрей билан Борисга қўл бериб,—сизнинг учун ҳам, бу яхши йигит учун ҳам қўлимдан келган ҳар қанча хизмат бўлса жоним билан қиласман.— У Бориснинг қўлини оғзининг таноби қочиб, самимий бир тарзда яна бир марта сиқиб қўйди.— Лекин буни кўрмайсизми...
Ҳайр, кўришгунча!

Ўзининг ҳозир олий ҳокимият эгалари орасида ҳис қилиб турган Борисни уларга яқин бўлиш хаёли ҳовлиқтирар эди. Ўз полкида ўзини зўр кучнинг кичкина, арзимас бир жузъи деб билган Борис бу ерда ўша зўр кучни ҳараратга солиб турган кишиларга ўзининг яқин турганини

¹ Ҳа, жуда ажойиб!

кўрар эди. Булар князь Долгоруков кетидан йўлакка чиқишига, Долгоруков кириб кетган эшикдан (шаҳаншоҳ кабинетининг эшигидан) гражданча кийинган, юзидан бамаъни одам кўринган, ияги олдинга чиқсан бўлса ҳам афтинни хунук қилмасдан, аксинча эпчил ва уддабурон қилиб кўрсатган ўрта бўйли бир киши чиқди. Бу ўрта бўйли киши Долгоруковга ўз кишисидай бош ирғади, сўнгра князь Андрейнинг салом ёки йўл беришини кутиб бўлса керақ, совуқ назар билан тикилганича унга томон келар эди. Князь Андрей на салом, на йўл берди; унинг юзида газаб акс этар эди. Ўрта бўйли ёш йигит юзини тескари буриб, йўлакнинг бир томонидан ўтиб кетди.

— Бу ким? — деб сўради Борис.

— Бу энг яхши, лекин менинг учун энг бадҳазм одамлардан бири. Ташқи ишлар министри князь Адам Чарторижский. Мана шу одамлар,— деди Болконский саройдан чиқилаётганда беихтиёр уф тортиб,— мана шу одамлар халқларнинг тақдирини ҳал қиласди.

Эртасига қўшинлар походга чиқди. Борис то Аустерлиц жангигача Болконскийнинг олдига ҳам боролмади, Долгоруковнинг ҳам; вақтинча яна Измайл полкида қолди.

X

Николай Ростов хизмат қилаётган ва Багратион отрядига кирадиган Денисов эскадрони ўн олтинчи число тонготарда манзилдан жангга жўнади ва бошқа колонналарнинг кетидан бир чақиримча йўл босганидан кейин катта йўлда тўхтатилди. Ростов аввал казаклар, улардан кейин биринчи ва иккинчи эскадрон гусарлари, артиллериялари билан шиёда батальонлар ва булардан кейин генерал Багратион ва Долгоруковлар ўз адъютантлари билан ўтиб кетганини кўрди. Жанг бошланиши олдидан бурунгидай шунча ваҳимага тушгани, бу ваҳимани енгиш учун шунча зўр бергани, бу жангда гусарча иш кўрсатиш тўғрисида шунча қилган хаёллари бекорга кетди. Унинг эскадрони резервда қолдирилди. Николай Ростов бутун кунни зерикиб, диққат бўлиб ўтказди. Эрталаб соат саккиздан ўтганда узоқдан отишма ва ура овозларини эшилди; орқага олиб кетилаётган ярадорларни (улар унча кўп эмас эди) ва юзларча казаклар бир отряд француз отлиқ аскарларини қўршаб олиб бораётганларини кўрди. Жанг унча катта

бўлмай, бизнинг ғалабамиз билан тамом бўлганга ўхшар эди. Қайтиб келаётган солдат ва офицерлар порлоқ ғалаба қозонилгани, Вишау шаҳри ишғол қилинганлиги, бутун бир эскадрон француз аскарлари асир олинганлиги ҳақида гапиришар эди. Кечаси бўлган қаттиқ совуқдан кейин ҳаво очиқ ва қуёш чарақлаб турар, жангда иштирок қилған солдатларнинг сўзларидангина эмас, ҳатто Ростовнинг олдидан у ёққа ўтиб бораётган ва у ёқдан қайтиб келаётган солдат ва офицерлар, генерал ва адъютантларнинг юз ифодасидан ҳам кўриниб турган ғалаба хабарига кишининг баҳрини очадиган куз ҳавоси жуда мос келган эди. Жанг бошланиши олдида бекорга шунча ваҳимага тушган, лекин шундай кунни бу ерда бекор ўтириб ўтказган Ростов уларни кўриб яна ҳам диққат бўлди.

Денисов йўл бўйида олдига арақли сувдон билан овқат қўйиб ўтирап экан, Ростовни чақирди:

— Ростов, бу ёққа кел, бир ичайлик шу аламларга!

Офицерлар унинг атрофига тўпланиб, еб-ичиб суҳбат бошлашди. Офицерлардан бири, икки пиёда казак олиб келаётган асир француз отлиқ аскарини кўрсатиб:

— Ана, яна биттасини олиб келаёттипти,— деди.

Казакларнинг бири асирнинг чиройли, бўлиқ отини етаклаб келар эди.

— Ҳой, отни сотсанг-чи! — деди Денисов казакка.

— Марҳамат, жаноблари...

Офицерлар ўринларидан туриб, казаклар билан асир французни ўраб олишди. Француз отлиқ аскари эльзацлик ёшгина йигит бўлиб, французчани немис лаҳжасида гапирав эди. У ҳаяжондан энтиккан, юзи қизариб кетган эди: уларнинг французча гапираётганини эшишиб, дарров офицерларга қараб гапира бошлади. У, мен асир тушмас эдим, асир тушганимга мен айбли эмас, капрал айбли, чунки у ерда руслар йўқ, бориб жулларни йиғиштириб кел, деб юборди, деди. У ҳар икки оғиз гапининг бирида: *mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval*¹ дер ва отини ардоқлар эди. У, афтидан, ўзининг қаерда эканини ва асир тушганини унча фаҳмламас эди. У асир тушгани учун гоҳ узр сўрар, гоҳ ўзини ўз бошлиқлари олдида гумон қилиб, солдатлик расм-одобини жойига қўйишга тиришар эди. Бу солдат бизнинг ариергардга француз қўшинининг

¹ отимга озор берманглар.

биз учун тамом ёт бўлган туриш-турмушини яққол кўрса-тиб берди.

Казаклар отни икки червонга сотишди. Отни яқинда-гина уйидан пул келиб ҳаммадан бойроқ бўлган Ростов олди.

Казаклар отни гусарга берганда, эльзацлик француз софдиллик билан:

— Mais qu'on ne fasse pas de mal à mon petit cheval¹, — деди Ростовга.

Ростов табассум қилиб асирни юпатди ва унга пул берди.

Казаклар юр, демоқчи бўлиб:

— Алё, алё! — деди асирнинг енгидан тортиб.

Тўсатдан гусарлар орасидан:

— Шаҳаншоҳ! Шаҳаншоҳ! — деган товуш эшитилди.

Ҳамма шошиб-пишиб тарқалди. Ростов орқага қараб, шля-паларига оқ жиға таққан бир тўда отлиқни кўрди. Бир-пасда ҳамма жой-жойига бориб, шаҳаншоҳнинг ўтишини кутиб турди.

Ростов ўз жойига қандай югуриб борганини ва отига қандай минганини ҳам билмай қолди. У жангда иштирок қилмагани ҳақида афсусланиб ўтирганини дарҳол унуди, кун бекор ўтди, деб юраги сиқилиши, шаҳаншоҳга кўз тикиб турган одамлар доирасида дарҳол барҳам топди, шаҳаншоҳ яқинлашиб келаётганидан бениҳоят хурсанд бўлиб, ўзи тўғрисида ўйламай қўйди. Шаҳаншоҳ яқинлашиб келаётганинг ўзи бекорга ўтказган шу куни учун унга бир мукофотдай бўлди. У ёрининг висолига етган ошиқдай ўзини баҳтиёр ҳис қиласи эди. У олға қарагани ботинол-мас, қарамас, лекин шаҳаншоҳнинг яқинлашиб келаётганини завқ билан сезиб турар эди. Буни отларнинг туёқ товушидангина эмас, шаҳаншоҳ яқинлашган сайин атроф-даги одамларнинг чехралари очилиб, юзларида хурсандлик ва тантана аломати пайдо бўлаётганидан ҳам пайқаш мум-кин эди. Ростов учун бир қуёш бўлган шаҳаншоҳ меҳру муҳаббат ва салобатидан ҳаммаёқни мунаvvар қилиб тобора яқинлашар эди. Мана, Ростов шу қуёшнинг нурига кўмилгандай бўлди, унинг меҳрибон, мулойим, улуғвор ва шу билан бирга, жуда ҳам оддий товушини эшиди. Худди Ростов ўйлагандай жимлик чўқди ва бу жимликда шаҳаншоҳнинг товуши эшитилди.

¹ Отимга озор берманг

— Les huzards de Pavlograd?¹ — деди шаҳаншоҳ.

— La réserve, sire!² — деб жавоб берди кимдир шу қадар оддий товуш билан: «Les huzards de Pavlograd?» — деб сўраган жуда ғайриоддий товушга жавобан.

Шаҳаншоҳ Ростовнинг рўпарасига келганда тўхтади. Александрининг чөхраси бундан уч кун олдинги кўрик куни-дагидан ҳам очиқроқ эди. Унинг юзи шундай қувноқ, шундай ёш, шундай маъсум эдики, ўн тўрт яшар шўх боланинг юзини эслатар, лекин шу билан бирга, ҳар ҳолда улуғвор императорнинг юзи эди. Шаҳаншоҳ эскадронни кўздан кечирар экан, тасодифан кўзи Ростовнинг кўзига тушди-ю, икки лаҳзага қараб қолди. Шаҳаншоҳ шу чоғ Ростовнинг кўнглидан нималар ўтаётганини билдими, йўқми (Ростовга худди билгандай туюлди), ҳар қалай, кўк кўзларини Ростовнинг юзига тики (бу кўзлардан юмшоқ ва шафқатли нур ёғилиб турар эди), сўнгра тўсатдан қошини чимириб, сўл оёғи билан отини бир туртдию от қўйганича олға қараб кетди.

Ёш император жамғни ўз кўзи билан кўргиси келиб, сарой аҳлларининг бергани маълумотларига қарамай, соат ўн иккода, бирга бораётгани учинчи колоннадан ажralиб, авангардга қараб кетди. У ҳали гусарларга етмасдан йўлда уни бир неча адъютант бугунги жангда биз ютиб чиқдик, деган хушхабар билан қарши олишиди.

Бир эскадрон француз аскарлари асири олинишдангина иборат бўлган бу жанг тўғрисида, француздар устидан пороқ ғалаба қозондик, деб маълумот берилган эди. Шунинг учун шаҳаншоҳда ҳам, бутун армияда ҳам (айниқса жанг майдонида порох тутуни ҳали турган чоғда) француздар мағлуб бўлиб, ноchor орқага чекинаётитти, деган ишонч ҳосил бўлди. Шаҳаншоҳ ўтиб кетганидан кейин орадан бир неча дақиқа ўтгач, Павлоград дивизионининг олға юриши тўғрисида буйруқ келди. Вишау деган немис шаҳар-часида Ростов шаҳаншоҳни яна кўрди. Шаҳаншоҳ келишдан бурунроқ анчагина қаттиқ отишма бўлган шаҳар майдонида йиғишириб олишга қўл тегмай қолган бир неча ярадор ва ўликлар ётган эди. Ҳарбий ва ғайриҳарбий мулозимлар ўраб олган шаҳаншоҳ кўрик вақтида инглизча зеб берилган биясини қўйиб, бошқа саман от мингандар эди. У бир томонга энганиш, олтин лорнетни кўзига жуда чиройли тутиб, ерда

¹ Павлоград гусарларинисизлар?

² Резерв, аъло ҳазрат!

ағапаб ётган яланғ бош, боши қонга беланган солдатга қаради. Ярадор солдат шу қадар ифлос, шу қадар жирканч, шу қадар хунук эдики, унинг шаҳаншоҳга яқин ерда ётганлиги Ростовга алам қилди. Ростов шаҳаншоҳнинг эти жунжикиб, буқчайиброқ турган орқаси силкинганини, бетоқат бўлиб чап оёғи билан отини шиорлаганини, ўрганиб қолган от эса ўринидан қимирламай тураверганини кўрди. Бир адъютант отдан тушиб, ярадорни қўлтиғидан олиб турғизди-да, келтирилган замбилга ётқиза бошлади. Солдат инқиллади.

Шаҳаншоҳ ўлаётган солдатдан ҳам кўпроқ азобланаст-
гандай кўринди:

— Секин, секин, секинроқ бўлмас эканми? — деди ва
жўнаб кетди.

Ростов шаҳаншоҳнинг кўзи жиққа ёшга тўлганини кўрди
ва унинг кетаётib, Чарторижскийга француздалаб:

— Уруш қурсин! Уруш қурсин! Quelle terrible chose
que la guerre! — деганини эшилди.

Авангард қўшинлари Вишау олдига, француздар бутун
кун давомида биз билан бир озгина отишиб, сўнгра ташлаб
кетган жойга, душман цепининг рўпарасига ўринашди. Аван-
гардга шаҳаншоҳнинг ташаккури эълон этилди, ваъда қил-
ган мукофотлари маълум қилинди ва солдатларга одатда-
гидан икки ҳисса ортиқ арақ берилди. Солдатларнинг гул-
ханлари кечагидан ҳам баландроқ гуриллаб ёнар ва солдат
қўшиқлари кечагидан ҳам қаттиқроқ янграр эди. Денисов
майор бўлиши муносабати билан шу кеча зиёфат берди.
Хийлагина ичиб олган Ростов зиёфатнинг пировардида
шаҳаншоҳнинг соғлигига қадаҳ кўтаришни таклиф қилди:
«расмий зиёфатларда айтиладигандай император шаҳан-
шоҳ соғлигига эмас, мөхрибон, жонажон шаҳаншоҳимиз-
нинг соғлигига; буюк одамнинг соғлигига, француздар усти-
дан ғалаба қозонишимизга ичамиз!» — деди.

— Илгари урушиб,— деди Ростов,— Шенграбенда омон
бермаган эдигу энди шаҳаншоҳимиз олдимиизда бўлганда
кўянимизми? Шаҳаншоҳимиз учун ҳаммамиз жонимизни фидо
қиласиз. Шундоқ эмасми, жаноблар? Балки мен дуруст-
роқ қилиб айта олмаётгандирман, кўп ичиб қўйибман.
Менинг кўнглимдаги гап шу. Сизлар ҳам шундай бўлса-
ларинг керак. Александр Бириччининг соғлигига ичамиз!
Урра!

Рұхланиб кетган офицерлар:

— Ўрра! — деб қичқиришди.

Кекса ротмистр Кирстен йигирма яшар Ростовдан қолишимайдиган шавқ-завқ ва самимият билан қичқириб юборди.

Офицерлар ичиб, стаканларини синдиргандан кейин Кирстен бошқа стаканларга яна вино қуиди ва стакани олиб, кўйлакчан, иштончанлигича солдатларнинг гулхани олдига борди-да, оқ мўйловини шопдай қилиб очиқ ёқасидан оппоқ кўкрагини кўрсатиб, гулхан шуъласида тўхтади ва улуғворлик билан қадаҳини кўтариб:

— Йигитлар, шаҳаншоҳ императоримизнинг соғлиги учун, душманни енгишимиз учун урра! — деб, ўзи қари бўлса ҳам ёш гусарлардай қичқирди. Гусарлар йиғилишиб бараварига «урра» кўтаришиди.

Ярим кечаси, ҳамма тарқалгандан кейин, Денисов калта қўлини сўйган дўсти Ростовнинг елкасига ташлаб:

— Походда яхши кўргудай ҳеч ким йўқ-да, шунинг учун бу подшони яхши кўриб қолибди,— деди.

— Денисов, сенга масхара бўлдими бу,— деб бақирди Ростов,— бу ҳис шундай юксак, шундай олижаноб, шундай...

— Ишонаман, ишонаман, дўстим, қойилман, маъқул...

— Йўқ, сен тушунмайсан!

Ростов ўрнидан турди ва гулханлар орасида кезиб юрар экан, ўлсам жонимни аямай (жонини аяшини хаёлига ҳам келтира олмас эди) шаҳаншоҳнинг кўз олдида ўлсам муродимга етар эдим, деб хаёл сурар эди. У ҳақиқатан ҳам подшога, рус қуролининг шон-шавкатига, келажак тантана умидига шайдо бўлиб қолган эди. Аустерлиц жангидан бурунроқ ўша эсдан чиқмайдиган кунларда бир Ростов эмас, рус армиясининг ўндан тўққизи Ростов даражасида бўлмаса ҳам подшо ва рус қуролининг кучига маҳлиё эди.

XI

Эртасига шаҳаншоҳ Вишауга тушди. Лейб-медик Вилье бир неча марта унинг ҳузурига чақирилди. Бош квартирада ва шу атрофга яқин қўшиплар орасида, шаҳаншоҳ касал бўлипти, деган овоза тарқалди. Яқин кишиларнинг айтишига қараганда, шаҳаншоҳ ҳеч нарса емапти ва шу кечаси дуруст ухлай олмапти. Бу касалликка дили нозик шаҳаншоҳнинг ярадор ва ўликларни кўриб қаттиқ таъсирлангани сабаб бўлипти.

Рус императори билан учрашиш учун оқ байроқ кўтариб элчи бўлиб келган француз офицерини ўн еттинчи числода тонготарда аванпостдан Вишауга олиб келишди. Бу офицер Савари эди. Шаҳаншоҳ эндигина ухлаган эди, шунинг учун Савари бир оз кутиши лозим бўлиб қолди. Қиём вақтида шаҳаншоҳ ҳузурига киргани унга ижозат берилди ва бир соатдан кейин князь Долгоруков билан бирликда француз армиясининг аванпостига кетди.

Мишишларга қараганда, Савари император Александрни Наполеон билан учрашувга таклиф қилгани юборилган экан. Бутун армиянинг қувончи ва ифтихори бўлиб, Александр шахсан кўришгани унамади ва гарчи, армиянинг хоҳишига қарши бўлса ҳам агар шу музокарадан мурод, дарҳақиқат, сулҳ бўлса, Наполеон билан сулҳ музокараси олиб бориш учун ўз ўрнига Савари билан бирга Вишау галиби князь Долгоруковни юборди.

Долгоруков кечқурун қайтиб келиб, тўғри шаҳаншоҳ ҳузурига кирди ва у билан узоқ танҳо гаплашди.

18 ва 19-ноябрда қўшинлар яна икки манзил олға юрди ва душман аванпости бир оз отишмадан кейин орқага чекинди. Армиянинг юқори доираларида ўн тўққизинчи числонинг қиём вақтидан шошиб-пишиб бошланган зўр қизғин ҳаракат, машҳур Аустерлиц жангига бўлган йигирманчи ноябрь куни эрталабгача давом этди.

Ўн тўққизинчи число қиёмгача кирди-чиқди, қизғин маслаҳат-музокара, югур-югур, у ёқ-бу ёққа адъютантлар юбориш фақат императорларнинг бош квартиralарида давом этди: шу куни қиёмдан кейин бу кирди-чиқди ҳаракат Кутузовнинг бош квартирасида ва колонна бошлиқларининг штабида ҳам бошланди. Кечқурун армиянинг ҳамма томон ва қисмларига адъютантлар юборилди ва у ерларда ҳам ҳаракат бошланди: ўн тўққизинчидан йигирманчи числога ўтар кечаси ҳамма қароргоҳларда ётганлар қўзалиб ғала-ғовур бошланди ва саксон мингдан иборат иттифоқчилар армияси, тўққиз чақирим масофага чўзилган узун колонна бўлиб йўлга тушди.

Императорнинг бош квартиralарида бошланиб, барча сўнгги ҳаракатларга туртки берган бу ҳаракат минораларга ўринатиб қўйиладиган каттакон соатнинг ўрта паррагациинг дастлабки ҳаракатига ўхшар эди. Аввал секин биричини паррак, кейин иккинчи, учинчи ва ундан кейин бошқа ҳамма парраклар, тишли фидираклар, тишли ўқлар тсбора

тез айланади, занг уради ва соат мили секин юриб бу ҳаракатнинг натижасини кўрсатади.

Ҳарбий иш механизми ҳам соат механизмидай, бир бошланган ҳаракат то ҳаддига етмагунча тўхтамайди, шу ҳаракат етиб бормаган қисмлар, соат механизми то бирон турткি бўлмагунча тек тургандек, қимирламай тураверади. Ўқдаги паррак тишлари бир-бирига киришиб ғувиллаб айланади, тишли ўқлар камоли тез айланганидан шувиллайди, унинг ёнидаги паррак эса худди йиллар бўйи қимирламай туришга қасд қилгандай теккина туради; лекин бир пайт келиб бу паррак илгакка илиндими, ҳаракатга тушади-ю, умумий ҳаракатга қўшилиб, нима учун айланаётганидан ва бу айланашнинг натижаси нима бўлишидан бехабар ғувиллаганича айланаверади.

Сон-саноқсиз ва турли-туман паррак ва блокларнинг мураккаб ҳаракати натижаси вақтни кўрсатадиган соат стрелкасининг секин ва бир қиёмда юргизилишидан иборат бўлгандаи, руслар билан французлардан иборат бўлган бир юз олтмиш минг кишининг мураккаб ҳаракати—ҳаммасининг дарди, тилаги, пушаймёни, таҳқирланиши, чеккан азоб-уқубати, ифтихори, қўрқуви, қувончи ҳаммасининг натижаси Аустерлиц жангини уч император жангидеб аталган жангни ютқизиш, яъни оламушумул тарихий стрелкани инсоният тарихициферблатида аста-секин юргизиш бўлди.

Князь Андрей шу куни навбатчи бўлиб, бош қўмондоннинг олдидан жилмади.

Кутузов кечқурун соат бешдан ўтганда императорларнинг бош квартирасига келди, шаҳаншоҳнинг олдига кирди ва бирпасдан кейин чиқиб обер-гофмаршал граф Толстойнинг олдига кетди.

Болконский шу фурсатдан фойдаланиб, бўладиган жанг тафсилотини билгани Долгоруковнинг олдига кирмоқчи бўлди. Князь Андрей Кутузовнинг нимадандир хафа ва норози эканини, бош квартирадагилар Кутузовдан норозилигини, император бош квартирасидаги одамларнинг ҳаммаси унга худди бошқа одамлар билмайдиган бир сирни билгандаи муомала қилганиликларини сезди ва шунинг учун Долгоруков билан гаплашишни истади.

— Салом, топ cher,— деди Билибин билан чой ичиб ўтирган Долгоруков,— эртага байрам. Чол қалай? Феъли айнингандир?

— Феъли айниган деёлмайману, лекин менинг гапимга қулоқ солишса бўлар эди, деса керак.

— Ҳарбий кенгашда унинг гапига қулоқ солишиди, бўладиган гапни гапирса яна қулоқ солишиади. Бонапарт катта жангдан қўрқиб, юраги ёрилиб турганда сусткашлиқ қилиш, ниманидир кутиб ўтириш яхши эмас.

— Ҳа, айтгаидай, Бонапартни кўрдингизми? — деди князь Андрей.— Қалай экан? Қандай таассурот қолдириди?

— Ҳа, кўрдим ва шу фикрга келдимки, ҳамма нарсадан ҳам кўра катта жангдан қўрқар экан,— деди Долгоруков, афтидан, уни қўриб чиқадиган хулосаларига зўр аҳамият бериб,— жангдан қўрқмаса, нима учун шаҳаншоҳ билан кўришмоқчи, музокара олиб бормоқчи бўлди? Ҳаммадан ҳам кўра шуни айтинг: чекиниш-ку, унинг уруш усулига тамоман зид эди, нега бўлмаса чекинди? Ҳўп, деяверинг, катта жангдан қўрқади, ўлгудай қўрқади. Унинг ажали етган. Айтдим-қўйдим, мана кўрасиз.

— Қани, гапириб беринг, қанақа экан, нима экан? — деб сўради яна князь Андрей.

— Кулранг сюртук кийган бир одам экан. Менинг «олий ҳазрат», деб гапиришимни истади-ю, лекин мени уни хафа қилдим: олий ҳазрат ҳам, бошқа ҳам демадим. Мана шундақа одам экан, вассалом,— деди Долгоруков табассум билан Билибинга қараб.

— Мен кекса Қутузовни жуда ҳурмат қиласман,— деди у давом этиб,— лекин Бонапарт қўлимизга кириб турганда, биз ниманидир кутиб, унинг қўлдан чиқиб кетишига ёки бизни алдашига йўл қўйсак, жуда бемаъни ишқилган бўлар эдик. Йўқ, Суворовнинг «Душманга ўзингни атака қилгани қўйма, ўзинг атака қил» деган қоидасини эсдан чиқариш керак эмас. Урушда ёшларнинг ғайрати кўпинча қариларнинг бутун тажрибасидан кўра яхшироқ қўл келади, десам ҳўп, деяверинг.

— Ҳўп, биз унга қайси маррадан атака қиласиз? Мен Бугун аванпостларни бориб кўрдим. Бонапарт асосий кучи билан қаерда турганлигини билиб бўлмайди,— деди князь Андрей.

Князь Андрей Долгоруковга ўзи тузган атака планини айтиб бермоқчи эди.

— Қайси маррада атака қилишнинг фарқи йўқ,— деди-ла, Долгоруков ўрнидан туриб столдаги харитани ёза бошлиди.— Ҳамма эҳтимоллар кўзда тутилган: агар у Брюннда турган бўлса...

Князь Долгоруков Вейротернинг қанотдан қиласидиган ҳаракат планини палапартиш гапириб берди.

Князь Андрей унга эътиroz билдириб, ўз планини ёқ-лай бошлади. Унинг плани ҳам Вейротер планидек маъқул бўладиган план эди-ю, лекин гап шунда эдикӣ, Вейротер плани аллақачон қабул қилинган эди. Князь Андрей ўз планининг фойдасию Вейротер планининг зарарини кўрсата бошлаганда, князь Долгоруков унинг сўзига қулоқ солмай қўйди ва харитага қарамасдан, паришонлик билан унинг юзига қараб қолди.

— Кутузов бугун ҳарбий кенгаш ўтказади, ўша ерда шу фикрларингизни айтишингиз мумкин,— деди Долгоруков.

— Албатта айтаман,— деди князь Андрей харита олди-дан кетар экан.

Икковининг гапига шу вақтгача қувноқ табассум билан қулоқ солиб ўтирган Билибин энди ҳазиллашмоқчи бўлди шекилли:

— Мунча ниманинг ташвишини тортаётибсизлар, жаноблар? — деди,— эртага ғалаба қиласизми, мағлуб бўламиزمи, барибир рус қуролининг шон-шарафи таъмин қилинган. Кутузовларингдан бошқа биронта ҳам рус колонна бошлиғи йўқ. Бошлиқлар: Herr general Wimpfen, le comte de Langeron, le prince de Lichtenstein, le prince de Hohenloe et enfin Prsch... prsch... et ainsi de suite, comme tous les noms polonais.¹

— Taisez vous, mauvaise langue,² — деди Долгоруков,— нотўғри айтависиз, энди руслардан Милорадович билан Дохтуров бор ва граф Аракчеев бўлганда учта бўлар эди, лекин унинг асаблари бўшашиб қолган.

— Хайр, менга ижозат, Михаил Илларионович чиққандирлар,— деди князь Андрей,— хайр, муваффақият тилайман, жаноблар,— деди Долгоруков билан Билибиннинг қўлини қисиб.

Князь Андрей қайтиб келганидан кейин хомуш ўтирган Кутузовдан эртаги жаңг тўғрисида фикрини сўрамасдан туролмади.

Кутузов ўз адъютантига жиддий бир назар ташлади-ю, бир оз жим қолгандан кейин жавоб берди:

¹ Жаноб генерал Вимпфен, граф Ланжерон, князь Лихтенштейн, князь Гогенлое яна прашпашри—ҳаммаси поляк номлари. (нем. ва франц.)

² Тилингизни тийинг.

— Менимча, бу жангда ютқизамиз, мен буни граф Толстойга ҳам айтиб, шаҳаншоҳга етказишни сўраем нима деди дегин? Eh, mon cher général, je me mêle de riz et des cotelettes, mêlez vous des affaires de la guerre.¹

XII

Кечқурун соат тўққиздан ўтганда Вейротер ўзининг планларини олиб Кутузовнинг квартирасига келди. Ҳарбий кенгаш шу ерда бўлиши керак эди. Ҳамма колонналарнинг бошлиқлари бош қўмондон ҳузурига чақирилди. Келишдан бош тортган князь Багратиондан бошқа ҳамма ўз вақтида етиб келди.

Бўладиган жангнинг мутасаддиси бўлган Вейротер ҳарбий кенгашда ноилож раислик ва раҳбарлик қилаётган қовоги солиқ ва мудраб ўтирган Кутузовнинг тамомани акси ўлароқ, чеҳраси очиқ ва жуда чаққон эди.

Вейротер, афтидан, ўзини муқаррар бўлиб қолган жангнинг сардори ҳис қиласр эди. У арава тортиб, нишабликдан чопиб тушиб бораётган отга ўхшар эди. У аравани ўзи тортиб бораётптими ё арава уни итариб бораётптими — буни билмас эди. Лекин бу чопишнинг оқибати нима бўлиши тўғрисида унинг фикр қилгани фурсати ҳам бўлмай, имкони борича чопар эди. Вейротер шу оқшом шахсан икки марта душман турган жойини бориб кўрди, маълумот ва изоҳлар бергани икки марта Россия ва Австрия императорлари ҳузурига кирди: ўзининг идорасига кириб, немисча диспозиция ёздирди. У мана шу ишлардан кейин Кутузовнинг олдига ниҳоятда чарчаб келди.

Афтидан, унинг хаёли шу, қадар банд эдики, ҳатто бош қўмондон олдида одоб сақлашни ҳам эсидан чиқариб қўяр эди: у бош қўмондоннинг сўзини бўлар, бериладиган саволларга жавоб қайтармай, ҳамсуҳбатининг афтига қарамай, тез-тез, чалакам-чатти гапиран эди: унинг уст-боши чанг, ўзи не аҳволда гаранг ва шу билан бирга ўзига ишонган ва мағрур кўринар эди.

Кутузов Остралицга яқин бир дворян қасрига ўрнашган эди. Бош қўмондоннинг кабинети бўлган каттакон меҳмонхонага Кутузов, Вейротер ва ҳарбий кенгаш аъзолари йигилган эди. Улар князь Багратионга маҳтал бўлиб, ҳар-

¹ Э, азизим генерал! Мен ош-овқат билан машғул бўлиб тура турай, урушни сизлар қилиб туринглар.

бий кенгашни очмасдан, чой ичиб ўтиришар эди. Соат еттидан ўтганда Багратионнинг ординареци келиб, княз-нинг кела олмаслигини билдирган эди. Князь Андрей шу хабарни бош қўмондонга маълум қилиш учун кабинетига кирди ва ҳарбий кенгашга иштирок этишга Кутузовдан илгари ижозат олганлиги учун ўтираверди.

Вейротер шошиб-пишиб ўрнидан турди-да, Брюнн атро-фининг каттакон харитаси ёзилиб қўйилган стол олдига келиб:

— Модомики князь Багратион келмас экан, кенгашни очаверсак ҳам бўлади,— деди.

Кутузов, мундирининг ёқасини ечиб, бағбақасини осилтириб, вольтерча креслода семиз қўлларини креслонинг икки томонига баравар қўйиб, пинакка кетгандай ўтиради. Вейротернинг гапи қулоғига кирганда у ягона кўзини зўрға очди.

— Ҳа, ҳа, бошлаш керак, вақт ҳам кетди,— деб бош иргади ва яна бошини қуи солиб, кўзини юмди.

Кенгаш аъзолари дастлаб Кутузов ўзини уйқуга солаётипти деб ўйлашган бўлса, диспозиция ўқилаётган вақтда унинг пишиллашини эшитиб, шуни билишдик, шу пайтда бош қўмондон бу диспозицияга ёки бошқа бирон нарсага ўзининг тоқати йўқлигини билдиришдан ҳам кўра муҳимроқ иш билан машғул: у ҳозир табиий талабни қондирмоқда, яъни ухламоқда эди. Вейротер бирон дақиқани ҳам бекорга ўтказиши истамаган жуда банд одамдай Кутузовга бир қараб қўйди-ю, унинг ухлаб ўтирганини кўриб, қофозни олди ва баланд, бир зайлдаги товуш билан бўлажак жангнинг диспозициясини сарлавҳасидан бошлаб ўқиди:

«Кобельниц ва Сокольницнинг нариги томонидаги душман маррасига атака қилиш диспозицияси, 1805 йил 20 ноябрь».

Диспозиция жуда мураккаб ва қийин эди. Бошқа диспозицияларга ўхшамаган бу диспозицияда шундай дейилган эди:

Da der Feind mit seinem linken Fluegel an die mit Wald bedeckten Berge lehnt und sich mit seinem rechten Fluegel laengs Kobelnitz und Sokolnitz hinter die dort befindlichen Teiche zieht, wir im Gegentheil mit unserem linken Fluegel seinen rechten sehr debordiren, so ist es vortheilhaft letzteren Fluegel des Feindes zu attakiren, besonders wenn wir die Doerfer Sokolnitz und Kobelnitz im Besitze haben, wodurch wir dem Feind zugleich in die Flanke fallen und ihn

auf der Flaeche zwischen Schlapanitz und dem Thuerassa—Walde verfolgen koennen, indem wir dem Defileen von Schlapanitz und Bellowitz ausweichen, welche die feindliche Front decken. Zu diesem Endzwecke ist es noething... Die erste Kolonne marschirt... die zweite Kolonne marschirt die dritte Kolonne marschirt...¹ ва ҳоказо деб ўқиди Вейротер. Генераллар бу қийин диспозицияга истар-истамас қулоқ солиб ўтирганга ўхшар эди. Қўнғир соч, йовча генерал Буксевден деворга суюниб турар ва ёниб турган шамга тикилиб, диспозицияга қулоқ солмаётганга, ҳатто бирор қулоқ солаётитти, деб ўйлашни ҳам истамаганга ўхшар эди. Вейротернинг рўпарасида қизил юзли, мўйлови юқорига буралган, икки елкаси кўтарилган Милорадович ҳарбийларга хос бир вазиятда қўлларини тиззасига қўйиб керилиб, катта-катта ва чиройли қўзларини унга тикиб ўтирар эди. У индамасдан Вейротернинг юзига тикилиб турар, Австрия штаб бошлиғи ўқищдан тўхтагандагина қўзини ундан олар эди. Шу пайт Милорадович бошқа генераларга маъноли қараб қўйди. Лекин бу маъноли қараашдан унинг диспозицияга қарши ё тарафдорлигини, буни ёқлагани ё ёқламаганини билиб бўлмас эди. Башараси жанубий Франция одамларига ўхшаган граф Ланжерон Вейротерга ҳаммадан ҳам кўра яқинроқ ўтирар эди. У бутун ўқиш давомида юзидан аримаган хисёл табассум билан қопқоғига сурат солинган олтин **тамакидонни ўйнаб**, нозик бармоқларига қараб ўтириди. **Вейротер** ўқиган узун жумласига изоҳ бериб, ўқишида яна давом этганида Ланжерон тамакидонни қўйиб, бошини кўтарди ва кишига малол келадиган ортиқча бир назокат билан уни тўхтатиб, бир нима демоқчи бўлди; лекин Австрия генерали ўқишида давом этар экан, қовоғини солди ва худди «фикрингиз бўлса кейин, кейин айтарсиз, ҳозир харитага қараб менга қулоқ солинг», дегандай тирсагини қимирлатди. Ланжерон энсаси қотиб, юқорига

¹ Душманнинг чап қаноти ўрмонзор тепаликларга, ўнг қаноти эса ўша срларда мавжуд бўлган қўлларнинг нариги томонида бўлмиш Кобельниц ва Сокольниц бўйлаб ўнашганилиги бизнинг чап қанотимиз унинг ўнг қанотидан кучли бўлганлиги учун хусусан агарда биз Кобельниц ва Сокольниц қишлоқларини ишғол қилиб, душманнинг қанотига ҳужум қилиш ва Шлапаниц билан Тюрасоск ўрмони орасида яйловдан қўниб бориш имкониятига эга бўлсан ва шу билан бирликда Шлапаниц силари Беловиц орасидаги душман мудофаасига рўпара келмасак, у ҳолда душманнинг мазкур қанотига ҳужум қўлмоғимиз фойдалидир. Мини шунинг учун лозимки... биринчи колонна марш билан..., иккинчи колонна марш билан... учинчи колонна марш билан...

қаради, худди бу нимаси, дегандай қилиб Милорадовичга кўз ташлади, бироқ Милорадовичнинг аниқ бир фикрни ифода қилмайдиган маъноли кўзига кўзи тушгач, яна бошини қўйи солиб тамакидонни ўйнай бошлади.

Ланжерон ўзича, лекин ҳамма эшитарли қилиб:

— Une leçon de géographie¹, — деб қўйди.

Пржебишевский эҳтиром ва одоб билан жуда берилиб қулоқ солаётгандай, кафтини қулогининг орқасига қўйди. Паканагина Дохтуров Вейротернинг рўпарасида столга ёйиб қўйилган харитага энганиш, камтарлик ва қунт билан диспозицияни ва нотаниш жойларни диққат билан харитадан кўрар эди. У бир неча марта Вейротерни тўхтатиб, англамаган сўзларини, қишлоқларнинг қийин номларини қайта-ришини сўради. Вейротер унинг илтимосини бажо келтирди ва Дохтуров ёзиг олди.

Бир соатдан ортиқроқ давом этган ўқиши тамом бўлган-дан кейин Ланжерон яна тамакидонни қўйиб Вейротерга ҳам, бошқаларга ҳам чандон қарамасдан, бундай диспози-цияни бажариш қийинлиги, диспозицияда душман мав-қеи маълум деб кўрсатилган бўлса ҳам душман ҳаракатда бўлгани учун унинг мавқеи ҳақиқатда бизга номаълум бўлиши мумкинлиги ҳақида гапирди. Ланжероннинг эъти-рози ўринли эди, лекин бу эътиroz билдиришдан мақсад кўпроқ диспозициясини худди мактаб болаларига ўқиб берастгандай ўзига ишонган ҳолда ўқиган генерал Вейро-терга бу ердагилар аҳмоқ эмас, балки ҳарбий ишда сенга ҳам таълим бера олади, дейиш эди. Бир зайлда ўқиётган Вейротернинг товуши тинганда Кутузов, худди тегирмон-нинг аллаловчи товуши тинганда уйғониб кетган тегир-мончидай, кўзини очиб Ланжероннинг гапига қулоқ солди ва худли: «Э-ҳа, ҳали ҳам шу бемаъни гап тўғрисида музо-кара қилиб ўтирибсизларми!» — дегандай дарров кўзини юмди-ю, бошини яна ҳам қўйи туширди. Ланжерон ҳарбий ишда ўзига бино қўйган Вейротернинг қитифига қаттиқроқ тегиш учун биз Бонапартга ҳужум қилишимиз ўрнига у бизга осонгина ҳужум қилиши ва шунинг натижасида бу диспозициянгиз бекор бўлиб қолиши мумкин, деди. Вейро-тер, ким нима демасин, ҳаммасига жавоб тайёрлаб қўйган бўлса керак, барча эътиrozларга бир хилда нафратомуз табассум билан жавоб берар эди.

¹ Географијдан дарс.

— Агар бизга ҳужум қила олганда, шу бугун қилар эди,— деди.

— Демак, сиз ўни кучсиз демоқчимисиз? — деди Ланжерон.

— Қирқ минг аскари бўлса, кўп экан, оббо,— деди Вейротер даволаш йўлини ўргатаётган табибдан кулган доктордай табассум қилиб.

— Ундоқ бўлса, демак, бизнинг атака бошлаб уни тор-мор қилишимизни кутиб ўтирган экан-да,— деди Ланжерон кинояли табассум билан ва сўзини тасдиқлашни кутиб, ўзига яқинроқ ўтирган Милорадовичга қаради.

Бироқ Милорадович шу пайтда генерал сўраган нарсадан ҳам кўра бошқа нарса тўғрисида ўйлаб турган бўлса керак.

— Ma foi¹, эртага жанг майдонида ҳаммаси маълум бўлади,— деди.

Вейротер яна табассум қилди ва шу *табассуми* билан гўё: менгина эмас, ҳар иккала шаҳаншоҳ — император ишонган нарсага рус генералларининг эътиroz билдириши ва менинг ўқтириб ўтиришм таажжубланарли ва кулгили бир ҳол, демоқчи бўлар эди.

— Душман гулханларини ўчирган, унинг лагеридан муттасил ғовур эшитилиб турипти, бу нима деган гап? — деди Вейротер.— Ё чекинаёттипими, биз бундан ҳушёр бўлишимиз керак, ёки у маррасини ўзгартираёттипти (у илжайди). Агар у Тюрасда марра ишғол қилган тақдирда ҳам бизни кўп ортиқча машаққатдан қутқазган бўлади ва берилган амр-фармонлар мутлақ ўзгармайди.

Аллақачонлар ўзининг шубҳасини гапирмоқчи бўлиб, пайт кутиб ўтирган князь Андрей:

— Нечук? — деди.

Кутузов уйғониб қаттиқ йўталди ва генералларга кўз ташлади.

— Жаноблар, эртаги, ҳатто бугунги (чунки соат ўн иккidan ўтди) диспозицияни энди ўзгартириб бўлмайди,— деди у.— Диспозицияни ҳаммаларинг эшитдиларинг, ҳаммамиз ўз бурчимизни адо қиласиз. Жанг олдида ҳаммадан зарурроқ нарса... (у бир оз жим қолди) яхшилаб ухлаб олишдир.

У ўрнидан турмоқчидай бўлди. Генераллар хайрлашиб чиқиб кетишиди. Вақт кетиб, ярим кечадан ҳам ўтган эди. Князь Андрей ҳам чиқиб кетди.

¹ Азбаройи худо.

Князь Андрей ҳарбий кенгашда ўз фикрини айтишга муваффақ бўла олмади, бу кенгаш унда мужмал ва кўнгилга ғулғула соладиган бир таассурот қолдирди. Ким ҳақли: Долгоруков билан Вейротерми ёки, атака планини маъқул кўрмаган Кутузов, Ланжерон ва бошқаларми? — Князь Андрей била олмади. «Наҳот Кутузов шаҳаншоҳга ўз фикрини очиқ айта олмаса? Наинки шуни бошқароқ қилиш мумкин эмас? Наҳот сарой муноқашалари, айрим шахсларнинг мулоҳазасини деб мингларча кишиларнинг ва шу жумладан, менинг ҳам ҳаётим таҳлика остида қолса?» — деб ўйлар эди у.

«Ҳа, балки эртага ҳалок бўларман», — деди ўзича. Шуни ўйлаганида тўсатдан аллақачонлар бўлиб ўтган, юрагини эзадиган бирмунча нарса эсига тушди; отаси ва хотини билан хайрлашганини, хотинига кўнгил қўйган дастлабки кунларини эслади; ҳомиладор хотини кўзига кўриниб, унга, ўзига ҳам ачинди, кўнгли бузилиб, нима қилишини билмай, Несвицкий билан бирга турган уйдан ташқарига чиқди ва эшик олдида нари-бери юра бошлади.

Тун туманли ва туман орасида ой хира шуъла сочиб туарар эди. «Ҳа, эртага, эртага, — деди князь Андрей ўзича. — Эртага эҳтимол оламдан кўз юмарман, бу хотиралар тўғрисида ўйламасман, бу хотираларнинг менинг учун ҳеч қандай маъноси қолмас. Эҳтимол эртага, эртанинг ўзида (мен буни сезиб турибман) нима ишлар қўлимдан келишини биринчи марта кўрсатишга муваффақ бўларман». Унинг кўзига жанг, бу жангда берилган талафот, жанг бир пунктга марказлашгани ва ҳамма командирларнинг шошиб қолгани кўринди. Мана, ниҳоят, кўпдан бери кутган пайти, ўша орзу қилган Тулони кўзига кўриниб кетди. У ўз фикрини Кутузовга ҳам, Вейротерга ҳам, императорларга ҳам очиқ ва қатъий қилиб айтади. Унинг фикру мулоҳазасига ҳамма қойил, лекин у айтган ишни қилишга ҳеч ким журъат қилолмайди; мана, унинг ўзи полк ва дивизияни олиб, ишига ҳеч ким аралашмаслигини шарт қилиб қўядио, дивизиясини ҳал қилувчи пунктга олиб бориб, ўзи якка ғалаба қозонади. Ўлим ва азоб-үкубат-чи? — деди кўнглининг бир уни. Лекин князь Андrey бу саволга жавоб бермай, хаёлида ўз муваффакиятини давом эттириди. Янаги жангнинг диспозициясини ўзи ёлғиз тузади. Унинг унвони Кутузов ҳузурида армия бўйича навбатчи бўлса ҳам ҳамма ишни ўзи якка қилади. Янаги жангда унинг ўзи ёлғиз ғалаба қозонади. Кутузов бош қўмондонликдан олинади,

унинг ўрнига ўзи тайин қилинади... Кўнглининг ҳалиги бурчи унга яна: хўш, ундан кейин-чи? Ундан кейин агарда унгача сен ўнларча марта ярадор бўлсанг, ўлсанг ёки алдансанг, ундан кейин-чи? — дер эди.— «Ундан кейин,— деди князь Андрей ўз-ўзига,— нима бўлишини билмайман, билишни хоҳламайман ҳам, билолмайман ҳам, лекин мен шуни хоҳласам, шон-шарафни, шуҳратни, одамлар мени яхши кўришини истасам, бунга мен айбили эмасман: шуни, фақат шуни хоҳласам, фақат шунинг учун яшаётган бўлсан қандоқ қилай? Фақат шу учун яшайман! Мен буни ҳеч қачон, ҳеч кимга айтмайман, лекин, ё раббим! Шон-шарафдан ва кишиларнинг муҳаббатидан бошқа нарса хәёлимга келмаса, нима қиласай, на ўлим, на ярадор бўлиш, на оиласдан жудо бўлиш — ҳеч нарсадан қўрқмайман. Кўп одамлар — отам, синглим, хотиним — энг яқин кишиларим мен учун нақадар азиз бўлмасин, мен уларнинг ҳаммасини шон-шараф, одамлардан устун келиш, ўзим билмаган ва билмайдиганим одамларнинг муҳаббатини ўзимга қаратиш, мана шу одамлар муҳаббатининг бир дақиқасига алишаман. Бу ҳар қанча ёмон ва файритабиний бўлса ҳам алишаман», дер эди у, Кутузов турган ҳовлидан эшитилаётган гапга қулоқ солиб. Кутузов турган ҳовлидан ётиш тараддуудида бўлган деншикларнинг товуши эшитилар эди. Кимдир, кучер бўлса керак, Кутузовнинг князь Андрей тақиидиган қари ошпази Титни масхара қилиб, «Тит, дой Тит?» дер эди.

- Ҳа, нима дейсан? — деди чол.
- Тит, кел, соқолимни тит,— дер эди ҳазилкаш.
- Бор-ей, афтинг қурсин! — деди чол деншикларнинг қаҳқаҳаси эстида.

«Мен, ҳар қалай, мана шу одамлардан устун бўлишини яхши кўраман, шу туманда тепамда парвоз уриб юрган шу сирли куч ва шон-шарафни ҳамма нарсадан ортиқ кўраман».

XIII

Ростов шу кечаси ўз взводи билан Багратион отрядидан олдиндаги душманни кузатувчи отлиқ аскарлар қаторида турар эди. Унинг гусарлари иккита-иккита қилиб қаторга тарқатилган; унинг ўзи эса ғалаба қилаётган уйқуга сўз бермай, қатор олдида отда юрар эди. Унинг орқа томонида

армиямизнинг гулханлари туманда кенг фазодаги хира кўринар, олди томони эса қоп қоронғи эди. Ў туман босган бу қоронғиликка қанча синчиклаб қарамасин, ҳеч нарсани кўролмас; бу қоронғиликда нимадир гоҳ кулранг бўлиб, гоҳ қорайиб кўринар, душман турган жойда гоҳ нимадир йилт этгандай бўлар ва у «кўзимга шундоқ кўринаётгандир», деб ўйлар эди. У кўзларини юмар, назарига гоҳ шаҳаншоҳ, гоҳ Денисов, гоҳ Москва хотиралари кўринар; шунда шошиб-пишиб кўзини очар экан, остидаги отининг бошини, қулоғини, баъзан яқин бориб қолган гусарнинг қора гавдасини, узоқда эса яна ўша туман босган қоронғиликни кўрар эди. «Нима қипти? Ажаб эмаски,— дер эди Ростов ўзича,— шаҳаншоҳ мени учратиб қолиб, ҳар бир офицерга бериши мумкин бўлганидек, менга ҳам бирон топшириқ берса: «Бор, ана у ёқда нима бўлаётганини билиб кел», деса. Шаҳаншоҳ тасодифий равишда бир офицерни учратиб, уни таниганини ва ўзига яқин тутганини кўп гапиришади-ку. Мени ўзига яқин тутса нима бўлар эди! Оҳ, мен уни қанчалик эҳтиёт қилас эдим, нақадар ҳақиқатни айтар эдим, уни алдаб юрган одамларни нақадар фош қилас эдим!» Ростов ўзининг шаҳаншоҳга бўлган муҳаббат ва садоқатини кўз олдига келтириш учун душман ёки алдамчӣ немисни тасаввур қилди ва уни ҳузур қилиб ўлдирмасдан аввал шаҳаншоҳнинг кўз олдида унинг юзларига тарсаки билан урди. Қўққис узоқдан эшитилган бир ҳайқириқ Ростовни ўзига келтирди. У чўчиб кўзини очди.

«Мен қаерда турибман? Ҳа қатордаман; лозунг ва пароль — дишло, Ольмюц. Афсуски, бизнинг эскадронимиз эртага резервда қолади,— деди Ростов ўзича,— жангга юборилишини сўрайман. Шаҳаншоҳни кўришимга бирдан-бир восита эҳтимол шудир. Смена келишига ҳам оз қолди. Яна бир айланиб чиқаман-да, қайтиб генералнинг олдига бориб илтимос қиласман». У эгарга яхшироқ ўрнашиб олди ва ўз гусарларини айланиб кўриб чиққани кетди. Унинг назарида ҳаво сал ёришгандай кўринди. Чап томонда ёришган ётигроқ нишаб, рўпарада эса қоп-қора девордай тикка тепалик кўринар эди. Бу тепалиқнинг устида оқ доғ кўринди. Бироқ Ростов бунинг нима эканини билолмади: ой нури тушиб турган ўрмоннинг яланг жойими, ёки эримаган қорми, ё бўлмаса, оқ уйларми? Унинг назарида шу оқ доғда ҳатто нимадир қимирлагандай бўлди. «Бу доғ қор бўлса керак; доғ— ипе tache,— деб ўйларди Ростов.

«Наташа, синглим, қора кўзлар. На...ташкада. (Мен шаҳанишоҳни кўрдим, десам жуда ҳам ҳайрон бўлар!) Наташканни... ташкани ол...» Ростов отда ухлаб борар экан, бир гусар: «Ўнгроққа юринг, тўрам, бута бор», деди. Ростов отининг ёлига тегиб турган бошини кўтариб, ҳалиги гусарнинг олдида тўхтади. У ёш боладай ҳамон уйқудан кўзини очолмас эди. «Ҳа, нимани ўйлаётган эдим? Эсимдан чиқмасин. Шаҳаншоҳ билан қандай гаплашаман? Йўқ, буни ўйлаётганим йўқ, эди, бу эртага. Ҳа! Ҳа! Наташканни... босди... Кимни? Гусарларни. Ҳа, гусарлар .. мўйлов... мўйловли ўша гусар Тверь кўчасида Гурьев ҳовлисининг... чол Гурьевнинг ҳовлиси олдидан ўтиб кетаётганида мен унинг тўғрисида ўйлаган эдим. Денисов хўп йигит-да! Булар ҳаммаси арзимайдиган нарсалар, ҳаммадан муҳими шуки, шаҳаншоҳ шу ерда. У менга қандай қараган эди-я, нимадир демоқчи бўлган эди-ю, ботина олмади . Йўқ, мен ботина олмадим... Булар ҳаммаси беҳуда гаплар. Ҳаммадан муҳими шуки, мен керакли нарсани ўйладим. Ҳа, ҳа, ҳа. На-ташкани босди, яхши». У яна бошини отнинг ёлига қўйди. Бирдан назарида, бирор унга ўқ отаётгандай бўлди. «Нима? Нима? Нима?... Қилич сол! Нима?..» — деди Ростов уйғониб. У кўзини очган ҳамоно душман турган томондан мингларча кишиларнинг чўзиқ ҳайқириғини эшилди. Ростов ва ёнидаги гусарнинг оти бу ҳайқириқни эшилтиб, қулоқларини чимирди. Ҳайқириқ чиққан жойда бир нарса ялт этди-ю, ундан кейин яна бир ялт этди. Сўнгра француз қўшинларни турган адир бўйлаб қаторасига ўтлар ёқилдию, ҳайқириқ кучая борди. Ростов француздарнинг гапларини эшилтиб турар, лекин англай олмас эди, чунки говур бўлиб кетган эди. Фақат: аaaa! ғrrrr! — деган товушгина эшишилар эди.

— Бу нима гап экан? Сен нима деб ўйлайсан? — деди Ростов ёнида турган гусарга,— душман томондан келаёттипти-ку.

Гусар индамади.

— Ҳа, эшиштаётисанми, нима бало? — деди Ростов ашчадан кейин яна.

— Ким билади, тўрам,— деди гусар хуш ёқмаслик билди.

— Душман шу томонда эмасмиди? — деди Ростов яна.

— Бўлса бордир, қаёқдан билай, — деди гусар, — қоронги тун бўлса. Ҳа, ҳаром ўлгур,—деб бақирди типирчилаётган отига.

Ростовнинг оти ҳам қулоғини чимириб, ўтга қараб ти-
пирчилар ва музлаб қолган ерга олдинги сөғини урар эди.
Ҳайқириқлар борган сайин кучайиб, гувиллаган бир то-
вушга айландики, бундай товуш мингларча аскардан иборат
армиядангина чиқиши мумкин эди. Ўтлар тобора кўпая бош-
лади. Булар француз лагерининг линиясида бўлса керак.
Ростовнинг уйқуси қочди. Душман армиясининг хушхол
ва дабдабали ҳайқириғи уни ҳаяжонга келтириди. Энди
Ростов: *Vive l'empereur, l'empereur!*¹ деган сўзларни аниқ
эшишиб туради.

— Шу яқинда, сойларнинг у юзида бўлса керак,— деди
Ростов ёнидаги гусарга.

Гусар унинг сўзига жавоб бермай, бир уф тортди-ю,
жаҳл билан йўталиб қўйди. Гусарлар линиясидан чопиб
келаётган от туғининг товуши эшитилди ва тунги туман
иҷидан тўсатдан гусар унтер-офицери зўр филдай бўлиб
чиқиб келди.

У Ростовнинг олдига келиб:

— Тўрам, генераллар келишаётитти,— деди.

Ростов товуш келаётган ва ўт ёнаётган томондан ҳамон
кўзини олмай, унтер-офицер билан биргаликда, линиядан
келаётган отлиқларни қарши олгани борди. Улардан бири
оқ от миниб олган эди. Князь Багратион билан князь Дол-
горуковлар адъютантлари билан бирлиқда душман армия-
си томонидан тўсатдан ўт ва ҳайқириқ чиққанига ҳайрон
бўлиб, шуни билгани келишган эди. Ростов Багратионнинг
олдига келиб унга рапорт берди ва адъютантларга қўши-
либ, генералларнинг гапига қулоқ сола бошлади.

— Бу макру ҳийладан бошқа нарса эмас,— деди князь
Долгоруков Багратионга қараб,— у орқага чекиниб, бизни
алдаш учун ўз ариергардига ўт ёқиб ғала-ғовур кўтаришини
буюрган бўлса керак.

— Уидай эмасдир,— деди Багратион,— мен кечқу-
рун уларнинг ўша тепаликда турганини кўрган эдим, че-
кинган бўлса, у ердан ҳам кетгандир жаноб офицер,— деди
Багратион Ростовга қараб.— унинг фланкерлари ҳам ўша
ерда туришиштими?

— Кечқурун турган эди. ҳозир билмайман, жаноб
олийлари. Буюрсангиз, гусарлар билан бориб билиб ке-
ламан,— деди Ростов.

¹ Яшасин император, император!

Багратион тўхтади ва Ростовнииг сўзига жавоб бермасдан қоронгида унинг юзига тикилди.

— Майли, билиб келинг,— деди у бир оздан кейин.

— Хўп бўлади.

Ростов отини шпорлади, унтер-офицер Федченкони ва яна икки гусарни олиб, ҳайқириқ келаётган адир этаги томонга от қўйиб кетди. Ростов уч гусар билан шу қоронги, туман ва хатарли кечада ҳеч ким бормаган ўша томонга бораётганидан ҳам хурсанд бўлиб, ҳам ваҳимага тушар эди. Багратион тепаликда туриб унга, сойдан нари ўтма, деб қичқирди. Лекин Ростов, ўзини эшитмаганга солиб, кетаверди. У буталарни, дараҳт, ўйдим-чуқурларни одам гумон қилиб ва нима учун кўзига шундоқ кўрингани тўғрисида ўзига-ўзи изоҳ бериб борар эди. Отини йўрттириб адирнинг этагига тушганида ўзимиз томондаги ўтлар ҳам, душман томонидаги ўтлар ҳам кўринмай қолди, лекин французларнинг қичқириқлари тобора баралла эшитилар эди.

Пастликда у сойга ўҳшаган бир нарсани кўрди. Бироқ бориб қараса, сой эмас, йўл экан. У йўлга чиққач, шу йўлдан кетаверайми ёки қопқорайиб турган даладан адирга йўл солайми, деб отининг бошини тортди. Туманда оқаришиб турган йўлдан юриш хавфсизроқ эди, чунки одамни дарров кўриш мумкин эди. У ҳамроҳларига : «Менинг кетимдан юринглар», деди-ю, йўлни кесиб ўтиб, кеча француза соқчилари турган тепаликка қараб от қўйди.

— Тўрам, ҳу анат — деди гусарлардан бири.

Ростов то қайрилиб қарагунча қоп-қоронги туманда нимадир ялт этди-ю, гумбурлаб милтиқ отилди ва ўқ худди бир нарсадан нолигандай мингиллаб юқорига учиб кетди. Иккинчи бир милтиқнинг плитаси ялт этди-ю, лекин ўқ чиқмади. Ростов отининг бошини қайтариб, орқага қараб чоптириди. Бир оздан кейин бирин-кетин яна тўртта ўқ отилди ва ўқлар ғувиллаб, чийиллаб туманда аллақаёққа ўтиб кетди. Ростов ўқ товушини эшитиб, ўзи сингари завқ қилгани отининг бошини тортиб, аста-секин юрди. «Қани, яна битта! Қани, яна битта!» — дер эди кўнглининг бир чети завқ қилиб, бироқ бошқа ўқ чиқмади.

Ростов Багратионга яқинлашгандагина отини яна чоптириди ва честь бериб унинг олдига борди.

Долгоруков ҳамон, французлар чекиниб, бизни алдаш учун ўт ёқсан, деб ўз гапини маъқуллаб ўтирап эди.

— Ҳа, нима қипти? — дер эди у Ростов етиб келганда.— Французлар соқчиларни қолдириб чекиниши ҳам мумкин.

— Демак, ҳали ҳаммаси кетмапти, князь,— деди Багратион.— Эртага эрталабгача сабр қилайлик, эртага ҳаммаси маълум бўлади.

Ростов от устида энганиб, честь бериб ўша томонга бориб келганидан, айниқса ўқ чийиллаганда қўрқмаганидан курсанд бўлиб, ўзини кулгидан зўрга тийгани ҳолда:

— Адирда соқчилар бор, ўша кечқурунги жойда туришпти, жаноб олийлари,— деди.

— Хўп, хўп,— деди Багратион,— ташаккур, жаноб офицер.

— Жаноб олийлари,— деди Ростов,— ижозат берсангиз, сизга бир илтимосим бор.

— Нима экан?

— Эртага бизнинг эскадронимиз резервда қолиши керак; мени биринчи эскадронга юборишингизни сўрар эдим.

— Фамилиянинг нима?

— Граф Ростов.

— Ҳа, хўп! Менга ординарец бўлиб қолгин.

— Илья Андреичнинг ўғлимисан? — деди Долгоруков.

Ростов унинг саволига жавоб бермай, яна Багратионга мурожаат қилди:

— Умид қилсам бўладими, жаноб олийлари?

— Мен буюраман.

«Эртага мени балки бирон топшириқ билан шаҳаншоҳ ҳузурига юборар,— деди Ростов ичидা,— худога шуқур!»

Душман армиясининг ўт ёқувига ва ҳайқириувига сабаб, қўшинларга император буйруғи ўқилаётган вақтда Наполеоннинг ўзи армияни айланиб юриши эди. Солдатлар императорни кўриб боғ-боғ похол ёқишиб унинг кетидан «Vive l'empereur!»¹ — деб қичқириб югуришар эди. Наполеоннинг буйруғи шундай эди:

«Солдатлар! Рус армияси Ульмда тор-мор қилганимиз Австрия армияси учун биздан қасос олгани отланмоқда. Улар ўзларингиз Голлабруннда тор-мор қилган ва ўшандан бўён муттасил қувиб келаётганларинг ўша батальонлардир. Бизнинг маррамиз жуда қулай, қудратли марра, улар мени ўнг томондан ўраб олгани ўтганда, мен уларга ён томондан зарба бераман! Солдатлар! Батальонларингга мен ўзим раҳбарлик қиласман! Агар сизлар илгаригидай мардлик кўрсатиб, душман сафини пароканда қилсаларинг ва уни гаңгитиб қўйсаларинг, мен ўқ остидан узоқда тура-

¹ Яшасин император!

маш, лекин ғалабамиз бир лаҳза ҳам шубҳа остида қолгундай бўлса, ўз императорларинг душманнинг биринчи зарбасига қарши кўқрак кериб чиқишини кўрасизлар, чунки айниқса миллатимизнинг шон-шарафи тўғрисида сўз бораётган кунда ғалаба тўғрисида иккиланиш ҳеч мумкин эмас.

Ярадорларни жанг майдонидан олиб чиқамиз, деб сафларингизни бузмангиз. Миллатимизга қарши нафрат ҳиссидан руҳланган бу инглиз малайларини енгмоқ керак эканлигини ҳар бирингиз яхши билингиз. Бизнинг походимиз шу ғалаба билан тамом бўлади, биз қишки квартиralарга қайтишимиз мумкин бўлади ва ҳозир Францияда тузилётган янги қўшинлар ўша ерга етиб келади; у вақтда мен тузадиган сулҳ ҳалқимга, сизларга ва менга муносиб сулҳ бўлади.

Наполеон»

XIV

Эрталаб соат бешда ҳали жуда қоронғи эди. Марказда ва резервда турган қўшинлар ҳамда Багратионнинг ўнг қаноти жойидан қимирламасдан турар эди. Лекин французларнинг ўнг қанотига атака қилиб, диспозицияга мувофиқ уни Богемия тоғларига улоқтириб ташлаш учун биринчи бўлиб тепаликдан тушуви керак бўлган чап қанотимиздаги **пиёда аскарлар колоннаси**, отлиқ аскарлар ва артиллерия **аллақачон ўрнидан қўзғолган** эди. Кераксиз ҳамма нарса қаланган гулханларнинг тутуни кўзни ачишириар эди. Ҳаво совуқ, қоронғи бўлиб, офицерлар шошиб-пишиб чой ичib, нонушта қилар, солдатлар сухари кавшаб, исиниш учун оёқларини ерга урар ва олиб кетиш мумкин бўлмаган ҳамма нарсаларни — столларни, филдиракларни, бочкаларни ўтга қалаб, унинг атрофига тизилишиб ўтиришар эди. Австрия колонна бошлиқлари, ҳужум бошланишнинг аломати ўлароқ, рус қўшинлари орасида нари-бери юришар эди. Полк командири турган жой атрофига Австрия офицери қўриниши биланоқ полк ҳаракатга келар эди: солдатлар гулхан атрофидан чопиб кетишар, трубкаларини этикларининг қўнжига тиқиб, халталарини араваларга жойлаб, миљтиқларини олиб, саф тортишар эди. Офицерлар тугмаларини солиб, қилич ва қайишларини тақиб, бақириб-ҳайқириб сафларни кўриб чиқишар; аравакаш ва деншиклар араваларни қўшиб, нарсаларни ортиб боғлашар эди. Адъютантлар, батальон ва полк командирлари отланишар,

чўқинишар, сўнгги бўйруқларини, қоладиган аравакашларга амр-фармонларини беришар эди. Мингларча кишиларнинг бир зайлда оёқ ташлашидан ҳаммаёқ гувиллар эди. Одамлар ўраб олгани, ҳаммаёқни тутун ва тобора қуюқлашаётган туман босиб кетгани учун колонналар чиққан жойларини ҳам, борадиган жойларини ҳам кўра олмасдан ва қаёққа бораётганликларини билмасдан юришар эди.

Колоннада бораётган солдат кемадаги денгизчидай, маълум бир доирада ўралган, денгизчи эркини ўз кемасига бергандай, солдат ҳам эркини ўз полкига берган бўлади. Денгизчи нақадар узоқ ерга бормасин, қанчалик номаълум ва хавфли нуқтада турмасин, ҳамма вақт унинг атрофида ўша палуба, мачта ва ўз кемасининг арқонлари бўлганидек, солдат ҳам қаерга бормасин, унинг атрофида ҳамма вақт ўша ўртоқлари, ўша сафлар, ўша фельдфебель Иван Митрич, ротанинг ити ўша Жучка, ўша бошликлар бўлади. Солдат ўз кемасининг қайси нуқтада турганлигини жуда камдан-кам билгиси келади, лекин жанг куни, нима бўлади ва қандай бўладики, солдатларнинг руҳий ҳолатида бир ўзгариш пайдо бўлиб, бу ўзгариш қандайдир бир кескин, тантанали бир нарсанинг яқинлашаётганидан хабар беради ва уларда ҳеч қачон кўрилмайдиган бир мароқ туғдиради. Солдатлар жанг куни ҳаяжон ичидан ўз полклари манфаати доирасидан ташқари чиқишига интиладилар, атрофга қулоқ соладилар, зеҳн қўядилар ва атрофида нима бўлаётганига жуда қизиқадилар.

Туман шунча қуюқлашдики, тонг отганига қарамай, ўн қадам наридаги нарсани кўриб бўлмас эди. Буталар каттакон дарахтдай, текис жойлар паст-баланд ва жарликтай кўринар эди. Ўн қадам наридаги одамни кўриб бўлмаганлиги учун ҳар ерда, бутун атрофда душманга тўқнаш келиб қолниш мумкин эди. Лекин колонналар туманда гоҳ пастликка тушиб, гоҳ баландликка чиқиб, боғлардан, кўралардан айланиб ўтиб, бегона жойлардан узоқ йўл юриб душманга учрамади. Аксинча, солдатлар олдинда, орқада ўша томонга қараб бораётган худди шундай рус колонналарини кўрар эди. Ҳар бир солдат ўзи бораётган томонга, яъни ўша номаълум томонга яна жуда кўп солдатлар бораётганини кўриб қувонар эди.

— Ўҳӯ, уни кўр-а, Курск солдатлари ҳам ўтишди,— дейишар эди сафда бораётган солдатлар.

— Вой-вуй, оғайнижон, ер ёрилиптию, аскар чиқипти

дайсан! Кеча кечқурун ёқилган гулханларга қарасанг, ҳеч боши кети йўқ. Худди Москва-я!

Колонна бошлиқларидан ҳеч ким сафларга яқин келмаган ва солдатларга ҳеч нарса демаган бўлса ҳам (колонна бошлиқлари, ҳарбий кенгашда кўрганимиздай, кайфлари қочган ва бўладиган жангга норози эдилар, шунинг учун фақат буйруқларни бажаришар, солдатларнинг руҳини кўтариш учун ҳеч қандай чора кўрмас эдилар), солдатлар жангга, хусусан, ҳужум жангига одатдагидай шахдам боришар эди. Бироқ қуюқ туманда бир соатча йўл босилганидан кейин қўшинларнинг кўп қисми тўхташи керак бўлиб қолди ва солдатлар тартибсизлик ва бемаънгарчилик бўлаётитти, деган кўнгилсиз бир кайфиятга тушиб қолишди. Ъу кайфият қай тарзда тарқалишини айтиш қийин: лекин унинг фавқулодда тўғрилиги ва худди сойликдан тушиб келаётган сувдай, тўхтовсиз ва киши билмас тез ёйилиши шубҳасиз эди. Агарда рус қўшинлари иттифоқчиларсиз ўзи ёлғиз бўлганида эди, балки тартибсизлик бўлаётитти, деган кайфиятга ҳамма берилгунча кўп вақт ўтар эди, лекин ҳозир ҳамма бу тартибсизликларни зўр мамнуният билан ва табиий равишда бефаҳм немисларнинг бўйнига тўнкаб, зарарли бир алғов-далғов бўлаётитти ва буни колбасачи немислар қилди, деган фикрга келди.

— Нега тўхтадик? Ё йўл беркми? Ё француздарга тўқманш келиб қолдикми?

— Йўқ, бундай эмасдир. Ундоқ бўлганда ўқ отар эди.

— Шошиб-пишиб йўлга чиқдигу, бекордан-бекорга даланинг ўртасида тўхтаб турибмиз. Ҳаммаёқни чалкаштирган шу лаънати немислар. Жуда бемаъни одамлар экан-да!

— Мен бўлганимда уларнинг ҳаммасини олдинга ўтказиб юборар эдим. Ҳозир улар орқада писиб юришади. Мана энди қоринлар пиёзнинг пўсти бўлиб ўтирамиз.

— Ҳой, қани, жўнаймизми, йўқми? Суворилар йўлни тўсиб турипти дейишади,— деди офицер.

— Бу лаънати немислар ўз юртининг йўлини ҳам билмайди-я! — деди яна бир солдат.

— Сизлар қайси дивизиядан? — деди бир адъютант келиб.

— Ўн саккизинчидан.

— Ундей бўлса, бу ерда нима қилиб турибсизлар? Аллақачон олдинга ўтиб кетишларинг керак эди, энди кечгача ҳам етиб ололмайсизлар.

— Ана аҳмоқона буйруғу; нима қилишаётганликларини ўзлари ҳам билишмайди,— деди офицер жүнай туриб.

Офицер кетгандан кейин бир генерал келиб, бошқа тилда бир нима деб жаҳл қилди.

— Тафа-лафа, дейдию, нима деганини билиб бўлмайди,— деди бир солдат ўша ўтиб кетаётган генерални масхара қилиб,— мен бўлганимда бу хумпарларнинг ҳаммасини отиб ташлар эдим!

— Тайнланган жойга соат саккизларда етиб боришимиз керак эди, биз ҳали ярим йўлни ҳам босганимиз йўқ. Ана буйруғу! — дейишар эди солдатлар.

Солдатларнинг жангга отлангандаги ғайратлари бемаъни буйруқлар ва немисларга қаратилган алам ва ғазабга айланиб кетди.

Бу тартибсизлик шундан бошландикি, Австрия суворилари сўл қанотда бораётган пайтда, олий қўмондон бизнинг марказимиз ўнг қанотдан жуда узоқда деб, бутун сувориларни ўнг томонга ўтказмоқчи бўлган эди. Бир неча мингдан иборат суворилар пиёда аскарларнинг йўлини кесиб ўта бошладио, пиёда аскарлар тўхтаб туриши керак бўлиб қолди.

Олдинда бораётган Австрия колонна бошлиғи билан рус генерали айтишиб қолди. Рус генерали отлиқ аскарларни тўхтатиши талаб қилиб қичқира, Австрия колонна бошлиғи эса, айб менда эмас, катта бошлиқларда, дер эди. Бу орада қўшинлар тўхтаб туриб, зерикар, руҳлари тушар эди. Бир соат чамаси тўхталгандан кейин ниҳоят қўшинлар йўлда давом этиб, адирнинг этагига туша бошлади. Туман адирнинг тепасидан тарқалиб, пастга, қўшинлар тушган жойга тушиб яна ҳам қуюқлашган эди. Олдинда туман ичиди дастлаб битта, сўнгра яна битта, аввал палапартиш қасур-қусур ўқ товуши эшитилди; кейин ўқ товуши борган сайин авж олиб, қасира-қусур бўлиб, Гольдбах сойи устида жанг бошланиб кетди.

Пастда, сой бўйида душманга дуч келишни кутмаган, туманда тўсатдан унга тўқнашиб қолган ва ўз бошлиқларидан руҳни кўтарадиган бирон оғиз сўз эшитмаган рус солдатлари бутун қўшинга тарқалиб кетган «кеч қолдик», деган кайфиятда бўлиб, ҳаммадан ёмонроғи, қуюқ туманда на олдинда ва на ўз атрофида ҳеч нарсани кўра олмай душманга қарши секин-аста ўқ узиб олға борар, туманда ўз қисмларини тополмай адашиб юрган бошлиқлар билан адъютантлардан ўз вақтида буйруқ ололмай яна тўхтар

эди. Пастга тушган биринчи, иккинчи ва учинчи колонналар жаигга мана шундай кирди. Кутузов билан бирга бўлгани тўртингчи колонна Працен тепалигида турар эди.

Пастда, жанг бошланган жойда туман ҳануз қуюқ, адирининг усти очилган бўлса ҳам, лекин олдинда нима бўлаётганини ҳали ҳам мутлақо кўриб бўлмас эди. Душманнинг бутун кучи тахминимизга кўра биздан ўн чақирим наридами ёки шу ерда, шу туман ичидами — буни соат тўққизгача ҳеч ким билолмаган эди.

Эрталаб соат тўққиз эди. Туман адир ораларини буткул қоплаб олди, лекин Шлапаниц қишлоғи ёнидаги тепалик очилиб қолган эди, бу тепалиқда Наполеон ўз маршаллари билан турар эди. Бу тепалик устида ҳаво очиқ, кўм-кўк осмон кўринар, сутдай оппоқ туман денгизи устида қўёш каттакон қизил тўпдай қалқиб турар эди. Бутун француз қўшинларигина эмас, ҳатто Наполеоннинг ўзи ҳам штаби билан сойдан берида, Сокольниц ва Шлапаниц қишлоқларининг бу томонида эди. Биз эса уни сой ва ўша қишлоқларнинг у томонида деб ўйлаб, ўша жойларни ишғол қилиб, жанг бошламоқчи эдик. Наполеон қўшинларимизга шунча яқин турган эдик, бу тепалиқдан бизнинг пиёда аскарларимизнинг отлиқ аскарларимиздан дурбинсиз баҳузур ажратса олар эди. Наполеон Италия урушига кийиб борган ўша кўк шинелини кийиб, кичкинагина кўк араб отида маршалларидан бир оз олдинроқда турар эди. У худди туман денгизидан сўппайиб чиқиб қолгандаи кўринган ва узоқда рус қўшинлари қимирлаётган тепаликларга тикилиб қарап ва сойликдан чиқаётган ўқ товушларига қулоқ солар эди. Ўша вақтда озғин бўлган юзининг бирон мускули қимирламас, чақнаб турган кўзлари эса бир нуқтага тикилиб турар эди. Ўнинг тахмини тўғри чиқди. Рус қўшинларининг бир қисми сойликка, катта-кичик кўллар бўйига тушибди, бир қисми эса Працен тепалигидан тушиб келмоқда эди. Наполеон бу тепаликка атака қилмоқчи, уни мэррининг қалити деб ҳисоблар эди. У туманда Прац қишлоғи ёнидаги икки тепалик оралиғига тушиб, сойликка томон найзалирини ярқиратиб бораётган ва бирин-кетин туман денгизи ичидан кўздан фойиб бўлаётган рус колонналарини кўриб турди. Кечқурун олган маълумотларига, аванпостларда кечаси эшитган ғилдирак ва қадам товушларига, рус колонналарининг тартибсиз равишда бораётганига ва барча тахминларга кўра, Наполеон иттифоқчилар уни анча узоқда, деб гумон қилишганини, Працен яқинидан ўтиб бораёт-

ған колонналар рус армиясининг маркази эканини, бу марказ ҳозирдаңоқ хийла заифлашганини ва унга мұваффақиятли равишда атака қилиш мүмкін эканлыгини очықдан-очық күриб турар эди. Лекин у ҳануз жанг бошламас эди.

Бугун унинг улуғ айёми — тож кийганининг бир йилдиги эди. У тонг олдидан бир-икки соат ухлаганидан кейин дамини олиб, бардам, димоғи чөф бўлиб турди-да, ҳар ишга қодир бир кайфият билан отланиб, майдонга чиқиб кетди. У туман орасидан кўриниб турган тепаликка тек қараб турар, унинг лоқайд юзидан ошиқ бўлиб қолган хушбаҳт ўсмирга хос мағрурлик, эришилган баҳт ифодаси акс этар эди. Маршаллари бирон нарса дейишга журъатқилолмай, унинг орқасида тек турнишар эди. У гоҳ Працен тепалигига, гоҳ тумандан қалқиб чиққан қуёшга қарап эди.

Қуёш туман орасидан буткул чиқиб, дашт ва туманга кўзини қамаштирадиган нур соғтанды, Наполеон жанг бошлаш учун худди шуни кутиб тургандай, оппоқ ва чиройли қўлидан қўлқопини ечи-да, ўша билан маршалларига ишора қилиб, жанг бошлашми буюрди. Маршаллар адъютантлар кузатувида ҳар томонга қараб от қўйиб кетишиди ва бир неча динқиқадан кейин француз армиясининг асосий кучлари Працен тепалигига қараб йўл олди. Рус қўшинлари эса бу тепалиқдан чап томондаги сойликка ҳамон тушиб кетмоқда эди.

XV

Соат саккизда Кутузов аллақачон сойликка тушиб кетган Пржебишевский билан Ланжерон колонналарининг ўрнини ишғол қилиши керак бўлган тўртинчи Милорадович колоннаси олдида Прац қишлоғига қараб борар эди. У олдинги полк одамлари билан саломлашди-да, бу колоннани ўзи бошлаб боришини билдиromoқчи бўлиб, олдин юришга буйруқ берди. Прац қишлоғига етилганда у тўхтади. Князь Андрей бош қўмондоннинг сон-саноқсиз мулоzимлари орасида орқада турар эди. Князь Андрей ҳаяжонланган, асабийлашган ва шу билан бирга, кўпдан кутган пайти келган кишидай оғир ва осойишта эди. У бугунги кун ўзи учун Тулон ёки Арколь кўприги куни эканига қаттиқ ишонган эди. Бу қандай бўлишини билмас, лекин бўлишига ҳеч шубҳа қилмас эди. Бу ерларни ва қўшинларимизнинг қайтартибда турганини армиямизнинг бирон кишиси қанчалик

бilsa, kняzь Andreй ҳam шунчалик билар эди. У ўзи тузган стратегия планини буни амалга ошириш тўғрисида энди ўйлашнинг ҳам ҳожати йўқ эди шекилли! — бутун унуган эди. Энди у Вейротер планига қараб, рўй бериши мумкин бўлган тасодифларни ўйлар ва ўзининг зийраклиги, дадиллиги иш бериб қоладиган янги мулоҳазалар қиласа эди.

Чап томондаги сойликдан туман ичидан, отишма товуши эшитилар эди. Князь Андрейнинг назарида, қизгин жанг ўша ерда бўладиган ва душман ўша ерда қаршилик кўрсатадигандай кўринар эди, «мени бригада ёки дивизия билан ўша ерга юборишади,— деди ўзича,— мен бориб, қўлимда байроқ, олға юриб, ҳар қандай қаршилик бўлса енгаман».

Князь Андрей ўтиб бораётган батальонларнинг байроқларини кўрганида юраги гуп-гуп урар эди. У байроққа қарап экан: «Мен балки мана шу байроқни кўтариб, қўшинларнинг олдида борарман», деб ўйлар эди.

Тепаликларда тунги тумандан қолган қиров эрталаб шудрингга айланди. Сойликларни босиб ётган туман эса ҳали ҳам оппоқ денгиздай бўлиб кўринар эди. Бизнинг қўшинларимиз тушган ва отишма товуши эшитилаётган чап томондаги сойликда ҳеч нарса кўринмас эди. Тепаликлар устида тиниқ кўм-кўк осмон, ўнг томонда эса офтоб смайрак туман ичиде хира бўлиб кўринар эди. Рўпарадаги ўзек туман денгизининг қирғозида душман армияси бўлиши эҳтимол бўлган ўрмонзор, адирлар кўзга ташланар ва яна нимадир кўринар эди. Ўнг томонда гвардия отларининг туёқ товуши ва фидираклар тарқалиши эшитилар, гоҳ найзалар ярқираб, туман доирасига кириб борарди; чап томонда, қишлоқнинг у ёғида шунга ўхшаган сонсаноқсиз суворилар туман денгизига яқинлашар ва унга кириб кўздан йўқолар эди. Олдинда ва орқада пиёда аскарлар борар эди. Бошқўмондон ўтиб бораётган қўшинларни кутишиб қишлоқнинг чиқаверишида туар эди. Кутузов бугун ниҳоятда чарчаган ва асабийлашганга ўхшар эди. Унинг олдидан ўтиб бораётган пиёда аскарлар, олдини бирон нарса тўсгаи бўлса керак, буйруқ бўлмасдан тўхтоли.

— Айтинг, ахир, батальон-батальон бўлиб саф тортиб қишлоқни айланиб ўтишсин,— деди Кутузов келаётган генералга жаҳл билан.— Душманга қарши борилаётганда қишлоқнинг тор кўчаларидан шу аҳволда узуидан-узун

бўлиб юриб бўлар эканми, наҳот шунга ақлингиз етмаса, муҳтарам жаноб, муҳтарам генерал.

— Мен қишлоқдан ўтгандан кейин саф қилмоқчи эдим, олий ҳазрат,— деди генерал.

Кутузов заҳарханда қилди.

— Душманнинг кўз олдида одамларни саф қилиб ўтирасангиз жуда яхши бўлар!

— Душман ҳали жуда узоқда, олий ҳазрат. Диспозицияга кўра...

— Диспозиция эмиш! — деди Кутузов зардаси қайнаб.— Сизга ким айтди буни?.. Марҳамат қилиб, буйруқни бажаринг.

— Хўп бўлади.

— Mon cher,— деди Несвицкий князь Андрейга шивирлаб,— le vieux est d'une humeur de chien¹.

Шляпасига кўк жиға тақсан оқ мундирли бир Австрия офицери Кутузовнинг олдига от чоптириб келиб, император номидан, тўртинчи колонна жангга кирдими, деб сўради.

Кутузов унинг сўзига жавоб бермай, юзини тескари ўтирган эди, ёнида турган князь Андрейга кўзи тушди. Ў Болконскийни кўриб, худди бу бўлаётган иш учун адъютант гуноҳкор эмас, дегандай, жаҳлидан тушиб қовофини очди. Ў Австрия офицерига жавоб бермасдан, Болконскийга мурожаат қилди:

— Allez voir, mon cher, si la troisième division a dépassé le village. Dites-lui de s'arrêter et d'attendre mes ordres.²

Князь Андрей жўнаган ҳам эдики, Кутузов уни тўхтатди.

— Et demandez-lui, si les tirailleurs sont postés,— деди ўзича ва Австрия офицерига ҳамон жавоб бермас эди.— Ce qu'ils font, ce qu'il font!³

Князь Андрей топшириқни бажариш учун от қўйиб кетди.

У олдинда бораётган батальонларни қувиб ўтиб, учинчи дивизияни тўхтатди ва қарасаки, ҳақиқатан колонналаримиз олдида ўқчилар цепи йўқ экан. Полк олдида бораётган полк командири бош қўмондоннинг ўқчиларни цепга ёйиш тўғри-

¹ Чолимизнинг жуда феъли айниган, дўстим.

² Бориб қаранг-чи, азизим, учинчи дивизия қишлоқдан ўтдимикан. Ўтмаган бўлса, айтинг, тўхтаб, менинг буйругимни кутсин.

³ Олдинги ўқчилар жой-жойига ўрнашдимикан, шуни ҳам сўранг.— Булар нима қилишаётитти, нима қилишаётитти!

сида берган буйругини эшитиб жуда ҳайратда қолди. Полк командири, олдинда қўшинларимиз бор, душман ўн чақирим нарида, деб қаттиқ ишонган эди. Дарҳақиқат, олдинда бу томонда нишаб ва туман босган дашт бўм-бўш эди. Князь Андрей бош қўмондон номидан бу хатони тузатишни буюриб, от чоптириб қайтиб кетди. От устида барваста гавдасини буқчайтириб ҳамон ўша ерда турган Кутузов қўзини юмиб қаттиқ эснади. Қўшинлар тўхтаб, милтиқларини елкадан тушириб турар эди.

— Яхши, яхши,— деди Кутузов князь Андрейга ва қўлида соат тутиб, чап қанотдаги ҳамма колонналар тушиб кетди, биз ҳам жўнашимиз керак, деб турган генералга мурожаат қилди:

— Ҳа, борармиз, жаноб олийлари,— деди Кутузов яна эснаб.— Борармиз! — деди яна такрорлаб.

Шу чоғ Кутузовнинг орқа томонида узоқдан полкларнинг салом берган овози эшитилди ва бу овоз узундан-узоқ чўзилган рус қолонналари бўйлаб тез-тез яқинлаша бошлади. Афтидан, полклар салом бераётган одам тез юриб келмоқда эди. Орқасида турган полк солдатлари қичқирганда, Кутузов сал четланди-да, афтини буриштириб, орқасига қаради. Працен йўлидан ҳар хил кийим кийган бир тўда отлиқлар худди экадрондай от қўйиб келмоқда эди. Булардан иккитаси олдинда отни баравар чоптириб бошқалардан кўра тезроқ келар эди. Уларнинг бири қора мундир кийган, бошига оқ жиға таққан, инглизча ясатилган саман от минганд; иккинчиси эса оқ мундир кийган, қора от минганд эди. Улар иккала император бўлиб, орқада келаётганлар уларнинг мулоzимлари эди. Кутузов ҳарбий ишда суяги қотиб қирпи бўлиб қолган кишиларга хос бир ҳаракат билан қўшинларга «Смирно», деди-да, салют бериб императорнинг олдига борди. Унинг бутун важоҳати ва туриши ўзгариб кетди. У бошлиқларга итоаткор ва уларнинг буйруқлари тўғрисида фикр юргизиб ўтирмайдиган кишига ўхшаб қолди. У ортиқ даражада ҳурмат кўрсатиб, императорнинг олдига келди ва салют берди. Унинг бу хилдаги ҳурмати, афтидан, Александрга ёқмади.

Бу ёқимсиз таассурот ёш императорнинг қувноқ юзидан худди соғ ҳаводаги туман қолдиғидай сузуб ўтиб кетди. Болконский биринчи марта чет элда Ольмоц майдонида кўрганига қараганда император ҳозир тоби қочганидан кейин, ўзини салгина олдириб қўйган; лекин унинг чиройли ва кўк кўзларида улуғворлик билан беозорликнинг қў-

шилувидан ҳосил бўлган ўша жозиба, нозик лабларида турли-турли и рёда этиши мумкин бўлган ва кўпроқ хуштабнат, маъсумликка мойил ўша ҳолат кўринар эди.

Ольмюц кўригида у салобатлироқ эди, бу ерда эса серхаракат ва қувноқроқ кўринар эди. У уч чақирим йўлдан от чопиб келиб бир оз қизарган эди; отини тўхтатиб, нафасини ростлади ва ўзига ўхшаган ёш ва қувноқ мулоzимларига қаради. Яхши кийинган, қувноқ, ҳозиргина бир оз терланган чиройли отлар минган Чарторижский, Новосильцев, князь Болконский, Строганов ва бошқа ёш, қувноқ йигитлар ўзаро сўзлашиб ва табассум қилишиб императорнинг орқасида тўхташи. Император Франц қизил ва узун юзли ёш йигит бўлиб, чиройли қора отда гоз ўтиради ва бир ниманинг ташвишини тортаётгандай атрофига секин кўз ташлар эди. У оқ кийинган адъютантларидан бирини чақириб, ундан ниманинди сўради. Князь Андрей табассумдан лабини йигиштиrolмай, ўзининг эски танишини кузатар экан ва у билан қилган суҳбатини эслар экан, ичида: «булар соат нечада йўлга чиқди экан», деди. Императорларнинг мулоzимлари гвардиячи ва оддий полклардан танлаб олинган рус ва австрийс ординарец йигитлардан иборат эди. Уларнинг орасида жиловдорлар импёраторнинг гулли ёлпўшлар ёпилган чиройли, эҳтиётдан олиб юрилган отларини ушлаб туришар эди.

Бу келишган йигитларнинг от чоптириб келиши, худди очиқ деразадан дим уйга тўсатдан соф ҳаво киргандай, кўнгилсиз Кутузов штабида бирдан ёшлик туйғуси, ғайрат ва муваффақият қозонишига ишонч туғдирди.

— Нега бошламай ўтирибсиз, Михаил Ларионович?— деди император Александр Кутузовга шошиб-пишиб, сўнгра император Францга мулоjим назар ташлади.

— Кутуб турибман, аъло ҳазрат,— деди Кутузов таъзим қилиб.

Император, унинг сўзини эшига олмаган эди, қошини чимириб қулогини тутди.

— Кутуб турибман, аъло ҳазрат,— деди яна Кутузов (князь Андрей Кутузов «кутиб турибман», деганида, унинг юқориги лаби учганини пайқади).— Ҳали баъзи колонналар етиб келгани йўқ, аъло ҳазрат.

Шаҳаншоҳ унинг сўзини эшилди-ю, лекин бу жавоб ёқмади шекилли, букчайганроқ елкасини қисиб, худди Кутузовдан шикоят қилгандай ёнида турган Новосильцевга қаради.

— Бу ер Царицин майдони эмаски, ҳамма полклар етиб келса, кейин парад бошлаймиз, деб кутиб ўтирилса, Михаил Ларионович,— деди шаҳаншоҳ ва гапга қўшилмаснгиз ҳам менинг галимга қулоқ солинг, дегандай, яна император Францнинг кўзига қаради, лекин император Франц гапга қулоқ солмай, ҳамон у ёқ-бу ёққа қарап эди.

— Шунинг учун ҳам бошламаётибманки, шаҳаншоҳ,— деди Кутузов яна эшиитмай қолмасин дегандай баланд овоз билан ва унинг юзи нечукдир лип этиб учди.— Шунинг учун ҳам бошламаётибманки, шаҳаншоҳ, биз парадда ҳам эмасмиз, Царицин майдонида ҳам эмасмиз,— деди жуда очиқ қилиб.

Кутузовнинг гапини эшиитиб бир-бирларига қараб қўйган шаҳаншоҳ мулозимларининг юзларида норозилик ва ўпкалаш аломати зоҳир бўлди. Улар ҳаммаси ичида гўё «ҳар қанча қари бўлса ҳам, сира бундай демаслиги керак эди» дер эди.

Шаҳаншоҳ, яна бирон нарса демасмикин, деб Кутузовнинг кўзига жуда диққат билан тикилди. Лекин Кутузов ҳам ундан бирон гап кутгандай таъзим қилиб турар эди. Бу жимлик бир дақиқача давом этди.

Кутузов бошини кўтариб, яна боягидай фикр юргизмайдиган ва фақат бўйсуниб ўрганган генералдай:

— Агар буюрсангиз бошлайман, аъло ҳазрат,— деди ва отини «чу», деб колонна бошлиғи Милорадовични чақириди ва унга ҳужум бошлаш тўғрисида буйруқни билдириди.

Қўшинлар яна ҳаракатга тушди ва Новгород полкнинг икки батальони билан Ашшерон полкнинг бир батальони шаҳаншоҳ олдидан олга ўта бошлади.

Ашшерон батальони ўтаётганда қизил юзли, шинелсиз, фақат мундир кийган, орденлар таққан ва каттакон жиғали шляпасини чаккасига қўйиб олган Милорадович от ўйнатиб келиб, шаҳаншоҳга келиштириб салют берар экан, унинг рўпарасида отининг жиловини тортди.

— Худо ёр бўлсин, генерал,— деди шаҳаншоҳ.

— Ma foi, sire,¹ nous ferons ce que qui sera dans notre possibilité, sire!— деди Милорадович очилиб. Унинг французчани бузиб гапирганига шаҳаншоҳнинг мулозимлари кулиб қўйинишиди. Милорадович отини қайтариб, шаҳаншоҳнинг орқароғига ўтди. Шаҳаншоҳнинг келишидан руҳлари кўтарилган ашшеронликлар шахдам-шахдам ва бара-

¹ Аъло ҳазрат, қўлимдан келганичә ҳаракат қиласиз, аъло ҳазрат,

варига қадам ташлаб, императорлар ва уларнинг мулозимлари олдидан ўтиб боришар эди.

Милорадович ўқ товушларини эшитиб, жангни кутиб ва Суворов давридаги жангларда иштирок қилган ўртоқлари бўлмиш апшеронликларнинг императорлар олдидан мардона қадам ташлаб ўтаетганларини кўриб, афтидан, шу қадар ҳаяжонланган эдики, шаҳаншоҳ турганини ҳам эсйдан чиқариб қўйиб:

— Йигитлар! — деди баланд, қувноқ ва мағур товуш билан,— йигитлар, сизлар жангни энди кўраётганларинг йўқ!

— Хизматга тайёрмиз! — деб қичқиришди солдатлар.

Тўсатдан чиққан бу товушдан шаҳаншоҳнинг оти ҳуркиб кетди. Россияда бўлган кўрикларда, бу ерда — Аустерлиц далаларида ҳам шаҳаншоҳни кўтариб юрган ва унинг чап оёғи билан ҳуда-беҳуда биқинига ниқташларига бардош қилган бу от, худди Марс майдонидаги сингари эшитилаётган милтиқ товушларини ҳам, император Францнинг қора айғири ёнида турганини ҳам, устидаги одамнинг бугун нималар дегани ва нималарни ўйлаётгани ва нималарни сезаётганини ҳам фаҳмламай, фақат қулогини чимирап эди, холос.

Шаҳаншоҳ табассум билан мулозимларидан бирiga апшеронлик йигитларни кўрсатиб бир нима деди.

XVI

Кутузов, ўз адъютантлари кузатувида, карабинерлар кетидан секин-аста борар эди.

У колонналарнинг кетидан ярим чақиримча юриб, айрилишдан сал наридаги хароб бўлиб қолган (эҳтимол, бир вақтлар майхона бўлгандир) бир уй олдида тўхтади, ҳар иккала йўл ҳам адирнинг этагига қараб кетган, икковидан ҳам қўшинлар бормоқда эди.

Туман тарқала бошлади ва икки чақиримча нарида рўпарадаги тепаликларда душман қўшинларининг қораси кўриниб қолди. Пастда, чап томондан отишма товуши баландроқ эшитила бошлади. Кутузов Австрия генерали билан гаплашиб тўхтаб қолди. Князь Андрей бир оз орқароқда буларга қараб турагар эди, у адъютантдан дурбинни сўраб, мурожаат қилмоқчи бўлди.

— Қаранг, қаранг,— деди адъютант дурбин билан узокдаги қўшинга эмас, адирнинг этагига қараб,— французлар-ку!

Икки генерал ва адъютантлар дурбинни талашиб қолипиди. Ҳамманинг юзи тўсатдан ўзгариб кетди ва ҳамманинг юзида ваҳима акс этди. Французлар ҳали биздан икки чақирим узоқда, деб ўйлашган эди, улар эса тўсатдан олдимииздан чиқиб қолди.

— Шу душманми? Йў-ғе! Ҳу, қаранг, душман... бўлса керак... Бу қандоқ бўлди? — деган товушлар эшилиди.

Князь Андрей пастда, Кутузов турган жойдан тахминан беш юз қадам нарида апшеронликларга қарши ўнг томонидан чиқиб келаётган французларнинг зич колонналарини дурбинсиз кўрди.

«Мана, ҳал қилувчи пайт келди! Энди менга навбат етди», деди князь Андрей ичидан ва отига қамчи бериб, Кутузовнинг олдига борди.

— Апшеронликларни тўхтатиш керак, жаноб олийлари! — деб қичқирди князь: Андрей.

Лекин шу он ер-кўкни тутун босиб, шу яқин ўртадан қасир-қусур милтиқ товуши эшитилди ва князь Андрейдан икки қадам нарида турган кимдир қўрқиб кетиб: «Тамом бўлдик, биродарлар!» — деб қичқирди. Бу товуш гўё бир буйруқдай бўлиб, уни эшитиб ҳамма қочиб қолди.

Бир-бирига аралашиб, тобора кўпаяётган оломон орқага, бундан беш дақиқа бурун қўшинлар императорлар олдидан ўтган жойга қараб чопди. Бу оломонни тўхтатиш ўёқда турсин, тўхтайман деган одам ҳам беихтиёр шуларга қўшилиб қочар эди. Болконский одамлардан кейинда қолмасликкагина ҳаракат қиласар ва нима бўлаётганига ҳеч тушунолмай, ҳайрон бўлиб атрофига қараб-қараб қўяр эди. Несвицкий жуда жаҳли чиққанидан қизариб ва буткўл ўзгариб Кутузовга, бу ердан ҳозир кетинг, йўқса, асир тушувингиз аниқ, деб қичқирар эди. Кутузов ҳамон ўша ерда туриб, унинг сўзига жавоб бермай, чўнтаgidan рўмолчасини олди. Унинг юзидан қон оқар эди. Князь Андрей унинг ёнига келди.

— Ярадор бўлдингизми? — деб сўради жағининг титроғини зўрга босиб.

Кутузов рўмолчасини ўқ теккан юзига босиб:

— Бу яра ҳеч нарса эмас, ана у яра ёмон! — деди қочиб бораётган солдатларни кўрсатиб.

— Тўхтатинг! — деб қичқирди Кутузов ва уларни тўхтатиб бўлишига қўзи етмади шекилли, отига қамчи бераб, ўнг томонга қараб кетди.

Яна ёпирилиб келган оломон уни орқасига суриб олиб келди.

Кўшинлар шу қадар тиқилишиб қочар эдик, унинг ичига кириб қолган одам осонликча чиқа олмас эди. Бирор: «Юрсанг-чи! Нега тўхтаб қолдинг?» — деб қичқирди. Бирор орқага қайрилиб, осмонга ўқ узди; бирор Кутузовнинг отини қамчилади. Кутузов не машаққат билан оломон ичидан зўрға чиқиб, ярмидан ози қолган мулозимлари билан чапга, шу яқин ўртада отилаётган тўплар томонга қараб кетди. Князъ Андрей қочиб бораётган оломон ичидан аранг чиқиб, Кутузовдан кейинда қолмасликка ҳаракат қилиб борар экан, адирнинг ёнбағрида тутун ичидан ҳануз ўқ отаётган рус батареясини ва унга томон чопиб келаётган француз солдатларини кўрди. Юқорироқда турган рус пиёда аскарлари батареяга ёрдам бергани олға ҳам бормасдан, қочиб бораётган одамларнинг кетидан ҳам эргашмасдан, қимирламай турар эди. Отлиқ генерал уларнинг орасидан чиқиб Кутузовнинг олдига келди. Кутузовнинг мулозимларидан фақат тўрт киши қолган эди. Улар ҳаммаси, ранги ўчиб, индамай бир-бирига қараб қўяр эди.

Кутузов қочиб бораётганларни полк командирига кўрсатиб:

— Тўхтатинг бу аblaҳларни! — деди энтикиб ва шу он, худди бу гапи учун жазо бўлгандай, чумчуқ галаси сингари бир қанча ўқ гувиллаганича полк ва Кутузов мулозимлари устидан ўтиб кетди.

Француздар батареяга атака қилаётган эди. Кутузовни кўргач, уни ўқча тута бошлади. Шу ўқ ўтиши бараваридан полк командири оёғини ушлаб қолди; бир неча солдат йижилди ва подрапорщик қўлидаги байроқни ташлаб юборди; байроқ тебраниб, солдатларнинг милтиқларига илина-илина ерга тушди. Солдатлар командасиз ота бошлиди.

Кутузов дармони қуригандай:

— Уҳ! — деди ва орқасига қаради.— Болконский,— деди секин, қариб қувватдан қолганини билиб титраган товуши билан.— Болконский,— деди секин яна тўзиб кетган батальонни ва душманни кўрсатиб,— бу қандоқ бўлди?

Лекин унинг оғзидан бу гап чиққунча князъ Андрей,

ор-номус ва ғазабдан ўпкаси тўлганини сезиб, отдан ўзини ташлади-да, байроққа томон югарди.

— Йигитлар, олға! — деб қичқирди у боладай чинқириб.

Князь Андрей байроқни қўлига олар экан, тепасидан ўтаётган ўқларнинг (душман бу ўқларни унга отмоқда эди шекилли) ғувиллаганини эшитиб, шавқ қилиб «мана, ўша пайт келди», деб ўйлар эди. Бир неча солдат қулади.

Князь Андрей оғир байроқни қўлида аранг тутиб турриб:

— Ура! — деб қичқирди-да, бутун батальон кетидан чопишига сира шубҳа қилмай, олға қараб югарди.

Дарҳақиқат, у бир неча қадамнигина якка босди, холос. Аввал битта-иккита, ундан кейин бутун батальон «ура!» — деб қичқириб, олға югарди ва унга етиб олди. Батальон унтер-офицери чопиб бориб князь Андрей зўрға кўтариб бораётган байроқни олди, лекин шундаёқ ҳалок бўлди. Князь Андрей байроқни яна сопидан ушлаб судраганича, батальон билан олға чопди. У рўпарада тўпчиларимизни кўрди, уларнинг бир қисми душман билан олишмоқда, бир қисми эса тўпларни ташлаб қочиб келмоқда эди. Бир гала француз пиёда аскарлари келиб тўпларнинг отларини ушлади, тўпларни биз томонга ўгириди. Князь Андрей батальон билан бирликда тўпларга йигирма қадам яқин бориб қолган эди. Унинг тепасидан ўқ муттасил ғувиллаб ўтмоқда, ўнг-сўлда солдатларвойвойлаб йиқилмоқда эди. Лекин у буларга қарамас, кўзи тўплар олдида бўлаётган олишувда эди. У француз солдати билан тўп тозалайдиган узун чўткани талашиб-тортишиб турган, шапкаси бир ёққа қийшайиб кетган сариқ тўпчини яққол кўриб турар эди. Гангиган ва шу билан бирга ғазабланган бу икки солдат чўткани ҳар қайсиси ўзига тортар, афтидан, нима қилаётганликларини ўзлари ҳам билмас эди.

«Улар нима қилаётитпи ўзи? — деди уларга қараб князь Андрей ичида,— бу сариқ тўпчининг-ку, яроғи йўқ, нега қочмаётитпи? Француз нега уни наиза билан урмаётитпи? То у қочиб улгургунча француз милтигини эслаб, наиза санчиб ўлдириши мумкин».

Ҳақиқатан ҳам шу чоғ бошқа бир француз солдати милтигини ўқталиб, уларга томон югарди; бошига нималар келишини ҳануз англаб етмай, чўткани французнинг қўлидан тортиб олган сариқ тўпчининг тақдири ҳал бўлиши керак эди. Бироқ князь Андрей бу можаро нима билан тамом бўл-

ғанини кўра олмади. Шу пайт унга худди ён-веридаги солдатлардан бири йўғон таёқ билан қулочкашлаб калласига ургандай туюлди. Боши бир оз оғриди, лекин бундан ҳам кўра ёмонроғи шу эдики, бу оғриқ унинг хаёлини паришон қилиб, ҳалигиларни кузатишига халал берди.

«Нима бўлди? Йиқилаётиманми? Оёғимдан жон чиқди»,— деб ўйлади князь Андрей ва чалқанча йиқилди. У французлар билан тўпчининг тортишуви нима бўлди: сариқ тўпчи ўлдими ётирикми, тўплар душман қўлига тушдими ёки ўзимизникилар олиб кетишдими, деб кўзини очиб қарамоқчи бўлди. Бироқ ҳеч нарсани кўролмади. Унинг тепасида баланд, хира, лекин ҳар ҳолда бениҳоя баланд, кулранг булатлар аста-секин сузиб юрган осмондан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. «Ҳаммаёқ нақадар жимжит, осойишта ва муҳташам, мен югуриб бораётган вақтга ҳеч ўхшамайди,— деди князь Андрей ўзича,— биз чопган, қичқирган ва олишган вақтга ҳеч ҳам ўхшамайди; француз билан тўпчи ғазаб ва ваҳима билан чўткани талашиб-тортишган вақтдагидай эмас, бу баланд ва бепоён осмондаги булат буткул бошқача сузаётитпи. Бу баланд осмонни нега мен шу чоққача кўрмаган эканман? Буни кўрганимга шукур! Ҳа, мана шу бепоён осмондан бошқа ҳамма нарса беҳуда, пуч экан. Шу осмондан бошқа ҳеч нарса, ҳеч нарса йўқ. Ҳатто шу осмон ҳам йўқ, сукунат ва осойишталиқдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Худога шукур!..»

XVII

Багратионнинг ўнг қанотида соат 9 да ҳам ҳали жанг бошланмаган эди. Князь Багратион Долгоруковнинг жангга кириш тўғрисидаги талабига кўнишни истамади ва жавобгарликни бўйнидан соқит қилмоқчи бўлиб, унга бу ҳақда бош қўмондондан рухсат олиб келиш учун одам юборишини таклиф этди. Багратион икки қанот ораси қарийб ўн чақирим эканлигини, юборилган одам ҳалок бўлмай (ҳалок бўлиш эҳтимоли кўпроқ эди, етиб бориб, бош қўмондонни топса ҳам, бу жуда маҳол гап эди), фақат кечқурунгина қайтиб кела олишини билар эди.

Багратион ҳеч нарсани ифода қилмайдиган ва уйқудан қолиб киртайган катта кўзлари билан мулозимларига қараган эди, дастлаб кўзи, мени юбормасмикин, деб ҳаяжонланиб турган Ростовнинг маъсум юзига тушди. У Ростовни юборди.

— Бордию бош қўмондондан бурунроқ подшо ҳазратларини кўриб қолсам-чи, жаноби олий? — деди Ростов қўлни шапкасининг соябонига қўйиб.

Долгоруков шошиб Багратионнинг сўзини оғзидан олди:

— Подшо ҳазратларига айтсангиз ҳам бўлади,— деди.

Ростов навбатчилиги тамом бўлганидан кейин тонгга яқин бир оз ухлаб олиб, ҳозир ўзини ерга урса кўкка сапчидиган, ўз баҳтига ўзи ишонган, хушқол, жасур, дадил сезар ва кўзига ҳамма иш осон, кўнгилли, мумкин кўрина-диган бир кайфиятда эди.

Бугун эрталаб унинг ҳамма тилаклари рўёбга чиқди. Душманга қарши катта жанг бўлиб, у жангга иштирок қилди: бунинг устига энг довюрак генералга ординарец бўлди; бунинг устига топшириқ билан Кутузов ва балки шаҳаншоҳ ҳузурига кетаётитти. Ҳаво очик, унинг остидаги от жуда қобил эди. Унинг кўнгли равшан, ўзи хушбахт эди. У топшириқни олди-ю, линия бўйлаб от қўйиб кетди. Аввал ҳали жангга кирмай қимирламасдан турган Байратион қўшинлари линияси бўйлаб кетди; сўнgra Уваров суворилари ишғол қилиб турган жойга чиқиб, бу ерда қўшинларнинг ҳаракатга кирганини ва жангга тайёргарлик бораётганини пайқади; Уваров суворилари турган жойдан ўтганидан кейин қаршисидан тўп ва милтиқ овозларини баралла эшилди. Милтиқ товушлари борган сайин авж олмоқда эди.

Боя яккам-дуккам, иккитадан, учтадан отилаётган милтиқ ва уларни оралаб битта ё иккита гумбурлаган тўп товушлари эшитилаётган бўлса, энди, эрталабки соф ҳавода, адирларнинг ёнбағирларидан, Працен тепалигининг олдида милтиқларнинг қасир-қусур ва тўпларнинг гумбурлаши шу қадар тезлашдики, пайдар-пай отилган тўпларнинг гумбурлаши баъзан бир-бирига қўшилиб кетиб, гувиллаган бир овозга айланар эди.

Ёнбағирликларга милтиқдан чиққан тутунлар бир-бирини қувгандай учиб юргани, тўплардан бурқираб чиққан тутунларнинг ёйилгани ва бир-бирига қўшилаётгани кўриниб турар эди. Тутун орасида ярқираган наизалардан ниёда аскарларнинг юраётганлиги, кўк қутили тўпларнинг қатор бўлиб келаётгани билиниб турар эди.

Ростов нима бўлаётганини дурустроқ кўрмоқчи бўлиб, тепаликда отини бирпас тўхтатди; лекин нақадар диққат билан синчиклаб қараса ҳам нима бўлаётганини ҳеч била

олмади; тутун ичида аллақандай одамлар, тутундан олдинда ва кейинда аллақандай қўшинлар уймалашиб келмоқда эди; нега келаётитпи? Булар кимлар? Қаёққа бораётитпи?— Ҳеч тушуниб бўлмас эди. Бу одамларни кўриб, бу товушларни эшитиб, Ростовнинг руҳи тушмади ва юраги чўчи-мадигина эмас, аксинча, ғайрати ошиб ўзини дадилроқ ҳис қилди.

«Ҳа, от, от, яна от!» — деди Ростов ичида ва яна линия бўйлаб от қўйиб, жангга кирган қўшинлар доирасига борган сари нари кириб кетаверди.

«Натижаси қандоқ бўлишини-ку, билмайман, лекин яхши бўлди!» — деди Ростов ўзича.

У аллақандай Австрия қўшинлари турган жойдан ўтиб, унинг нариги томонидаги линиянинг (бу гвардия эди) жангга кирганини пайқади.

«Жуда яхши бўлипти! Яқинроқдан кўраман», деди.

У деярли олдинги линия бўйлаб кетди. Унинг қархисидан бир неча киши от қўйиб келмоқда эди. Булар бизнинг лейб-уланларимиз бўлиб, сафлари бузилган ҳолда атакадан қайтиб келишмоқда эди. Ростов уларнинг олдидан ўтиб кетар экан, бирининг қонга бўялганини кўрди.

«Бунақа ишлар билан менинг ишим йўқ!» — деди Ростов ичида. У бир оз юрганидан кейин чап томонида қора отли, оқ мундирли сувориларни кўриб қолди. Улар бутун далани энлаб отларини йўрттирганча унга томон келишмоқда эди. Ростов уларнинг йўлидан тезроқ ўриб олмоқчи бўлиб отини чоптириди, агар суворилар отларини ўша хилда йўрттириб келаверганда Ростов аллақачон ўтиб олган бўлар эди, бироқ улар тобора тезлашди ва баъзи бир отлар ҳатто чопа бошлади. От туёқларининг товуши ва аслаҳаларнинг шарақлаши тобора яқинроқдан эшитилиб, Ростов уларнинг оти, гавдалари ва ҳатто юзларини ҳам кўра бошлади. Булар рўпарадан келаётган француз сувориларига атака қилиш учун берётган бизнинг кавалергардимиз эди.

Кавалергардлар отларини чоптириб боришаётган бўлсалар ҳам ҳали отнинг бошини буткул қўйиб беришмаган эди. Ростов энди уларнинг афтини кўриб турар ва учқур отининг бошини қўйиб бериб «марш-марш», деб команда берётган офицернинг товушини эшитиб турар эди. Ростов оёқ ости бўлиш ёки уларга қўшилиб кетиб французларга қарши ҳужумга бориб қолишдан хавотир бўлиб, фронт

бўйлаб от қўйиб кетди, шундок бўлса ҳам улар етиб келгунча ўтиб кета олмади.

Ростов билан тўқнашуви муқаррар бўлиб қолган энг ҳечдаги новча, чўтирик кавалергард унга хўмрайиб қаради. Агар Ростов кавалергард отининг кўзига бир қамчи урмаганда, бу кавалергард (Ростов бу бўлиқ отларга мингандан барваста кишилар олдида кўзига ўзи жуда кичкина ва нимжон кўринниарди) Ростовга урилиб, уни от-поти билан ағдариб ташлар эди. Каттакон қора от қулоғини чимириб ҳуркиб кетди; бироқ чўтирик кавалергард каттакон шпори билан отининг биқинига урди ва от думини бир силкиб, бўйини чўзганича яна ҳам тезроқ чопди. Улар ўтиб кетгандан кейин ўтмай Ростов уларнинг «ура!» — деб қичқирганини эшилди ва қайрилиб қараб, уларнинг олдинги сафлари қизил эполет таққан бегона отлиқлар, афтидан, француз отлиқлари билан қўшилиб кетганини кўрди. Бундан кейин нима бўлганини кўролмади, чунки қаердадир турган тўплар гумбурлади ва ҳаммаёқни тутун босиб кетди.

Кавалергардлар тутун ичига кириб кўздан ғойиб бўлгандан кейин Ростов, уларнинг кетидан борайми ёки йўлимга кетаверайми, деб иккиланиб қолди. Кавалергардларнинг бу атакаси французларни қойил қолдирган ўша ажойиб атакалардан эди. Ростов ўзининг олдидан ўтиб кетган мана шунча кўркам одамлардан, зотдор отлар мингандан шунча давлатманд кишилар ва йигитлардан, офицер ва юнкерлардан атакадан сўнг фақат ўн саккиз кишигина омон қолганини кейинчалик эшилганда юраги орзиқиб кетди.

Ростов ўзича «уларга ҳавасим келиб нима қиласман, жанг қилиш қочмайди, мен балки ҳозир шаҳаншоҳни кўрарман», дедию от қўйиб ўз йўлига кетди.

Гвардиячи пиёда аскарлар турган жойга келганида, уларнинг тепасидан ва ён-веридан тўп ўқи ўтаётганини шайқади, буни тўп ўқининг гувиллашидан кўра, кўпроқ солдатларнинг ташвишга тушиб қолганидан ва офицерлар ўзларини ғайритабийӣ равишда мардона тутишга ҳаракат қилгандаридан билди.

Ростов бир гвардиячи пиёда аскарлар полки линиясининг орқасидан ўтиб кетаётганида кимдир унинг отини вайтиб чақириди.

— Ростов!

— Ҳал — деди Ростов, Борисни танимасдан.

— Биринчи линияга тушиб қолдик! Бизнинг полки-

миз атака қилди,— деди Борис жангни биринчи маротаба кўрган ёш йигитлар сингари оғзининг таноби қочиб.

Ростов тўхтади.

— Шундоқми? — деди у.— Хўш, нима бўлди?

— Улоқтириб ташладик,— деди Борис жаги очилиб,— буни кўргин-а!

Борис марра ишғол қилган гвардиянинг олдидан қўшин чиқиб қолганини, гвардия буни австрияликлар деб ўйлаганини, кейин тўсатдан бу қўшиннинг тўп отишидан ўзини биринчи линияда турганлигини билиб, жанг бошлашга мажбур бўлиб қолганини сўзлаб берди.

Борис сўзини тамом қилмай, Ростов отини «чу», деб кетди.

— Қаёққа кетаётисан? — деди Борис.

— Бир топшириқ билан аъло ҳазратлари ҳузурига бораётиман.

— У киши ана у ерда,— деди Борис, Ростовнинг аъло ҳазрат дегани қулоғига «олий ҳазрат» бўлиб кириб.

У Ростовга юз қадам нарироқда бошига каска, эгнига кавалергард формаси кийган, елкалари кўтарилиб турган, қовоғини солиб ранг-қути ўчган оқ мундирли Австрия офицерига бир нима деб қичқираётган буюк князни кўрсатди. Ростов:

— Бу киши буюк князь-ку, ахир, мен бош қўмондон ёки шаҳаншоҳни қидириб юрибман,— деди-да, жўнамоқчи бўлди.

— Граф, граф! — деди Борис сингари кайфи чоғ бўлган Берг нариги томондан чопиб келар экан.— Граф, менинг ўнг қўлим ярадор бўлди (у рўмолча билан боғланган ва қонга бўялган панжасини кўрсатди). Шундоқ бўлса ҳам жанг майдонидан чиқиб кетмадим. Граф, қилични чап қўлим билан ушлайман: бизнинг бутун авлодимиз фон Берглар ҳаммаси ҳам рицарь эди, граф.

Берг яна алланималар деди, лекин Ростов унинг сўзига қулоқ солмай жўнаб кетди.

Ростов гвардия ёнидан ва бўш жойдан ўтиб, кавалергардлар атакасига дуч келиб қолгани сингари яна биринчи линияга чиқиб қолишдан қўрқиб, қасир-қусур милтиқ ва гумбурлаган тўп товушлари чиқаётган жойларни четлаб, резервлар линияси бўйлаб кетди. У тўсатдан рўпарасидан ва қўшинларимизнинг орқа томонидан, душман бўлишига ҳеч кўзи етмаган яқин жойдан милтиқ товушлари чиққанини эшилди.

«Бу нима экан? — деди Ростов ичида.— Қўшинлари-мизнинг орқа томонида душман нима қилиб юритти? Ҳеч мумкин эмас,— деди Ростов ва ўзининг жони, жангнинг ёмон оқибати кўзига кўриниб, ваҳимага тушди.— Ҳар нима бўлгандга ҳам энди четлаб юришнинг ҳожати йўқ. Мен бони қўмондонни шу атрофдан ахтаришим керак. Агар ҳамма иш қўлдан кетган бўлса, шу билан менинг ишим ҳам тамом».

Ростов турли-туман қўшинлар босиб кетган Прац қишлоғининг нариги томонидаги жойларга яқин борган сайин кўнглига келган ҳалиги ёмон гаплар амалда кўрина бошлиди.

Ростов бир-бирига қўшилиб, оломон бўлиб кетаётган рус ва Австрия солдатларига яқинлашганда:

— Ўзи нима гап? Ўзи нима гап? Кимга қараб ўқ отишашётитти? Ким отаётитти? — деб сўради.

Ростов сингари нима ҳодиса рўй берганини билолмаган ва қочиб келаётган солдатлар, рус, немис, чех тилида:

— Ким билади! Ҳаммани қириб ташлади! Минг лаънат! — деб жавоб беришар эди.

— Ур немисни! — деб қичқирди кимдир.

— Ўлсин, эй бу хиёнаткорлар!

— Zum Henker diese Russen!..¹— деди немис дўнғиллаб.

Йўлда бир неча ярадор кетиб бормоқда эди. Сўкиш, ҳайқириқ, оҳ-воҳ ҳаммаси қўшилиб бир ғовурга айланган эди. Милтиқ товушлари тинди. Ростов кейинчалик билсаки, рус ва австрийс солдатлари бир-бирига ўқ отишган экан.

«Оббо, худо урди! Ахир бу нима деган гап? — дер эди Ростов ўзича.— Бордию ҳозир шаҳаншоҳ келиб қолса нима бўлади... Йўқ, бу уч-тўрт бетамиздан чиқаётган гап. Булар ўтиб кетади, ҳеч бокиси йўқ, аскарлар унақа эмас,— деди ўзича.— Лекин бу ердан тезроқ ўтиб кетиш керак!»

Мағлуб бўлганимиз ва солдатларнинг қочиши Ростовнинг хаёлига ҳам келмас эди. Гарчи у Працен тепалигида, бош қўмондонни қидириш керак бўлган жойда француз тўплари ва қўшинлари турганини кўриб турса ҳам, лекин бунга ишонгиси келмас эди.

XVIII

Ростов Кутузов билан шаҳаншоҳни Прац қишлоғи итрофидан ахтариши керак эди. Бироқ бу ерда Кутузов

¹ Балога учрасин бу руслар! (Нем.)

билин шаҳаншоҳ у ёқда турсин, ҳатто биронта бошлиқ ҳам ийқ, фақат аралаш-қуранлаш бўлиб кетган турли-туман қўшиларгина бор эди, холос. У бу оломондан тезроқ ўтмоқчи бўлиб, чарчаган отини қистади, бироқ нақадар олға юрса, шу қадар тўзиб кетган аскарларга учар эди. У катта йўлга чиқди, йўл ҳар-хил коляскалар, извошлар, ярадор бўлган ва ярадор бўлмаган рус австрийс солдатлари билан тўлиб ётар эди. Булар Працен тепалигига ўрнатилган француз тўпларидан отилаётган ўқлар остида фур-фувур қилиб, фуж бўлиб ивиришиб ётар эди.

— Шаҳаншоҳ қаердалар? Кутузов қаерда? — деб сўрар эди Ростов ҳар бир учраган одамдан, лекин ҳеч кимдан жавоб ололмас эди.

Ниҳоят, бир солдатни ёқасидан ушлаб олиб, саволига жавоб беришга мажбур қилди.

— Эй, биродар! Улар аллақачонлар қочиб кетишган,— деди солдат негадир кулиб ва ёқасини унинг қўлидан бўшатиб.

Ростов, афтидан, маст кўринган бу солдатни қўйиб, бир катта одамнинг деншиги ёки жиловдорининг отини тўхтатди-да, ундан сўрай бошлади. Деншик бундан бир соат бурун шаҳаншоҳни каретада шу йўлдан шитоб билан олиб ўтишди, шаҳаншоҳ оғир ярадор бўлган, деб жавоб берди.

— Бўлмаган гап,— деди Ростов,— бошқа одамдир.

— Ўз кўзим билан кўрдим,— деди солдат илжайиб.— Шунча юриб наҳот шаҳаншоҳни танимасам: Петербургда неча марта кўрганман. Раңги қути ўчиб каретада ўтирипти. Тўртта қора от қўшилган карета бизнинг олдигина-миздан тарақа-туруқ қилиб ўтиб кетди. Шунча юриб наҳот шаҳаншоҳнинг отинию Илья Ивановични танимасам; кучер Илья шаҳаншоҳдан бўлак одамни олиб юрмаса керак.

Ростов унинг отини қўйиб юбориб, йўлида давом этмоқчи бўлиб эди, ёнидан ўтиб кетаётган ярадор бир офицер унга мурожаат қилди:

— Сизга ким керак? Ҳуванави бош қўмондон керакми? Бизнинг полкда кўкрагидан тўп ўқи тегиб ўлди.

— Ўлгани ийқ, ярадор бўлди,— деди бошқа бир офицер.

— Ким? Кутузовми? — сўради Ростов.

— Кутузов эмас, ҳа, оти нима эди, барибир, тирик одам кам қолди. Ҳуванави қишлоққа боринг. Ҳамма бошликлар ўша ерга тўпланган,— деди у офицер ва Гостиерадек қишлоғини кўрсатиб ўтиб кетди.

Ростов энди кимнинг олдига ва нима учун боришини билмай, аста-секин юрар эди. Шаҳаншоҳ ярадор бўлган, жанг ютқизилган. Энди бунга ишонмасдан иложи йўқ эди. Ростов одамлар кўрсатган ва узоқдан минораси билан бутхонаси кўриниб турган қишлоққа қараб кетди. Энди шошиб ҳам нима қиласр эди. Шаҳаншоҳ билан Кутузов ярадор бўлмаган ва ўлмаган тақдирда ҳам Ростов энди бориб нима ҳам дер эди?

— Ҳой тўрам, мана бу йўлдан юринг,— деди бир солдат қичқириб,— у йўлда ўққа учасиз!

— Э, нима дёётибсан ўзинг! — деди бошқа бир солдат.— У йўл билан қаёққа боради? Мана бу йўл яқин.

Ростов бир оз ўйланиб турдию кейин улар ўққа учасан, деган йўлдан юрди.

«Энди барибир! Шаҳаншоҳ ярадор бўлгандан кейин мен ўзимни эҳтиёт қилиб нима қиласман?» — деб ўйлар эди у. Працен ёнидан қочиб келганларнинг кўпи ҳалок бўлган ўша майдонга чиқди. Француэлар ҳали бу жойни ишғол қиласмаган, ўлмай қолган ва ярадор бўлган руслар аллақачонлар бу ердан кетган эди. Ҳар ер-ҳар ерда ўнтадан, ўн бештадан ўлик ва ярадорлар яхши ердаги пичан боғидай ётар эди. Ярадорлар иккитадан, учтадан бўлиб эмаклашар, уларнинг қулоққа жуда ёмон кирадиган, баъзан Ростовга соxта туюлган оҳу фифонлари эшитилиб турар эди. Ростовни даҳшат босди, у азоб чекаётган бу одамларни кўрмаслик учун отини йўрттириди. У ўз жонидан эмас, бу даҳшатга юраги тоб бера олмаслигидан қўрқар эди.

Ўлик ва ярадор билан тўлиб ётган бу майдонда биронта ҳам тирик одам қолмагани учун француэлар ўқ отмай қўйишган эди, бироқ кетиб бораётган адъютантни кўргач, унга бир неча ўқ узишди. Ўқларнинг даҳшат солиб гувиллаб ўтишидан ва теварак-атрофдаги ўликлардан ҳосил бўлган ҳиссиёт бир-бирига қўшилиб Ростовда ваҳимали бир таассурот туғдирди ва кўнгли бузилиб кетди. Онасининг сўнгги мактуби ёдига тушди. «Онам мени шу майдонда кўрса, душман менга қараб тўп отаётганини билса, қай аҳволга тушар эди экан?» — деб кўнглидан ўтказди.

Гостиерадек қишлоғидаги жанг майдонидан қочиб келган рус қўшинлари, гарчи бир-бирига аралашиб кетган бўлса ҳам бир оз тартибли эди. Бу ерга француэларнинг тўп ўқи етмас, милтиқ товушлари ҳам жуда узоқда отилаётгандай туюлар эди. Бу ердаги одамларнинг ҳаммаси жанг ютқизилганини очиқ кўриб туришар ва шундай дейишар

эди. Ростов кимдан сўрамасин, ҳеч ким на шаҳаншоҳнинг қаерда эканини айта олар эди, на Кутузовнинг. Баъзилар шаҳаншоҳ ярадор бўлганлиги ҳақидаги миш-мишни тўғри дер, баъзилар бўлса йўқ, бу ёлғон каретада қочиб келган шаҳаншоҳ эмас, обер-гофмаршал граф Толстой, у императорнинг бошқа мулоғимлари билан бирликда жанг майдонига бориб, қўрқиб, ранг-қути ўчиб, қайтиша шаҳаншоҳнинг каретасига тушиб келган, бу овоза мана шундан тарқалган, деб тушунтирас эди. Бир офицер, қишлоқнинг чап томонида катта бошлиқлардан бирини кўрдим деди. Ростов ўша ёққа қараб кетди, лекин бу боришидан муроди бирон кишини топиш эмас, балки ўзига-ўзи тасалли бериш эди. Ростов уч чақиримча йўл юриб, рус қўшинларининг охирги қисмларидан ўтгач, атрофи зовур билан ўралган полизнинг олдида, зовур бўйида турган икки отлиқни кўрди. Бири шляпасига оқ жиға таққани учун Ростовга негадир танишдай кўринди; иккинчиси, жуда чиройли саман от мингани (Ростов бу отни танигандай бўлди) зовурга яқин келиб, отини шпорлади ва жиловини қўйиб юбориб, зовурдан полизга сакраб ўтди. Отнинг кейинги оёғи тегиб зовур бўйидаги тупроқ тепа тўзиб кетди. У отининг бошини буриб, зовурдан сакраб яна бу томонга ўтди ва зовурдан ўтишни таклиф қилиб бўлса керак, оқ жиға таққан суворига одоб билан мурожаат қилди. Ростовга танишдай кўринган ва унинг дикқатини жалб қилган бу сувори бош ва қўл ҳаракати билан унинг таклифини рад қилди. Ростов мана шу ҳаракатдан дарров бу одам излаб юргани, жонажон шаҳаншоҳи эканини таниди.

«Йўқ, бу шаҳаншоҳ бўлиши мумкин эмас, шаҳаншоҳ ўзи якка бу далада нима қилади»,— деб ўйлади Ростов. Шу пайт Александр орқасига қайрилиб қаради ва Ростов ўзининг кўз олдидан ҳеч қачон кетмаган сиймони кўрди. Шаҳаншоҳнинг ранги ўчган, суроби тортилган, кўзлари ичига ботган эди; лекин афти яна ҳам латифроқ ва эзгуроқ кўринар эди. Ростов шаҳаншоҳнинг ярадор бўлганлиги ҳақидаги миш-миш ёлғон чиққанини кўриб, бениҳоя хурсанд бўлди. У шаҳаншоҳни кўрганидан севиниб, терисига сифмай кетди. Ростов шаҳаншоҳга мурожаат қилолишини, ҳатто бевосита мурожаат қилиб, Долгоруков берган топшириқни айтиши керак эканлигини билар эди.

Ошиқ бўлиб қолган ўсмир маъшуқасининг висолига етиб, у билан ёлғиз қолганида кечалари ўйлаган гапларини айта олмай титраб, тили тутилиб қолган ва худди бирордан

ёрдам кутгандай кўзлари жавдираб атрофга қарагани ёки шу гапларни кейинга қолдириш учун қочиш пайига тушгани сингари Ростов ҳам ҳозир дунёда бирдан-бир орзусига эришганидан кейин, шаҳаншоҳнинг олдига қандай боришини билмай қолди ва унинг олдига бориш нима учун ўнгайсиз, нима учун одобдан эмас, нима учун мумкин эмаслиги тўғрисида бошига минг хил фикр келди.

«Бу қандоқ бўлди! Мен худди унинг ёлғизлиги ва қайгуда қолганини кўриб, энди унинг олдига боргани пайт келди, деб суюнаётгандайман. Шундай вақтда нотаниш одамнинг бориши балки унга малол келар; ундан кейин, бориб нима ҳам дейман, ҳозир ахир унга бир кўзим тушса юрагим орзиқиб, томоғим қуруқшиб кетади-ку». Шаҳаншоҳга мурожаат қилганида айтмоқчи бўлиб ўйлаб қўйган гапларининг биронтаси ҳам ҳозир эсига келмас эди. У гаплар тамоман бошқа шароитда кўпроқ ғалаба ва тантана чоғида, хусусан, ярадор бўлиб ўлим тўшагида ётганида, шаҳаншоҳ унга қаҳрамонларча иш кўрсатгани учун ташаккур билдирган вақтида, амалда кўрсатган ўз садоқатини жон берадиган вақтда айтишга мўлжаллаган гаплар эди.

Ҳозир соат учдан ўтган, жанг ютқизилган бўлса, ўнг қанотнинг жангга кириш-кирмаслиги тўғрисида шаҳаншоҳдан қандай буйруқ ҳам сўрайман? Йўқ, мен унинг олдига қатъиян бормаслигим керак. Ўйланиб турганида халал бермайин. Унинг менга хўмрайиб қарагани ёки менинг тўғримда ярамас фикрга келганидан кўра, минг марта ўлганим яхши». Ростов шундай қарорга келди-ю, ноумид бўлиб, ҳамон ўша ерда нима қилишини билмай туриб қолган шаҳаншоҳга қараб-қараб отининг бошини бурди.

Ростов мана шу фикру мулоҳазалар билан маъюс ҳолда кетиб бораётганида капитан фон Толь тасодифан ўша жойга келиб қолди-ю, шаҳаншоҳни кўриб тўғри унинг олдига борди ва уни отдан тушириб, зовурдан ўтказиб қўйди. Шаҳаншоҳ дам олмоқчи бўлиб ва ўзини бетоб ҳис қилиб, олманинг тагига ўтириди. Толь унинг ёнида тикка туриб қолди. Ростов узоқдан Фон Толнинг шаҳаншоҳга нима тўғриладир зўр бериб гапираётганини, шаҳаншоҳ, йиглаб бўлса керак, қўли билан кўзини беркитиб, Толнинг қўлини сикқанини кўрди ва унинг ёнига бормагани учун хўп алам қилиб, афсусланди.

«Унинг ўрнида мен ҳам шундай қила олар эдим», деди Ростов ичидә ва шаҳаншоҳнинг ҳолига йиғлагудай бўлиб,

қасққа ва нима учун кетаётганини ҳам ойлмаи, фифони ошио, йўлида давом этди.

Бу қайғусига ўзининг бўшлиги сабаб бўлгани учун яна ҳам фифони ошар эди.

У шаҳаншоҳнинг олдига бориши мумкин... Мумкингина эмас, бориши керак эди. Ўзининг шаҳаншоҳга бўлган садоқатини кўрсатиши учун бу жуда яхши маврид эди. У шу мавридиндек қўлдан берди... «Бу нима қилганим бўлди?» — дер эди ўзича. У отининг бошини буриб, шаҳаншоҳ турған томонга йўл солди; бироқ энди зовурнинг бўйида ҳеч ким йўқ эди. Фақат арава ва извошлар ўтмоқда эди. Ростов бир аравакашдан Кутузовнинг штаби шу аравалар бораётган қишлоққа яқин ерда эканини билди. Ростов уларнинг кетидан кетди.

Олдинда Кутузовнинг жиловдори от етаклаб борар эди. Уининг кетидан арава, аравадан кейин оёқлари эгри, почапўстин ва телпак кийган хизматкор чол борар эди.

— Тит ҳой, Тит,— деди жиловдор.

— Нима дейсан? — деди чол эътибор қилмай.

— Тит, кел, соқолимни тит.

— Бор-еј афting қурсин, аҳмоқ! — деди чол аччиғи келиб. Улар бирмунча вақт жим боришли. Кейин яна ҳалиги ҳазил қайтарилиди.

Кечқурун соат бешларда жанг ҳамма пунктларда ютқизилган эди. Юздан ортиқ тўп французлар қўлига тушибди.

Пржебишевский ўз корпуси билан таслим бўлган эди. Бошқа колонналар эса, одамларнинг ярмидан кўпини қўлдан бериб, аралаш-қуралаш бўлиб, тартибсиз ҳолда чекинар эди.

Ланжерон билан Дохтуров қўшинларининг қолдиги аралашиб кетиб, Аугест қишлоғи ёнидаги кўлларнинг бўйларида ва тўғон бошларида уймалашиб ётар эди.

Французларнинг муттасил тўп отаётганиликлари соат олтиларда Аугест қишлоғининг ёнидаги тўғон бошидагина эшишилар эди. Французлар Працен тепалигининг ёнбағрига сон-саноқсиз тўп ўрнатиб, бизнинг чекинаётган қўшинларимизни тўпга тутмоқда эди.

Ариергардда Дохтуров ва бошқалар батальонларни тўплаб, қўшинларимизни қувиб келаётган француз отлиқ аскарлари билан отишмоқда эди. Қоронғи туша бошлади. Қалпоқ кийган тегирмончи чол невараси билан қармоқ солиб йиллар бўйи тинчгина балиқ овлаган Аугест тўғони

бошида паҳмоқ телпак билан кўж нимча кийган моравлар йиллар бўйи қўш отли араваларига буғдой ортиб келгандан ва ун ортиб кетганда ўтган шу торгина тўғон бошида ҳозир аравалар ва тўплар орасида, отларнинг остида, ғилдираклар орасида ўлим ваҳмидан қўрқинчли қиёфага кирган одамлар бир-бирини эзib, ўлиб, жон берадиган одамларни босиб, бир неча қадам босиши билан яна худди шулардай ўлини муқаррар бўлгани ҳолда, олға ўтиш учун бир-бирини ўлдириб, уймалашиб, тиқилишиб ётар эди.

Уймалашиб ётган бу одамлар устига ҳар ўн лаҳзада тўп ўқи келиб тушар, ёрилиб ҳавони ларзага келтирас ва одамларни ўлдириб, яқинроқ турганларга қон сачратар эди. Бутун бир полкнинг қолдиғи — қўлидан ўқ еб, ўзи пиёда қолган Долохов, унинг ротасидан бўлган (у ҳозир офицер бўлган эди) ўнтача солдату отлиқ полк командиридан иборат эди. Оломон уларни тўғоннинг кираверишига сурисиб олиб бориб қўйди, улар тиқилинчда тўхтаб қолишиди, чунки оддинда одамлар тўп остига йиқилган отни тортишмоқда эди. Бир тўп ўқи уларнинг орқасига келиб тушиб кимнидир ўлдирди, иккинчиси эса олдинга келиб тушиб, Долоховга қон сачратди. Оломон зўр бериб олға интилди, сиқилди ва бир неча қадам юриб яна тўхтади.

Уларнинг ҳар бири «шу ердан юз қадам нари ўтсам, омон қоламан, яна пича шу ерда турсам, ўламан», деб ўйлар эди.

Оломон ўртасида турган Долохов икки солдатни итариб тўғон бўйига чиқди ва кўл сатҳини қоплаб ётган тойғоқ муздан югуриб кетди.

— Бу ёққа юр! — деди оёғи остида қисирлаётган музда иргишлаб, — бур бу ёққа! — деди тўпчига қараб.

Муз уни кўтариб турган бўлса ҳам, лекин эгилиб-букилиб қисирлар эди. Бу тўпни ё одамларни эмас, унинг ўзини ҳам зўрга кўтариб турганлиги кўриниб турар эди. Одамлар музга тушгани ботинолмай Долоховга қараб, қирғоқда тиқилишиб туришар эди. Тўғоннинг кираверишида отлиқ турган полк командири қўйини кўтариб Долоховга бир нима демоқчи бўлиб, оғиз ростлаган эди, шу пайт бир тўп ўқи оломон устидан шу қадар паст ғувиллаб ўтдики, ҳамма энгашди. Нимадир шалоплаб кетди ва генерал оти билан кўлмак бўлиб ётган қонга юмалаб тушди. Ҳеч ким унга қарамади ҳам, кўтаришини ўйламади ҳам.

Генералга тўп ўқи келиб теккандан кейин одамлар:

— Музга туш, музга! Туш музга! Бур! Қани бўл! Эшитаётиссанми? Юрсанг-чи! — деб бақира бошлади, лекин

улар ниам деяётганларини ва нима учун бақираётганларини ўзлари ҳам билишмас эди.

Тўғон бошига чиққан, кейиндаги тўплардан бири музга қараб бурилди. Тўғон бошида турган солдатлар музлаб қолган кўлга югуришиб туша бошладилар. Олдингдаги солдатлардан бирининг оёғи остидаги муз ўпирилиб, унинг бир оёғи сувга кириб кетди; у ўзини ўнгламоқчи бўлган эди, белигача чўкиб кетди. Ундан сал беридаги солдатлар иккиланиб қолиши. Тўпчи отини тўхтатди, лекин орқадагилар ҳали ҳам: «Юр! Юрсанг-чи, нега тўхтадинг, юр!» — деб бақиришар эди. Оломон ичидан дод-фарёд эшитилди. Тўп атрофидаги солдатлар отларни уриб, қамчилаб бурмоқчи бўлишар эди. Отлар қирғоқдан тушди. Солдатларни зўрға кўтариб турган муз ўпирилди ва муз устида турган қирқа яқин солдат, бир-бирини шўнғитиб, олдинга, орқага интила бошлади. Тўп ўқлари ҳамон бир қиёmdа ғувиллаб келиб музга, сувга, кўпинча тўғон бошида, кўлда ва қирғоқда турган одамларнинг устига тушар эди.

XIX

Князь Андрей Болконский Працен тепалигида, қўлида байроқ билан йиқилган ўша жойида қонга беланиб, қонга беланганини ўзи ҳам билмай секин-секин худди боладай инқиллаб ётар эди.

Кечқурунга бориб инқилламай, жим бўлиб қолди. У қанча беҳуш ётганлигини ўзи ҳам билмас эди. Тўсатдан ўзига келиб, боши бениҳоя қаттиқ оғриётганини сезди.

У ўзига келиб ҳаммадан бурун: «Шу вақтгага билмаганим, шу бугунгина кўрганим ўша баланд осмон қани? — деб ўйлади.— Бундайазобни ҳам шу вақтгача билмаган эдим,— деди у,— ҳа, шу вақтгача мен ҳеч, ҳеч нарсани билмаган эканман. Мен қаерда ётибман?»

У қулоқ солиб туриб, яқинлашиб келаётган от туёқлари товушини ва французвча гапираётган одамлар овозини эшитиб, кўзини очди. Унинг тепасида аввалгидан ҳам кўра баландроқ сузиб юрган булутлар ва буларнинг орасидан кўм-кўк бўлиб кўринган бепоён осмон яна намоён бўлди. Князь Андрей отларнинг туёқ товуши ва одамларнинг овозидан улар унинг ёнига келганини билган бўлса ҳам, бошини бурмади ва уларни кўрмади.

Бу келганлар Наполеон билан унинг икки адъютанти

эди. Бонапарт жанг майдонини айланиб чиқиб, Аугест түғонини түпга тутаётган батареяларни кучайтириш түғрисида буйруқ бериб, жанг майдонида қолган ярадор ва ўликларни кўриб юрар эди.

Наполеон юз тубан тушиб, аллақачон қотиб қолган, бир қўлини бир ёқса чўзиб қорнини ерга бериб ётган бўйни қопкорайиб кетган бир рус гренадерига қараб:

— De beaux hommes!¹ — деди.

Шу пайт Аугест қишлоғини түпга тутаётган батареядан келган адъютант:

— Les munitions des pièces de position sont épuisées, sire!² — деди.

— Faites avancer celles de la réserve,³ — деди Наполеон ва бир неча қадам юрганидан кейин чалқанча ётган ва ёнида байроқнинг соли турган (француздар байроқнинг ўзини ўлжа тариқасида аллақачон олиб кетган эди) князь Андрейнинг тепасига келиб тўхтади.

— Voilà une belle mort,⁴ — деди Наполеон Болконскийга қараб.

Князь Андрей гап ўзи тўғрисида эканини ва бу гапни Наполеон айтганини билди. Бу сўзни айтган одамни кимдир, sire⁵ деганини эшилди. Лекин бу гаплар унинг қулоғига пашшанинг ғинғиллашидай бўлиб кирав эди. У бу сўзларга қизиқмадигина эмас, балки эътибор ҳам қилмади ва шу замониёқ эсидан ҳам чиқди. Унинг боши ниҳоятда қаттиқ оғрир, қони тугаб, ҳолдан кетаётганини сезар, тепасида узоқ баланд ва бепоён осмонни кўрар эди. Бошида турган бу одам ўзининг қаҳрамони Наполеон эканини билса ҳам шу лаҳзада кўнгли билан булутлар сузид юрган бу бепоён осмон ўртасидаги муносабатга назаран Наполеон кўзига кичкинагина, арзимас бир одам бўлиб кўринар эди. Ҳозир тепасида ким турмасин, унинг ҳақида нима демасин, унинг учун барибир эди. У фақат бу одамлар тепасига келиб тўхтаганига хурсанд бўлар, назарида энди бу қадар чиройли кўринган ҳаётга қайтгани бу одамлар ёрдам беришлирини истар, чунки ҳаётни энди у тамоман бошқача тушунар эди. У бор кучини тўплаб, қимирилашга, овоз чиқаришга уринди, оёфини хиёл қимирилатиб, зўрға ингради.

¹ Ажойиб халқ!

² ўқ-дори тамом бўлипти, аъло ҳазрат!

³ Резервлан олдириб келинг.

⁴ Мана бу—гўзал ўлим.

⁵ аъло ҳазрат.

— Э! Тирик экан-ку,— деди Наполеон.— Бу йигитни, се јепе һомме, яра боғлаш пунктига олиб боринглар!

Наполеон шу гапни айтди-ю, у ёқдан шляпасини қўлига олиб илжайиб, ғалаба билан табриклаб келаётган маршал Ланига томон борди.

Князь Андрей у ёгини билмади, чунки замбилга солинаётганда, йўлда замбил силкингандага ва пунктда, яраси тозалангандага ҳаддан ташқари қаттиқ оғриқдан беҳуш бўлган эди. У фақат кечқурунга бориб, бошқа рус ярадор ва асир офицерлар билан бирга госпиталга олиб борилаётганда ҳушига келди. У йўлда ўзини бир қадар енгилроқ сезиб, атрофга қарашга ва ҳатто гапиришга дармон топди.

У ҳушига келганида француз конвой офицернинг шошибишиб:

— Шу ерда тўхташ керак. Ҳозир император келади, бу асир жанобларни кўрса вақти чоғ бўлади,— деяётгани қулоғига кирди.

— Бугун шу қадар кўп асир олдикки, бутун рус армияси асир тушди десак ҳам бўлади, кўравериб императоримиз ҳам зерниб қолгандирлар,— деди иккинчиси.

— Шошма ахир! Уни император Александр гвардиясининг командири дейишади,— деди биринчиси оқ мундидри кийган бир ярадор рус офицерини кўрсатиб.

Болконский князь Репнинни таниди, уни Петербург киборлар доирасида кўрган эди. Унинг ёнида ўн тўқиз ёшлардаги кавалергард офицери туар, у ҳам ярадор эди.

Бонапарт от қўйиб келиб тўхтади.

— Каттароқларинг ким? — деди асирларга қараб.

Полковник князь Репниннинг номини айтишди.

— Сиз император Александрнинг кавалергард полкининг командири мисиз?..— деди Наполеон.

— Мен эскадрон командири эдим,— деди Репнин.

— Сизнинг полкингиз ўз бурчини ҳалол ўтади,— деди Наполеон.

— Буюк саркарданинг мақтови солдат учун энг яхши мукофот,— деди князь Репнин.

— Бу мукофотни жоним билан сизларга тутдим,— деди Наполеон.— Ёнингизда турган йигитча ким?

Князь Репнин поручик Сухтелениннинг отини айтди.

Наполеон унга қараб табассум билан:

— Il est venu bien se frotter à nous,¹— деди.

¹ Биз билан урушишга жуда шошилипти-да, бу йигитча.

— Ботирлик ёшга қарамайды,— деди Сухтелен бўлиб-бўлиб.

— Жуда яхши жавоб,— деди Наполеон.— Қелажагин-гиз порлоқ, йигитча!

Асиrlарни Наполеонга тўла намойиш қилиш учун олдинга қўйилган князь Андрей императорнинг диққатини жалб қилди. Наполеон уни илгари жанг майдонида кўргани ва ўшандада ёш йигит — ёспе хотиме, деб айтгани эсига тушди шекилли, Болконскийга мурожаат қилганида яна ўша сўзни ишлатди:

— Et vous, ёспе хотиме? Хўш, йигит? — деди унга қараб,— аҳволингиз қалай, mon brave?

Князь Андрей бундан беш дақиқа илгари замбилда олиб кетилаётганида солдатларга гапира олгудай бўлса ҳам ҳозир Наполеонга тикилиб индамай тураверди. У эндиgина кўриб-билгани баланд, адолатли ва шафқатли ўша осмонга қиёс қилганида Наполеон ҳозир машғул бўлаётган ҳамма нарса назарида арзимас, қаҳрамони бўлмиш Наполеоннинг ўзи эса шуҳратпастлиги ва ғалаба нашъаси билан пасткаш бир одамдай кўринди ва шунинг учун унинг саволига жавоб ҳам беролмади.

Қон кетиб, дармонсизлашган ва ўлим кутгани натижасида бошига келган юксак фикрларга назаран ҳозир ҳамма нарса унинг кўзига, дарҳақиқат фойдасиз ва арзимасдек кўринар эди. У Наполеоннинг кўзига тикилар экан, буюк одам бўлиш ҳам, маъносини ҳеч ким билмайдиган ҳаёт ҳам икки пулга арзимаслиги, жон эгаларидан ҳеч кимса ҳам тагига етолмайдиган ўлим яна ҳам арзимас бир нарса эканлиги тўғрисида ўйлар эди.

Император ундан жавоб ололмай, отининг бошини бурдида, бошлиқлардан бирига мурожаат қилди:

— Айтинг, бу жанобларга қарашсин, менинг қароргоҳимга олиб боришин; менинг докторим Ларрей уларнинг ярасин кўрсин. Хайр, князь Репнин,— деб отини чоптириб кетди.

Унинг юзида мамнуният ва баҳт ифодаси барқ уриб турар эди.

Князь Андрейни олиб келган солдатлар унинг бўйнига синглиси княжна Марья тақиб қўйган тилла санамни олишган эди, бироқ императорнинг асиrlарга яхши муомала қилганини кўриб, санамни дарров Болконскийнинг бўйнига осиб қўйишиди.

Князь Андрей ингичка тилла занжирли санам тўсатдан

бўйнида мундири устида пайдо бўлиб қолганини кўрди-ю, буни ким ва қандай таққанини билмади.

Князь Андрей бир вақтлар синглиси зўр меҳр ва ихлос билан бўйнига таққан бу санамга қарап экан, ўйлар эди: «Қани энди, ҳамма нарса княжна Марья ўйлагандай жўнгина, очиқ-равшан бўлса, қани энди, одам бу дунёда кимдан ёрдам сўрашни-ю, у дунёда нима бўлишини билса! Агар мен ҳозир: эй, парвардигори олам, ўзинг раҳм қили! — дея олсам, нақадар бахтиёр ва хотиржам бўлар эдим. Лекин буни кимга ҳам айтаман? Мен сифиниш у ёқда турсин, балки сўз билан ифодалай олмаганим, нима эканлиги номаълум ва идрок етмайдиган куч ё буюк қудратга, ёки ҳеч нарсагами,— дер эди ўзича,— княжна Марья мана бу туморга тикиб қўйган худогами? Ўзим англаган ҳамма нарсанинг ҳеч нарсага арзимаслигидан ва англаб бўлмайдиган, лекин жуда муҳим аллақандай бир нарсанинг буюклигидан бошқа ҳеч, ҳеч тўғри гап йўқ!»

Замбилларни кўтаришди. Ҳар сафар замбил силкингандан унинг яраси бениҳоят қаттиқ оғрир ва иситмаси ошиб, алаҳлай бошлар эди. Отаси, хотини, синглиси, эндигина дунёга келиши кутилган фарзанди тўғрисидаги хаёли, жанг бошланадиган кечаси қалбида бўлган меҳру муҳаббат туйғуси, кичкинагина ва кўзига пашшадай кўринган Наполеон ва буларнинг ҳаммасининг устида турган баланд осмон унинг иситма хаёли эди.

Лисие Горидаги тинчгина ва осойишта оилавий ҳаёти унинг кўз олдига келди. У мана шу ҳаётдан лаззатлана бошлаганда бирдан кўз қараши ҳиссиз, маҳдуд ва бошқаларнинг бахтсизлигидан хушбахт бўлган Наполеон келиб, яна шубҳа, азобу уқубат бошланар ва унга фақат осмонгина тасалли берар эди. Эрталабга боргандা князь Андрей яна ҳушидан кетди ва у орзу-хаёллари чувалган фикрлар зулмати орасида қолиб кетди. Наполеоннинг доктори Ларрейнинг айтишига қараганда, князь Андрейнинг тузалишидан кўра ўлиши аниқроқ эди.

— C'est un sujet nerveux et bilieux,— деди Ларрей,— il n'en rechappera pas¹.

Князь Андрей тузалишига умид бўлмаган бошқа ярадорлар қаторида қишлоқ аҳолисининг қарамоғига топширилди.

¹ Бу одам асабий ва баджаҳл, тузалмайди